

ДЕРЖАВНИЙ КОМІТЕТ АРХІВІВ УКРАЇНИ

Український науково-дослідний інститут
архівної справи та документознавства

Європейський університет

СТУДІЇ

з архівної справи та документознавства

Том дванадцятий

Київ

2004

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

І. Б. Матяш (головний редактор),
Н. М. Христова (заступник головного редактора),
Г. В. Боряк, І. Л. Бутич, І. Н. Войцехівська, Л. А. Дубровіна,
С. Л. Зворський, С. Г. Кулешов, М. В. Ларін, Л. П. Одинока,
Ю. І. Палеха, Г. В. Папакін, Р. Я. Пиріг, В. А. Смолій,
Д. В. Табачник, З. І. Тимошенко, В. В. Федосов

Зареєстровано у Міністерстві України у справах преси
та інформації 04.07.96 серія КВ № 2110

Зареєстровано Вищою атестаційною комісією України
як фахове видання зі спеціальності “Історичні науки”
(Бюлетень ВАК України, 1999, № 4, с. 47)

Рекомендовано до друку Вченою радою
Українського науково-дослідного інституту
архівної справи та документознавства
(протокол № 7 від 23 вересня 2004 р.)

*Розповсюдження та тиражування без офіційного дозволу Українського
науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства забороняється.
Редколегія не завжди поділяє точку зору авторів, зберігає оригінальний стиль матеріалів,
залишає за собою право скорочувати тексти.
Друковані в інших виданнях матеріали до розгляду не приймаються.
При передруку публікацій посилання на “Студії з архівної справи
та документознавства” обов’язкове*

ЗМІСТ

Привітання, нагороди

Привітання Віце-прем'єр-міністра України Дмитра Табачника.....	5
Привітання Голови Державного комітету архівів України Геннадія Боряка.....	6
Нагороди.....	7

Архівна справа: історія та сучасність

Матяш Ірина Десятиліття діяльності УНДІАСД і розвиток архівної науки в Україні.....	14
Клименко Тетяна Міські і районні державні архіви Черкащини в системі державної архівної служби України.....	20
Сельченкова Світлана З історії експертизи цінності документів та укладання переліків документів в Україні у 1920–1930-ті роки.....	23
Одинока Ліліна, Романовський Ростислав Інформаційно-бібліографічна діяльність УНДІАСД.....	34
Ємельянова Тетяна Деякі аспекти документознавчого аналізу архівних кінодокументів періоду Другої світової війни (на прикладі Центрального державного кінофотоархіву України ім. Г. С. Пшеничного).....	39

Теорія і методика архівознавства

Драгомірова Лариса Страховий фонд документації для збереження документів на об'єкти культурної спадщини і страховий фонд Національного архівного фонду України: паралелізм чи різновекторність (проблемний аналіз).....	42
Дубровіна Любов, Зубкова Наталія, Степченко Ольга Дослідження з археографії та архівознавства в діяльності Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (1992–2004 рр.).....	65
Юдіна Лариса Особливості правового доступу до інформаційних ресурсів НАФ, що зберігаються в архівах, музеях та бібліотеках.....	73
Христова Наталія Стандартизація в архівній справі: проблеми та перспективи.....	75

До концепції створення електронних архівів

Петров Вячеслав, Крючин Андрій, Шанойло Семен, Крючина Людмила Шляхи створення носіїв для довготривалого зберігання інформації в цифровій формі.....	78
Марченко Петро Шляхи вирішення проблеми зберігання електронних документів в архіві (аналіз Інтернет-ресурсів).....	81

Джерелознавчі галузі знань

Ананьєва Тетяна К вопросу о систематизации эпистолярных источников.....	85
Ковальчук Володимир Документи ОУН(б) і Запілля УПА про українсько-польське протистояння на Волині і Поліссі у 1943–1944 роках: спроба групування за походженням.....	89
Ткаченко Ігор Газета “Рада” як джерело до історії видання ЛНВ у Києві (1907–1914).....	92
Сошинська Ярослава Загальний огляд українських видань з економічної проблематики (друга половина XIX – початок XX ст.).....	98
Попик Володимир Проблеми формування електронного українського архіву.....	103
Міхалюк Дорота Дипломатичні зносини Білоруської Народної республіки та Української Народної Республіки і Гетьманату у світлі документів (березень – грудень 1918 р.).....	107

Документознавство: історія, теорія, практика

Кулешов Сергій Перспективні напрямки наукових досліджень у спеціальному документознавстві.....	115
Швецова-Водка Галина Структура документознавства і його місце серед суміжних наукових дисциплін.....	120
Кушнарченко Наталія Новий етап інституалізації науки про документ.....	126
Гончарова Наталія Документаційне забезпечення менеджменту: характерні ознаки і перспективи.....	130
Палеха Юрій До історії організації діловодства в державному апараті українських урядів 1917–1918 рр.....	132
Антоненко Ірина Міжнародний досвід методики розроблення та впровадження документаційних систем.....	137
Тупчієнко-Кадирова Люція Музичний документ: аспекти вихначення, специфіки видів та описування в режимі електронної каталогізації.....	148

Історія установ, товариств і об'єднань

- Калакура Ярослав, Щербак Микола** Центр архівістики та джерелознавства в Київському університеті.....156
- Киридон Алла** Всеукраїнський церковний обновленський з'їзд духовенства і мирян (13–16 лютого 1923 року).....162
- Солодова Віра** Музейна справа в Одесі за часів Російської імперії (1825–1917 рр.).....173

Огляди архівних фондів

- Андрієвська Лариса** Нові документи про долю міністрів останнього уряду Української держави.....186

Персоналії

- Слободянюк Петро** Трагічна доля архівіста М. Ф. Тищенка 191
- Волкотруб Ганна** Життя та творчість П. В. Клименка у працях українських та зарубіжних дослідників...194
- Приходько Людмила** Олександр Грушевський і становлення української національної науки на початку ХХ ст.....206
- Бухальська Магдаліна** Документи про життя та діяльність академіка Миколи Петрова в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.....216
- Павловська Надія** Координаційна та науково-методична діяльність В. І. Веретенникова в архівних установах України. 221
- Мага Ірина** Наукові дослідження В. О. Романовського з архівістики.....225

Архівознавство за кордоном

- Ларин Михаїл** Научные исследования ВНИИДАД в области документоведения: 1994–2004 гг.....231
- Матяш Ірина** XV Міжнародний конгрес архівів “Архіви, пам'ять і знання”.....237
- Старостин Євгеній** Тайнопись в системе архивоведческих знаний.....241

Бібліографія, рецензії, інформація, хроніка

- Зворський Сергій** У спеціалізованій вченій раді...248
- Матяш Ірина** Новий підручник з архівістики (Halina Robotka. Wprowadzenie do archiwistyki. – Torun: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. – 2003. – 160 s.).....250
- Романовський Ростислав** Студії з архівної справи та документознавства: систематичний покажчик змісту (Т. 1–11).....254
- Відомості про авторів** 275

Шановні друзі!

*Сердечно вітаю Вас з 10-ю річницею від дня
створення
Українського науково-дослідного інституту архівної
справи
та документознавства!*

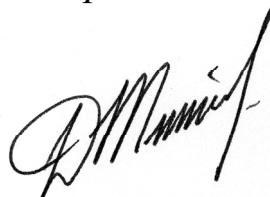
*Діяльність колективу Інституту позначена
помітними досягненнями в українській архівістиці,
зокрема
у науково-методичному забезпеченні розвитку
архівної справи та діловодства.*

*Наукові та практичні результати досліджень
співробітників Інституту у сфері архівістики широко
відомі спеціалістам не лише
в Україні, а і в багатьох країнах світу.*

*Приємно відзначити, що фахівці Вашої наукової
установи приділяють велику увагу підготовці майбутніх
молодих кадрів
з документознавства та інформаційної діяльності.
Вагомий внесок зроблено Вашим колективом у підготовку
та видання навчально-методичної літератури
з архівознавства.*

*Бажаю Вам подальших успіхів у науковій роботі, творчої
насаги, міцного здоров'я та родинного благополуччя.*

Віце-прем'єр-міністр України

Дмитро Табачник

***Щиро вітаю колектив Українського науково-
дослідного інституту архівної справи
та документознавства
з десятиліттям!***

*За невеликий відрізок часу ви сформувались як провідна
науково-дослідна інституція, стали науково-методичним
центром в галузі архівної справи
та документознавства.*

*Вражає творчий доробок Інституту – більше 100
видань: монографії, науково-методичні, довідково-
інформаційні, періодичні та продовжувані видання, зміст
яких орієнтований на вирішення пріоритетних питань
теорії та методики архівознавства, відродження кращих
традицій української архівної періодики.*

*Свідченням повноцінного становлення та
життєдайності молоді установи стало відкриття у
2003 р. спеціалізованої вченої ради з правом прийняття до
розгляду та проведення захистів дисертацій на здобуття
наукового ступеня кандидата історичних наук, що дасть
можливість значно підвищити рівень наукової
кваліфікації кадрів архівної справи
та документознавства.*

*Наукові конференції, організовані і проведені на базі
УНДІАСД
у тісній співдружності з іншими архівними установами,
стали помітними подіями у розвитку українського
архівознавства та встановлення міжгалузевих зв'язків.*

*Зичу науковцям Інституту плідної та невтомної
праці, нових творчих здобутків на ниві архівної справи,
здійснення мрій і наукових планів,
міцного здоров'я, добра і щастя!*

Голова Державного комітету

Г. В. Боряк

КАБІNET МІНІСТРІВ УКРАЇНИ

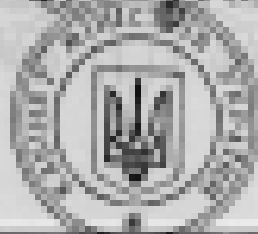
ПОДЯКА

Коллективу Національного науково-дослідного інституту архітектури та державного геральдики

за високу професіоналізм та козачий героїзм та впровадженні архітектурних справ

*Міністр-владомірець
Владомірець*

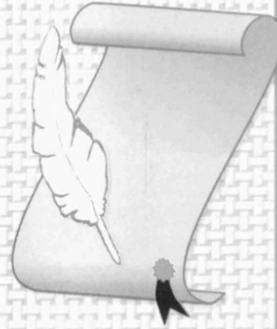
Владомірець Рогачук

*№ 2227
27 лютого 2012 року*

*Всеукраїнська
спілка краєзнавців*

ПОДЯКА

Колективу

*Українського науково-дослідного
Інституту архівної справи
та документознавства*

*за вагомий внесок у розвиток
історичного краєзнавства*

*Голова правління
Всеукраїнської спілки
краєзнавців,
академік НАН України*

П.Т.Тронько

**УКАЗ
ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ**

**Про нагородження працівників Українського науково-
дослідного інституту архівної справи та документознавства**

від 25 травня 2004 року
Київ

За сумлінну працю, значний особистий внесок у розвиток і
зміцнення Української держави висловлюю подяку:

КУЗНЄЦОВІЙ Ларисі Василівні – старшому науковому спів-
робітнику відділу документознавства УНДІАСД

ЛОЗОВІЙ Софії Федорівні – старшому науковому спів-
робітнику відділу архівознавства УНДІАСД

З повагою
Президент України

Леонід Кучма

КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ

ПОСТАНОВА

від 23 червня 2004 р.

№ 802

Київ

Про нагородження Почесною грамотою Кабінету Міністрів України

Кабінет Міністрів України **постановляє:**

Нагородити **Почесною грамотою Кабінету Міністрів України**
з врученням пам'ятного знака:

за багаторічну сумлінну працю, вагомий особистий внесок
у розвиток архівної справи і високий професіоналізм таких
працівників Українського науково-дослідного інституту архівної
справи та документознавства:

МАТЯШ Ірину Борисівну – директора

ХРИСТОВУ Наталію Миколаївну – заступника директора з
наукової роботи

КУЛЕШОВА Сергія Георгійовича – завідувача відділу
документознавства

Прем'єр-міністр України

В. Янукович

КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ

ПОСТАНОВА

від 1 червня 2004 р.

№ 3862

Київ

**Про нагородження Подякою
Кабінету Міністрів України**

Кабінет Міністрів України **постановляє:**

За вагомі досягнення у професійній діяльності та сумлінну працю
нагородити **Подякою Кабінету Міністрів України**

ВАСИЛЕВСЬКОГО Миколу Олександровича – заступника ди-
ректора із загальних питань Українського науково-дослідного інституту
архівної справи та документознавства

Прем'єр-міністр України

Віктор Янукович

КИЇВСЬКА МІСЬКА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ

**РОЗПОРЯДЖЕННЯ
КИЇВСЬКОГО МІСЬКОГО ГОЛОВИ**

**Про нагородження працівників Українського науково-
дослідного інституту архівної справи та документознавства**

від 15 квітня 2004 року

За вагомий особистий внесок у розвиток архівної справи, багаторічну сумлінну працю, високий професіоналізм постановляю нагородити:

**Почесною грамотою Київського міського голови
із врученням пам'ятного знака**

ХРИСТОВУ Наталію Миколаївну – заступника директора з наукової роботи

**Подякою Київського міського голови
із врученням пам'ятного знака:**

ВОЛОДІНУ Олену Павлівну – завідувачку відділу фізико-хімічних та біологічних досліджень

МОСКОВЧЕНКО Наталію Павлівну – завідувачку відділу архівознавства

ПАВЛОВСЬКУ Надію Павлівну – провідного наукового співробітника сектора науково-довідкового апарату та обліку документів відділу архівознавства

Київський міський голова

О. Омельченко

Міністерство культури і мистецтв України
**Центральний комітет профспілки працівників культури
України**

Розпорядження

від 29 квітня 2004 р.

Київ

**Про нагородження працівників Українського науково-
дослідного інституту архівної справи та документознавства**

Почесною відзнакою “За досягнення в розвитку культури і мистецтв”
нагороджуються:

МАТЯШ Ірина Борисівна – директор УНДІАСД

ХРИСТОВА Наталія Миколаївна – заступник директора УНДІАСД

Почесною грамотою за сумлінну працю та високий професіоналізм
нагороджуються:

ВОЛКОТРУБ Ганна Кирилівна – вчений секретар УНДІАСД

ДРАГОМІРОВА Лариса Олександрівна – старший науковий співробітник
відділу архівознавства УНДІАСД

ОДИНОКА Лілія Павлівна – завідувачка сектора науково-технічної інформації
науково-інформаційного відділу УНДІАСД

Міністр

Ю. П. Богуцький

Ірина Матяш

ДЕСЯТИЛІТТЯ ДІЯЛЬНОСТІ УНДІАСД І РОЗВИТОК АРХІВНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ

Десять років діяльності установи – перша знакова дата, що зумовлює необхідність підбиття підсумків та з’ясування перспектив її роботи. 2004 року десятилітній рубіж своєї діяльності подолав Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства Державного комітету архівів України.

Створення інституту стало своєрідною відповіддю на потребу суспільства і держави в розширенні історико-архівознавчих, джерелознавчих, археографічних досліджень, реформування мережі архівних установ, реалізації положень Закону України “Про Національний архівний фонд і архівні установи”. Архівна система України вперше після неодноразових спроб за радянської доби отримала галузеву наукову інституцію, покликану забезпечити архівні установи теоретико-методичною базою для здійснення їхніх основних функцій. Найавторитетнішою установою в цій царині у найближчих сусідів та власне “взірцевою моделлю” був Всеросійський науково-дослідний інститут документознавства та архівної справи. Відтак на початку діяльності перед новоствореним українським інститутом було поставлено (дещо ейфорійне в умовах браку кадрів зі спеціальною освітою та науковими ступенями, необхідних приміщень і відповідного обладнання, повноцінного фінансування, затвердженого штатного розпису з 40 осіб без інженерно-технічного персоналу) завдання проведення теоретичних досліджень у галузі архівознавства та документознавства. Водночас на порядок денний висувалися питання розроблення підзаконних актів до прийнятого в грудні 1993 р. Закону України “Про Національний архівний фонд і архівні установи України” та інших нормативно-правових документів, стандартів зберігання та описування архівних документів, основних правил роботи державних архівів, методичних посібників з підготовки галузевих переліків документів зі строками зберігання, інших методичних розробок з питань діловодства, які визначали передусім прикладний характер діяльності УНДІАСД та проведення наукових досліджень як галузевої установи відповідно до замовлень установи вищого рівня.

Попри труднощі процесу становлення інституту, діяльність якого de-facto розпочалася лише в січні 1995 р., наукові завдання щодо створення концепцій розвитку архівної справи і документо-

знавства в умовах інформатизації суспільства, удосконалення методів архівознавства, осучаснення понятійного апарату та термінологічного інструментарію, дослідження правових аспектів роботи з документами Національного архівного фонду України було вирішено. Належна увага приділялася дослідженню багатоаспектних зв’язків архівознавства з науками, які складають його методологічну базу (філософія, історія), з іншими дисциплінами, які близькі до нього щодо об’єкта, завдань і предмета дослідження (бібліотекознавство, музеєзнавство, інформатика) чи зумовлених специфічними напрямками архівознавчих досліджень (природознавчі проблеми збереженості документів, економічні питання діяльності архівних установ).

У процесі діяльності інституту викристалізувалися пріоритетні напрямки досліджень: історико-архівознавчі, зумовлені їхнім аксіологічним та когнітивним значенням, активним впливом на формування історичної пам’яті; біографічні, викликані необхідністю поцінувати персональний внесок архівістів у розбудову архівної справи; термінознавчі – з огляду на необхідність оновлення й уточнення понятійного апарату архівознавства, створення національних термінологічних архівних словників; хіміко-біологічні – зосереджені на “вічній” проблемі архівів, що полягає у розробленні оптимальних засобів і способів забезпечення збереженості архівних документів з різними видами носіїв; інформатизація архівної справи як відповідь на виклик часу і нагальна необхідність запровадження сучасних засобів у щодення діяльності архівних установ.

Перші результати дослідження теоретико-прикладних проблем архівістики втілилися в розроблених співробітниками УНДІАСД у співпраці з представниками Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України, академічних інститутів, вищих навчальних закладів концепціях: комп’ютеризація архівної справи, підготовка та післядипломна освіта кадрів для архівних установ, захист національних інтересів у галузі архівної справи.

Створена колективом авторів під керівництвом д. і. н., професора Л. А. Дубровіної “Концепція системної комп’ютеризації архівної справи” (1998)¹, як відзначив нинішній Голова Державного комітету архівів України д. і. н., проф. Г. В. Боряк, склала

“методичний фундамент для подальших розробок” у цьому напрямі². Чи не найважливішим у цьому контексті були викладене в концепції бачення основних етапів реалізації проекту та сформульовані пропозиції щодо використання програмного й технічного забезпечення та структури комп’ютерного комплексу архівної системи.

Не менш важливе значення для визначення пріоритетних напрямів сучасної архівної освіти в Україні мала підготовлена тимчасовим творчим колективом у складі І. Б. Матяш (керівник), Я. С. Калакури, В. С. Лозицького, К. Т. Селіверстової “Концепція підготовки та післядипломної освіти кадрів для архівних установ” (1998)³. Сформульована в цій концепції ідея створення навчально-методичної бази національної архівної освіти реалізована в процесі апробації концепції шляхом підготовки підручників і навчальних посібників з архівознавчих дисциплін. Досі не втратила актуальності пропозиція щодо заснування спеціального Центру архівної післядипломної освіти, хоч нині спостерігається стійка тенденція до збільшення кількості вищих навчальних закладів, у яких запроваджено викладання архівознавства. Організація такого центру при УНДІАСД зумовлена необхідністю протиставити фахове викладання різноманітним “самодіяльним” курсам перепідготовки кадрів служб діловодства і архівів. Це також відкриває можливість вирішити проблему систематичного оновлення знань працівників архівів, отримання ними додаткової спеціалізації, організації стажування (в тому числі зарубіжного) архівістів.

У “Концепції захисту національних інтересів в архівній справі” (автори: Л. О. Драгомірова, К. Є. Новохатський)⁴ розглянуто питання прогнозування, виявлення й оцінки реальних та потенційних загроз і дестабілізуючих чинників, розроблення комплексу організаційних заходів, орієнтованих на попередження, подолання, нейтралізацію загроз, координацію дій державних органів і архівних установ із захисту як загальнонаціональних інтересів, так і законних потреб конкретних юридичних і фізичних осіб. Реальні пропозиції, сформульовані в концепції, стосуються комплексу заходів, спрямованих на забезпечення верховенства національних інтересів у галузі архівної справи в умовах техногенних катастроф, політичних і економічних криз, пріоритетним завданням яких є вирішення питань, пов’язаних з формуванням Національного архівного фонду України.

Наприкінці 1990-х – на початку 2000-х років тематику науково-дослідної та методичної роботи було помітно наближено до нагальних потреб архівної практики. Зокрема зі згаданою “Концеп-

цією захисту національних інтересів в архівній справі” тісно пов’язана “Методика грошової оцінки документів НАФ” (розробники С. Г. Кулешов, Н. М. Христова), спрямована на вирішення питань захисту законних інтересів держави, юридичних і фізичних осіб – власників документів Національного архівного фонду. Вона визначила порядок проведення грошового оцінювання документів НАФ на підставі загально визначених критеріїв їх цінності.

Важливими напрямами роботи УНДІАСД є теоретичні та науково-прикладні дослідження в галузі фізико-хімічної та біологічної збереженості документів НАФ, вивчення процесів старіння документів із різними носіями та засобів продовження строків їх зберігання, удосконалення методів консервації та реставрації документів, забезпечення державних архівів нормативно-методичними документами. Вирішення цих проблем належить до компетенції відділу фізико-хімічних та біологічних досліджень інституту (завідувач к. б. н. О. П. Володіна).

Пріоритетним напрямом роботи відділу в умовах браку національних стандартів, які б регламентували правила зберігання документів НАФ, є розроблення галузевих стандартів України: ГСТУ 55.001–98 “Документи з паперовими носіями. Правила зберігання Національного архівного фонду. Технічні вимоги” та ГСТУ 55.002–2002 “Фотодокументи. Правила зберігання Національного архівного фонду. Технічні вимоги” і ГСТУ 55.003–2003 “Кінодокументи. Правила зберігання Національного архівного фонду. Технічні вимоги” (спільно з ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного). Стандарти регламентують технічні вимоги, необхідні для створення оптимальних умов зберігання документів НАФ: до будівель, де зберігаються документи, робочих приміщень архівів та обладнання архівосховищ, режимів зберігання; до порядку організації контролю технічного та фізико-хімічного стану документів; до комплексу заходів, який забезпечує зберігання документів.

Вимоги пожежної безпеки до утримання територій, будівель, споруд і приміщень архівів, до використання інженерного обладнання та технічних засобів протипожежного захисту, до контролю за виконанням правил пожежної безпеки регламентують розроблені відділом “Правила пожежної безпеки для державних архівних установ України”⁵.

Проблеми впливу підвищеної кислотності паперу на процеси старіння документів присвячено методичні рекомендації “Визначення кислотності паперу”⁶, в яких докладно висвітлено поняття про кислотність паперу, методика визначення кислот-

I. Архівна справа: історія та сучасність

ності паперу, а також наведено методи нейтралізації та стабілізації кислотності паперу. Ця праця розрахована на працівників архівів та бібліотек України, які займаються забезпеченням збереженості документів з паперовими носіями.

Довгострокова стратегія забезпечення збереженості НАФ актуалізувала потребу формування загальнодержавної системи архівного моніторингу, до якої мають підключитися усі архівні установи незалежно від їхньої категорії, підпорядкованості, форми власності. Структуру такої системи розроблено на базі інституту. Загальнодержавна система моніторингу збереженості НАФ планується як ієрархічна багаторівнева структура, яка має такі рівні: 1) Центральна моніторингова служба (ЦМС), підпорядкована безпосередньо Державному комітету архівів України; 2) моніторингові служби центральних архівів, державних архівів областей, галузевих державних архівів та інших архівних установ, які зберігають документи НАФ; 3) моніторингові служби окремих архівосховищ державних архівів. Створення системи моніторингу дозволить запобігти втратам документів у кризових ситуаціях, а також попередити такі втрати.

Відділ фізико-хімічних та біологічних досліджень репрезентує інститут у затвердженій Кабінетом Міністрів України “Програмі збереження бібліотечних та архівних фондів на 2000–2005 роки”, основними засадами якої є створення: а) системи єдиного загальнодержавного обліку документальних пам’яток національного культурного надбання, зокрема старовинних рукописів, рідкісних і цінних видань; б) міжвідомчих центрів консервації і репрографії при бібліотеках загальнодержавного значення та державних обласних архівах; в) системи підготовки і перепідготовки кваліфікованих спеціалістів – зберігачів і реставраторів.

Особливе місце в діяльності інституту посідають проблеми документознавства та діловодства, дослідженням яких займається відділ документознавства (завідувач д. і. н., проф. С. Г. Кулешов). Діяльність відділу документознавства УНДІАСД спрямовується переважно на підготовку нормативних та методичних документів, що забезпечують організацію діловодства в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, підприємствах, установах та організаціях. На початку роботи інституту (як і у подальшому) значну допомогу в реалізації ним цього пріоритетного завдання надали провідні фахівці Головархіву України. Так, вони фактично були основними укладачами виданих під егідою галузевої наукової установи методичних рекомендацій щодо розроблення номенклатур

справ, відомчих (галузевих) переліків документів, а також “Переліку типових документів, що утворюються в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших установ, організацій і підприємств, із зазначенням термінів зберігання документів” (1997).

Перші “самостійні” методичні розробки відділу були призначені для забезпечення організації діловодства в архівних установах (альбом форм документів, взірцева інструкція з діловодства, приблизні норми часу на основні види робіт в архівних підрозділах, планово-звітна документація архівних установ). Ініціативно відділ почав також досліджувати шляхом анкетування стан організації діловодства в центральних органах виконавчої влади (1997) з метою виявлення його проблем і врахування їх під час визначення перспектив роботи й розроблення проектів нормативних та методичних документів. Зокрема, серед пріоритетних завдань в організації діловодства респондентами було зазначено необхідність її уніфікації та стандартизації та вивчення можливостей і засобів застосування систем електронного діловодства. Зважаючи на це, відділ підготував низку видань оглядового та методичного характеру, в яких узагальнювався тогочасний досвід застосування комп’ютерної техніки у діловодстві, а також проведено семінар з цієї проблематики для працівників державних архівних установ.

Значне місце в роботі відділу займає розробка теоретичних питань документознавства та діловодства, їхнього понятійного апарату, а також історії цих галузей знань. Низку статей з цієї проблематики опубліковано у “Студіях з архівної справи та документознавства”, “Архівах України”, “Віснику Книжкової палати України”, “Бібліотечному віснику” д. і. н., проф. С. Г. Кулешовим. Свої погляди на історію документознавства, його структуру та теоретичні основи вчений узагальнив у виданій у 2000 р. монографії⁷. Низку питань з історії та теорії діловодства висвітлено у публікаціях старшого наукового співробітника відділу О. М. Загорєцької.

Основну увагу співробітників відділу документознавства зосереджено на підготовці та узгодженні нормативних документів, що регулюють функціонування сфери архівної справи та діловодства в країні. За замовленням Держкомархіву відділ розробив чинний Національний стандарт України (ДСТУ 4163-2003) на оформлювання організаційно-розпорядчих документів та видано методичні рекомендації щодо його застосування (2004). Наказом Держспоживстандарту затверджено та надано чинності з 2005 року Національному

стандарту 2732-2004 “Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення”. Працівники відділу уклали “Примірну номенклатуру справ апарату обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій”, підготовлено проект примірної номенклатури справ апарату районної державної адміністрації. Найвищий рівень уніфікації нормативних вимог до організації діловодства в країні має відбити Закон України “Про діловодство”, у підготовці якого брали участь працівники відділу.

Загалом низка останніх розробок інституту безпосередньо відповідає на практичні потреби щоденної роботи архівів. Так, 2003 р. завершено складання та впроваджено “Правила пожежної безпеки для працівників архівних установ”, “Нормативи чисельності основного персоналу державних архівів”, значним є внесок інституту, зокрема старшого наукового співробітника Л. О. Драгомірової, у підготовку “Основних правил роботи державних архівів України” (2004). Відбувається узгодження “Правил охорони праці в архівних установ”, передано на затвердження до Держспоживстандарту справу Національного стандарту “Правила описування архівних документів”. Підготовлено для розгляду Методичною комісією Держкомархіву перший варіант “Схеми класифікації документної інформації в систематичних каталогах державних архівів України” і опублікований для широкого обговорення в “Студіях з архівної справи та документознавства” (т. 11).

Отже, проблематика наукових досліджень інституту на сучасному етапі тісно пов’язана зі змінами, що відбулися в усіх сферах життя суспільства та держави. До стратегічних напрямків діяльності інституту додалися розроблення організаційно-методичних засад роботи з електронною документацією, теоретичних і практичних питань доступу до документів Національного архівного фонду, створення Інформаційної системи ЦФК, розроблення методики підготовки архівних довідників у рамках галузевої програми “Архівні збірники України”.

Характерною рисою діяльності УНДІАСД є тісна співпраця зі спорідненими академічними інститутами, архівними установами, вищими навчальними закладами. Впродовж 1995–2004 рр. підписано угоди про співпрацю з Інститутом української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України (1996), Центральною науковою бібліотекою НАН України (1996), Національним науково-дослідним реставраційним центром Міністерства культури та мистецтв (1999), Харківським національним університетом ім.

В. Н. Каразіна (2002), Європейським університетом (2002), Східноукраїнським національним університетом ім. В. Даля (2002), Львівським національним університетом ім. Івана Франка (2003), Херсонським державним університетом (2003), Чернігівським державним педагогічним університетом ім. Т. Г. Шевченка (2004).

Найближчими партнерами в науковій діяльності УНДІАСД від часу його створення стали Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського, Інститут архівознавства, Інститут рукопису та Інститут біографістики Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, покликані забезпечити розвиток археографії, джерелознавства, кодикології, кодикографії, дипломатики, біографістики, документознавства, окремих методичних і практичних аспектів архівної справи через науково-дослідну та інформаційну діяльність у цій галузі. Істотне значення для розвитку архівної справи мав розроблений академічними інститутами спільно з Головним архівним управлінням і прийнятий 1992 р. Державним комітетом України з питань науки і технологій комплекс проектів, об’єднаних у програму “Книжкова спадщина України: створення бібліографічного та археографічного реєстру і системи збереження та загальнодоступності”. Одним із напрямів програми (“Архівна та рукописна Україніка: Національна зведена система документальної інформації”) стало створення бази даних і комплексу документальних публікацій Українки, у якому активну участь взяв УНДІАСД.

Серйозним здобутком у галузі архівної освіти та певним підсумком співпраці інституту з вищими навчальними закладами – Київським національним університетом імені Тараса Шевченка та Київським національним університетом культури і мистецтв можна вважати навчально-методичний комплекс з архівознавства для студентів вищих навчальних закладів: підручник “Архівознавство” (1-е видання 1998, 2-е – 2001), “Нариси історії архівної справи в Україні” (2002)⁸ та “Хрестоматія з архівознавства” (К., 2003). Статус навчального посібника отримав і перший український термінологічний тлумачний нормативний словник “Архівістика” (1998) – колективна праця, здійснена під керівництвом К. Є. Новохатського⁹. Продовжив цей ряд біобібліографічний довідник “Українські архівісти” (1998–2001 рр.), мета якого полягала передусім у з’ясуванні внеску кожного покоління архівістів у формування суспільної значущості архівної спадщини, здобутків та прорахунків в управлінні галуззю, в аналізові теоретичних досягнень українських архівознавців як складової

I. Архівна справа: історія та сучасність

світового досвіду розвитку архівістики, піднесенні соціального рейтингу професії архівіста. Найближчим часом планується виправлене й доповнене видання довідника за Національною програмою випуску соціально значущих видань.

Кінець 1990-х років у діяльності інституту позначений зміцненням творчих зв'язків із зарубіжними колегами: Всеросійським науково-дослідним інститутом документознавства та архівної справи, Білоруським науково-дослідним інститутом документознавства та архівної справи. Тристоронню українсько-російсько-білоруську угоду про співпрацю в галузі архівознавства та документознавства було підписано 2 листопада 1999 р. Її предметом стали повномасштабна співпраця у здійсненні спільних науково-дослідних робіт, видання збірників документів та наукових праць, проведення науково-практичних конференцій, семінарів, симпозіумів, взаємне рецензування науково-дослідних робіт і дисертацій, інформування про планові роботи та заходи (конференції, семінари тощо), обмін бібліографічною і реферативною інформацією в галузі документознавства та архівної справи, а також науково-методичними розробками з усіх напрямків діяльності.

Робота над спільними проектами з підготовки путівника “Архіви російської православної церкви в Росії, Україні, Білорусі” та енциклопедичного довідника з архівознавства поєднує відділ архівознавства УНДІАСД (завідувач к. і. н. Н. П. Московченко) з Історико-архівним інститутом Російського державного гуманітарного університету. Зокрема Центр архівознавчих досліджень Історико-архівного інституту РДГУ бере активну участь у підготовці архівознавчого енциклопедичного довідника, підготовку якого розпочато на базі відділу архівознавства УНДІАСД 1997 р. за підтримки Міністерства культури та мистецтв України із залученням провідних фахівців Національної академії наук України, вищих навчальних закладів, архівних установ, музеїв та бібліотек (у чому числі зарубіжних). Мета створення енциклопедичного видання з архівознавства, вихід якого заплановано на 2005 р., полягає в узагальненні досягнень вітчизняної архівної науки й визначення її місця серед інших галузей історичної науки та суміжних дисциплін, репрезентації історичного досвіду українських архівів та їхніх видатних представників, з'ясування ролі архівістики України в світовому архівному просторі. Досягнення поставленої мети уможливило звільнення впродовж останнього десятиліття гуманітарних наук від “класичних радянських ідеологем”, “повернен-

ня” імен і праць видатних українських архівістів, розширення доступу до архівної інформації.

Результатом співпраці з Гомельським державним університетом імені Ф. Скорини на підставі угоди, підписаної 1999 р., стала підготовка бібліографії та реєстру архівних фондів, у яких зберігаються документи про життя та діяльність видатного історика, архівознавця, педагога М. В. Довнар-Запольського¹⁰, участь співробітників інституту в Довнарівських читаннях (Речиця, Республіка Білорусь) та викладачів університету в наукових конференціях, які проводилися на базі УНДІАСД.

Результативність наукової співпраці УНДІАСД з зарубіжними архівознавцями засвідчує й видавнича діяльність інституту. Для поширення наукових ідей у галузі архівної справи, публікації результатів наукових досліджень в галузі теорії та методик архівознавства, документознавства, спеціальних історичних дисциплін, публікації архівних документів 1996 р. було засновано науковий щорічник УНДІАСД “Студії з архівної справи та документознавства”, археографічний щорічник “Пам'ятки” (1998), серійні видання “Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела”, “Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки” (1998), міжвідомчий науковий збірник “Архівознавство. Археографія. Джерелознавство” (1999). Членами редакційних колегій цих видань є М. В. Ларін, Є. В. Старостін (Російська Федерація), В. В. Федосов, М. Ф. Шумейко (Республіка Білорусь), у щорічнику “Студії з архівної справи та документознавства” спеціальний розділ присвячено питанням розвитку архівної справи в зарубіжних країнах, на сторінках періодичних видань інституту систематично друкуються статті російських, білоруських, польських, німецьких, канадських авторів.

Важливим чинником розвитку архівознавчої думки та активною формою підвищення кваліфікації архівістів у другій половині 1990-х років стали міжнародні та всеукраїнські конференції, традиція систематичного проведення яких була відроджена інститутом. Проблематика конференцій, як правило, відповідає пріоритетним проблемам архівної справи. Так, у ході конференції “Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи” (1996) розглядалися актуальні питання архівного будівництва, шляхи розвитку архівознавства як науки в незалежній Україні, проблеми викладання архівознавчих дисциплін. На науковій конференції “Архівна та бібліотечна справа в Україні 1917–1921 рр.” (1997) обговорювалися професійні проблеми архівної та бібліотечної справи на сучасному етапі. Питання забезпечення збере-

женості архівних документів аналізувалися на Міжнародній науковій конференції “Національна архівна спадщина: проблеми збереженості” (1999). Ширшому залученню молоді до розроблення пріоритетних тем архівознавства, вивчення історії архівної справи, розширення діапазону використання архівної інформації сприяла наукова конференція молодих дослідників “Архів і особа” (1999). Визначення магістральних напрямків розвитку архівної справи задля досягнення важливих стратегічних цілей державної політики у галузі культури: збереження і примноження національного архівного фонду, створення єдиного електронного ретроспективного інформаційного простору та забезпечення умов доступу до нього, удосконалення галузевої нормативно-правової бази, підготовка фахівців та післядипломна освіта архівістів, розширення міжнародного співробітництва з метою зміцнення авторитету українських архівних установ, які володіють значним науковим та кадровим потенціалом, стало головною метою Міжнародної наукової конференції “Архіви – складова інформаційних ресурсів суспільства” (2001). Вперше за межі Києва було винесено Міжнародну наукову конференцію “Архіви і краєзнавство: шляхи інтеграції” (2003), яка відбулася у м. Дрогобичі та Трускавці Львівської області. На ній було окреслено термінологічні проблеми архівознавства та краєзнавства, з’ясувано шляхи взаємодії та можливості використання архівної інформації в краєзнавчих дослідженнях, привернуто увагу українських та зарубіжних дослідників до вивчення історії міст і містечок України, актуалізовано питання ретельного збереження архівних документів як скарбниці пам’яті та підґрунтя історичних та краєзнавчих досліджень.

Підвищенню рівня наукових досліджень у галузі архівної справи сприяє удосконалення роботи Галузевої служби науково-технічної інформації, функції якої виконує з 1999 року сектор науково-технічної інформації (завідувач к. пед. н. Л. П. Одинока) науково-інформаційного відділу УНДІАСД. Основне завдання ГС НТІ полягає у вивченні та аналітико-синтетичному опрацюванні інформаційного потоку з питань архівної справи та документознавства, організації функціонування Довідково-інформаційного фонду.

Галузева служба НТІ, крім своїх основних завдань, здійснює бібліографічний супровід web-сторінки Держкомархіву, систематично видає електронний інформаційно-бібліографічний бюлетень, надає науково-методичну допомогу службам НТІ державних архівів. Вагомим результатом роботи ГС НТІ стало розроблення галузевого стандарту

“Галузева система науково-технічної інформації з архівної справи та документознавства. Структура та основні напрями функціонування” (2004).

Яскравою подією в житті інституту стало створення вперше в історії української архівістики в травні 2003 року спеціалізованої ради із захисту кандидатських дисертацій із правом приймати до розгляду і проводити захисти дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальностей 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни і 07.00.10 – документознавство, архівознавство. Впродовж року діяльності ради відбулося 10 захистів дисертацій співробітниками архівних установ України: Ф. А. Винокуровою, Т. А. Клименко, В. П. Купченко, Н. П. Павловською, та вищих навчальних закладів: Т. Ю. Лютою, І. М. Магою, В. П. Тельвак, І. Р. Філіппенко, О. В. Вербовим, К. А. Віслобоковим. Другий рік в інституті функціонує заочна аспірантура, покликана забезпечити архівну систему науковими кадрами вищої кваліфікації. Аспірантами УНДІАСД є передусім працівники державних архівних установ.

Значно якісно зміцнився, попри скорочення до 38 осіб, штат УНДІАСД. Нині в інституті працюють 6 докторів наук, 9 кандидатів наук, з яких 6 мають вчене звання професора, 3 – доцента та старшого наукового співробітника. Мета та основні напрямки діяльності інституту, сформульовані на принципово новому науковому підґрунті, знайшли відображення у новій редакції Статуту УНДІАСД. Було уточнено й структуру інституту, яка нині включає відділи архівознавства (завідувач к. і. н. Н. П. Московченко) із сектором науково-довідкового апарату та обліку документів (завідувач к. і. н. С. Л. Зворський), документознавства (завідувач д. і. н., проф. С. Г. Кулешов), фізико-хімічних та біологічних досліджень (завідувач к. біол. н. О. П. Володіна) та науково-інформаційний (завідувач д. і. н., проф. А. М. Катренко) із сектором науково-технічної інформації (завідувач к. пед. н. Л. П. Одинока).

Загалом за 10 років в інституті відбулися певні позитивні зміни в удосконаленні планування, організації проведення наукових досліджень, доборі та розстановці наукових кадрів. При цьому чи не найсерйознішою проблемою залишається невідповідне матеріально-технічне забезпечення його та низький рівень заробітної плати науковців, а найбільшим здобутком – колектив науковців, здатних долати труднощі. Тісне співробітництво УНДІАСД з українськими та зарубіжними вищими навчальними закладами, академічними інститутами, яскраво виражені інтеграційні тенденції в їхній діяль-

I. Архівна справа: історія та сучасність

ності, розроблення актуальних питань архівної науки і практики, запровадження нових технологій та заснування спеціальних архівознавчих видань як каналів професійної комунікації спрямовані на позитивну перспективу функціонування галузі ХХІ ст.

¹ Основні положення концепції комп'ютеризації архівної справи // Студії з арх. справи та документознавства. – 1998. – Т. 3. – С. 6–17.

² Боряк Г. В. Десять років інформатизації архівної справи в Україні: проблеми, здобутки, перспективи // Хрестоматія з архівознавства. – К., 2003. – С. 358–368.

³ Матяш І. Б. (кер.), Калакура Я. С., Лозицький В. С., Селіверстова К. Т. Концепція підготовки та післядипломної освіти кадрів для архівних установ // Студії з арх. справи та документознавства. – 1998. – Т. 3. – С. 17–24.

⁴ Новохатський Костянтин, Скрицька Лариса. Концепція забезпечення національних інтересів у галузі архівної спра-

ви // Студії з арх. справи та документознавства. – 2002. – Т. 8. – С. 53–79.

⁵ НАПБ Б.01.006–2003 Правила пожежної безпеки для державних архівних установ України, зареєстровані в Міністерстві юстиції України від 09.07.2003 №569/5890.

⁶ Визначення кислотності паперу. Методичні рекомендації. – К.: Головархів України, УДНДІАСД, 1998. – 18 с.

⁷ Кулешов С. Г. Документознавство: історія та теоретичні основи. – К., 2000. – 162 с.

⁸ Це видання на Львівському форумі видавців – 2003 відзначено як кращий підручник для вищої школи.

⁹ Див.: Селіверстова Катерина, Савченко Максим. До виходу з друку першого українського термінологічного словника з архівної справи // Студії з арх. справи та документознавства. – 1998. – Т. 3. – С. 193–198.

¹⁰ Мітрафан Віктаравіч Доунар-Запольскі: Біябібліографічний покажчик / Уклад.: В. У. Склабан, В. М. Лебедзева, І. Б. Мацяш і ін. – Мн.: Нац. б-ка Беларусі, 2001. – 120 с.

Тетяна Клименко

МІСЬКІ І РАЙОННІ ДЕРЖАВНІ АРХІВИ ЧЕРКАЩИНИ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОЇ АРХІВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

Упродовж останнього десятиліття значно посилена увага до проблем формування національної самосвідомості та історичної пам'яті, наукового осмислення історичного розвитку суспільства. В реалізації процесу становлення та розвитку людської особистості суттєвим фактором виступають архіви України. Сучасний етап розвитку архівної справи на Черкащині розпочався з 1991 р. Мережу державних архівних установ області складають Державний архів Черкаської області, 20 архівних відділів райдержадміністрацій та 6 міських рад.

Незалежний етап української державності, закономірний інтерес до нашого історичного минулого, підвищення важливості інституту власності, формування правової держави, реформування економіки, особливості соціально-політичного, економічного і духовного розвитку держави стали активно впливати на включення архівної спадщини в наше повсякденне життя. У зв'язку з цим органи виконавчої влади та самоврядування в області здійснили ряд практичних заходів з метою системного зміцнення архівної галузі та її установ, серед яких були структурні, матеріальні, штатні, фінансові складові: видано 33 розпорядження та 9 рішень, 5 ухвал сесій районних рад, 2 – сесій міських рад, 3 – міськвиконкомів. Вимоги цих документів виконуються, що суттєво позитивно позначилося на роботі архівних установ. Реалізація завдань, визначених розпорядчими документами райдержадміністрацій, міських рад, затвердженими планами заходів та програмами, сприяла

поліпшанню організації роботи архівних відділів, зміцненню їх матеріально-технічної бази, значному покращенню рівня роботи архівних підрозділів підприємств, установ, організацій області, завершенню упорядкування документів колишніх колективних сільськогосподарських підприємств. Значно покращати умови зберігання документів в архівних установах області деякою мірою вдалося в ході проведення громадського огляду стану забезпечення схоронності документів НАФ упродовж 1995–1997 рр.

У 2001–2003 рр. архівними відділами було подано райдержадміністраціям, їхнім управлінням та відділам, районним радам, міськвиконкомам 192 доповідні записки та інформації, в яких обґрунтовувалася необхідність створення Трудових архівів, вносилися конкретні пропозиції щодо зміцнення матеріально-технічної бази, посилення протипожежного захисту архівів, поліпшення фінансування архівних установ, розв'язання проблем у роботі з упорядкуванням документів установ – джерел комплектування, незадовільного опалення приміщень архівних відділів та ін. За результатами їхнього розгляду було вжито низку заходів, що суттєво покращало діяльність архівних відділів: 9 – отримали нові, значно кращі приміщення; за спеціальним проектом побудовано приміщення архівного відділу Лисянської райдержадміністрації; активно здійснюється облаштування нового приміщення архівного відділу Черкаської райдержадміністрації; в деяких архівних відділах модернізовано охоронно-пожежну сигна-

лізацію; встановлено додаткове стелажне обладнання. В Жашківському, Смілянському, Уманському, Городищенському архівних відділах запроваджено посади спеціалістів (на 1 січня 1991 р. ця посада була тільки в Черкаському міському архіві)¹.

Незважаючи на певні зрушення, загальний рівень матеріально-технічної оснащення архівних установ не відповідає сучасним вимогам, що пов'язано з обмеженим бюджетним фінансуванням. Про це свідчить і мінімальна забезпеченість архівних відділів сучасними технічними засобами та примітивним протипожежним обладнанням. Комп'ютерним обладнанням забезпечені лише архівні відділи Черкаської міської ради, Жашківської, Канівської, Корсунь-Шевченківської, Тальнівської, Чигиринської, Шполянської райдержадміністрацій, ксероксами – архівні відділи Черкаської міської ради та Драбівської райдержадміністрації². У 8-ми архівних відділах не функціонує пожежна сигналізація через відсутність коштів для оплати вартості її обслуговування, два архівних відділи розташовані в приміщеннях, які потребують покращання умов зберігання документів. Проте, завдячуючи наполегливій праці, архівні установи області в останні роки нагромадили позитивний досвід роботи з контролю за організацією документів у діловодстві архівних підрозділів підприємств, установ і організацій, забезпечення збереженості документів НАФ, вироблені методи та форми цієї роботи. Важливе значення надається забезпеченню установ нормативно-методичними посібниками, основним з яких є “Правила роботи архівних підрозділів органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій”.

Найпоширенішими формами контролю архівних установ за організацією документів у діловодстві установ є комплексні, тематичні та контрольні перевірки. Комплексні перевірки проводяться не рідше одного разу на 5 років, контрольні – після закінчення строків, визначених архівною установою для усунення недоліків і виконання рекомендацій за результатами комплексних та тематичних перевірок, тематичні – за необхідністю і пов'язані із збиранням відомостей для розробки методичних посібників, підготовкою доповідей, повідомлень та ін. Перевірки проводяться як в одній установі, так і в системі установ відповідно до складеного плану, до якого включено конкретні питання перевірки та строки її проведення, що затверджується керівником органу виконавчої влади або органу самоврядування і погоджується з керівництвом установи, в якій буде проводитися перевірка. Виконання пропозицій щодо поліпшення

організації документів у діловодстві установ, визначених у довідках, контролюється архівними установами. Для дієвішого контролю за виконанням пропозицій та рекомендацій архівних установ за результатами перевірок, на нашу думку, у архівних відділах слід вести контрольну картотеку із вказівкою на картці, заведеної для кожної установи, рекомендацій щодо удосконалення організації документів у діловодстві та строку її виконання. Картки слід розташовувати у картотеці згідно із рекомендованим строком виконання.

Поліпшенню організації документів у діловодстві установ певною мірою сприяє обмін досвідом. Узагальнення та поширення передового досвіду роботи установ здійснюється шляхом складання організаційно-методичних та інформаційних документів (доповідей, листів та ін.), проведення екскурсій в установи із зразковою організацією діловодства, використання засобів масової інформації (радіо, телебачення, преси), організації виставок. Постійне удосконалення роботи архівних установ по контролю за організацією документів у діловодстві підприємств, організацій та установ сприяє значному поліпшенню його стану, забезпеченню повноцінного складу документів, що надходять на державне зберігання.

Постійний взаємозв'язок між архівними відділами та архівними підрозділами установ здійснюється шляхом консультацій, які надаються начальниками архівних відділів як по телефону, так і, за необхідністю, безпосередньо в установі: надання практичної і методичної допомоги у складанні описів, створенні науково-довідкового апарату до них, перескладанні номенклатур справ, підготовці справ для передачі на державне зберігання, розробці інструкцій з діловодства, положень про ЕК та архівний підрозділ, проведенні перевірок наявності справ у архівному підрозділі установи та забезпеченні їх збереженості. Так, з 1659 установ – джерел комплектування архівних відділів – 1320 мають погоджені зведені номенклатури справ, 1365 – повністю описали документи постійного зберігання за встановлені строки та затвердили описи на ЕПК Держархіву області.

Протягом останніх трьох років в установах області проведено значну роботу щодо організації діловодства у нових умовах. Архівні відділи райдержадміністрацій та міських рад прийняли на зберігання 32518 архівних справ. Це, по суті, значна за обсягом і якістю інтенсивність комплектування документальною базою з історії регіону.

Цілеспрямовано проводиться робота з удосконалення науково-довідкового апарату в державних архівних установах. У 1995–1996 рр. в ході

I. Архівна справа: історія та сучасність

громадського огляду стану збереженості документів НАФ в архівних установах проведено звірку облікових документів, складено понад 100 історичних довідок до фондів³.

Домогтися своєчасного впорядкування документів установ за встановлені роки вдається також за допомогою госпрозрахункових груп, що функціонують при 7-ми архівних відділах, які проводять науково-технічне опрацювання документів перед підготовкою їх до передачі на державне зберігання. Виробнича діяльність госпрозрахункових відділів здійснюється відповідно до річного виробничо-фінансового плану, який складають на підставі листів-заявок установ на науково-технічне впорядкування документів.

Формування Національного архівного фонду здійснювалося в непростих умовах. У наш динамічний час відбулися значні зміни в характері та засадах діяльності багатьох установ. Не залишився поза увагою і недержавний сектор документотворення. Фінансова неспроможність установ-фондоутворювачів ускладнила науково-технічне опрацювання їхніх документів, що призвело до нестабільності у роботі госпрозрахункових груп, скорочення кількості та ліквідації їх у 1993–1994 рр. в архівних відділах Золотоніської, Смілянської, Уманської міських рад та Городищенської, Драбівської, Звенигородської, Канівської, Катеринопільської, Лисянської, Маньківської, Тальнівської, Уманської, Чигиринської, Чорнобаївської райдержадміністрацій. Проте і за таких умов архівні відділи підтримували належний рівень упорядкованості документів установ та планово комплектувались управлінською документацією, а також фото-, фоно-, відеодокументами та документами особового походження.

Протягом останніх років архівні установи вирішували проблему тимчасового зберігання документів ліквідованих підприємств, організацій, установ, що діяли на їхній території, паралельно ініціюючи питання щодо створення архівних установ для централізованого тимчасового зберігання документів, нагромаджених у процесі документування службових, трудових або інших правовідносин юридичних і фізичних осіб, та інших архівних документів, що не належать до Національного архівного фонду (Трудовий архів). У 2001–2003 рр. до архівних установ прийнято на зберігання 7610 справ з особового складу. У 2003–2004 рр. в області створено перші чотири Трудових архіви у Драбівському, Жашківському, Чигиринському, Шполянському районах. Незабаром питання про створення таких архівних установ буде винесено на розгляд Смілянської міської ради

та семи районних рад. Таких значних позитивних результатів досягнуто завдяки наполегливій організаційній роботі державних і комунальних архівних установ області.

Велика увага приділяється підвищенню кваліфікації працівників діловодних служб та архівних підрозділів. З цією метою архівні відділи проводять семінари-наради з секретарями, завідувачами канцелярій, іншими відповідальними особами за архіви та діловодство, головами експертних комісій установ.

У 1997–2003 рр. проведено 427 семінарів і нарад на яких аналізувалася робота архівних підрозділів та діловодних служб установ, результати розгляду описів справ експертно-перевірною комісією Держархіву області, пропагувався досвід роботи кращих архівних підрозділів м. Умані, проводилися практичні заняття з широкого кола питань. Особливий інтерес викликали екскурсії до архівосховищ, що сприяло, на наочних прикладах, кращому засвоєнню передового досвіду роботи. Розглядалися проблеми зберігання документів з особового складу ліквідованих установ, здійснення паспортизації архівних підрозділів, оформлення службових документів, питання оформлення довідок соціально-правового характеру⁴.

За останні роки значно активізувалась інформаційна діяльність архівних установ. Зростає інтерес до інформації, що міститься в архівних документах. Для зацікавлених установ архівними відділами щорічно готується близько 20-ти ініціативних інформувань. Виконання запитів громадян та установ завжди було важливим напрямом діяльності архівів. За роки незалежності архівні установи області виконали близько 30 тис. запитів⁵. Перебудувавши свою роботу, вони впоралися з виконанням великого потоку заяв, більшість з яких складали запити про насильне вивезення громадян на примусові роботи до Німеччини, майнові питання, стаж роботи, нагородження урядовими відзнаками, підтвердження відомостей актів цивільного стану, перебування в евакуації, роботу та участь у партизанському русі під час Великої Вітчизняної війни, реабілітацію жертв політичного терору 1937–1938 рр.

Завдяки активізації діяльності архівних установ в останні роки значно покращалася ситуація в архівній галузі області, зріс їхній авторитет, змінилося на краще ставлення керівників місцевих органів виконавчої влади, органів самоврядування, підприємств, установ та організацій до архівної справи, посилилося їхнє розуміння важливості збереження архівних документів для майбутніх поколінь. В архівних установах області працює чимало

фахівців, для яких турбота про збереження документів стала змістом їхнього життя. Розвиток архівної справи на Черкащині відбувається в контексті реалізації державної політики у сфері архівного будівництва. Важливий вплив на нього мають загальні процеси демократизації і формування правової держави. Архівні установи постійно дбають про застосування найефективніших в сучасних умовах форм та методів роботи.

Світлана Сельченкова

З ІСТОРІЇ ЕКСПЕРТИЗИ ЦІННОСТІ ДОКУМЕНТІВ ТА УКЛАДАННЯ ПЕРЕЛІКІВ ДОКУМЕНТІВ В УКРАЇНІ У 1920–1930-ті роки

Жодне суспільство не в змозі зберегти всю створену ним документацію, тому питання відбору документів для подальшого зберігання завжди були в полі зору державної влади. Спочатку відбір документів здійснювався стихійно, за певними традиціями, а згодом був унормований відповідними актами.

Аналіз законодавчих та нормативних актів Російської імперії кінця XVIII–XIX ст., проведений колективом Всесоюзного науково-дослідного інституту документознавства та архівної справи (ВНДІДАС)¹, свідчить, що вже за тих часів функціонувала правова система, яка відображала державну політику в галузі архівної справи, згідно з якою документи у відомствах мали готуватися до архівного зберігання і поділялися на кілька категорій з виокремленням видового складу документів довічного зберігання. Впродовж XIX ст. ці настанови не раз змінювались, удосконалюючись і ускладнюючись відповідно до розуміння суспільством значимості архівної ретроспективної інформації. Законодавчі акти переважно відображали стан архівів у кожному відомстві та накреслювали заходи уряду щодо його поліпшення. Порядок визначення цінності документів та строки їхнього зберігання регламентувалися спеціальними відомчими правилами та інструкціями, які містили переліки категорій справ постійного і тимчасового зберігання, а також справ, що підлягали знищенню після їхнього завершення у діловодстві. Конкретні строки зберігання документів визначені не були. Найближчим до сучасних переліків є перелік, що містився в правилах Військового міністерства (1859 р.). Він був побудований за галузевою ознакою, категорії документів мали конкретні строки зберігання і супроводжувалися примітками різного характеру². Разом з тим, неузгоджені дії міністерств у питаннях експертизи цінності документів зумовлювали втрату цінних документів

¹ Держархів Черкаської обл., ф. Р-2635, оп. 1, спр. 675, арк. 27; спр. 746, арк. 22; спр. 765, арк. 26.

² Там само, спр. 791, арк. 24.

³ Там само, спр. 675, арк. 28; спр. 746, арк. 24; спр. 765, арк. 27.

⁴ Там само, спр. 765, арк. 27; спр. 791, арк. 25; спр. 812, арк. 24; спр. 834, 57.

⁵ Там само, спр. 675, арк. 26; спр. 746, арк. 21; спр. 791, арк. 22, спр. 765, арк. 25; спр. 812, арк. 22; спр. 834, арк. 7.

і завдали шкоди історичній науці. На необхідність розроблення “єдиних правил розбирання, зберігання та знищення документів” вказував керуючий Московським архівом Міністерства юстиції М. В. Калачов. Він підкреслював також, що в установах необхідно проводити попередній відбір документів, що “мають наукове значення для вічного зберігання”, із подальшим передаванням їх до державних архівів³. З критикою архівного законодавства в Росії виступав керуючий Московським архівом Міністерства юстиції Д. Я. Самоквасов⁴, якій запропонував проект архівної реформи. Її реалізація передбачала такі основні заходи: створення в Росії центрального архівного управління, вироблення загальних правил знищення та зберігання актів діловодства державних і громадських установ, заснування шкіл архівознавства⁵. Однак ці наміри здійснено так і не було.

Після розпаду Російської імперії, за доби визвольних змагань в Україні 1917–1920 рр., головним завданням у галузі архівної справи було рятування архівів, яке доводилося здійснювати в неймовірно складних умовах. Питаннями роботи архівів опікувалися спеціальні інституції урядів Української Народної Республіки та Української Держави за часів Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.), Гетьманату (травень – грудень 1918 р.), Директорії (1919–1920 рр.). У вересні 1917 р. були створені: бібліотечно-архівний відділ при департаменті мистецтв Генерального секретарства справ освітніх (з 9 січня 1918 р. – Міністерство народної освіти (МНО) УНР; архівно-книжково-бібліотечний відділ Головного управління у справах мистецтв та національної культури (ГУМНК), підпорядкований МНО Української Держави; відділ охорони пам’яток культури та мистецтв ГУМНК МНО УНР⁶. Зазначеними інституціями було зроблено перші кроки до реформування архівної справи.

I. Архівна справа: історія та сучасність

Перші заходи Радянської влади в Україні також були спрямовані на організацію охорони і зберігання архівних матеріалів. У лютому 1919 року в м. Харкові у структурі Всеукраїнського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМИС) Наркомосвіти УСРР було організовано архівно-бібліотечну секцію⁷, завданням якої серед інших стало опрацювання питань теорії і практики архівної справи, здійснення контролю за відбором документів на постійне зберігання. Юридичною підставою для роботи архівної секції став декрет Ради Народних Комісарів (РНК) УСРР від 3 квітня 1919 року “Про передачу історичних та художніх цінностей у відання Народного Комісаріату Освіти”⁸. Згідно з цим декретом всі архіви безпосередньо підпорядковувались Наркомосвіти, і установам та організаціям заборонялося знищувати документи без його дозволу.

Архівною секцією була проведена велика робота щодо концентрації* архівних документів, упорядкування справ, прийнятих на зберігання, контролю за станом архівної справи в установах⁹. На своїх засіданнях Архівна секція розглядала методичні питання, пов'язані з “розбиранням типових архівів”, порушувалися питання підготовки “інструкції загального характеру для розбирання типових архівів” та складання переліків справ, що підлягали знищенню¹⁰. Проте діяльність архівної секції ВУКОПМИС обмежувалася територією Києва, хоча певна увага приділялася й організації архівної справи на місцях. З цією метою до губернській направляли інструкторів, які “здійснювали загальний нагляд за ходом справи”¹¹.

18 липня 1919 року архівну секцію ВУКОПМИС було реорганізовано в Головне архівне управління у складі Позашкільного відділу Наркомосвіти УСРР на правах підвідділу¹², а при деяких губернських відділеннях народної освіти було утворено губернські комісії, на які покладалася нагляд за своєчасним відбором установами “непотрібних матеріалів” для поточного діловодства, відбір документів наукової цінності¹³. Робота налагодилася, але пізніше у зв'язку з активізацією в Україні воєнних дій її було призупинено.

На початку 1920 року в республіці у зв'язку з розгортанням роботи державних установ, культурних і навчальних закладів постала потреба в папері для друку видань, що зумовило самовільне здавання окремими установами архівних документів на макулатуру. Працівниками паперової промисловості розглядалося питання про можли-

вість використання архівних документів як сировини для паперових фабрик.

Всеукраїнський революційний комітет (Всеукрревком), розглянувши пропозицію Головопаперу щодо використання “непотрібних архівних матеріалів” та звертаючи увагу на необхідність ретельної охорони архівів, видав 7 лютого 1920 року постанову “Про використання радянських, колишніх державних, громадських і приватних архівів”¹⁴. У ній наголошувалося, що порядок використання архівних матеріалів, які не мають наукового або практичного значення, здійснюється Особливою комісією при Всеукрревкомі. У березні 1920 року у зв'язку з припиненням діяльності Всеукрревкому РНК УСРР підтвердила функції комісії, поширила її діяльність на всю територію республіки і перейменувала її в Особливу Всеукраїнську архівну комісією (ОВАК), яка мала широкі повноваження і фактично функціонувала як центральний архівний орган, видала низку розпоряджень і постанов щодо врегулювання розбирання архівів, реєстрації, концентрації, охорони архівів, контролю за утилізацією “непотрібних архівних матеріалів”, організації губернських комісій¹⁵. 20 квітня 1920 року РНК УСРР за ініціативою ОВАК затвердила “Тимчасове положення про архівну справу”¹⁶, відповідно до якого всі архіви на території республіки оголошувалися “загальнонародним надбанням”, встановлювалася відповідальність за знищення, передавання або продаж архівних документів, а всі архіви ліквідованих установ та документи діючих установ і організацій, що не були потрібні для поточної роботи, передавалися в підпорядкування архівних секцій при губернських відділах народної освіти¹⁷. Це був перший законодавчий акт про націоналізацію і централізацію архівної справи в республіці.

ОВАК намагалася здійснити контроль за відбором документів на постійне зберігання, а також утилізацією “непотрібних архівних документів”. Робота губернських комісій регламентувалася “Тимчасовою інструкцією про порядок вилучення ділових, наукових і непотрібних паперів” та “Додатковою інструкцією” до неї¹⁸. Документи, які передавалися на постійне зберігання, мали описуватися відповідно до списків (переліків), а на документи, що підлягали знищенню, також складалася списки (переліки). Рішення про вилучення тих чи інших документів приймалося колегіально. Важливим було те, що зазначені інструкції зобов'язували губкомісії ОВАК передавати без попереднього розгляду до архівних секцій губкомісій усі без винятку документи за час до початку XIX ст., фонди колишніх губернських установ по 1880 рік,

* Під концентрацією розумілося приймання документів до державних архівів.

міських і земських архівів по 60–70-ті роки XIX ст. Заборонялося вилучення документів протягом п'ятирічного строку з фондів діючих радянських установ, громадських і кооперативних організацій. У Тимчасовій інструкції вказувалося, що можна знищувати тільки справи, що не мають діловодного або наукового значення для історії дипломатичних відносин, політичного, громадського і соціального життя. Мали знищуватися лише цілком однорідні за змістом і формою документи. При цьому один з таких документів мав зберігатись як взірець. Під час вилучення справ залишалися на зберігання окремі типові документи, що становили діловодний або науковий інтерес, а також автографи, зразки типових документів, печаток, гербового паперу, бланків¹⁹. Таким чином, саме за часів діяльності ОВАК було розроблено теоретичні засади експертизи цінності документів. Проте основна увага приділялася складанню списків (переліків) архівних справ з метою їх вилучення для знищення.

У своїй роботі ОВАК намагалася працювати в постійному контакті з архівними секціями губкопмісів та іншими архівними органами на місцях, представники яких в обов'язковому порядку входили до складу губкомісій. Водночас у діяльності ОВАК та її губкомісій було багато недоліків. Разом із справді “непотрібними” вони подеколи передавали в утиль і цінні документи. Це було зумовлено насамперед низьким фаховим рівнем співробітників губкомісій, які залучалися для визначення науково-історичної цінності документів, недостатньою організаційно-методичною допомогою їм з боку ОВАК, а також обсягами планів утилізації, які встановлював Головопапір, що спричиняло проведення відбору документів для утилізації в стислі строки, без ретельного вивчення їхнього складу та змісту. Наприклад, голова Полтавської губкомісії у своєму звіті до ОВАК у вересні 1920 року рапортував, що губернія за розрахунками мала 500 тис. пудів архівних матеріалів, “...з них, напевно, можна утилізувати 400 тис. пудів”²⁰. Більш обережним було ставлення до документів у Київській губкомісії, голова якої повідомляв про виділення 10 тис. пудів “непотрібного архівного матеріалу” і водночас про те, що “...вдвічі більше збережено матеріалів, що мають державне значення”²¹. Попри те, що ОВАК вжила певних заходів щодо збереження цінних джерел з історії України та їх передавання до архівних секцій губкопмісів, дехто вважає, що в Україні мало місце масове знищення архівних документів²². Негативно позначався на загальному рівні керівництва архівною справою в республіці

паралелізм у діяльності ОВАК та інших архівних установ, зокрема архівних секцій губкопмісів, що призводило до непорозуміння у підходах щодо проведення відбору документів для подальшого зберігання або утилізації.

Архівний відділ ВУКОПМІС, що існував паралельно з ОВАК, у цей період більше зосереджувався на теоретичних та методичних розробках з основних питань архівної роботи, а саме – різних правил, інструкцій, вказівок тощо. Найбільшу увагу заслуговує розроблена в 1921 році “Загальна інструкція для розбирання архівних матеріалів”²³. Це – перший документ з питань методики проведення експертизи цінності документів в установах. Інструкція складалась із загальної частини і чотирьох розділів: 1) Про виокремлення матеріалів для діловодного значення; 2) Про виокремлення матеріалів наукового значення; 3) Про виокремлення матеріалів з історії революції; 4) Про вилучення непотрібного архівного матеріалу.

В Інструкції був наведений примірний перелік справ, що підлягають постійному зберіганню. Було визначено сім категорій архівних документів, що мають наукове значення і стосуються: 1) діяльності законодавчих установ і органів центральної влади (відомості про створення, функціонування, ліквідацію – закони, законопроекти, укази, вказівки, розпорядження, роз'яснення); 2) зовнішньої політики держави (відомості про міжнародні відносини, міжнародні договори); 3) військової, військово-морської справи та авіації; 4) місцевого самоврядування (відомості про організацію, розвиток та ліквідацію обласних, губернських, повітових, волосних, сільських урядових установ, відомості щодо історії міського і земського самоврядування); 5) правового устрою і народної правосвідомості (відомості про виникнення, устрій і ліквідацію судових установ, судові справи, документи про нерухомість і рухоме майно, документи, що характеризують майнові відносини, правову свідомість суспільства); 6) народного господарства, класового поділу суспільства, побуту і звичаїв країни (відомості, звіти про стан і розвиток промисловості, сільського господарства, торгівлі, транспорту, економічного стану країни, окремих класів, різних галузей господарства, про стан і розвиток соцзабезпечення, благодійність, охорону здоров'я, розвиток і історію профспілок, кооперації, релігійних, соціальних, політичних рухів, настроїв населення, про окремі історичні події, про життя і діяльність відомих осіб тощо); 7) народної освіти, духовної культури, науки, мистецтва, преси, про діяльність навчальних, культурно-освітніх закладів, окремих працівників освіти. Інструкція

I. Архівна справа: історія та сучасність

визначала ознаки або критерії цінності документів: зміст, час створення, стан і ступень збереженості архівного фонду, дублетність, а також вимагала визначати наукову і практичну цінність не за описами, а шляхом ретельного перегляду справ з метою ознайомлення із змістом документів. У разі знищення “ділових форм”²⁴ пропонувалося залишати на зберігання 1–2 зразки типових видів документів²⁴.

Однак, незважаючи на певні організаційно-методичні заходи Архівного відділу ВУКОПМИС щодо налагодження діяльності архівних установ, загальний стан на місцях був незадовільним. Інструкції й вказівки, що надсилались Архівним відділом на місця, не завжди надходили за призначенням, про що свідчать звіти працівників контрольно-експертного відділу²⁵.

За цих умов Архівний відділ ВУКОПМИС порушив питання про реорганізацію архівної справи в Україні. Для керівництва архівною справою 3 вересня 1921 року була створена нова установа – Головне архівне управління при Наркомосвіті УСРР (Головарх), а на місцях – губернські архівні управління (губархи)²⁶. Експертний відділ Головного архівного управління опікувався питаннями впорядкування документів, відбору документів для утилізації (у тому числі підготовкою інструкцій з розбирання архівів). До нього відійшли функції ОВАК, яка припинила своє існування. Крім того, на Головарх покладалася робота з експертизи результатів розбирання архівів на місцях і контроль за утилізацією “непотрібних документів”²⁷. Головарх неодноразово порушував питання щодо свого підпорядкування Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітету (ВУЦВК), а губархів – виконавчим комітетам, як це було зроблено в Російській Федерації²⁸. Однак “Кодекс законів про народну освіту УСРР”, затверджений постановою ВУЦВК 22 листопада 1922 року²⁹, лише погіршив ситуацію, оскільки підпорядкував Головарх Головному комітету професійної та спеціальної освіти (Головпрофобру)³⁰. З іншого боку, Кодекс уперше в окремій частині “Архівні установи” законодавчо закріпив організаційні засади Державного архівного фонду. Всі архівні документи, що зберігалися в архівосховищах Головарху та поза ними, підлягали обліку і проголошувалися Державним архівним фондом³¹.

Період реальної організації Єдиного державного архівного фонду (ЄДАФ) розпочався з прийняттям постанови РНК УСРР від 31 жовтня 1922

року “Про охорону архівів”³². Уперше було визначено склад ЄДАФ. До нього входили документи всіх ліквідованих установ, а також завершені в діловодстві справи діючих урядових та громадських установ і організацій. Приватні зібрання рукописних матеріалів підлягали обов’язковій реєстрації в архівних органах. Без відома і дозволу Головарху установам не дозволялося продавати, передавати, вивозити архівні документи або “користуватися ними як паперовими матеріалами”. Зазначена постанова вперше вирішувала питання про строки і порядок передавання архівних документів установами на державне зберігання. Після закінчення трирічного строку зберігання справ в установах вони підлягали передаванню за описами до архівосховищ Головарху. На Головарх покладалося також керівництво організацією архівної частини поточного діловодства в установах та організаціях республіки³³.

3 січня 1923 року Головархів реорганізовано на Українське Центральне архівне управління (Укрцентрархів) при ВУЦВК у складі двох підрозділів – архівознавства та секретаріату³⁴. Основним завданням новоствореного органу управління архівною справою, як і всіх його попередників, була концентрація документів у державних архівосховищах, загальне керівництво архівною справою в республіці і організацією архівної частини поточного діловодства в установах. Упродовж 1923–1924 рр. значна увага приділялась упорядкуванню справ та їхньому описуванню, що зумовлювало необхідність розроблення рекомендацій з питань експертизи цінності документів. Ішлося передусім про встановлення правил відокремлення “...науково-цінного матеріалу від матеріалу, що не має ні наукового, ні практичного значення...” та встановлення категорій документів, “...що належать зберігання з оглядом їх наукового значення”³⁵, тощо. Питання експертизи цінності, від якої залежав якісний і кількісний склад ЄДАФ, в умовах проведення архівними установами утилізації архівних документів набували величезного значення. Експертно-розбірні комісії при губархах на підставі загальної інструкції Укрцентрархіву та власного досвіду займалися експертизою цінності документів, що не мали наукового і довідкового значення. Списки (переліки) цих архівних документів разом з їх короткими характеристиками надсилались на затвердження до Укрцентрархіву. Після отримання дозволу губархи “...проводили продаж непотрібних архівних матеріалів”³⁶. Для вирішення питань експертизи цінності в жовтні 1925 року були створені Центральна перевірна комісія (ЦПК) при Укрцентрархіві та експертні

²⁴ Під діловими формами розумілися види документів (акти, рахунки, квитанції, свідоцтва тощо).

комісії (ЕК) на місцях. Укрцентрархів і ЦПК постійно звертали увагу архівних установ на необхідність зваженого й обережного підходу до вирішення питань експертизи³⁷.

На початку 1927 року Укрцентрархів підготував інструкцію про організацію роботи експертних комісій³⁸, яка встановлювала порядок проведення утилізації архівних документів, згідно з яким без оцінювання документів ЦПК чи ЕК вони не могли знищуватись. Однак основним завданням експертних комісій був не відбір документів на постійне зберігання, а визначення складу документів, що не підлягають подальшому зберіганню. Крім того, недостатня увага приділялась методичним питанням експертизи. На своїх засіданнях ЦПК і ЕК розглядали в основному списки (переліки) та акти справ, що підлягали утилізації. Проведений нами аналіз цих списків, що додавались до протоколів засідань ЦПК, свідчить, що не завжди до списків (переліків) вносили дійсно “непотрібні матеріали”. Так, у списках утилізованих справ Найвищого суду УСРР за 1925 рік є документи, що підлягають постійному зберіганню (протоколи засідань Президії Найвищого суду УСРР, статистичні звіти, листування з Найвищим судом СРСР). У зв’язку з тим, що рівень організації діловодства в більшості установ був низьким, мали місце такі назви справ, як “акти і протоколи”, “різні папери”, “вихідні папери”, “вихідні папери”, “копії”³⁹, що спричинювало їхнє знищення, оскільки назви не давали уявлення про зміст документів, а експертні висновки не завжди містили характеристику складу справ, які вилучалися для знищення, хоч це й передбачалось інструкціями і вказівками Укрцентрархіву. Мали місце випадки продажу архівних документів без затвердження результатів експертизи ЦПК Укрцентрархіву⁴⁰.

У 1926–1927 рр. розпочалося масове надходження до державних архівів документів радянських установ. Архівні фонди передавались відповідно до існуючого на той час порядку експертизи, без їх попереднього розбирання у відомствах. Експертиза цінності провадилася вже у державних архівах. З метою активізації цієї роботи, вивільнення архівосховищ від макулатури, було конче необхідно якнайшвидше визначитися зі строками зберігання документів. Документи стали поділяти на дві групи: 1) що мають науково-історичне значення і зберігаються довечно у державних архівах; 2) що використовують протягом короткого часу і для яких слід встановити конкретні строки зберігання. До другої групи було віднесено “типові (одноманітні) за формою групи архматеріалів”⁴¹. У 1928 році Спеціальна комісія РНК УСРР розгля-

нула пропозиції Укрцентрархіву про встановлення строків зберігання документів з метою з’ясування їх оперативного-практичного, довідкового, юридично-судового та науково-історичного значення і схвалила їх. Укрцентрархів звернувся до наркоматів з проханням розпочати таку роботу⁴². Для проведення роботи з визначення строків зберігання пропонувалося в установах створювати спеціальні комісії для підготовки номенклатур справ і переліків документів із строками їхнього зберігання.

Поліпшенню організації роботи з документами в установах сприяли “інструкції щодо постановки архівної справи”, які погоджувалися з Укрцентрархівом⁴³, а також постійні перевірки стану діловодства в установах, інформації про результати яких публікувались у спеціальній постійній рубриці Бюлетеня Центрального архівного управління УСРР. Однак у ці роки установи були змушені більшу увагу приділяти вилученню паперової макулатури, а не питанням організації діловодства, складання номенклатур справ і переліків документів із строками зберігання. У 1929 році активізувалася “макулатурна кампанія” у зв’язку з прийняттям 20 грудня 1928 року постанови Народного Комісаріату Робітничо-Селянської Інспекції (НК РСІ) СРСР про термінове вилучення з архівів установ макулатури для паперової промисловості⁴⁴. НК РСІ зобов’язав усі установи і підприємства протягом двох місяців підготувати для передавання до “Бумсиндикату” паперову макулатуру та архівні документи, що не мають наукової і практичної цінності. Відповідно до постанови НК РСІ в установах організовувалися розбірні комісії. Кампанія з вилучення документів, що не підлягали зберіганню, повинна була проводитись “у дві черги”. “У першу чергу” мали вилучатися документи, що не мають оперативного, довідкового та науково-історичного значення. Відбір таких документів в установах здійснювався на підставі спеціальних (відбірних) списків, що складались установами і затверджувались архівними органами. “У другу чергу” мали вилучатись архівні документи, що втратили довідкове-практичне значення для установ, але для визначення науково-історичного значення яких необхідна додаткова експертиза цінності. З метою здійснення контролю за виконанням цієї роботи обіжником Укрцентрархіву від 26 грудня 1928 року № 36/об.⁴⁵ окружні архівні управління (окрархіви) було зобов’язано організувати тимчасові перевірні комісії з кваліфікованих спеціалістів для розгляду відбірних списків установ на документи “першої черги”, що не мають науково-історичної цінності. Вказувалось, що окрархіви повинні дати вказівки розбірним комі-

I. Архівна справа: історія та сучасність

сіям при діючих установах, щоб останні спочатку закінчили роботу з відокремлення матеріалів “першої черги” і тільки після того розпочали відокремлення матеріалів “другої черги”. Списки “другої черги” мала затверджувати, крім існуючих ЕК у Києві, Одесі, Дніпропетровську, Полтаві, Чернігові, виключно ЦПК Укрцентрархіву. Особлива увага приділялась інструктуванню розбірних комісій установ про порядок вилучення документів представниками окрархівів.

Укрцентрархів підготував “Інструкцію по відокремленню утилізаційних архівних матеріалів першої черги з архівних частин дієвих установ”⁴⁶, в якій було наведено перелік “трафаретно-масової документації”, що підлягала відбору “у першу чергу”. До переліку увійшли 94 номінали документів первинного бухгалтерського обліку та різні діловодні форми (касові прибуткові та видаткові ордери, рахунки, касові чеки, меморіальні ордери та їхні корінці, фактури, розносні книги, реєстри тощо). Наступні вказівки Укрцентрархіву роз’яснювали, що до відбірних списків необхідно включати документи за 1922–1928 роки, остаточно ж рішення щодо практичного, довідкового, оперативного значення тих чи інших документів належить приймати самим установам та їх розбірним комісіям⁴⁷. Уже на початку 1929 року більшість окрархівів завершили вилучення до макулатури архівних документів “першої черги”, і Укрцентрархів, звертаючи увагу окрархівів на “великі труднощі при визначенні утилізаційності архівних документів другої черги”, запропонував низку заходів щодо порядку проведення цієї роботи: 1) провести широкий інструктаж розбірних комісій при установах шляхом проведення нарад, відрядження представників окрархівів до найважливіших установ округи; 2) ознайомити розбірні комісії з інструкціями про відокремленню архівних матеріалів “другої черги”; 3) зобов’язати розбірні комісії установ надсилати переліки (списки) архівних документів, що запропоновані для знищення, до окрархівів; 4) визначити функції тимчасових перевірних комісій при окрархівах, які “...повинні доручити одному із своїх членів оглянути архівний матеріал в натурі, підібрати зразки документів та скласти науковий висновок про можливість утилізації кожної діловодної форми окремо...”; 5) встановити порядок затвердження списків архівних документів “другої черги”⁴⁸. З метою запобігання знищенню цінних документів Укрцентрархів підготував “Інструкцію про порядок відокремлення матеріалів другої черги, які не підлягають дальнішому переховуванню”⁴⁹. У ній визначалися категорії документів, що не підлягали внесенню до відбірних списків: 1) ар-

хівні документи по 1921 рік включно (робота з такими документами проводиться виключно архівними органами); 2) документи, що мають для установи оперативно-практичне або довідкове значення; 3) “таємні документи або таємних частин”; 4) різні реєстри, описи, переліки, списки архівних документів; 5) архівні документи науково-історичної цінності. В Інструкції було сформульовано (як головний принцип відбору документів) вимогу обов’язкового “...з’ясування питання про те, чи цілком відбиваються відомості, що є в тих чи інших матеріалах, в яких будь інших матеріалах, що залишаються на переховування, тобто, чи ці відомості цілком повторюються в інших документах...”. В Інструкції зазначено й інші “прикмети”, які мали бути враховані під час проведення експертизи цінності документів: змістовність, повнота відомостей, що містяться в документі, “відношення документів до того чи іншого історичного явища (події) або особи”, “...рідкість їх для історичного періоду, бо чим менше збереглося документів ..., тим науково-цінніший кожен з них...”⁵⁰. У зазначених інструкціях та інших рекомендаціях Укрцентрархіву знайшли відображення критерії цінності документів та методика проведення експертизи. Визначення цінності документів проводилося методом “безпосереднього з ними ознайомлення”. Підчас проведення експертизи цінності документів поряд з їхнім переглядом пропонувалось використовувати переліки категорій типових документів, що не підлягали зберіганню, які мали розробляти наркомати. Втім, такі переліки було складено лише для окрфінвідділів, окрадмінвідділів, окрстрахкас, профорганізацій, установ пошти і телеграфу, окрвдділів праці⁵¹. За своїм змістом ці переліки не мали наукового або практичного значення, однак певною мірою сприяли розбірним комісіям у відборі документів для утилізації.

Проте, попри зусилля архівних органів забезпечити розбірні комісії установ методично й узяти під свій контроль процес вилучення документів⁵², “макулатурна кампанія” завдавала архівам значної шкоди. Факти, наведені в Бюлетені Центрального архівного управління⁵³, свідчать, що багато цінних документів було втрачено через відсутність в установах кваліфікованих кадрів, влаштування місячників та суботників з метою розбирання архівів із залученням до цієї роботи осіб (навіть піонерів), які не могли зрозуміти науково-історичної цінності будь-яких документів, надзвичайно швидкі темпи проведення цієї роботи, формальне ставлення установ до вказівок Укрцентрархіву та обмеженість штатів архівних установ для здійснення контролю. З 1929 року вилучення паперової маку-

латури почало здійснюватися й із архівосховищ архівних установ республіки. З цією метою окр-архіви, що не мали ЕК для розгляду відбірних списків, мали створити тимчасові експертні комісії та скласти списки фондів, з яких передбачалося вилучати “непотрібні документи”. Укрцентрархів розглядав і затверджував протоколи засідань тимчасових комісій, наукові висновки та зразки утильних матеріалів⁵⁴. Під час проведення вилучення документів, що не підлягали постійному зберіганню, з сховищ архівних установ також мали місце випадки вилучення цінних документів без погодження відбірних списків із ЦПК Укрцентрархіву⁵⁵. У грудні 1929 року Робоча колегія Укрцентрархіву розглянула питання “Про вимоги Наркомторгу щодо заготівлі архівної макулатури для потреб паперової промисловості” й ухвалила: “а) просити колегію Центрархіву СРСР прискорити вирішення питання в Наркомторзі й НК РСІ СРСР щодо зменшення вимог до архівів як бази сировини для паперової промисловості; б) звернутися до Секретаріату ВУЦВК з доповідною запискою у цій справі, прохаючи скасувати директиви Наркомторгу до всіх установ щодо відокремлення на утилізацію архівних документів; в) дозволити окрархівам проводити роботу в плановому порядку”⁵⁶. Однак у 1931 році вимоги щодо вилучення архівних документів для утилізації знову посилились, для архівних установ встановлювались високі контрольні цифри (30–50 тонн макулатури на рік)⁵⁷.

Знищення в період “макулатурної кампанії” цінних документальних джерел, як і документів оперативно-довідкового характеру та соціально значущих, пояснюється, на нашу думку, ще й тим, що не було визначено строки зберігання певних категорій документів, уніфіковано строки зберігання для масових типових документів. “Макулатурна кампанія” змушувала архівні установи приділяти увагу не відбору документів на зберігання, а відбору документів для знищення, тому й переліки 1920-х – першої половини 1930-х рр. склалися передусім на документацію, що не підлягала зберіганню. Робота над переліками в ці роки здійснювалась за двома напрямками: державні архіви розробляли переліки справ, що не підлягають і підлягають зберіганню, як правило, для однотипних фондів; установи готували переліки в основному із строками зберігання та відбірні списки для знищення документів. Якщо державні архіви працювали більш результативно, то розроблення відомчих переліків здійснювалось досить повільно. Переліки були неякісними, не мали чіткої структури побудови, встановлювались різні строки зберігання для однотипних документів, формулюван-

ня статей були неправильними і недбалими, до переліків майже не вносилися документи підвідомчих установ. Нерідко переліки називали описами, списками, номенклатурами⁵⁸.

З метою активізації роботи з укладання переліків документів із строками зберігання наприкінці 1929 року Укрцентрархів звернувся до всіх наркоматів і центральних установ УСРР з проханням негайно приступити до складання переліків архівних документів та встановлення строків їх зберігання для центрального апарату та мережі підвідомчих установ. З цією метою пропонувалося створити спеціальні комісії. Проте знову підкреслювалося, що головною метою створення переліків є відбір документів для знищення. Принципово новою була вимога щодо підготовки переліків центральною установою (а не Укрцентрархівом) на документацію не тільки центрального апарату, а й усіх підвідомчих установ⁵⁹. З метою методичного забезпечення зазначеної роботи було розроблено “Інструкцію про складання переліків архівних матеріалів зі строками їх переховування”, де передбачалося складання переліку за рекомендованою формою та схемою побудови відповідно до структури центрального апарату та підвідомчих установ. Інструкцією було встановлено вимоги до заповнення граф переліку, а також порядок розгляду і затвердження переліків. Строки зберігання мали встановлюватися залежно від оперативно-практичного, довідкового, судово-юридичного і фінансово-контрольного значення. Важливим було й те, що впроваджувались уніфіковані строки зберігання документів (6 міс., 1 рік, 2 роки, 3 роки, 5 років, 10 років, 15 років, 20 років, 25 років і “постійне зберігання”); визначався порядок формулювання заголовків справ за предметно-питальною або питально-кореспондентською ознаками (заборонялося застосовувати назви “різні документи”, “різні відомості”, а у справах з листуванням пропонувалося вказувати назву кореспондента та питання, з якого ведеться листування); до переліків рекомендувалося розробляти вказівки щодо їх застосування. В переліках враховувалась також повторюваність інформації та її види (“повна, часткова, сумарна”), що зазначалось у спеціальній графі переліку⁶⁰, тобто вже порушувалися питання методики відбору на державне зберігання документів із повторюваним змістом.

Проведена робота, попри незначні результати, загалом допомогла архівістам вивчити документацію, сприяла накопиченню досвіду, виявила недоліки в цьому напрямі. Набутий досвід дозволив установам підготувати за рекомендованою схемою якісніші переліки справ, де враховувалась до-

I. Архівна справа: історія та сучасність

кументація підвідомчих установ (переліки Укрдержстраху, Укрпапіроб'єднання)⁶¹. Однак у зв'язку з тим, що однорідна типова документація мала в переліках різні строки зберігання, виникла необхідність їхньої уніфікації. Першою спробою створити перелік нового типу стало розроблення НК РКІ СРСР "Переліку грошово-матеріальної звітності другорядного значення", затвердженого у грудні 1929 року, який уніфікував строки зберігання первинної бухгалтерської документації на території СРСР, встановивши строки зберігання фінансово-матеріальної звітності (1, 3, 5 років)⁶².

Впровадженню переліків документів із строками зберігання сприяла поява нового положення "Про Єдиний державний архівний фонд УСРР", що було затверджене постановою ВУЦВК 5 квітня 1930 року⁶³. Відповідно до нього всі установи були зобов'язані укладати "переліки архівних матеріалів" із зазначенням строків зберігання та подавати їх на затвердження до архівних органів⁶⁴. Про всі зміни в діловодстві та впровадження додаткових видів документів установи мали обов'язково повідомляти архівні органи. На архівні органи було покладено обов'язок визначення категорій документів, які: 1) підлягають передаванню до державних архівів; 2) можуть знищуватися установами без попереднього дозволу архівних органів; 3) потребують дозволу архівних органів на знищення. Тобто було розширено функції установ щодо права знищення певних категорій документів. Нове положення встановлювало десятирічний строк зберігання архівних документів у діючих установах (замість п'ятирічного).

У зв'язку з утворенням 10 квітня 1929 року Центрального архівного управління (ЦАУ)⁶⁵ СРСР 12 вересня 1930 року РНК УСРР видала постанову про зміну ст. 7 "Положення про Єдиний державний архівний фонд УСРР, в якій вказувалося, що "...архівними фондами та матеріалами загальносоюзного значення відає Центральна архівна управа УСРР під загальним наглядом Центральної архівної управи Союзу РСР"⁶⁶. Концентрація, упорядкування і використання цих документів місцевими архівними органами республіки почали здійснюватися відповідно до загальних правил, виданих ЦАУ СРСР. Це зумовило впровадження в Україні переліків документів із строками зберігання, підготовлених союзними наркоматами і затверджених ЦАУ СРСР. Надалі розробленням теоретичних і методичних питань архівної справи, у тому числі з експертизи цінності, займалися виключно союзні архівні органи.

З метою прискорення роботи з укладання відомчих переліків у січні 1931 року Укрцентрархів

надіслав до всіх наркоматів і центральних установ УСРР вказівку, в якій підкреслювалося: "...встановлення строків переховування архматеріалів дійсно раціоналізує процес їхнього впорядкування та передачі утильматеріалів на паперові фабрики..."; пропонувалося "...закінчити роботу з укладання переліків на архматеріали обов'язково не пізніше 1 квітня 1931 року..."⁶⁷. Робоча колегія ЦАУ УСРР 15 червня 1931 року прийняла постанову "Про зміну порядку складання установами переліків на архівні матеріали з реченнями переховування", де наголошувалося на необхідності визначити строки зберігання на кожен діловодну форму "...виходячи з практичного і науково-історичного значення даних архівних матеріалів і відповідно до типового переліку архматеріалів масово-трафаретного характеру, якого ЦАУ незабаром видасть". Постановою доручалося планово-інструкторському сектору ЦАУ "...негайно підготувати і видати на основі скупченого матеріалу в цій справі загального переліку типових матеріалів масово-трафаретного характеру, що не мають науково-історичного значення"⁶⁸. Однак нам не вдалося віднайти відомостей про те, чи був цей перелік розроблений.

У квітні 1932 року у зв'язку з утворенням обласних і змінами в системі архівних установ ЦАУ УСРР розробило "Тимчасове положення про обласні перевірки і експертні комісії"⁶⁹. Цей документ встановлював порядок розгляду і затвердження "списків на утилізаційні матеріали". При Укрцентрархиві організувалася Центральна перевірна комісія, до обов'язків якої входило: 1) керівництво обласними перевірними і розбірними комісіями та перевірними комісіями при центральних архівах республіки; 2) контроль за вилученням макулатури з архівів центральних установ; 3) розроблення правил та інструкцій з питань експертизи цінності документів. Однак і тут підкреслювалось, що головним завданням експертизи є вилучення документів для знищення.

Новий етап в історії розвитку переліків розпочався після прийняття постанови ЦВК і РНК УРСР від 4 квітня 1936 року "Про впорядкування архівів наркоматів і центральних та місцевих (обласних, окружних, міських і сільських) установ УРСР"⁷⁰, ухваленої відповідно до постанови ЦВК і СНК СРСР від 5 лютого 1936 року "Про впорядкування архівної справи в наркоматах і інших центральних установах СРСР"⁷¹. У зазначених постановах було вказано на незадовільний стан архівів у народних комісаріатах і центральних установах та визначено його причини, а також накреслено заходи щодо усунення недоліків та поліп-

шення стану архівної справи в установах. У постанові ЦВК і РНК УРСР ішлося про необхідність негайного розроблення переліків із строками зберігання – до 1 червня 1936 року, що значно активізувало укладання переліків. Передбачалося розробляти переліки як на документи, що підлягають зберіганню в архіві певного наркомату (центральної установи) із зазначенням строків їхнього зберігання, так і на документи, що мають передаватися до державних архівів. Уперше наголошувалося на необхідності визначення складу документів для постійного зберігання в державних архівах. Переліки мали обов'язково затверджуватися народним комісаром або керівником центрального органу за погодженням з центральним архівним органом, чим підкреслювалося значущість роботи зі складання переліків документів⁷².

У другій половині 1930-х років процес укладання відомчих переліків значно активізувався. Якість підготовки переліків, які почали складатися вже за виробничо-галузевою класифікаційною схемою, суттєво зросла. Найповніше в них були представлені документи відомчої системи (галузі), класифіковані за ланками управління; до переліків додавалися пояснювальні записки або вказівки щодо їхнього застосування. Серед українських розробок слід відзначити Перелік Наркомздорв'я УРСР та установ його системи (1938 р.)⁷³. Перелік мав 10 розділів за основними напрямками діяльності. До нього було внесено типову та специфічну документацію, що утворюється в системі охорони здоров'я. Строки зберігання диференційовано за чотири ланками управління: 1) наркомат і центральні установи; 2) обласні, окружні, міські установи; 3) районні установи; 4) науково-дослідні установи і навчальні заклади. До переліку включено документи з постійним і тимчасовими (від 3 до 10 років) строками зберігання, копіям визначено строк зберігання у 2 роки. Деякі строки зберігання мали уточнення щодо їх обрахування ("за умови ревізії", "після припинення дії договору" тощо), а також відмітку "РК", яка означала, що ці документи розглядає і "відокремлює" розбірна комісія установи. Перелік мав коротку пояснювальну записку щодо його застосування.

У 1938 році було видано "Перелік матеріалів грошово-матеріальної звітності другорядного значення і матеріалів масового і трафаретного характеру, що підлягають виділенню без затвердження архівних органів", затверджений ЦАУ СРСР⁷⁴. У зв'язку з його впровадженням у практику роботи установ та державних архівів було відмінено раніше діючі переліки, що містили відомості про подібну документацію. Перелік передбачав певну

уніфікацію видів документів та строків їх зберігання. Цей перелік можна віднести до типових переліків, складених для документації певного виду. Його видання сприяло ліквідації різночитань щодо строків зберігання масової документації.

Однак основним напрямком у роботі з підготовки переліків після 1936 року стало укладання відомчих переліків із строками зберігання. Від 1936 по 1941 рр. загалом у СРСР було розроблено понад 80 таких переліків⁷⁵, що якнайкраще свідчить про відмову архівістів від колишнього розуміння ролі переліків як засобів відбору справ виключно для знищення. Перелікам документів із строками зберігання поступово було надано статус нормативних і методичних посібників для визначення строків зберігання документів з метою відбору їх на постійне зберігання або для знищення.

Таким чином, в 1920–1930-х роках в Україні відбувалося розроблення теоретичних засад експертизи цінності документів, передусім пошук раціональних способів розв'язання проблем відбору документів. Було визначено основні критерії експертизи цінності документів і категорії документів, що підлягали постійному, тривалому, тимчасовому зберіганню. Було підготовлено й впроваджено перші методичні посібники з експертизи цінності документів – переліки документів, спочатку призначені для знищення, а потім для встановлення строків зберігання, у тому числі з метою відбору для постійного зберігання в державних архівах. Переліки також використовувались як класифікатори службової документації, що сприяло вдосконаленню організації діловодства в установах і зумовило в подальшому більш якісний склад документів державних архівів. До середини 1930-х років українські архівісти приділяли значну увагу підготовці власних теоретичних і методичних розробок з експертизи цінності.

У 1938 році управління архівами і мережу архівних установ було передано Наркомату внутрішніх справ СРСР, а в березні 1939 року архівні установи УРСР перейшли до НКВС УРСР і знаходились у його підпорядкуванні до 1960 року. Це спричинило посилення централізації архівної справи (яка вже почалася зі створенням у 1929 році ЦАУ СРСР), що загалом негативно позначилося на розвитку архівістики в СРСР і, зокрема, призвело до зменшення кількості розробок з теорії і методики архівної справи в союзних республіках.

¹ Теория и практика экспертизы ценности документов и комплектования государственных архивов СРСР // Труды ВНИИДАД. – Том IV. – Ч. 1. – М., 1974. – С. 13–48.

² Там само. – С. 18–19.

³ Калачов Н. В. Архивы, их государственное значение,

I. Архівна справа: історія та сучасність

состав и устройство. – М., 1877. – С. 31–32.

⁴ *Самоквасов Д. Я.* Архивное дело в России. Современное русское архивное нестроение (1852–1902). – М., 1902. – Кн. 1. – С. 115–117, 119–131.

⁵ *Самоквасов Д. Я.* Архивное дело в России. Прошедшая, настоящая и будущая постановка архивного дела в России (1852–1902). – М., 1902. – Кн. 2. – С. 75–77, 78–88, 90–94.

⁶ *Матяш І. Б.* Українська архівна періодика 1920–1930-х рр.: історія, бібліографія, бібліометрія. – К., 1999. – С. 12.

⁷ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 23, арк. 17.

⁸ Декрет Совета Народных Комиссаров Украины от 3 апреля 1919 г. “О передаче исторических и художественных ценностей в ведение Народного Комиссариата Просвещения” // Собрание Указаний и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1919. – № 34. – Ст. 395.

⁹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 10, арк. 28, 30, 50, 62; ф. 14, оп. 1, спр. 9 а, арк. 88.

¹⁰ Там само, спр. 9 а, арк. 88–99.

¹¹ Там само, арк. 88.

¹² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 512, арк. 25.

¹³ Там само, спр. 69, арк. 497.

¹⁴ Постановление Всеукраинского революционного комитета от 7 февраля 1920 г. “Об использовании советских, бывших государственных, общественных и частных архивов” // Собрание Указаний и Распоряжений Всеукраинского революционного комитета. – 1920. – № 2. – Ст. 19.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 41, арк. 1–2; спр. 16, арк. 6–7, 10, 13–14, 21.

¹⁶ Временное положение об архивном деле // Известия Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета и Харьковского губревкома. 29 апреля 1920 г.

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1, арк. 8; ф. 2, оп. 1, спр. 576, арк. 111.

¹⁸ Там само, спр. 12, арк. 18, 19–20.

¹⁹ Там само, арк. 20.

²⁰ Там само, спр. 17, арк. 121.

²¹ Там само, арк. 197.

²² *Водолажченко О., Барвінський В.* Короткий нарис історії архівної справи на Україні та діяльності Укрцентрархіву за 1924 рік // Архівна справа. – Х., 1925. – Кн. 1. – С. 46–72; *Цвітков А.* Особлива всеукраїнська архівна комісія // Архівна справа. – Х., 1925. – Кн. 1. – С. 73–85; Радянське архівне будівництво на Україні // Архіви України. – 1968. – № 3. – С. 6; *Осадчук О., Скуднова Л., Шевченко В.* До історії радянського архівного будівництва на Одещині // Архіви України. – 1970. – № 5. – С. 11–12.

²³ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 41, арк. 11–17; спр. 39, арк. 5–19.

²⁴ Там само, спр. 41, арк. 11, 15, 23.

²⁵ Там само, арк. 23; спр. 38, арк. 16.

²⁶ ф. 166, оп. 2, спр. 16, арк. 22, 75, 83–84.

²⁷ Там само, арк. 83–84.

²⁸ *Водолажченко О., Барвінський В.* Короткий нарис історії архівної справи на Україні та діяльності Укрцентрархіву за 1924 рік // Архівна справа. – Х., 1925. – Кн. 1. – С. 48.

²⁹ Постановление Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета от 22 ноября 1922 г. “О введении в действие Кодекса законов о народном просвещении” // Собрание Указаний и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1922. – Отдел 1. – № 49. – Ст. 729.

³⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 975, арк. 20.

³¹ Постановление Всеукраинского Центрального Испол-

нительного Комитета от 22 ноября 1922 г. “О введении в действие Кодекса законов о народном просвещении” // Собрание Указаний и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1922. – Отдел 1. – № 49. – Ст. 729. – С. 908.

³² Постановление Совета Народных Комиссаров от 31 октября 1922 г. “Об охране архивов” // Собрание Указаний и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1922. – Отдел 1. – № 46. – Ст. 681.

³³ Там же. – С. 803–804.

³⁴ Постановова Всеукраїнського Виконавчого комітету від 3 січня 1923 р. “Положення про Центральне Архівне Управління” // Збірник указонень та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1923. – Відділ I. – № 1. – Ст. 7.

³⁵ [Про експертизу наукової цінності архівних матеріалів]: Обіжник Укрцентрархіву всім завідувачам губархівами, головам тимчасових ліквідаційних архівних комісій № 1212 від 14. 04. 25 // Бюлетень Укрцентрархіву. – 1925. – Ч. 1–2. – С. 13–16.

³⁶ *Водолажченко О., Барвінський В.* Короткий нарис історії архівної справи на Україні та діяльності Укрцентрархіву за 1924 рік // Архівна справа. – Х., 1925. – Кн. 1. – С. 59.

³⁷ *Мітюков О. Г.* Радянське архівне будівництво на Україні 1917–1973. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 80–81.

³⁸ [З оголошенням інструкції експертним комісіям]: Обіжник ЦАУ до центральних архівів, крайових (міжокружних) архівів, окрархівів та Головархіву АМСРР № 989 від 8.04.1927 р. // Бюлетень ЦАУ. – 1927. – № 5 (25). – С. 1–4.

³⁹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 200, арк. 1–20; спр. 342, арк. 1–59; спр. 343, арк. 1–33; спр. 211, арк. 1–5, 6–19, 55–67, 71–78.

⁴⁰ Там само, спр. 249, арк. 5.

⁴¹ Про встановлення Наркоматами строків переховування типових архівних матеріалів і зменшення вимог щодо їх впорядкування // Бюлетень ЦАУ. – 1928. – № 7 (39). – С. 5–6.

⁴² Там само. – С. 6.

⁴³ Про основи положень про архівні частини центральних відомств // Бюлетень Укрцентрархіву. – 1926. – Ч. 1 (3). – С. 9–10; Про загальну інструкцію постановки архівних частин діловодства в урядових та громадських установах УСРР // Бюлетень Укрцентрархіву. – 1926. – № 7 (9). – С. 8–9; Видання інструкції про ведення архівної частини місцевими підприємствами Наркомпоштеля // Бюлетень ЦАУ. – 1927. – № 4 (24). – С. 63; Про інструкцію щодо постановки архівної справи у райвиконкомах, сільрадах // Бюлетень ЦАУ. – 1928. – № 7. – (39). – С. 7.

⁴⁴ Постановление Коллегии НК РКИ СРСР от 20 декабря 1928 г. “О порядке изъятия из учреждений и предприятий архивной бумажной макулатуры для нужд бумажной промышленности” // Архивное дело. – 1928. – № 17. – С. 57–58.

⁴⁵ [Про роботу щодо здійснення постанови НК РСІ про відокремлення утилізаційних архівних матеріалів]: Обіжник ЦАУ до всіх окрархівів та Головархіву АМСРР, копія – центральним та крайовим історичним архівам. № 36/ об. від 26. 12. 28 // Бюлетень ЦАУ. – 1929. – № 1(45). – С. 1–3.

⁴⁶ Інструкція по відокремленню утилізаційних архівних матеріалів першої черги з архівних частин дієвих установ // Бюлетень Укрцентрархіву. – 1929. – № 1(45). – С. 3–6.

⁴⁷ [Про пояснення щодо роботи по відокремленню утилізаційних архівних матеріалів]: Обіжник ЦАУ до всіх окрархівів та Головархіву АМСРР № 2/об. від 19.01.29 // Бюлетень ЦАУ. – 1929. – № 2 (46). – С. 2–3.

⁴⁸ [Про відокремлення утилізаційних архівних матеріалів другої черги]: Обіжник ЦАУ до всіх окрархівів та Головархіву АМСРР № 8 об. від 26. 02. 29 // Бюлетень ЦАУ. – 1929. – № 3 (47). – С. 2–4.

⁴⁹ Інструкція про порядок відокремлення матеріалів другої черги, які не підлягають дальнішому переховуванню // Бюлетень ЦАУ. – 1929. – № 3 (47). – С. 4–5.

⁵⁰ Там само. – С. 5.

⁵¹ [Про переліки типових матеріалів належних до вилучення на утилізацію в другу чергу]: Обіжник ЦАУ до всіх окрархівів та Головархіву АМСРР № 16/об. від 16.05.29 // Бюлетень ЦАУ. – 1929. – № 6 (50). – С. 1.

⁵² ЦДАВО України, ф. 14., оп. 1, спр. 856, арк. 44–45, 50, 55, 68, 70, 73–74.

⁵³ Про охорону від загибелі науково-історичних матеріалів (Резолюція Всесоюзної конференції істориків-марксистів 28 грудня 1928 р.) // Бюлетень ЦАУ. – 1928. – № 3 (47). – С. 1–5; Недбале ставлення до архівів – загроза цінним матеріалам // Бюлетень ЦАУ. – 1929. – № 3 (47). – С. 8; [Про участь комсомольських організацій в роботі по відокремленню паперової макулатури]: Обіжник ЦАУ до всіх окрархівів та Головархіву АМСРР. № 9/об. від 15.03.29 // Бюлетень ЦАУ. – 1929. – № 4 (48). – С. 3; Запобігати помилок // Бюлетень ЦАУ. – 1929. – № 4 (48). – С. 7; Про утильну кампанію на Київщині (із звіту окрархіву) // Бюлетень ЦАУ. – 1929. – № 8 (52). – С. 6–7; Незаконний продаж та знищення архматеріалів // Бюлетень ЦАУ. – 1929. – № 9–10 (53–54). – С. 4; [Про неприпустимість нищення архівів і використання архівних документів на канцелярські потреби та утилізацію без відома і дозволу Укрцентрархіву]: Обіжник ЦАУ до всіх окрархівів та Головархіву АМСРР № 47/об. від 13.01.30 // Бюлетень ЦАУ. – 1930. – № 1 (57). – С. 3–4.

⁵⁴ [Про завдання архівних установ по вилученню непотрібних матеріалів із своїх архівосховищ]: Обіжник ЦАУ до всіх окрархівів, Головархіву АМСРР, крайістархівів, ЦАР, КЦІА та ЦАП № 22/об. від 20.06.29 // Бюлетень ЦАУ. – 1929. – № 7 (51). – С. 2–5; Про виділення відокремлених утильматеріалів з фондів, що їх сконцентровано по архорганах // Бюлетень ЦАУ. – 1929. – № 8 (52). – С. 5; Про збереження архівних матеріалів науково-історичного значення: Обіжник ЦАУ до всіх окрархівів та районних виконавчих комітетів і сільських рад № 13 від 21.01.30 // Бюлетень ЦАУ. – 1930. – № 3 (59). – С. 1–2.

⁵⁵ Хиби в роботі Куп'янського окрархіву // Бюлетень ЦАУ. – 1929. – № 11 (55). – С. 10; Уважніше ставитись до складання переліків на архівні матеріали утилізаційного значення // Бюлетень ЦАУ. – 1929. – № 12 (56). – С. 8; [Про неухважне ставлення до утильробот]: Обіжник ЦАУ до завідувачів всіх МАУ, Головархіву АМСРР, всіх крайових та центральних істархівів № 7/255 від 15.05.31 // Бюлетень ЦАУ. – 1931. – № 5 (73). – С. 6–7; Проти перекручень і черепахових темпів у відокремленні утильних матеріалів // Бюлетень ЦАУ. – 1931. – № 5 (73). – С. 7–8.

⁵⁶ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1083, арк. 2.

⁵⁷ Там само, арк. 47–48; спр. 1592, арк. 4; Битися за виконання контрольних чисел утильроботи // Бюлетень ЦАУ. – 1931. – № 9–10 (77–78). – С. 6–7.

⁵⁸ Там само, спр. 211, арк. 6–19, 55–67, 71–78; 194–203; спр. 1164, арк. 5–30, 31–63, 64–69, 98–175, 178–188, 191–194, 196–203, 235–276, 365–370, 433–438.

⁵⁹ [Про складання переліків архматеріалів та встановлення строків їх переховування]: Обіжник ЦАУ до всіх наркоматів і центральних установ УРСР № 36/об. від № 31.10.29 // Бюлетень ЦАУ. – 1929. – № 11 (55). – С. 5–6.

⁶⁰ Інструкція про складання переліків архівних матеріалів зі строками їх переховування // Бюлетень ЦАУ. – 1929. – № 11 (55). – С. 6–7.

⁶¹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1421, арк. 1–44.

⁶² Там само, ф. 4508, оп. 1, спр. 38, арк. 166–169; [Щодо переховування документів фінансово-матеріальної звітності]: Обіжник ЦАУ до всіх окрархівів та Головархіву АМСРР. Копія Центральним і Краєвим Історичним архівам № 49/об. від 13.03.30 // Бюлетень ЦАУ. – 1930. – № 3 (59). – С. 6.

⁶³ Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народних Комісарів УРСР від 5 квітня 1930 р. “Про Єдиний державний архівний фонд УРСР // Збірник законів та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1930. – Відділ І. – № 10. – Ст. 105.

⁶⁴ Там само. – С. 339.

⁶⁵ Постановление Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров СССР от 10 апреля 1929 г. “О Центральном архивном управлении Союза ССР” // Сборник руководящих материалов по архивному делу (1917 – июнь 1941 гг.). – М., 1961. – С. 79–81.

⁶⁶ Постанова Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народних Комісарів УРСР від 12 вересня 1930 р. “Про зміну арт. 7 Устави про Єдиний державний архівний фонд УРСР” // Збірник законів та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1930. – Відділ І. – № 20. – Ст. 204.

⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1422, арк. 1.

⁶⁸ Постанова Центрального Архівного Управління УСРР про зміну порядку складання установами переліків на архівні матеріали з реченнями переховування // Бюлетень ЦАУ. – 1931. – № 8 (78). – С. 5–6.

⁶⁹ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 1, спр. 1591, арк. 10.

⁷⁰ Постанова Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народних Комісарів УРСР від 4 квітня 1936 р. “Про впорядкування архівів наркоматів і центральних та місцевих (обласних, окружних, міських, районних і сільських установ УРСР” // Збірник законів та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1936. – № 20. – Ст. 97.

⁷¹ Постановление Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров СССР от 5 февраля 1936 г. “Об упорядочении архивного дела в наркоматах и других центральных учреждениях СССР” // Сборник руководящих материалов по архивному делу (1917 – июнь 1941 гг.). – М., 1961. – С. 86–88.

⁷² Постанова Центрального Виконавчого Комітету й Ради Народних Комісарів УРСР від 4 квітня 1936 р. “Про впорядкування архівів наркоматів і центральних та місцевих (обласних, окружних, міських, районних і сільських установ УРСР” // Збірник законів та розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України. – 1936. – № 20. – Ст. 97. – С. 4.

⁷³ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1818, арк. 1–81.

⁷⁴ Там само, спр. 1819, арк. 1–14.

⁷⁵ *Елпатьевский А. В., Колосова Э. В., Шенукова Н. М.* К истории создания и применения системы перечней документальных материалов в советском архивном деле // Труды ВНИИДАД. – Т. 2. – М., 1973. – С. 65.

Ліліна Одинок, Ростислав Романовський

ІНФОРМАЦІЙНО-БІБЛІОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ УНДІАСД

Серед стратегічних напрямів функціонування новоствореного Українського науково-дослідного інституту з архівної справи та документознавства (1994 р.) були визначені завдання щодо удосконалення інформаційного забезпечення діяльності архівних установ науковою інформацією з проблем архівної справи, документознавства та суміжних галузей, оскільки в сучасних умовах розвиток науки і практики значною мірою залежить від їхнього інформаційного забезпечення.

Інформаційна та бібліографічна робота в інституті планувалася в декількох напрямках: інформаційному, довідково-бібліографічному та науково-видавничому.

В Україні з 1977 р. у межах загальнодержавної системи науково-технічної інформації функціонує Галузева система науково-технічної інформації з архівної справи та документознавства (ГСНТІ), головною метою якої було інформаційне забезпечення діяльності державних архівних установ України, в тому числі науково-дослідної та методичної роботи в галузі архівної справи та документознавства.

Створення в науково-інформаційному відділі інституту сектору науково-технічної інформації, Довідково-інформаційного фонду та передача функцій Галузевого центру НТІ з архівної справи та документознавства (ГЦНТІ) інституту, (зокрема, сектору НТІ, 1999 р.)¹, позитивно позначилося на організації інформаційного та довідково-бібліографічного обслуговування працівників архівних установ з профільної тематики на основі вивчення та аналітико-синтетичного опрацювання вітчизняних та іноземних джерел.

Діяльність ГЦНТІ регламентується “Положенням про Галузеву службу науково-технічної інформації з архівної справи та документознавства” та “Положенням про Довідково-інформаційний фонд (ДФ) Галузевої служби науково-технічної інформації з архівної справи та документознавства”. Крім того, розділ “Служба науково-технічної інформації архіву” включено до “Основних правил роботи архівних установ”², у методичний посібник “Основні положення організації науково-дослідної та методичної роботи в державних архівних установах України” введено матеріал про інформаційне забезпечення науково-дослідної та методичної роботи³.

Одним з основних напрямів діяльності ГЦНТІ є інформаційно-бібліографічний. Центр система-

тично проводить вивчення інформаційних потреб спеціалістів архівних установ – Держкомархіву України, УНДІАСД, державних архівів та визначає групи користувачів інформацією, що і складає основу ефективного інформаційного забезпечення та довідково-інформаційного обслуговування спеціалістів.

ГЦНТІ проводить цілеспрямоване інформаційне забезпечення перспективних і поточних планів науково-дослідної та методичної роботи. Інформаційні послуги надаються з урахуванням змісту кожного етапу науково-дослідної та методичної роботи, складу користувачів, особливостей їхніх інформаційних потреб. Подача інформації здійснюється в традиційних для служб НТІ режимах – диференційоване забезпечення керівництва, вибіркове розповсюдження інформації, “запит-відповідь”.

Першочерговим завданням ГЦНТІ стала організація поточного інформування. Для оперативного інформування у 2001 р. ГЦНТІ започаткував випуск інформаційно-бібліографічного бюлетеня “Бібліографічна інформація” – видано 10 випусків бюлетеня (укладачі Л. Одинок, А. Батрак, Р. Романовський), в яких розміщена інформація про методичні розробки державних архівів України, що надійшли до ДІФу, сигнальна інформація про профільні зарубіжні періодичні видання з Науково-довідкової бібліотеки центральних державних архівів України (НДБ ЦДА України), профільні наукові видання з провідних наукових бібліотек України – Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, Національної парламентської бібліотеки України, Державної історичної бібліотеки України. Всі випуски бюлетеня розміщені в Інтернеті на Веб-сайті Держкомархіву України (<http://www.archives.gov.ua/Publicat/Pointers>).

Працівниками сектору НТІ у співпраці із співробітниками інституту підготовлено ряд тематичних випусків бюлетеня.

“Бібліографічний покажчик з документознавства”⁴ (укладачі: ст. наук. співробітник відділу документознавства О. Загорєцька, ст. наук. співробітник сектору НТІ Р. Романовський) охоплює літературу за 1975–1995 рр.: з питань теорії документознавства; загальних проблем організації діловодства; організації діловодства в органах державної влади, установах, організаціях, підприємствах; уніфікації та стандартизації документів, документної лінгвістики; підготовки різних видів

документів; механізації та автоматизації діловодства, комп'ютерного діловодства.

Наступним тематичним випуском бюлетеня став бібліографічний показник “Збереження документальних фондів (архіви, бібліотеки, музеї)”⁵ (укладачі: канд. біолог. наук, зав. відділом фізико-хімічних та біологічних досліджень О. Володіна, ст. наук. співроб. сектору НТІ Р. Романовський). Показник містить відомості про окремі видання, статті і повідомлення з питань розроблення та удосконалення засобів зберігання, біозахисту, реставрації, консервації документів, механізації та автоматизації роботи з документами, які вийшли впродовж 1991–2001 років (всього 990 позицій). Видання дає можливість спеціалістам різного профілю (архівістам, співробітникам бібліотек, музеїв, реставраторам, історикам, науковцям, викладачам навчальних закладів) ознайомитися з сучасним станом наукових досліджень та практичних розробок в галузі забезпечення збереження архівних фондів.

У зв'язку з розгортанням досліджень проблем функціонування і зберігання електронних документів сектором НТІ підготовлено репрезентативну бібліографічну інформацію з даної проблеми⁶.

Восьмий випуск бібліографічно-інформаційного бюлетеня під назвою “Періодичні та продовжувані видання історичної тематики, що видаються в Україні, та зарубіжні видання українознавчої тематики: Матеріали до бібліографії”⁷ містить відомості про більш ніж 200 видань історичної тематики станом на 2004 р., зокрема видання державних архівних установ України, установ НАН України, навчальних закладів, музеїв, інших установ, зарубіжні видання українознавчої тематики.

Відродження інститутом кращих традицій вітчизняної архівістики позначилося дослідженням архівних та бібліографічних джерел української історичної думки, започаткуванням серійних видань. У 1995 р., тобто в першу річницю існування інституту, було видано показник “Український героїчний епос (думи): Бібліограф. показник. Перелік архівних фондів” (уклад. І. Матяш)⁸, який включає виявлені автором відомості (більше 400 позицій) про збирання, вивчення та видання творів українського героїчного епосу, видатних українських фольклористів – дослідників дум XIX–XX ст. До показника включено відомості про архівні фонди (більше шість позицій ановано) з ЦДАК України, ЦДАЛ України, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, які містять документи про український героїчний епос.

З 1998 р. почала виходити серія “Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки”. Серед публікацій цієї серії – дослідження В. Ляхощького “Іван Огієнко (митрополит Іларіон): Показник архівних джерел”⁹, І. Войцехівської “Академік Володимир Іконников: Життєпис та бібліографія”¹⁰, І. Симоненко “Губернські вчені архівні комісії в Україні: Історіографічний огляд і бібліографічний показник”¹¹, біобібліографічні показники, присвячені Р. Пирогу¹², О. Мітюкову¹³.

Від часу свого створення УНДІАСД розпочав роботу по розкриттю змісту фахових видань, які є важливим джерелом вивчення історії, теорії та практики архівної справи. Інститут поставив завдання: підготувати бібліографічні показники змісту цих видань, здійснити їхній архівознавчий та статистичний аналіз за певні роки видання, визначити вагомість їхнього внеску до архівної науки та практики. Звернення до цих видань не випадкове, адже важливість бібліографування фахової періодики обумовлюється необхідністю створення повної вітчизняної бібліографії, необхідної для ґрунтовних досліджень.

Вибір хронологічних меж виданих інститутом бібліографічних показників до фахової періодики пояснюється тим, що у 1988 р. Головне архівне управління при Раді Міністрів УРСР (тепер Держкомархів України) видало систематичний показник змісту науково-інформаційного бюлетеня “Архіви України” за 1971–1987 рр. Тобто, треба було ліквідувати як прогалини за попередні роки – 20–30ті, 1947–1970 рр., так і продовжити розпис змісту часопису після 1987 р.

У відповідності з хронологією видання архівознавчої періодики цю серію відкриває монографія І. Матяш¹⁴, другий розділ якої – це зведений анований показник архівних видань 1919–1938 рр. Хронологічні межі показника визначені часом виходу першого архівно-музейного видання – “Українська старовина” (1919 р.) з одного боку і часом припинення видання “Архівознавчого збірника” (1938 р.) з іншого. У показнику відтворена цілісна картина організації системи періодичних видань з питань теорії і практики архівної справи. В ньому подано зміст як центральних видань: “Українська старовина”, “Архівна справа” (з 1931 р. – “Радянський архів”), “Бюлетень Укрцентрархіву” (з 1927 р. – “Бюлетень ЦАУ УСРР”), “Архів Радянської України”, так і місцевих – “Червоний архівіст” (Київ), “Архивный работник” (Луганск), “Бюлетень Кримського ЦАУ”, а також архівознавчих збірників 1937–1938 рр. – “Архівознавчий збірник”; “Архівознавчий науково-інформаційний збірник”. Відзначимо, що всі

I. Архівна справа: історія та сучасність

матеріали періодичних видань автором опрацьовано *de visu*. Показчик включає бібліографічні записи всіх публікацій часописів, незалежно від їхнього характеру і обсягу: наукові статті, тексти офіційних документів, хронікальні замітки, рецензії тощо. Структура показчика розроблена з урахуванням специфіки поданих у ньому матеріалів. Вони згруповані у 22 тематичні блоки, які дають повне уявлення про пріоритетні напрямки архівного будівництва 1920–1930 років.

Цінними є додатки до показчика, зокрема – основні бібліографічні відомості про включені у показчик видання (схема розроблена автором), іменний, географічний, а також показчик криптонімів та список скорочень, які значно підвищують інформативність видання. Здійснений у третьому розділі бібліометричний аналіз документального масиву української архівної періодики відкрив можливість автору встановити певні закономірності розвитку архівної періодики, що може бути корисним сучасним видавцям архівних часописів.

Укладач показчика змісту сучасного фахового часопису “Архіви України” за 1988–1995 рр.¹⁵ Н. Павловська в основу структури поклала хронологічний принцип. Матеріал у показчику (627 позицій) подано за роками видання, в межах року – за числами (номерами), а зміст окремого номеру – відповідно до рубрик журналу, із збереженням розділів кожного номеру. Така структура показчика, на думку автора, дає можливість дати не лише стислу інформацію про зміст журналу, проблеми архівної справи, а й показати розмаїття рубрик. Доповнює видання тематичний показчик, що включає 17 основних розділів, іменний показчик авторів. Усі матеріали для показчика автором переглянуті *de visu*, бібліографічні записи супроводжуються змістовно складеними анотаціями.

Бібліографічний показчик “Архіви України за 1947–1970 рр.” (упорядники А. Батюк та М. Бутич; бібліографічне редагування А. Волинець) видано у серії “Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки” (Вип. 3)¹⁶. Він містить інформацію про зміст 106 чисел науково-інформаційного бюлетеня, в яких опубліковано близько 3 тисяч статей і повідомлень з архівознавства, джерелознавства, археографії та ряду інших спеціальних історичних дисциплін. Авторі-укладачі включили до показчика всі без винятку матеріали, що були надруковані в журналі “Архіви України”. За необхідності подаються авторські фактографічні та уточнюючі зміст статей анотації. Бібліографічні записи систематизовано у тематичні розділи та підрозділи – 4 розділи та 12 підрозділів. Найбільш деталізовано підрозділи – “Історія

та організація архівної справи в Україні” (23 тематичні підгрупи), “Теорія і практика архівної справи” (6 тематичних підгруп). В межах кожного підрозділу матеріал систематизовано за алфавітом прізвищ авторів чи назв статей, статті одного автора наведено в хронологічній послідовності. Редакція “Науково-інформаційного бюлетеня” в рамках підготовки українського біографічного словника з першого номера за 1965 р. розпочала друкувати короткі біографічні довідки про діячів науки і культури. Укладачі показчика зібрали відомості про ці нотатки в розділі – “Додатки”. Крім того, тут вміщено і “Хронологічний показчик”, в якому зафіксовано хроніку історії видання часопису за 1947–1970 рр.: зміни в назві часопису та у складі редакційної колегії, кількість номерів, виданих щорічно та їх обсяг.

У 1996 р. в Інституті розпочалась реалізація масштабного проекту – підготовка біобібліографічного довідника “Архівісти України”, етапами якого стали хронологічно пов’язані між собою випуски – Вип. 1. XIX ст. – 1930-ті рр. (1999 р.)¹⁷; Вип. 2. 1940–1960-ті рр. (2002 р.)¹⁸; Вип. 3. 1970–1990-ті рр. (2003 р.)¹⁹ та окремий зведений том (XIX – XX ст.). У всіх випусках статті підготовлено за єдиною структурою та методичним принципом. Третій блок статті – “Література та архіви” включає підрозділ “Праці”, в якому вказуються основні праці з проблем архівістики та джерелознавства з посиланням на повну бібліографію вченого, якщо така свого часу була укладена. У підрозділі “Література” вказані основні видання, присвячені біографії та науковим дослідженням історика-архівіста, підрозділ “Архіви” включає відомості про місце зберігання особових або фамільних архівів, основних архівних комплексів, з відомостями про особу, і які було використано при написанні статті. Бібліографічна інформація, представлена в цих випусках, без перебільшення, унікальна, оскільки вона складає репрезентативну базу для укладання ретроспективної бібліографії з історії та сучасного стану архівної справи в Україні XIX – XX ст.

За перше десятиріччя у виданнях інституту (“Студії з архівної справи та документознавства”, “Архівознавство. Археографія. Джерелознавство”, “Пам’ятки”) опубліковано понад 40 рецензій, оглядів, бібліографічних повідомлень, тематичних бібліографічних списків, близько 30 публікацій такого характеру оприлюднено співробітниками інституту у фаховій періодиці (“Архіви України”, “Історический архив”, “Архівіст: Вісник САУ”, “Бібліотечний вісник”, “Вісник Книжкової палати”, “Молода нація”, “Український гуманітарний огляд” та ін.).

Результатом науково-дослідної, науково-методичної та науково-інформаційної діяльності інституту стало видання комплексу навчальних посібників: “Архівознавство” (видання 1998 р. та 2002 р.)²⁰, “Нариси історії архівної справи в Україні” (2002 р.)²¹, “Хрестоматія з архівознавства” (2003 р.)²², 30 методичних посібників, розробок та нормативних документів. Виклад теоретичного, фактографічного, методичного матеріалу в цих виданнях супроводжується ґрунтовною бібліографією. Так, до “Основних правил роботи державних архівів України” (за загальною редакцією Л. Драгомірової та К. Новохатського) (2004 р.) підготовлено додаток: “Список нормативних документів, методичних посібників, архівознавчої та документознавчої літератури”²³. В “Хрестоматії з архівознавства” (упорядник та науковий редактор І. Матяш) до кожного розділу подано список рекомендованої літератури, яка включає наукові статті, методичні розробки та нормативні документи, необхідні для опрацювання студентами.

Відзначимо, що традиційно до науково-практичних конференцій, семінарів Галузевий центр НТІ готує не тільки тематичні виставки, бібліографічні списки, а й ґрунтовні бібліографічні покажчики. Так, до конференції “Архівна та бібліотечна справа доби визвольних змагань в Україні (1917–1921)” видано каталог книжкової виставки²⁴. До Міжнародної конференції “Архіви та краєзнавство: шляхи інтеграції”, проведеної інститутом у 2003 р. в контексті “Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 р.”, видано краєзнавчий бібліографічний покажчик “Трускавець” (упорядники І. Матяш, Л. Одинока, Р. Романовський, І. Скибак)²⁵, в якому засобами бібліографії показана багатовікова історія міста Трускавця. У покажчику за досить деталізованою структурою (за схемою Державної історичної бібліотеки України) представлено значний масив літературних джерел з історії міста-курорту від перших публікацій про нього до 2003 р. (всього 2728 позицій). Інформаційно насиченим є розділ про становлення та розвиток лікувально-оздоровчої бази Трускавця – історія курорту, розвиток санаторно-курортних комплексів на сучасному етапі, література про лікувальні фактори Трускавця (мінеральні води та їхні властивості, грязелікування, кліматотерапія тощо).

Цей краєзнавчий покажчик – дев’ятий у серії “Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки” та є першою частиною проекту УНДІАСД, який передбачає поряд із підготовкою бібліографічних публікацій виявлення та оприлюднення відомостей про архівні джерела з історії

окремих регіонів, міст, визначних діячів науки, культури, котрі залучилися до розвитку архівної справи.

ГЦНТІ організовує також постійні виставки: “Видання УНДІАСД”, “Нові надходження до ДІФу”, тематичні – до конференцій, семінарів; оприлюднює результати роботи ГЦНТІ у “Віснику Держкомархіву України” у постійній рубриці – “Галузева служба науково-технічної інформації з архівної справи та документознавства”; проводить консультації з питань законодавчих та нормативних документів, стандартів з архівної справи та документознавства; веде тематичні картотеки.

ГЦНТІ здійснює бібліографічний супровід Вебсторінки Держкомархіву України, зокрема таких тематичних розділів, як “Архівні установи України”, “Архівні зібрання України”, “Зарубіжна архівна Україніка”, “Проблеми втрачених та переміщених архівів, бібліотек, музеїв”²⁶, підтримує тісний зв’язок з державними архівами України, виконує їхні замовлення на видання УНДІАСД; отримує від державних архівів методичні розробки та матеріали “Архіви в мас-медіа”. На основі цих матеріалів ГЦНТІ веде постійні рубрики у “Віснику Держкомархіву України”: “Нові надходження до ДІФу ГЦНТІ методичних розробок державних архівів України”, “Архіви в мас-медіа”²⁷.

ГЦНТІ вважає одним з основних своїх завдань: надання науково-методичної допомоги службам НТІ державних архівів, координацію їхньої діяльності; підготовку методичних рекомендацій щодо організації і проведення інформаційної роботи в державних архівах; підвищення кваліфікації та обмін досвідом СНТІ; а також співпрацю з НДБ ІЦДА України в організації інформаційного забезпечення діяльності архівних установ України.

Основною інформаційною базою ГЦНТІ є центральний галузевий довідково-інформаційний фонд (ДІФ) з архівної справи та документознавства. Згідно з наказом Держкомархіву України від 05.02.2001 № 9 “Про формування довідково-інформаційного фонду ГСНТІ” державні архівні установи, відділи Держкомархіву України систематично надсилають до ДІФу ГЦНТІ обов’язкові примірники підготовлених нормативно-методичних та інформаційно-аналітичних матеріалів, друкованих видань (путівники, довідники, огляди, науково-інформаційні бюлетені, аналітичні довідки, матеріали нарад, семінарів, конференцій тощо) з питань архівної справи та документознавства, а також неопублікованих методичних розробок і матеріалів, що становлять інтерес для галузі.

У подальшому ГЦНТІ планує створення автоматизованої бази даних галузі та автоматизованого

I. Архівна справа: історія та сучасність

довідково-пошукового апарату і впровадження інформаційних послуг в електронній формі. Крім цього, планується забезпечення користувачів: інформацією про нові надходження до наукових бібліотек; профільною інформацією згідно наукових тем науково-дослідної та методичної роботи; сигнальною, а згодом і реферативною інформацією про нові надходження, в т.ч. зарубіжної періодики до бібліотек Києва, НДБ ЦДА України.

Для інформування наукової громадськості про результати тем науково-дослідної та методичної роботи архівних установ ГЦНТІ передає до реферативної бази даних “Україніка наукова” та у фонд електронних документів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського комп’ютерні версії публікацій спеціалістів Держкомархіву України, УНДІАСД, державних архівів.

До 10-річчя УНДІАСД підготовлено бібліографічний покажчик, до якого включено відомості про всі видання інституту, а також про індивідуальні праці співробітників за час їх роботи в інституті. В покажчику, в якості додатків, подано відомості про електронні публікації видань інституту, зміст продовжуваних видань інституту “Студії з архівної справи та документознавства” (Т. 1–11), “Архівознавство. Археографія. Джерелознавство” (Вип. 1–6) та іменний покажчик.

В контексті реалізації концепції інформатизації архівної справи та унормування різних напрямів діяльності в галузі архівної справи та діловодства, в тому числі процесу інформаційного забезпечення діяльності архівних установ, в інституті розроблено галузевий стандарт “Галузева система науково-технічної інформації з архівної справи та документознавства. Структура та основні напрями функціонування”. Дія цього стандарту як нормативного документу буде поширюватись на архівні установи, що знаходяться у сфері управління Держкомархіву України, інші архівні установи, юридичні та фізичні особи, які будуть реалізовувати функції ГСНТІ або будуть її абонентами. У стандарті визначено структуру ГСНТІ, рівні структури, функції цих рівнів, зміст основних напрямів функціонування, що полягають у процесах виявлення інформаційних потреб споживачів інформації, формування інформаційних ресурсів ГСНТІ, реалізації режимів інформування абонентів та науково-методичного забезпечення функціонування ГСНТІ.

Зрештою, реалізація усіх положень Галузевого стандарту сприятиме підвищенню рівня організації управління архівною справою та діловодством в Україні, їхнього методичного забезпечення, якості виконання архівними установами

науково-дослідних та методичних розробок з архівної справи, документознавства, суміжних галузей знань.

¹ Галузева система НТІ з архівної справи та документознавства складається із служб НТІ різного рівня: Центрального галузевого органу (ГЦ НТІ) та служб НТІ державних архівів.

² Основні правила роботи державних архівів України / Держкомархів України. УНДІАСД; За заг. ред.: Л. О. Драгомирової, К. Є. Новохатського. – К., 2004. – С. 221–222.

³ Основні положення організації науково-дослідної та методичної роботи в державних архівних установах України / Держкомархів України. УНДІАСД; Уклад.: І. Б. Матяш (кер.), В. М. Гика, С. Г. Кулешов та ін. – К., 2001. – С. 8–9.

⁴ Бюлетень Галузевої служби науково-технічної інформації. Вип. 2: Бібліографічний покажчик видань з документознавства (1975–1995) / Держкомархів України. УНДІАСД. ГСНТІ з арх. справи та документознавства; Авт. – уклад.: Л. О. Ткачова, О. М. Загорецька, Р. В. Романовський. – К., 2001.

⁵ Бюлетень Галузевої служби науково-технічної інформації. Вип. 3 Збереження документальних фондів (архіви, бібліотеки, музеї): Бібліогр. покажч. / Держкомархів України. УНДІАСД. ГСНТІ з арх. справи та документознавства; Уклад.: О. П. Володіна, Р. В. Романовський. – К., 2002.

⁶ Бюлетень Галузевої служби науково-технічної інформації. Вип. 7. Електронний документ та електронний документообіг: Матеріали до бібліографії / Держкомархів України. УНДІАСД. ГСНТІ з арх. справи та документознавства; Уклад.: Л. П. Одинока, А. А. Батрак, Р. В. Романовський. – К., 2003.

⁷ Бюлетень Галузевої служби науково-технічної інформації. Вип. 8. Періодичні та продовжувані видання історичної тематики, що видаються в Україні та зарубіжні видання українознавчої тематики: Матеріали до бібліографії / Держкомархів України. УНДІАСД. ГСНТІ з арх. справи та документознавства; Уклад.: Л. П. Одинока, А. А. Батрак, Р. В. Романовський. – К., 2004.

⁸ Український героїчний епос (думи): Бібліограф. покажчик. Перелік архівних фондів / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; УНДІАСД; Уклад. І. Матяш; Відп. ред. В. Наулко. – К., 1995. – 64 с.

⁹ Ляхоцький В. П. Іван Огієнко (митрополит Іларіон): Покажч. архівних джерел / УНДІАСД; Історичне т-во Нестора-Літописця. – К., 1998. – 79 с. – (Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки; Вип. 1).

¹⁰ Войцехівська І. Н. Академік Володимир Іконников: Життєпис та бібліографія / УНДІАСД; Історичне т-во Нестора-Літописця. – К., 1998. – 132 с. – (Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки; Вип. 2).

¹¹ Симоненко І. Губернські вчені архівні комісії в Україні: Історіогр. огляд і бібліогр. покажчик / Держкомархів України. УНДІАСД; НАН України. Центр пам’яткознавства; УТОПК. – К., 2003. – 132 с. – (Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки; Вип. 8).

¹² Руслан Пиріг: До 60-річчя від дня народження: Біобібліогр. покажчик. / Держкомархів України. УНДІАСД; Уклад.: Г. В. Боряк, І. Б. Матяш. – К., 2001. – 43 с. – (Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки; Вип. 4).

¹³ Олександр Мітюков: До 80-річчя від дня народження: Бібліогр. покажчик. / Держкомархів України. УДНДІАСД; Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського; Уклад.: Л. М. Васько, В. М. Волковинський, І. Б. Матяш та ін. – К., 2002. – 66 с. – (Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки; Вип. 7).

¹⁴ Матяш І. Б. Українська архівна періодика 1920–1930-х рр.: Історія, бібліографія, бібліометрія / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського. УДНДІАСД. – К., 1999. – 477 с.

¹⁵ Анований покажчик публікацій журналу “Архіви України” за 1988-1995 рр. / ГАУ при КМ України. УДНДІАСД; Уклад. Н. П. Павловська; Відп. ред. І. Б. Матяш. – К., 1997. – 151 с.

¹⁶ “Архіви України”: Бібліогр. покажч. змісту: 1947–1970 рр. / УДНДІАСД; Історичне т-во Нестора-Літописця; Уклад.: А. А. Батюк, М. І. Бутич. – К., 1999. – 199 с. – (Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки; Вип. 3).

¹⁷ Українські архівісти: Біобібліогр. довідник. У 3-х вип. Вип. 1. ХІХ ст. – 1930-ті рр. / ГАУ при КМ України. УДНДІАСД; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Упоряд.: О. М. Коваль, І. Б. Матяш, В. С. Шандра. – К., 1999. – 367 с.

¹⁸ Українські архівісти: Біобібліогр. довід. У 3-х вип. Вип. 2. 1940–1960-ті рр. / Держкомархів України. УДНДІАСД; Упоряд.: Т. В. Портнова. – К., 2002. – 252 с.

¹⁹ Українські архівісти: Біобібліогр. довідник. У 3-х вип. Вип. 3. 1970–1990-ті роки / Держкомархів України. УДНДІАСД; Упоряд.: Л. М. Федорова. – К., 2003. – 284 с.

²⁰ Архівознавство: Підруч. для студ. вищ. навч. закладів / Авт.: Я. С. Калакура, Г. В. Боряк, Л. А. Дубровіна та ін. –

К., 1998. – 314 с.; Архівознавство: Підр. для студ. іст. ф-тів вищ. навч. закладів України / За заг. ред. Я. С. Калакури та І. Б. Матяш. – 2-ге вид., випр. і доп. – К., 2002. – 356 с.

²¹ Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Б. Матяш та К. І. Климової. – К., 2002. – 612 с.

²² Хрестоматія з архівознавства: Навч. посіб. для студ. іст. спец. вищ. навч. закладів / Держкомархів України. УДНДІАСД; Упоряд.: Г. В. Боряк, І. Б. Матяш, Р. Я. Пиріг. – К., 2003. – 408 с.

²³ Список нормативних документів, методичних посібників, архівознавчої та документознавчої літератури (додаток до Основних правил роботи державних архівів України) / [Держкомархів України. УДНДІАСД]. – [К., 2004]. – 38 с.

²⁴ Архівна і бібліотечна справа доби визвольних змагань в Україні (1917–1921 рр.): Каталог книжк. виставки / ГАУ при КМ України. УДНДІАСД. Наук.-довідк. б-ка центральних держ. архівів України; Держ. іст. б-ка України; Упоряд.: Л. Ястремська, М. Лук'яненко, З. Мусіна, Г. Порохнюк. – К., 1997. – 58 с.

²⁵ Трускавець: Краєзн. бібліогр. покажчик / Держкомархів України. УДНДІАСД; Держ. іст. б-ка України; Держ. наук. мед. б-ка України; Упоряд.: І. Б. Матяш, Л. П. Одинока, Р. В. Романовський, І. М. Скибак. – К., 2003. – 338 с. – (Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки; Вип. 9).

²⁶ <http://www.archives.gov.ua/Archives/index.php?bibliography>

²⁷ Вісник Держкомархіву України. – 2002. – Вип. 2 (10). – С. 265–267; 2002. – Вип. 3 (11). – С. 74–78; 2003. – Вип. 1 (13). – С. 201–204; 2003. – Вип. 3 (15). – С. 159–161; 2004. – Вип. 1 (17). – С. 143–149.

Тетяна Ємельянова

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДОКУМЕНТОЗНАВЧОГО АНАЛІЗУ АРХІВНИХ КІНОДОКУМЕНТІВ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (НА ПРИКЛАДІ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО КІНОФОТОФОНОАРХІВУ УКРАЇНИ)

Перш ніж перейти до викладення власне матеріалу дослідження, варто зупинитись на визначенні самого поняття “кінодокумент”. Кінодокумент – аудіовізуальний або зображувальний документ на кіноплівці, зміст якого передано за допомогою кінематографічного способу¹. Таке усталене визначення дозволяє віднести кінодокументи до класу документів, виокремлених за ознакою способу фіксування, передавання та сприйняття інформації. Зокрема, кінодокумент – це документ, як той, зміст якого сприймається зором або зором і слухом одночасно. Матеріальною основою кінодокумента є кіноплівка, яку можна розглядати як багат шарову полімерну плівкову систему.

У багатьох архівних кінодокументах знайшли своє відображення події Другої світової війни. Вибір саме цих документів для нашої розвідки зумовлений їх багаторічною актуальністю і

високим рівнем попиту серед споживачів ретроспективної інформації. Крім того, понад 60-річний відтинок часу з моменту їх створення дозволяє прослідкувати закономірності виникнення і розвитку останніх.

Весь масив кінодокументів згаданої тематики класифікований, що є основою їх наукової організації. Архівні кінодокументи періоду 1939–1945 рр. є загальнодержавного значення. За видом вони – документальні, тобто містять інформацію про події, явища, об'єкти та факти реальної дійсності. За формою відзнятого матеріалу поділяються на:

кінофільми – закінчені твори відповідного жанру з єдиним задумом, темою, ідеєю і побудовою кіноряду;

спецвипуски – оперативна інформація про найбільш значимі події;

кіножурнали – періодичні кіновипуски, змістом яких є інформація про різні події;

кіносюжети – пов'язані єдиним задумом і ідеєю зйомки окремих епізодів, подій;

збірники кіносюжетів – окремий не змонтований кіноматеріал, що не увійшов до готової продукції.

У фондах ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного масив кіножурналів за період Другої світової війни становить 135 номерів “Радянська Україна” і “За Радянську Україну” виробництва Укркінохроніки, 9 номерів кіножурналів “Союзкіножурнал” виробництва ЦСДФ, перший номер кіножурналу “Сражающаяся Польша” спільного виробництва кіногрупи Першого корпусу польських збройних сил в СРСР і Союзкінохроніки, 29 номерів кіножурналу “Die deutsche Wochenschau” (“Німецький тижневий огляд”) виробництва ЦФО і УФА, 6 спецвипусків. Серед кінофільмів – 47 кінокартини виробництва вітчизняних кіностудій і 3 кінострічки з колекції німецької трофейної кінохроніки. Окрему групу складають близько 140 одиниць обліку кіносюжетів та збірників кіносюжетів (кіноматеріал, не використаний в готовій продукції).

За технікою виробництва кінодокументи 1939–1945 рр. є виключно чорно-білими, німими (кіносюжети та збірники кіносюжетів) і звуковими (кінофільми, кіножурнали, спецвипуски).

Як правило, на державне зберігання приймають комплект кінодокумента, що є сукупністю його оригіналів і копій, і є однією одиницею обліку. Цей комплект може містити негатив-зображення, негатив фонограми, проміжний позитив, контрольну позитивну копію. Однак комплектування архіву документами зазначеного періоду мало певні особливості, які позначилися на їх комплектності.

Роботи з виявлення і збирання кінодокументів розпочалися у 1942–1943 рр. Кінодокументи трофейної німецької кінохроніки, яка демонструвалася на окупованій території України, були передані до архіву у 1943–1947 рр. обласними конторами Головкинопрокату у вигляді позитивної копії². Найбільшу за обсягом кількість кінодокументів відповідної тематики було передано ЦДАКФФД СРСР у 1948 році переважно у вигляді негатива зображення і негатива фонограми. У 1961–1965 рр. – у складі проміжної позитивної та позитивної копій³.

Під час виробництва звукового кінодокумента, крім оригіналу негатива зображення, виготовляється негатив перезаписаної фонограми, в якій на звичайній негативній плівці фотографічним шляхом відтворені супроводжуючі кіноряд звуки (авторська і дикторська мова, шуми і музика).

Для того, щоб зберегти у належному технічному стані негатив-оригінал, масове виготовлення кінокопій з кінодокументів проводиться не з негатива-оригіналу, а з дубль-негативу (контратипу). Для його виготовлення спочатку друкується з негатива-оригіналу на спеціальній дубль-позитивній плівці проміжна позитивна (лавандова) копія, з якої потім на спеціальній плівці друкується контратип. Контратип є допоміжним елементом. Зовнішньо контратип відрізняється від негатива-оригіналу тим, що зображення в ньому виглядає більш контрастним і кожний кадр як правило окреслений двома рамками, а в негативі – однією. Проміжна позитивна (лавандова) копія відрізняється від переглядової позитивної копії більш “м'якими” тонами зображення, а плівка має синьо-фіолетовий колір основи. Цінність проміжної позитивної копії полягає у тому, що вона є страховою копією на випадок втрати негатива-оригіналу і може замінити його для масового копіювання кінодокумента.

Через те, що негатив дає зворотнє зображення, він не може бути використаний для прямого призначення кінодокумента, тобто для його показу. Для цього з негатива-зображення друкується на спеціальній (позитивній) плівці позитивна копія, яка вже містить не зворотнє а пряме, реальне зображення стану і кольорів відзнятого. Для звукових кінодокументів як правило виготовляється сумісна позитивна копія, в якій разом з зображенням друкується і фонограма у вигляді темної звукової доріжки, розміщеної праворуч від перфорації. Відповідно до своїх характеристик позитив придатний лише для переглядання та демонстрування.

Як бачимо, незалежно від техніки їх створення, кінодокументи повинні мати повний комплект складових. Однак аналіз довідок про надходження до архіву кінодокументів періоду Другої світової війни свідчить про відсутність повного комплекту. Це перешкоджало повноцінному використанню інформації – тому що ні негативи-оригінали, ні проміжні позитиви за архівними правилами не можна переглядати на звукомонтажному столі, а позитив – не може бути використаний для виготовлення кінокопій.

До середини 1960-х рр. виробництво кінопродукції здійснювалось на нітроцелюлозній основі, а тому складові комплекту кінодокументів, що надходили до архіву наприкінці 1940-х – на початку 1960-х рр. були виключно на нітрооснові. У зв'язку з підвищеною пожежною небезпекою нітроплівки, яка є легкозаймистою при температурі 41°C, перед ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного постала проблема перезапису всіх кінодокументів на нові носії з триацетатною основою.

Цей процес ускладнився і розтягнувся у часі, тому що доводилося водночас поповнювати комплекти відсутніми складовими. Оскільки на той час в архіві ще не було кінолабораторії, то перекопіювання кінодокументів на носії з новою матеріальною основою проводилося на кіностудіях Києва. Як правило, це був проміжний позитив, що друкувався у порядку докомплектування, і таким чином на державному зберіганні вже була копія на триацетатній основі. З появою у 1976 р. в архіві відповідно обладнаної кінолабораторії роботи по заміні основи і поповненню комплектів набули планомірного характеру. Так упродовж 1981–1985 рр. здійснювалося перекопіювання і виготовлення відсутніх елементів комплекту кінодокументів за 1940–1963 рр., серед яких значний обсяг склали документи періоду Другої світової війни⁴.

Акцентування уваги на кінодокументі як на зображувальному, а не як аудіовізуальному документі, призвело до помилкового судження про те, що тільки кіноряд зображення містить інформацію про реальні події і факти, тому і є джерелом досліджень. У той же час звуковий ряд, що містив авторську і дикторську мову, до уваги не брався. Це спричинило ту обставину, що під час виготовлення позитивних копій значна частина їх була перезаписана без звуку. До їх складу потрапила переважна більшість кіножурналів “Радянська Україна” за 1939–1945 рр. Однак практика користування кінодокументами довела помилковість такого підходу. Як виявилось, звукоряд не тільки може містити додаткову інформацію про події, що відображені у кіноряді, але й яскраво характеризувати епоху створення кінодокументів.

Відсутність звуку у позитивній копії компенсується інформацією, що міститься у довідковому апараті – монтажних листах. У них разом з кадровим описанням змісту закінченого кінотвору подається дикторський та авторський тексти. Крім того, в ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного у 1980-х рр. були проведені роботи з виявлення особливо цінних кінодокументів і створення на них страхового фонду. До їх складу була включена переважна більшість кінодокументів періоду Другої світової війни. Страховий фонд їх складається в основному з проміжного позитиву зі звуком. Таким чином, звук не був остаточно втрачений.

У використанні кінодокументів теж відбулися певні зміни. Так, до початку 1990-х рр. архівними

кінодокументами зазначеної тематики активно користувалися вітчизняні документалісти. Під час створення нової кінопродукції кіномитці користувалися позитивною копією лише для перегляду і відбору матеріалу. Для кінокопіювання архів видавав студіям вихідні матеріали: негатив або дубль-негатив (контратип) та фонограму. Глибока і затяжна криза, що спіткала вітчизняний кінематограф, призвела до різкого скорочення використання архівних кінодокументів з метою кінокопіювання. З іншого боку розвиток телевізійної техніки та поява відеопродукції стимулювали використання архівними кінодокументами у вигляді відеокопій. Виготовлення відеокопій у форматах запису VHS, S-VHS, B-SP проводиться з позитивної копії, якою продовжують користуватися і для перегляду. Така інтенсивна експлуатація позитивних копій призводить до передчасного зношення плівкових матеріалів. Тому нерозв’язаним залишається питання виготовлення нових позитивних копій кінодокументів. В нинішніх економічних умовах цей процес ускладнюється значною вартістю кіноплівки та матеріалів для її фотохімічного оброблення. Копіювання і реставрація кінодокументів на належному рівні потребує сучасного обладнання, технологій і висококваліфікованих спеціалістів. Фінансування архівної сфери за залишковим принципом робить неможливим проведення реставраційно-копіювальних робіт. Очевидно, у даному випадку доцільно було б звернутися до досвіду російських колег. В Російському державному архіві кінофотодокументів з кінодокументів, що користувалися підвищеним попитом у дослідників, були виготовлені відеокопії з адресно-часовими кодами на касетах у форматі Betacam SP з фондом користування у форматі VHS.

Таким чином, висвітлення деяких аспектів роботи з кінодокументами засвідчує великий інформаційний потенціал цих джерел і актуалізує питання їх подальшого дослідження, розроблення методик їх оптимального зберігання і користування.

¹ Архівістика: Термінологічний словник // Авт.-упоряд.: К. Є. Новохатський, К. Т. Селівестрова та ін. – К., 1998. – С. 37.

² Справа № 6 за 1943–1945, 1946, 1947 рр.

³ Справа № 6 за 1948 р.

⁴ Шелест А. М. Перекопіювання кінодокументів з нітрооснови на триацетатну основу – важливий фактор поліпшення їх зберігання // Архіви України. – 1986. – № 4. – С. 22.

Лариса Драгомірова

СТРАХОВИЙ ФОНД ДОКУМЕНТАЦІЇ ДЛЯ ЗБЕРЕЖЕННЯ ДОКУМЕНТІВ НА ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ І СТРАХОВИЙ ФОНД НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІВНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ: ПАРАЛЕЛІЗМ ЧИ РІЗНОВЕКТОРНІСТЬ (проблемний аналіз)

“... кардинально нову за сучасних умов вихідну позицію – триєдину суть і статус державного архіву як сховища документальних культурних цінностей, специфічної інформаційної системи, органу державного управління якісно новою категорією – Національним архівним фондом – і всією сферою архівної справи і діловодства”

(Основні правила роботи державних архівів України, передмова)

“Архівісти не повинні дозволяти представникам інших професій заважати їм виконувати свою роботу і обов'язки”

(Кодекс етики архівістів, ч. 8)

1

До постановки проблеми

Внаслідок реформування архівної справи у пострадянський період Державний архівний фонд УРСР зазнав принципових змін з відповідною зміною функцій архівних установ системи Держкомархіву (далі – архіви). В умовах сьогодення усвідомлення суті цих змін безпосередньо архівістами, а також утвердження у суспільстві нового розуміння Національного архівного фонду як якісно нової категорії та ролі і значення архівів як суб'єктів управління цією категорією набуває особливої актуальності. Сутнісна відмінність НАФ України від ДАФ УРСР визначається ключовою формулою: *НАФ створюється як загальнонаціональна джерельна база і функціонує як інформаційна метасистема*¹. Відповідно, ця метасистема є водночас складовою інформаційних ресурсів та культурним надбанням держави, і як така є складовою світового культурного інформаційного потенціалу. Відповідно, у загальному правовому просторі НАФ в цілому та кожний його документ кваліфікується як об'єкт з потрійним правовим статусом, ключовою формулою якого є: *специфічна інформація – специфічна культурна цінність – специфічне рухоме майно*. Відповідно, у будь-яких цивільних і професійних виробничих відносинах усі аспекти цього потрійного правового стану НАФ та його складових мають враховуватися у їх неподільній єдності та взаємозв'язку. Ми маємо чітко усвідомлювати, що архівний документ – це не

просто рухома річ (об'єкт матеріального світу), а насамперед інформаційна одиниця в матеріальній формі, яка може бути об'єктом майнових (товарних) відносин з набуттям (передаванням/відчуженням) прав майнової чи інтелектуальної власності або речових прав; що документ НАФ – це не просто інформаційна одиниця, а складова ретроспективної інформаційної системи як комплексного історичного джерела; що НАФ в цілому – це не просто сукупність документів як інформаційних одиниць, а *взаємопов'язана сукупність інформаційних систем, що зберігає і відтворює колективну пам'ять нації*. Це усвідомлення набуває першочергової ваги для правильного розуміння змісту і спрямування усіх основних процесів архівної справи і має бути наріжним каменем для вироблення методології їх здійснення та відповідного термінологічного ідентифікування. Не менш важливим є усвідомлення статусу Держкомархіву/архівів та їх значення як установ, що від імені держави здійснюють делеговане їй Українським народом право і обов'язок збереження своєї задокументованої пам'яті. Архіви здійснюють свої державницькі функції, виступаючи одночасно як: 1) *центр зберігання*; 2) *обслуговуючий інформаційний центр, інформаційна система, науковий заклад*; 3) *орган управління з контрольно-наглядовими і піклувальними функціями*. Ці функції нерозривно пов'язані і не можуть бути делеговані будь-якому органу чи юридичній особі поза архівною системою і передусім саме тому – ми особливо наголошуємо на цьому, – що *завдання збереження НАФ в усіх своїх правових і виробничих аспектах є виключною прерогативою і природною монополією архівної галузі*.

Нерозуміння сутнісного змісту архівної справи, НАФ як її головного об'єкта та діяльності архівів як її головних суб'єктів може призвести до виникнення певних правових колізій з наступними негативними наслідками. Наочною ілюстрацією цього є послідовні спроби Державного департаменту страхового фонду документації України (далі – ДДСФД²) *легітимації повноважень суб'єктів державної системи страхового фонду документації України (далі – ДС СФД) як монопольного виробника, володільця і розпорядника*

II. Теорія і методика архівознавства

страхового фонду НАФ (далі – СФ НАФ) через встановлення вимог, спрямованих на забезпечення трансформування СФ НАФ у складову частину СФД з відповідною переорієнтацією мети та механізму його функціонування. Ця позиція ґрунтується на поверховому ототожненні об'єктів архівної, бібліотечної та музейної справи як культурних цінностей без врахування їх різного походження, призначення та матеріальної конструкції, а також на поверховому ототожненні цих об'єктів в цілому та СФ НАФ зокрема з об'єктами своєї функціональної діяльності на підставі співпадіння термінологічних складових “культурна спадщина, культурна цінність”, “страховий фонд” без врахування різного обсягу і змісту позначуваних ними понять. Таке поверхове розв'язання проблеми без належного наукового аналізу призвело до дезорієнтованого тлумачення завдань ДС СФД у сфері збереження культурної спадщини, намагань перебрати на себе невідповідні своїм завданням і фаховій спеціалізації функції, і в кінцевому результаті – визначально хибного концептуального підходу до формування четвертої підсистеми страхового фонду документації України (далі – СФД) – “СФД для збереження документів на об'єкти культурної спадщини” на засадах віднесення до цих об'єктів складових НАФ, Музейного (далі – МФ) та Бібліотечного (далі – БФ) фондів України під загальним позначенням “рухомі пам'ятки історії та культури” (далі – РПК).

2

До історії проблеми

У розвиток цієї концептуальної лінії наприкінці 1990-х років, ще до прийняття Закону України “Про страховий фонд документації України” (далі – Закон про СФД), в межах системи нормативних документів “СФД” був створений пакет КНД (керівних нормативних документів) 321.030–98, 321.031–98, 321.032–99, що регламентували порядок створення СФД на РПК, технічні вимоги до документації на РПК, що підлягає закладанню до СФД, та технічні вимоги до підготування і відправлення документації на РПК для створення СФД. Передбачалося, що цей порядок поширюватиметься на “спеціалізовані організації – музеї, архіви, бібліотеки, товариства з охорони ППК” з набуттям характеру обов'язковості та здійснюватиметься на підставі зведених планів створення СФД для Мінкультури та Головархіву України. Цю ж концепцію ДД СФД намагався втілити в Законі про СФД, аргументуючи її необхідністю “захистити та зберегти документи, що можуть бути

використані для відбудови України, тобто все те, що за попередні роки накопичила держава в науково-технічній сфері, чим у праві пишалися вчені, конструктори і технологи” та необхідністю “усунення паралелізму і дублювання у роботі ... міністерств, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади ... що приймають участь у створенні страхового фонду документації” (з пояснювальною запискою до законопроекту). Отже, як бачимо, простежується зміщення акцентів у завданнях СФД в бік архівної справи – адже все те, що за попередні роки було у будь-якій сфері накопичено суспільством в цілому, а не тільки державою, і чим пишалась або мала пишатися, або пишатиметься Україна – це культурні цінності, і це за визначенням документи НАФ.

Нерозмежування документів як вмісту оперативної і ретроспективної інформації, неврахування характеру НАФ, СФ НАФ і СФД як інформаційних систем, нерозмежування НАФ і СФД як функціонально автономних систем у системі інформаційних ресурсів держави, неврахування характеру СФ НАФ як невід'ємної резервної підсистеми НАФ, нерозмежування НАФ, СФД і СФ НАФ як функціонально різних страхових систем, неврахування єдності функціональних завдань усіх підсистем СФД, неврахування нерозривного взаємозв'язку у механізмах функціонування СФ НАФ і автентичних підсистем НАФ та функціонального взаємозв'язку установи для централізованого зберігання СФ НАФ з Держкомархівом/архівом, а також її статусу як архівної установи – ось те підґрунтя, на якому розквітла теза “паралелізму” функцій ДД СФД та Держкомархіву/архівів у частині захисту культурного потенціалу суспільства.

Центральний орган виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства неодноразово звертав увагу ДД СФД на необхідність перегляду своєї позиції з чітким розмежуванням понять “страховий фонд документації України” і “страховий фонд Національного архівного фонду” в усіх нормативних документах СФД та зазначенням, що СФ НАФ є складовою НАФ і постійно зберігається в одній із державних архівних установ. До певної міри ці зауваження були враховані у Законі про СФД, оскільки поняття “РПК” у його законодавчій схемі відсутнє. У буквальному прочитанні відповідних норм Закону про СФД схема формування СФД для збереження документів на об'єкти культурної спадщини виглядає таким чином: місцеві органи виконавчої влади, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування в межах своєї компе-

II. Теорія і методика архівознавства

тенції створюють обласні (регіональні) СФД; на підставі Державного реєстру нерухомих пам'яток України, описів, схем, переліків і каталогів визначають пам'ятки історії та культури, розташовані на території регіону (області), планують, координують і забезпечують фінансування робіт, пов'язаних з постачанням юридичними особами (підприємствами, установами, організаціями), незалежно від форм власності, відповідно до затверджених галузевих та обласних (галузевих) програм створення СФД, документів на історичні пам'ятки та інші об'єкти, що становлять культурну цінність (Закон про СФД, ст. 1, 11, 23). Оскільки ж механізм функціонування СФД має бути єдиним для всіх його підсистем, то за контекстивним прочитанням змісту загальної законодавчої концепції можна зробити висновок, що йдеться про науково-технічну документацію на об'єкти культурного призначення, і такими об'єктами є нерухомі пам'ятки, занесені до Державного реєстру, та інші історичні споруди, комплекси, меморіали, історичні місця, а також заклади, що є центрами зберігання культурних цінностей, і така документація є "оперативною", тобто зберігає своє призначення і, відповідно, до категорії архівних документів віднесена бути не може. Таким чином, у загальних рисах категорії об'єктів, у тому числі об'єктів культурної спадщини, "документація на які підлягає закладанню до СФД", та порядок їх визначення (ким, як і на якій основі) вже унормовано в Законі про СФД – основному акті законодавства у сфері функціонування ДС СФД.

Однак реліктові залишки концепції "паралелізму" знайшли відображення в окремих нормах цього Закону, зокрема у визначенні документа СФД, що породжує певну суперечливість, неокресленість лінії четвертої підсистеми на тлі досить чіткої і послідовної концепції для трьох інших підсистем. Розмитість законодавчого викладення та уникнення унормованого закріплення щодо розмежування СФД та СФ НАФ дали "зелене світло" подальшому розробленню підзаконних актів ДС СФД в напрямку РПК. Відтак, згідно з затвердженими галузевими тематичним планом НДР, ДКР, ВР і програмою нормативно-правового забезпечення ДС СФД та у повній відповідності до погодженого і затвердженого технічного завдання здійснено розроблення першої редакції ДСТУ 33. ІХХ "Страховий фонд документації. Документація на рухомі пам'ятки історії та культури для створення страхового фонду документації. Технічні вимоги" (далі – проект стандарту).

Нормативна частина проекту стандарту складається з чотирьох частин – загальних положень

і трьох блоків "технічних вимог". У загальних положеннях визначаються: мета створення СФД на РПК, поняття "мікрофільм СФД" та призначення мікрофільмів; видовий склад РПК, на які створюють мікрофільми; поняття "документація на РПК" та загальний склад документів, необхідних для створення мікрофільмів; постачальник документації і його обов'язки в частині забезпечення збереженості РПК та документації, дотримання прав власності, режиму доступу; виробник мікрофільмів, місце їх створення та нормативна база, що регламентує порядок їх створення. Блок "технічних вимог до складу і комплектування документації на РПК для створення СФД" регламентує для створення СФД обов'язковість подання постачальником як власне РПК (архівні і бібліотечні документи) на вибір постачальника, так і документації на РПК (обліково-фондової музейної, фондової бібліотечної, облікових документів архіву) за вичерпними переліками, наведеними у проекті стандарту, та у складі й обсязі, що визначає постачальник у комплектувальних документах СФД. Блок "технічних вимог до підготовки і відправлення на мікрофільмування документації на РПК" регламентує дозвільний склад документації, у тому числі РПК, за способом утворення/відтворення, у тому числі засобами мікрографічної техніки; визначає нормативну базу, вимогам якої мають відповідати зміст та інші реквізити документації постачальника, оформлення постачальником її видавання на мікрофільмування, виготовлення мікрокопій постачальником, а також загальний порядок здійснення постачальником робіт з відбору документації на мікрофільмування, з мікрокопіювання, комплектування партій документації, укладання комплектувальних документів, пакування і транспортування документації; установлює для виробника граничний строк перебування документації у закладах СФД, порядок повернення документації постачальнику та повідомлення постачальнику облікових номерів мікрофільмів за системою обліку СФД. Третій блок містить вимоги до комплектувальних документів СФД: порядок створення, форма і реквізити, правила заповнення та подальшого зберігання постачальником.

Таким чином, об'єкт стандартизування, завдання і мета стандартизування виходять за межі суто технічних вимог і фактично спрямовані на регламентування правових, методологічних та організаційно-розпорядчих питань діяльності архівних установ, музеїв та бібліотек, спрямованих на формування четвертої підсистеми СФД і, відповідно, в частині НАФ – тих же аспектів функціональної діяльності архівних установ у сфері формування його страхового фонду.

Правомірність проблемного вирішення на позиціях ДД СФД

Відповідно до Закону про СФД, ДС СФД функціонує на засадах обов'язковості включення до СФД визначених для потреб Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи (далі – МНС) категорій документації, а відтак – передбачається, що і *вимоги цього стандарту набуватимуть характеру обов'язковості* (ст. 3, 10). Але, по-перше, ці питання є *об'єктом законодавчого регулювання і предметом підзаконних нормативних документів (порядків, положень, методик)* у сферах архівної, бібліотечної, музейної справ та у сфері ДС СФД (Закон про СФД, ст. 10) і, відповідно, об'єктом стандартизування бути не можуть, оскільки аж ніяк не підпадають під поняття “технічні вимоги”. Окремі *технологічні ланки*, що змістовно їх стосуються, можуть бути об'єктом стандартизування лише у разі, якщо *механізм їх виконання у відповідних нормативних документах не регламентовано взагалі або його викладення потребує деталізації чи коригування*. По-друге, для кожної сфери відносин будь-яка вимога, що зачіпає права учасників (суб'єктів відносин) і має здійснюватися незалежно від їх волі, набуває обов'язковості *виключно в силу Закону*, тобто може бути правомірною лише у разі чіткого законодавчого визначення об'єктів, що є предметом вимоги, та суб'єктів відносин, які набувають право вимоги і на яких відповідно покладається обов'язок застосування цього права, і суб'єктів відносин, на яких покладається обов'язок виконання правомірно пред'явленої ним вимоги.

Предмет вимоги, права і обов'язки суб'єктів права в частині створення СФ НАФ і СФД законодавчо визначені. Концепцію Закону про СФД ми вже розглянули. Поняття “рухома пам'ятка історії і культури” у межах правового поля чинного архівного законодавства відсутнє. Об'єкт архівної справи визначається як архівний документ. В актах архівного законодавства, яке складається з Закону України “Про Національний архівний фонд та архівні установи” (далі – Закон про НАФ) і нормативних документів, прийнятих відповідно до нього (Закон про НАФ, ст. 2), СФ НАФ кваліфікується як складова частина НАФ. Створення СФ НАФ є обов'язковим для всіх суб'єктів права власності на документи НАФ, незалежно від виду права, і цей обов'язок законодавчо унормовано. Предметом цієї вимоги є унікальні і особливо цінні документи НАФ (далі – УД і ОЦ), у тому числі й

ті, що зберігаються у музеях та бібліотеках. Право вимоги належить Держкомархіву та архівам. Обов'язок створення страхових копій УД і ОЦ для СФД на архівні установи законодавчо не покладено. Вилучення СФ НАФ з відання Держкомархіву та його передавання у відання СФД/МНС / ДД. СФД – з чітко і правильно пойменуваним об'єктом вилучення-передавання – законодавчо не регламентовано. Отже, СФД не має жодних правових підстав вимагати постачання “документації для створення СФД” ні від архівів, ні від будь-яких інших власників і володільців документів НАФ, у тому числі й музеїв, бібліотек, наукових закладів, фізичних та юридичних осіб.

Процеси формування, організації, забезпечення збереженості та державного обліку СФ НАФ стосуються виключно архівної справи (Закон про НАФ, ст. 1) і належать до сфери забезпечення збереженості НАФ. Відповідно, і унормування цих процесів у всіх їх наукових, організаційних, правових, економічних, технологічних та інших аспектах входить до компетенції Держкомархіву. Механізм функціонування СФ НАФ у встановленому порядку вже регламентовано актами архівного законодавства, що на *цілком законних підставах є обов'язковими для застосування всіма юридичними та фізичними особами – суб'єктами права власності чи речових прав на документи НАФ і не підлягають довільному трактуванню*.

Взаємовідносини юридичних і фізичних осіб, що є власниками документів НАФ або їх законними представниками, з установами ДС СФД можуть будуватися виключно на *добровільному ґрунті*, тобто за бажанням зацікавленої юридичної або фізичної особи, на підставі договору та на умовах, погоджених сторонами з дотриманням норм архівного законодавства, і стосуватися лише технологічних циклів (виготовлення копій, засобів захисту інформації; ремонт, реставрація оригіналів тощо). Саме у такому аспекті розглядається це питання в офіційному роз'ясненні Держкомархіву³. Взаємовідносини музеїв і бібліотек в частині музейних предметів і бібліотечних документів (окрім тих, що є документами НАФ або підлягають внесенню до нього), мають будуватися на тих же засадах, якщо інше не встановлено законодавством, що регулює відносини у цих сферах. Принагідно зауважимо, що бібліотечні документи в переважних обсягах вже є дублетними, тобто *тиражованими виданнями*, і *страховому копіюванню не підлягають взагалі*. Як правило, ті документи, що є особливо цінними чи унікальними і зберігаються в бібліотеках, є документами НАФ або такими, що підлягають внесенню до нього.

II. Теорія і методика архівознавства

Відповідно, уся сфера застосування цього стандарту зависає у вакуумі, оскільки немає ні юридичних, ні фізичних осіб, які “у межах повноважень, визначених законодавством України, створюють СФД на рухомі пам’ятки історії і культури”. Більше того, за концепцією Закону про СФД, жодна фізична особа до створення СФД відношення не може мати взагалі. Оскільки ж постачання документації для формування СФД здійснюється юридичними особами на засадах обов’язковості (ст. 2) та відповідно до затверджених галузевих та обласних (галузевих) програм створення СФД (ст. 11), то, відповідно, під “іншими постачальниками або утримувачами оригіналів документів” (ст. 11) мають розумітися ті постачальники, відносини з якими будуються на інших засадах, і такими постачальниками насамперед мають бути власники РППК. Таким чином, за контекстивним прочитанням цієї норми для таких осіб постачання є справою доброї волі, оскільки вони постачають свою документацію поза затвердженими програмами.

Таким чином, маємо констатувати: розроблення будь-якого підзаконного документа у напрямку легітимації віднесення СФ НАФ (та і РППК в цілому) до СФД має бути визнано таким, що грубо порушує норми і вимоги архівного законодавства та суперечить нормам Закону про СФД.

Оскільки позиція ДД СФД залишається незмінною, і, більше того, активно та послідовно спрямовується на розвиток і законодавче закріплення первісно окресленої концептуальної лінії, оскільки акти архівного законодавства, що регламентують механізм функціонування СФ НАФ, послідовно ігноруються, а сам факт існування СФ НАФ послідовно замовчується⁴, оскільки специфіку НАФ не враховано і зведено до узагальненого РППК, а статус Держкомархіву та архівів його системи як суб’єктів управління цією категорією до уваги не взято і зведено до узагальненого “юридична особа”, оскільки має місце вільне оперування змістом окремих норм власного законодавства без урахування їх контекстового взаємозв’язку, оскільки представлений проект об’єктивно не може розглядатися інакше, ніж повна ревізія архівного законодавства і коригування норм Закону про СФД та викладення їх на принципово інших засадах.

Наскільки правомірною є така ревізія? Розроблення будь-яких галузевих нормативних документів, що зачіпають функціональну діяльність архівних установ, можливе виключно на підставі повного погодження з Держкомархівом як органом, що здійснює нормативно-правове регулювання відносин, міжгалузеву координацію та функціональне регулювання у сфері архівної

справи і діловодства (Закон, ст. 24, ч. 3,5). Розроблення будь-яких нормативних документів, метою яких є коригування чинних актів архівного законодавства, тим більше в частині, що безпосередньо регламентує механізм здійснення архівних робіт, можливе виключно на підставі рішення (замовлення) Держкомархіву і переважно в частині технологічного циклу, у міру впровадження нових технологій. У разі відсутності зазначеної підстави розроблення такого нормативного документа не може розглядатися інакше, ніж неправомірне і силове втручання у безпосередню функціональну діяльність системи установ іншої галузі.

Водночас наголошуємо на тому, що, оскільки правовою основою функціонування ДС СФД є також інші закони України (Закон про СФД, ст. 3), оскільки Закон про СФД було прийнято раніше від прийняття Закону про НАФ, то, відповідно, у всіх питаннях, що стосуються НАФ і діяльності архівних установ, Закон про СФД та система нормативних документів “СФД” до приведення у відповідність із Законом про НАФ діють лише у тій їх частині, що не суперечить йому (Закон про НАФ, розд. X). Будь-який нормативний акт, що порушує встановлений архівним законодавством порядок функціонування СФ НАФ, в межах загального правового поля є нікчемним.

Синхронізація законодавства в першу чергу передбачає зміну концептуального підходу до методології формування СФД на об’єкти культурної спадщини і приведення пакету нормативних документів системи СФД у відповідність з принципами і правилами, що регламентують механізм функціонування трьох інших підсистем СФД, тобто вироблення єдиної методології на єдиних засадах.

4

Наукове підґрунтя проблемного рішення: порівняльний аналіз інформаційних систем

З метою вироблення єдиної методології формування СФД та унеможливлення подальших посягань на СФ НАФ виникає потреба чіткого розставлення акцентів та розгляду проблеми під таким кутом зору: наскільки дублетними і сумісними є страхові системи СФД і НАФ, наскільки позиція ДД СФД відповідає концептуальним засадам створення і меті функціонування як СФД, так і СФ НАФ, і що саме має розумітися під поняттям “СФД для збереження документів на об’єкти культурної спадщини”, наскільки якісно і в яких аспектах досліджувалась проблема та якими будуть наслідки реалізації пропонованої вирішення для обох систем.

Викликає подив той факт, що розробники взагалі не ставили за мету дослідження механізму

II. Теорія і методика архівознавства

функціонування СФ НАФ, а обмежилися лише завданням дослідження загальних процесів обліку і зберігання оригіналів документів. Між тим, зміст усіх норм, що стосуються архівної справи, а також застосоване для передавання цього змісту професійне термінологічне та лексичне поле, а також ступінь повноти використаної джерельної нормативної бази, яскраво свідчать про протилежне: ґрунтовного дослідження проведено не було, мало місце лише поверхове, фрагментарне ознайомлення з окремими нормативними документами, у тому числі тими, що втратили чинність або перебувають на стадії перероблення.

Для обрання правильної лінії треба було не досліджувати “системи обліку і зберігання в архівних фондах” (фрагментарно вихоплених сегментах НАФ), а спрямувати дослідження насамперед на порівняльний аналіз СФД, НАФ та СФ НАФ як страхових систем. Ми наголошуємо на тій тезі, що з точки зору загального захисту культурного потенціалу суспільства НАФ в цілому теж має розглядатися як специфічна страхова система.

Такий порівняльний аналіз має ґрунтуватися на таких істотних ідентифікаційних характеристиках: 1) *мета і зміст страхової (захисної) діяльності структур, що утворюють ці системи, зона захисту, об’єкт (предмет) захисту, страховий випадок*, 2) *мета створення системи, засіб захисту, строк дії захисту; мета, характер і умови застосування засобу захисту*. Ці визначальні характеристики мають бути розкриті у визначеннях понять СФД і СФ НАФ; 3) *механізм здійснення основних виробничих процесів, можливість і наслідки адаптації*.

4.1 Державні структури-утворювачі та їх функції у системі захисту

Головним органом виконавчої влади щодо забезпечення реалізації державної політики у сфері створення та функціонування ДС СФД є МНС. ДД СФД є урядовим органом державного управління, який діє у складі МНС, підпорядкований йому і в межах своєї компетенції здійснює реалізацію політики у сфері створення та функціонування ДС СФД (Закон про СФД, ст. 5,6). Спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства є Держкомархів (Закон про НАФ, ст. 24). До системи архівних установ належать усі самостійні юридичні особи, функціональна діяльність яких пов’язана з архівною справою, та їх архівні підрозділи (у тому числі музеїв, бібліотек, наукових закладів), а також архівні підрозділи органів державної влади/місцевого самоврядування (ст. 1, 23). Особливе місце в системі архівних установ

посідають архіви системи Держкомархіву, які є не просто юридичними особами, а структурними підрозділами відповідних державних адміністрацій/органів місцевого самоврядування (місцеві державні і комунальні архіви), що здійснюють безпосереднє управління архівною справою на відповідній території (ст. 27–29) чи державними органами (центральні архіви), що виконують завдання і функції держави з управління архівною справою у профільній їм сфері життєдіяльності суспільства (ст. 25).

У проєкції на повноваження і компетенцію щодо захисту суспільного організму у його критичних точках МНС/ДД СФД та Держкомархів/архіви виступають як спеціальні державні структури (організаційно-правові системи), функціональна діяльність яких спрямована на захист об’єктів у профільних зонах захисту через розроблення і здійснення заходів з випередження, мінімізації та ліквідації шкоди, завданої руйнуванням, знищенням, пошкодженням, виходом з ладу тощо об’єктів захисту внаслідок настання певних подій.

Мета діяльності МНС/ДД СФД – підтримання життєздатності існуючого (сьогоднішнього) суспільного організму; *зміст діяльності* – превентивний захист та відновлення існуючої інфраструктури й потенціалу суспільства через проведення будівельних (відбудовчих), аварійно-рятувальних та аварійно-відновлювальних робіт, поставлення на виробництво (організацію), експлуатацію та ремонт об’єктів захисту; *зона захисту* – насамперед у сферах оборонній, енергетичній, аграрно-промисловій, транспортній, житлово-комунальній та культурній; *об’єкт захисту* – матеріальний об’єкт (продукція, будівля, споруда, комплекс споруд, сукупність приладів, засобів тощо) стратегічного (оборонного, мобілізаційного і господарського) призначення та особливого суспільного значення (культурна спадщина), що забезпечують стале функціонування критично важливих “органів” суспільного організму; *страховий випадок* – вихід з ладу/знищення, пошкодження об’єкта у разі виникнення надзвичайних ситуацій та в умовах особливого періоду (Закон про СФД, ст. 1, 2, 3, 11).

Мета діяльності Держкомархіву/архівів – оптимізація розвитку суспільного організму через вивчення, сприйняття і застосування набутого історичного досвіду; *зміст діяльності* – превентивний захист задокументованої колективної пам’яті через виявлення, забезпечення збереженості об’єктів захисту та ретроспекція (відновлення) минулого через створення систем інтелектуального доступу до об’єктів захисту і публічне інформаційне обслуговування у всіх формах й видах; *зона*

II. Теорія і методика архівознавства

захисту – у всіх сферах життєдіяльності суспільства; *об'єкт захисту* – створені раніше і створювані зараз усіма суб'єктами суспільних (цивільних) відносин органічні інформаційні системи, важливі для українського етносу та народу в цілому; *страховий випадок* – знищення/втрата, пошкодження, недоступність об'єкта у будь-яких ситуативних обставинах мирного часу, в умовах надзвичайних ситуацій та особливого періоду.

Для забезпечення функціональної мети і завдань цих структур створюються дві інформаційні захисні системи: *СФД і НАФ*. Для забезпечення превентивного захисту критично важливих для Українського народу, українського етносу та світового співтовариства унікальних та особливо цінних *автентичних* підсистем НАФ створюється *СФ НАФ*.

4.2 СФД, НАФ і СФ НАФ як інформаційні системи у системі захисту: понятійна характеристика

СФД є “спеціально призначеною системою” для “*підтримання готовності держави до успішної протидії надзвичайним ситуаціям та забезпечення обороноздатності та мобілізаційної готовності країни*” (пояснювальна записка до законопроекту про СФД). Ми наводимо поки що таке визначення, оскільки дефініція терміну “СФД” в Законі про СФД його як функціональну систему не ідентифікує.

НАФ є сукупністю *архівних* документів, що відображають історію духовного і матеріального життя Українського народу та інших народів, мають культурну цінність і є надбанням української нації” (Закон про НАФ, ст. 1). Відповідно, НАФ є “складовою частиною вітчизняної і світової культурної спадщини та інформаційних ресурсів суспільства, перебуває під охороною держави і призначений для задоволення інформаційних потреб суспільства і держави, реалізації прав та законних інтересів кожної людини” (ст. 4). Відповідно, НАФ, як уже зазначалося на початку нашого аналітичного огляду, створюється як загальнонаціональна джерельна база – *сукупність взаємопов'язаних комплексних історичних джерел* – і функціонує як інформаційна система – *сукупність взаємопов'язаних інформаційних підсистем*.

СФ НАФ визначається як “упорядкована сукупність копій унікальних і особливо цінних документів, що створюється для збереження *документної інформації* на випадок пошкодження (втрати) оригіналів” (Правила⁵, п. 7.7.1; Рекомендації⁶, п. 1.2). Відповідно, СФ НАФ є, по-перше, сукупністю вторинних *архівних* документів, по-друге, сукупністю *дублюючих резервних підсистем* НАФ; по-третє, ця сукупність створюється на випадок

різних ситуативних обставин мирного часу, що виникають в процесі *професійного зберігання* (функціональне зношення/пошкодження (старіння) носіїв, викрадення, виявлення відсутніми в наявності тощо) та на випадок виникнення екстремальних (кризових) ситуацій в суспільстві чи архівній установі.

Усі три системи функціонують на засадах *обов'язковості внесення* до них документів, що є засобом захисту об'єкта захисту (СФД) або одноментно виступають і як об'єкт, і як засіб його захисту (НАФ та СФ НАФ).

Засобом захисту в системі СФД виступає документ, “зафіксований на мікрографічній плівці чи інших компактних носіях інформації”, необхідний для здійснення завдань МНС/ДД СФД (Закон про СФД, ст. 1,2), тобто така копія, *зміст оригінала* якої призначений для забезпечення робіт з спорудження і ремонту об'єктів у сфері будівництва й реконструкції та функціонування систем їх життєзабезпечення, а також виготовлення продукції, що підпадає під категорію об'єктів захисту (ст. 11). Відповідно, *зміст оригінала* може бути застосований для проведення відбудовчих/відновлювальних робіт, оскільки оригінал є “*діючою документацією*” (ст. 12), що зберігає своє первісне призначення, і до його змісту можуть вноситися певні зміни (ст. 12). Такою документацією є “*технічна та проектна робоча документація*” (ст. 11) – “*конструкторська, технологічна, нормативна та інша необхідна документація*” (пояснювальна записка до Закону). Така документація розглядається як об'єкт права інтелектуальної власності на твір (авторського права) і може містити інформацію, віднесена до категорії державної чи іншої таємниці, яка захищається законодавством про державну таємницю, і така документація не може містити інформацію, віднесена до інших категорій обмеженого доступу. Відповідно, в частині дотримання прав інтелектуальної власності ДД СФД гарантує дотримання тільки авторських прав, а в частині доступу – режиму безпеки тільки для цієї категорії інформації обмеженого доступу: “порядок і правила формування, ведення та використання СФД, що містять державну та іншу передбачену законом таємницю, здійснюються згідно з вимогами *законодавства про державну таємницю* та технічний захист інформації.” (ст. 10). Така пріоритетність є цілком зрозумілою, якщо брати до уваги, що йдеться про пакет “діючої” науково-технічної документації *на* матеріальний об'єкт, що, як правило, перебуває у державній/комунальній власності або у спільній власності з переважною часткою держави/територіальної громади у статутному фонді.

II. Теорія і методика архівознавства

По-друге, документ СФД – це така копія, *зміст якої є “адекватним рівню виробництва [відповідним оригіналу діючої документації]”* (ст. 11,12), тобто *відповідає змісту оригінала за його сутнісними складовими*, і підлягає відповідній корекції у разі внесення змін до оригіналу. Саме цей аспект дає підстави для *термінологічної ідентифікації процесу утримання документів СФД у закладах їх зберігання як процесу “ведення”*.

По-третє, на відміну від оригінала, застосування якого передбачається для умов мирного часу, функціональне призначення документа СФД набуває нового відтінку: *“За призначенням СФД поділяється на: СФД для організації виробництва оборонного, мобілізаційного і господарського призначення; СФД для проведення аварійно-рятувальних та аварійно-відновлювальних робіт під час ліквідування надзвичайних ситуацій; СФД для відбудови об’єктів систем життєзабезпечення населення і транспортних зв’язків; СФД для збереження документів на об’єкти культурної спадщини”* (ст. 11). Відповідно, документ СФД зберігає виключно функціонально-змістовний зв’язок з оригіналом як окремим документом і втрачає зв’язок з середовищем побутування оригінала як складової своєї системи. Фактично створюється абсолютно нова сукупність копійованих документів, об’єднаних на підставі функціонально-тематичного зв’язку, без збереження і відтворення генетичної інформаційної єдності. Зв’язок походження втрачає домінуюче значення. Створення таких дублетних документних систем, підсистем, комплексів, груп і підгруп є абсолютно природним явищем у сфері державного управління взагалі і ґрунтується на загальному принципі *“розсіяння – концентрації інформації”*. Генерована юридичною особою документація дублюється для податкових, статистичних, реєстраційних органів тощо і вливається вже в ці нові документаційні фонди. Оскільки створення СФД обумовлено потребою зосередження в одній структурі усіх даних, необхідних для організації превентивного захисту об’єктів захисту, їх рятування на етапі кризи та відновлення у післякризовий період, то, з огляду на вищесказане, ця компіляція може розглядатися як *своєрідний документаційний фонд ДС СФД*.

По-четверте, на першому плані фігурує збереження змісту оригінала з метою його практичного застосування. Збереження документної інформації оригінала як такої відступає на другий план, це не є основним завданням, це виникає по ходу справи, бо якщо десь існує дубль речі, то, в разі втрати прототипу, може бути використано дубль. Але метою створення дубля є не заміна про-

тотипу, а *“власне життя клону”* в іншому середовищі.

По п’яте, зі спливом строку, впродовж якого об’єкт реально функціонує, а оригінал документа зберігає свою функцію, вичерпуються і перспективи використання документа СФД, після чого документ СФД або *“анулюється”*, або *“переводиться на архівне зберігання”* (ст. 12). Таким чином, відповідно до законодавчої концепції СФД, *зберігання СФД взагалі не кваліфікується як архівне*, і це цілком зрозуміло, якщо брати до уваги той малесенький фактик, що *документ СФД не є архівним документом*.

Таким чином, засобом захисту для системи СФД виступає копія документа, оригінал якого переважно належить до класу НТД, є складовою документаційного фонду юридичної особи і перебуває на стадії оперативного (динамічного) функціонального життєвого циклу, тобто зберігає свою юридичну силу/правову дієвість і/або актуальність, оперативний характер свого змісту; відповідно, зберігає можливість або потребу в застосуванні за первісною функцією (створення), у тому числі відповідно до мети створення і функціональних завдань МНС/ДД СФД. Але ця копія набуває нового призначення, вноситься до нової документаційної системи і, відповідно, набуває ознак самостійного автентичного службового документа, що застосовується для потреб практичного захисту і відновлення існуючих на поточний момент об’єктів.

Видовий склад НАФ являє собою увесь спектр існуючих класифікаційних документальних груп, утворених представниками усіх соціальних класів і структур в процесі своєї життєдіяльності. Документ НАФ є архівним документом, тобто документом, що втратив свою первісну функцію, набув нового статусу як вміст ретроспективної інформації, і надалі застосовується виключно відповідно до свого нового функціонального призначення. Відповідно, і документи, належні до класу НТД, з набуттям статусу архівного документа *повністю втрачають актуальність своєї інформації як безпосередній інструмент забезпечення здійснення (виконання) процесів (робіт, заходів), дотичних до його первісної функції*. Відповідно, документ *повністю втрачає і своє призначення як інструмент дії (засіб захисту) в частині функціональних завдань МНС/ДД СФД*. Порівняймо призначення документів СФД і призначення документів НАФ: СФД – *“ документи для ...організації виробництва, для ...проведення робіт, для... відбудови об’єктів, для... збереження документів на об’єкти”*; НАФ – *“документи про організацію вироб-*

II. Теорія і методика архівознавства

ництва, про проведення робіт, про відбудову об'єктів, про збереження документів на об'єкти”.

Ретроспективні автентичні підсистеми НАФ створюються і функціонують на засадах збереження фізичної цілісності та інформаційної генетичної єдності належних до них документів і відтворюють їх як багаторівневу ієрархічну інформаційно цілісну сукупність комплексних історичних джерел. Ретроспективні страхові підсистеми НАФ створюються як резервна, контрольна (запасна “клонована”), недоторканна і невід’ємна складова найцінніших автентичних підсистем НАФ, повністю дублюють їх як ієрархію комплексних історичних джерел, у всіх своїх “життєвих циклах” мають безпосередній зв’язок з ними, призначені для влиття в органічне середовище свого інформаційного прототипу у разі його втрати і, відповідно, функціонують на засадах забезпечення повної сумісності з механізмом його функціонування. Страхова копія має бути повністю адекватною оригіналу за усією його документною інформацією і частиною зовнішніх ознак (Правила, п.7.7.2.8). Таке завдання обумовлює створення СФ НАФ у порядку, встановленому Держкомархівом згідно з відповідними нормативними документами і технологічними регламентами⁷. Документна інформація усіх підсистем НАФ є недоторканною і жодному коригуванню не підлягає.

Таким чином, засобом захисту для автентичних і страхових підсистем НАФ є документ, що одночасно є і об’єктом захисту. Цей документ, на відміну від документа СФД, може належати до будь-якого класу документів і є архівним документом, тобто таким, що повністю втратив первісну функцію: первинним – для автентичних підсистем, вторинним – для страхових. Відповідно, документ НАФ переходить на стадію статичного (сталого) існування, що обумовлює сталість і недоторканність його документної інформації. Захист забезпечується через: безпосереднє збереження оригінала документа – для автентичних систем і страхової копії – для страхових, тобто об’єкт захисту продукує сам себе. Страхова копія документа НАФ споріднена з документом СФД за способом утворення і загальним захисним спрямуванням завдань утворення.

Строк (період) дії страхування для системи СФД є тривалим (“довгостроковим”) і визначається періодом реального існування об’єкту захисту (Закон про СФД, ст. 1, 12); для усіх систем НАФ – є постійним (довічним) відповідно до унормованого строку зберігання об’єктів захисту.

Мета, характер і умови застосування засобу захисту. Документ СФД створюється виключно

з метою використання його змісту: “бази зберігання ... забезпечують накопичення документів, їх облік, ведення та відтворення з метою оперативного забезпечення користувачів документами” (Закон про СФД, ст. 7) і зберігається, тобто існує як документ СФД, тільки в тих часових межах, впродовж яких зберігається можливість такого використання: “залежно від перспективи подальшого використання документів СФД постачальники та Державний департамент СФД приймають рішення про анулювання носіїв інформації” (ст. 12).

Це використання має цілеспрямований характер: “поставлення на виробництво, експлуатація та ремонт продукції оборонного, мобілізаційного і господарського призначення, для проведення будівельних (відбудовчих), аварійно-рятувальних та аварійно-відновлювальних робіт” (ст. 1) + для “потреб оборони України” (ст. 2). Оскільки таке використання буде ефективним лише за умови відповідності змісту документа СФД змісту оригінала, який, в свою чергу, має відповідати потребам практичного застосування (виробництва), цей зміст підлягає відповідному коригуванню, тобто здійснюється “ведення” документа СФД як “діловодного оперативного” документа: “З метою виконання функції ведення СФД постачальники документації разом із спеціальними установами СФД забезпечують своєчасне внесення змін до документів СФД” (ст. 12).

Набуття нового відтинку у функціональному призначенні разом із збереженням основного характеру первісної функції прогнозує і умови, в яких здійснюється використання документів СФД, та обумовлює додаткову мету і специфіку характеру такого використання. Відповідно до Закону про СФД, використання СФД “здійснюється: в умовах особливого періоду – згідно з мобілізаційними планами; під час ліквідування надзвичайних ситуацій – за запитом відповідних центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування; у мирний час – за запитом відповідних центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, юридичних осіб – постачальників документів” (ст. 15). Отже, використання СФД передбачається і для мирного часу, що цілком узгоджується з концепцією превентивного захисту. Передусім, здійснюючи страхову діяльність в межах суспільства, структури МНС/ДД СФД як страховик мають здійснювати і заходи, спрямовані на аналіз, випередження та зменшення страхового ризику для об’єктів захисту у зонах захисту. Зміна страхо-

II. Теорія і методика архівознавства

вого ризику неможлива без аналізу інформації про всі обставини, що мають істотне значення для оцінки страхового ризику. Саме це завдання є одним з основних чинників, що обумовлює необхідність державної реєстрації документів СФД, а також техногенне та екологічно небезпечних об'єктів України, яку здійснює ДД СФД (ст. 6). Відповідно, і документи СФД можуть використовуватися для аналізу з метою моніторингу страхового ризику. Відповідно, саме з метою забезпечення превентивного захисту здійснюється і обмін документами СФД з іншими країнами: “співробітництво України з іншими державами з питань формування, ведення та використання страхового фонду документації України здійснюється в частині обміну документами страхового фонду документації” (ст. 27).

Набуваючи нового призначення і починаючи “жити власним життям”, документ СФД і використовується вже абсолютно самостійно, тобто безвідносно від того, чи є оригінал в наявності на момент використання: “для термінового оперативного забезпечення користувачів необхідними документами пункти управління баз зберігання забезпечуються відповідними системами зв'язку” (ст. 7). І це цілком узгоджується з метою створення системи СФД і метою створення його документів. Ми ще раз наголошуємо – йдеться не про збереження документної інформації оригіналу з метою його заміни на випадок втрати, а про збереження змісту оригіналу на випадок його самостійного застосування (безвідносно до наявності оригіналу) для потреб превентивного захисту, а також в екстремальних умовах – внаслідок неможливості або недоцільності застосування оригіналу за браком часу, недоступністю місця його утримання тощо. Відповідно, це диктує потребу централізованого зосередження в межах однієї структури усіх необхідних даних. Отже, система СФД – це насамперед автономний рухливий банк стратегічної інформації, призначений для оперативного користування. Користувачем документів СФД може бути як юридична особа – утримувач документів, так і структури, що належать до органів державної влади і місцевого самоврядування, у тому числі й ті, що входять до складу ДС СФД. Відповідно до умов і мети користування порядок користування визначають і регламентують нормативні документи (Закон, підзаконні акти, державні стандарти), утворені в межах системи СФД (ст. 18).

НАФ в цілому, як і СФД, спрямований на інформаційне обслуговування. Усі архівні установи одночасно є і центрами зберігання документів, і центрами обслуговування. Водночас, на відміну

від СФД, який є оперативною документальною системою органів управління, НАФ є ретроспективною загальнонаціональною системою. Відповідно, користування документами НАФ спрямовано не на практичне відновлення чи захист існуючих об'єктів, а на інформаційну реконструкцію минулого, є публічним і здійснюється: для документів, що перебувають у державній/комунальній власності – у порядку, встановленому Держкомархівом, для документів, що перебувають у приватній власності – у порядку, встановленому власником з урахуванням рекомендацій Держкомархіву (Закон про НАФ, ст. 19).

Оскільки СФ НАФ створюється не задля користування змістом документів, а як запобіжний захід виключно з метою прямої заміни об'єкту захисту у разі його втрати, то і страхові копії документів є недоторканими (Рекомендації, п.1.5.) і не можуть бути надані для користування у будь-яких формах, окрім випадків передання копії на загальне зберігання з відповідним наданням їй статусу оригіналу архівного документа. Отже, одноразовим і виключним користувачем страхової копії НАФ може бути лише та юридична або фізична особа, яка на законних підставах здійснювала постійне зберігання оригіналу документа.

Для використання документної інформації з метою запобігання зношенню матеріальної основи оригіналів документів виготовляються копії фонду користування (далі – ФК НАФ). ФК НАФ створюється одночасно зі створенням СФ НАФ (Рекомендації, п.1.9.). Відповідно до мети свого створення, ФК зберігається і використовується виключно в тій архівній установі, де зберігаються оригінали і здійснюється відповідне обслуговування. ФК на документи, що перебувають у приватній власності, за погодженням з їх власником, може зберігатися і використовуватися в тому архіві, до сфери повноважень якого (зони комплектування) належить архівна установа/архівне зібрання власника. Користування копіями ФК НАФ в державних і комунальних архівах здійснюється відповідно до загального порядку користування. Користування копіями ФК НАФ, що не є власністю держави, територіальних громад, допускається лише з дозволу власника документів (Закон про НАФ, ст. 14, ч. 2; Рекомендації, п. 1.10). Моніторинг страхового ризику та проведення заходів адекватного реагування є складовими професійної архівної діяльності у сферах формування та забезпечення збереженості НАФ, здійснюються на всіх рівнях системи архівних установ країни на єдиних методичних засадах і входять до сфери контрольно-наглядових функцій Держкомархіву

II. Теорія і методика архівознавства

та архівів як державних органів. Відповідні показники фіксуються у призначених для цієї мети облікових документах та базах даних.

Таким чином, маємо констатувати: *СФД як автономна система у складі інформаційних ресурсів держави, призначена для забезпечення інформаційних потреб суспільства, співвідноситься безпосередньо з НАФ*. За характером і умовами створення, утримання і використання ці дві системи у складі інформаційних ресурсів держави належать: СФД – до оперативних, НАФ – ретроспективних. Відповідно, функціонують абсолютно самостійно і на абсолютно різних засадах. Кардинальна різниця у природі документа як об'єкта СФД та НАФ та у природі самих цих систем відображена у їх назвах: “страховий фонд документації України”, “Національний архівний фонд України”.

Системи СФД як автономна система і СФ НАФ як підпорядкована система НАФ є абсолютно незалежними одна від одної інформаційними системами, спрямованими на забезпечення захисту об'єктів у належних до них зонах захисту, але не дублюють одна одну, оскільки функціонують на різних засадах і оперують засобами захисту, що мають різне призначення і різний характер застосування відповідно до різної природи, різного характеру функціонування і застосування самих об'єктів захисту як таких. Функція створення страхового фонду документів через копіювання оригіналів видається дублетною для архівної системи та ДС СФД функцією лише на перший погляд. Здебільшого така поверхова оцінка базується на практично однакових за звучанням термінах, вживаних для найменування цих систем. Однак, з огляду на вищесказане, можна дійти цілком логічного висновку: терміни “страховий фонд документації України” та “страховий фонд Національного архівного фонду” не є адекватними, оскільки повний обсяг і зміст позначуваних ними понять є різними, а співпадіння має місце лише в акцентуванні загального характеру призначення систем – “захисний”, “для захисту”, “випереджувальний”.

СФД співвідноситься з СФ НАФ виключно за способом утворення своїх документів (перенесення документної інформації на компактні носії) та загальним характером свого призначення (сфера захисту). Як документальний масив СФД є новоутвореною вторинною сукупністю перенесеної на мікроформи документної інформації різногалузевого походження, що за характером функціонального користування цією інформацією, її мобільного передавання та оперативного застосування за первісним призначенням набуває усіх ознак автономної моногалузевої інформаційної

мережі у системі стратегічних інформаційних ресурсів держави, що функціонує як специфічний документаційний (діловодний) фонд незалежно від середовища побутування оригіналів документів. На відміну від СФД, СФ НАФ як резервна контрольна підсистема НАФ функціонує на засадах забезпечення повної сумісності з автентичними підсистемами НАФ: *підпорядкованості, дублетності* (підсистеми в цілому, у тому числі за довідковим апаратом, організаційним порядком, обліковими даними; окремого документа – “факсимільне” копіювання), *недоторканності*. На відміну від документа СФД, який за призначенням, характером і умовами застосування *втрачає характер страхової копії* документа, фактично набуваючи статусу автентичного службового документа, архівний документ СФ НАФ *залишається виключно страховою копією*, що зберігається “у замороженому стані” як “донорський банк”. І саме з огляду на це у всій нормативно-правовій базі СФД послідовно уникається вживання термінів “копія”, “страхова копія” і натомість вживається практично не застосовуваний для страхових систем термін “документація”. Отже, кардинальна різниця у природі документа як об'єкта СФД і СФ НАФ та у природі самих цих систем відображена у їх назвах: “страховий фонд документації” – “страховий фонд Національного архівного фонду”; “СФД України” – “СФ НАФ України”.

Суттєвою характеристикою для розуміння відмінності у механізмі функціонування цих систем – ми наголошуємо на цій принциповій різниці – є відповідність функціям страхового копіювання (СФ) і копіювання для користування (ФК). У системі НАФ функції СФ і ФК розведено, у системі СФД – суміщено.

Підсумовуючи все вищесказане, можемо дати таку сутнісну понятійну характеристику системи СФД: *централізований оперативний банк даних стратегічного призначення, утворений перенесенням інформації оригіналів НТД різного походження на компактні носії, що являє нову компіляційну сукупність службових документів – специфічну документаційну систему – та функціонує як фонд користування (банк даних) захисного (страхового) спрямування – з метою створення і підтримання у готовності систем превентивного страхового захисту у мирний час, термінового оперативного забезпечення документами відповідних формувань МНС (інших силових і владних структур) у разі неможливості доступу до оригіналу або недоцільності його пошуку тощо внаслідок виникнення страхового випадку – надзвичайних ситуацій та в особливі періоди.*

II. Теорія і методика архівознавства

Власне кажучи, нормативне визначення поняття “СФД” у Законі про СФД абсолютно не ідентифікує цю сукупність як функціональну систему: “упорядкований масив документів, зафіксованих на мікрографічній плівці чи інших компактних носіях інформації, які прийняті на державний облік і довгострокове зберігання”. Показово, що у визначеннях понять галузевих і обласних (регіональних) СФД дається дещо інше тлумачення, яке виникає внаслідок заміни тільки одного слова: “упорядкований банк документів” (ст. 1).

Отже, в системі захисту культурного потенціалу суспільства СФД і СФ НАФ є абсолютно різними страховими документальними резервами.

4.3 СФД і СФ НАФ: механізм здійснення виробничих процесів, можливість і наслідки адаптації

Чи можуть бути адаптовані СФД і СФ НАФ – автономна операційна система і підсистема архівної (ретроспективної) системи – без зміни функціонального призначення і відповідного переорієнтування усіх виробничих процесів? Для відповіді на це питання проаналізуємо і порівняємо статус і підпорядкованість установ, що реалізують механізм функціонування систем, та їх зв’язок з структурами управління, що утворюють ці системи, у площинах: загальна діяльність у сфері функціонування систем; особливості здійснення права власності та державної реєстрації; формування, зберігання (ведення), використання (застосування) систем.

Статус установ. Оскільки зберігання документів СФД як “діючих” службових документів не розглядається як архівне (Закон про СФД, ст. 12), то і бази зберігання СФД та науково-дослідні установи СФД, підпорядковані ДД СФД, діють на підставі, а підприємства СФД – на основі *статутів, затверджених головою ДД СФД* (ст. 7–9).

Оскільки оригінали архівних документів є первинними архівними документами, а їх страхові копії є вторинними архівними документами, призначеними для застосування на праві оригіналу, то будь-яка установа, що здійснює створення, зберігання і облік *страхових копій архівних документів, є архівною установою*. Установи СФД, перебираючи на себе функції центрів формування СФ НАФ в частині виготовлення, зберігання і обліку страхових копій документів НАФ, а також здійснення науково-дослідної та інформаційної діяльності у сфері архівної справи, *фактично набуватимуть статусу архівних установ* (Закон про НАФ, ст. 1) і, відповідно, мають діяти на підставі положень, затверджених Держкомархівом (ст. 26, ч. 3) чи погоджених з ним та з повним дотриманням

вимог архівного законодавства (ст. 22, ч. 2). У разі порушення цих вимог їх діяльність *може бути зупинена* у порядку, встановленому Держкомархівом (ст. 22, ч. 3⁸). Усі роботи з документами СФ НАФ в таких установах можуть здійснюватися лише фахівцями з відповідною освітою/підготовкою (Закон про НАФ, ст. 38).

Цей висновок, який, здавалося б, лежить на поверхні і, як то кажуть, “впадає у вічі”, пройшов повз увагу ДД СФД, хоча є одним з тих *найістотніших чинників, що унеможливають “мирне співіснування” СФД і СФ НАФ в одному середовищі побутування*, і саме про це власне і йшлося весь час у застереженнях Головархіву/Держкомархіву.

Аналізуючи здійснення *права власності на документи СФД і СФ НАФ*, маємо розрізнити право власності на: власне копію, документну інформацію, систему в цілому.

Закон про СФД регламентує: “СФД, створений на кошти державного бюджету, є власністю держави. СФД, створений на власні кошти юридичних осіб, може бути віднесений до державної власності, якщо це передбачено *договором* (ст. 2). Ця норма фактично повторює відповідні положення ст. 38 Закону України “Про інформацію”, але тут є маленький нюанс: в Законі про СФД йдеться про право власності на сукупність документів, якими передбачено користуватися, в Законі “Про інформацію” – про інформацію, у тому числі ту, що міститься в документах. Безперечно, СФД та його підсистеми в цілому як нова компіляція, створена для потреб управління на засадах обов’язковості, є об’єктом права власності (тобто прав володіння, користування і розпорядження) органів управління, що утворюють ці системи, безвідносно до того, на чії кошти створено оригінали документи чи виготовлено копії. Водночас право на окремі копії залишається і за їх утворювачами, тобто особами, на чії кошти їх виготовлено.

В частині визначення категорій користувачів у нормах Закону про СФД простежується певна неокресленість і непослідовність. Відповідно до ст. 15, суб’єктами права користування визнаються “центральні органи виконавчої влади; органи влади Автономної Республіки Крим; місцеві органи виконавчої влади; органи місцевого самоврядування; юридичні особи - постачальники документів”. Відповідно до визначення поняття у ст. 1, постачальником є “підприємство, установа, організація, які здійснюють підготовку і постачання документів для формування та ведення страхового фонду документації України”; відповідно до ст. 6, до суб’єктів ДС СФД, окрім МНС, ДД СФД та ус-

II. Теорія і методика архівознавства

танов, підпорядкованих ДД СФД, належать органи центральної і місцевої виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, “у складі яких за необхідністю діють відповідні служби (підрозділи) з питань створення та ведення” СФД, а також “підприємства, установи, організації, які формують і використовують СФД”. Таким чином, неясно, чи органи влади/самоврядування, визначені як користувачі, є виключно суб’єктами ДС СФД, чи такими користувачами можуть бути й інші органи, тобто такі, які до суб’єктів ДС СФД не належать. По-друге, якщо постачальник прямо не ідентифікований як суб’єкт ДС СФД, то можна дійти висновку, що формують і використовують СФД якісь інші юридичні особи, які до того ж не підпорядковуються ДД СФД. Цю ж нечіткість посилює норма ст. 15 – “запити щодо документації, що містить державну таємницю, задовольняються лише за наявності у користувача спеціального дозволу на здійснення діяльності, пов’язаної з державною таємницею”, оскільки у самого постачальника та органу – суб’єкта ДС СФД такий дозвіл і право на користування мають бути визначально. Водночас, оскільки виникають такі сумніви, потребує уточнення в цілому, в якій частині створення документів СФД може стосуватися юридичних осіб приватного права: в частині держзамовлення/замовлення територіальної громади, у разі функціонування на праві спільної власності з переважною часткою держави, громади у статутному фонді чи на якихось інших засадах.

Отже, оскільки виникають підстави для твердження, що користувачами можуть бути “сторонні особи”, оскільки Законом передбачається можливість міжнародного обміну документами СФД (ст. 27), то виникає і питання: наскільки повним є право власності структур МНС/ДС СФД в частині користування документами, у тому числі для міжнародного обміну, оригінали яких є власністю юридичних осіб приватного права? Як набувається і охороняється право власності на інформацію? Закон про СФД нечітко регламентує ці питання, оскільки неясно, чи передбачає договір передання права власності тільки на копії чи й на інформацію. Нечітко викладена і норма ст. 17 цього Закону: “постачальник документів і їх розробник (автор) мають право на гарантію охорони прав інтелектуальної власності, державної та іншої передбаченої законом таємниці, законних прав та інтересів власника та виробника у процесі формування, ведення та використання страхового фонду документації України відповідно до законодавства України”. По-перше, неясно, про якого власника йдеться – постачальника оригіналів, їх власника

чи орган управління СФД у разі виготовлення документів СФД на державні кошти з оригіналів, що є приватною власністю; по-друге, неясно, про якого виробника йдеться – про розробника (автора) оригіналу, юридичну особу – виробника об’єкта захисту, чи про виробника документа СФД; по-третє, якщо це різні особи за ознакою відношення до оригіналів і документів СФД, то чому перші зацікавлені у дотриманні прав других? І про які саме законні права та інтереси йдеться? Окрім того, абсолютно неясно, як здійснюються права власності на копії та інформацію у разі належності їх до комунальної власності. Отже, як бачимо, здійснення права власності на документи СФД, особливо в частині користування, чітко не унормовано.

Одним із основних завдань ДД СФД є ведення Державного реєстру документів страхового фонду документації України (ст. 6), у тому числі реєстрація галузевих, обласних (регіональних) СФД (ст. 10), а також ведення Державного реєстру техногенне та екологічно небезпечних об’єктів України (ст. 6). Вже тільки постановка в одному ряду цих завдань свідчить про головну спрямованість державної реєстрації документів СФД – забезпечення превентивного захисту через оцінку ризику і фіксування факту створення відповідних документів СФД як запобіжного заходу. Саме з метою підтвердження факту вжиття такого запобіжного заходу унормовується положення про те, що “поставлення продукції на виробництво та прийняття до експлуатації закінчених будівництвом (реконструкцією) об’єктів здійснюються лише за умов закладення технічної та проектної робочої документації” до СФД, “що підтверджується відповідними актами, які видає” ДД СФД (ст. 11). Положення про ведення Державного реєстру документів СФД затверджує Кабінет Міністрів України (ст. 13).

Відповідно до функціональної і класифікаційної належності документів СФД як засобів захисту, контроль за створенням СФД (сфера формування) здійснює Державна технічна інспекція ДД СФД, а Головним державним інспектором з питань формування та ведення СФД є голова ДД СФД (ст. 14).

Здійснення права власності на СФ НАФ обумовлено вимогами, встановленими для документів НАФ в цілому. Документи НАФ можуть перебувати у державній, комунальній або приватній власності, у тому числі на праві довірчої або спільної власності. Держава/територіальна громада реалізує свої повноваження власника на документи НАФ через державні і комунальні архіви, що виступають суб’єктами управління щодо всіх юридич-

II. Теорія і методика архівознавства

них (у тому числі музеїв і бібліотек) осіб – суб'єктів права – у державному/комунальному секторі, та управителями на праві довірчої власності щодо всіх документів НАФ, що належать державі/громаді і зберігаються безпосередньо в архівах.

Усі документи НАФ, незалежно від виду документів (Закон про НАФ, ст. 1) та права власності на них, є культурними цінностями, і на цій підставі принцип непорушності права власності на них обмежується, а особливості його здійснення визначаються Законом про НАФ¹⁰. Держава є гарантом збереження цінностей Українського народу, і це своє зобов'язання щодо усіх документів НАФ вона реалізує через Держкомархів та архіви його системи, які здійснюють державний контроль і нагляд за роботою усіх архівних установ (архівних підрозділів юридичних осіб) та за усіма приватними архівними зібраннями, де зберігаються документи НАФ, отримують від зазначених осіб регламентовані обліково-звітні та планово-звітні документи, а також контролюють дотримання права власності та речових прав на документи НАФ через проведення державної реєстрації документів НАФ. Порядок реєстрації і форма реєстраційна свідоцтва затверджуються Кабінетом Міністрів України (ст. 7, ч. 1¹¹).

Оскільки, як уже зазначалося на початку цього огляду, СФ НАФ створюється в межах НАФ на засадах обов'язковості (Закон про НАФ, ст. 13, ч. 1) з метою його превентивного і практичного захисту як загальнонаціональної цінності, то, відповідно, право власності на СФ НАФ в цілому і на усі його документи від імені держави та Українського народу набувається Держкомархівом як головним розпорядником НАФ (ст. 24, ч. 8) і гарантом його збереженості (ст. 13, ч. 5). Оскільки СФ НАФ є резервною страховою системою, його документи є недоторканими і розглядаються як вилучена з обороту категорія рухомого майна. Архівна установа, що здійснює зберігання СФ НАФ, набуває права управління ним, обмеженого архівним законодавством – права володіння і розпоряджання в межах, необхідних для забезпечення його фізичної та інформаційної цілісності, без права користування. Юридичні особи – власники оригіналів документів зобов'язані створювати страхові копії на власні кошти, а фізичні особи надають цю можливість архівам з гарантією безоплатного здійснення робіт (ст. 14, ч. 2). Право і обов'язок вимоги, як уже зазначалося, належить Держкомархіву та архівам – за місцем державної реєстрації оригіналів. Державну реєстрацію документів НАФ, що зберігаються в архівах його системи, а також галузевих архівах та наукових зак-

ладах, здійснює Держкомархів; державну реєстрацію інших документів здійснюють архіви, до зони комплектування (сфери поширення контрольних повноважень) яких ці документи належать (Закон про НАФ, ст. 7, ч. 1; Правила, пп. 5.5.1–5.5.3¹²). Контроль за дотриманням права власності на СФ НАФ за місцем його зберігання здійснює Держкомархів.

Оскільки СФ НАФ є підпорядкованою системою НАФ, право власності на яке є невідчужуваним і належить державі, то окремій реєстрації його документи не підлягають. Відомості про наявність СФ як контрольного дублетного обов'язкового пакету фіксуються у відповідних графах основних облікових документів, призначених для обліку УД і ОЦ, документів для централізованого державного обліку, які заповнюються архівними установами-утримувачами оригіналів у міру створення страхових копій, та для УД додатково – у графах розділу “Унікальні документи Національного архівного фонду” Державного реєстру національного культурного надбання, які заповнюються Держкомархівом на підставі відомостей, наданих архівними установами (Правила, пп. 6.6.1.3, 6.6.4.1).

Таким чином, установи СФД, перебираючи на себе функції створення і утримання СФ НАФ, набуватимуть статусу архівних установ, діятимуть на засадах функціонального взаємозв'язку з Держкомархівом/архівами, і цей зв'язок неминуче матиме характер ієрархічної підпорядкованості, оскільки: набуття права вимоги на створення СФ НАФ без набуття статусу Держкомархіву/архівів, права власності на СФ НАФ без набуття статусу Держкомархіву, права управління СФ НАФ з набуттям права користування та без контрольного нагляду Держкомархіву – неможливі; окрема реєстрація СФ НАФ як самостійних документів не передбачена; подання необхідних відомостей Держкомархіву/архівам для внесення до облікових документів автентичних систем матиме характер обов'язковості. Відповідно, для здійснення функцій створення і утримання СФ НАФ установи СФД неминуче мають перейти в коло системи архівних установ Держкомархіву з прямим підпорядкуванням йому.

Формування СФД законодавчо визначається як “комплекс заходів, необхідних для виготовлення документів страхового фонду документації, обліку і закладання їх на зберігання у визначеному законодавством порядку, який дозволяє здійснити їх оперативний пошук” (Закон про СФД, ст. 1). Таке визначення не є задовільним, оскільки не детермінує процес у його визначальних складових.

II. Теорія і методика архівознавства

Формування будь-якої системи є передусім цілеспрямованим процесом поповнення її належними до неї елементами та вилучення цих елементів з неї. Вилучення, визначене як “анулювання”, віднесено до процесу “ведення”: процес поповнення не може охоплюватися поняттям “виготовлення” як позначенням лише технологічного циклу і фактично залишається за межами термінологічного і загального понятійного поля. Це в першу чергу стосується визначення категорій об’єктів захисту і, відповідно, видового складу документів, що підлягають мікрофільмуванню, а також юридичних осіб – джерел формування. Між тим ця лакуна заповнюється текстовим наповненням норм, яке дає таку концептуальну законодавчу схему щодо віднесення (виявлення) об’єктів і засобів захисту: “формування СФД провадиться на плановій основі шляхом розроблення та реалізації галузевих і обласних (регіональних) програм створення СФД”. Для формування СФД на озброєння, військову техніку, вироби та об’єкти, “документація на які підлягає закладанню до СФД”, відповідні міністерства та інші центральні органи виконавчої влади розробляють мобілізаційні плани, державне оборонне замовлення, реєстри техногенно та екологічно небезпечних об’єктів; визначають, розробляють і затверджують номенклатуру виробів, переліки об’єктів і споруд систем життєзабезпечення, транспортних зв’язків, підприємств, які мають стратегічне значення для економіки і безпеки держави; місцеві органи виконавчої влади, органи влади АРК та органи місцевого самоврядування визначають розташовані на території регіону (області) техногенно та екологічно небезпечні об’єкти, об’єкти і споруди систем життєзабезпечення, транспортних зв’язків. Для формування СФД на об’єкти культурної спадщини місцеві органи виконавчої влади, органи влади АРК та органи місцевого самоврядування на основі Державного реєстру нерухомих пам’яток України, описів, схем, каталогів історичних пам’яток та інших об’єктів визначають розташовані на території регіону (області) пам’ятки історії та культури (ст. 11, 22, 23).

Неокресленість складових процесу формування породжує нечіткість і двозначність розуміння щодо парних понять: створення – формування, створення – виготовлення, постачальник – джерело формування, постачальник – утворювач (створювач), утворювач – виготовлювач, утворювач – “формувальник” тощо. Наприклад, в межах однієї статті поняття “створення” і “формування” розведено: ДД СФД здійснює методичне керівництво з питань створення та *контроль за виконанням вимог законодавства щодо створення СФД*, а та-

кож *контроль за формуванням СФД*, забезпечує впровадження досягнень *науки і техніки, передового досвіду роботи зі створення і довгострокового зберігання СФД* (ст. 6). З такого викладення вже можна зробити висновок, що під створенням розуміється процес виготовлення документів СФД. Концептуальні основи *формування* та проекти нормативних документів розробляють науководослідні установи ДД СФД (ст. 8), а організація проведення *науково-дослідних робіт у сфері формування* належить до компетенції ДД СФД (ст. 6).

За буквою законодавчого викладення, галузеві СФД *створюють* міністерства та інші центральні органи виконавчої влади відповідно до розроблених і затверджених ними програм; планують, координують та забезпечують фінансування та виконання робіт з формування СФД *підпорядкованими їм підприємствами*, контролюють виконання програм і забезпечують стійку систему управління щодо створення СФД (ст. 22); місцеві органи виконавчої влади, органи влади АРК та органи місцевого самоврядування *створюють* обласні (регіональні) фонди СФД і контролюють виконання програм їх створення (розробник і затверджувач не зазначаються, але відповідно до ст. 8 науководослідні установи надають допомогу в розробленні таких програм саме цим органам), а також планують, координують та забезпечують фінансування робіт, пов’язаних з постачанням (ці ж функції щодо виконання робіт та функції управління щодо створення не застерігаються) (ст. 23). У складі цих органів за необхідністю діють відповідні служби (підрозділи) з питань створення та ведення СФД (ст. 4). Отже, з цього можна розуміти, що ці органи, створюючи СФД, тим самим і формують його: “органи державної влади, місцевого самоврядування, які формують і використовують СФД” (ст. 6). Тоді зовсім неясно, як можуть формувати СФД юридичні особи, не створюючи його: “підприємства, установи, організації [незалежно від форм власності], які формують і використовують СФД” (ст. 4, 6); СФД “формується підприємствами, установами, організаціями, незалежно від форм власності, спеціальними установами, підприємствами СФД, які є суб’єктами ДС СФД.” (ст. 10). Водночас, як ми уже зазначали, ці підприємства, установи і організації бути постачальниками не можуть, оскільки згідно з нормативним викладенням постачальником є юридична особа, що тільки здійснює підготовку і постачання документації *для формування та ведення СФД* (ст. 1,11). Окрім того, “постачальник визначає достатній комплект документації *на вибір, об’єкт, на-*

II. Теорія і методика архівознавства

м'ятку історії та культури і несе відповідальність за його повноту” (ст. 16).

Для СФ НАФ процес виявлення/віднесення до категорій УД і ОЦ (об'єктів захисту) безпосередньо пов'язаний з експертизою цінності документів, яка здійснюється усіма архівними установами у єдиних методичних засадах у порядку, встановленому Держкомархівом. Результати експертного відбору розглядаються експертними комісіями архівних установ, у тому числі архівів – з правом схвалення. Принципи і критерії визначення цінності документів, порядок віднесення документів до УД, а також порядок утворення та діяльності комісій визначаються Держкомархівом та затверджуються Кабінетом Міністрів України (Закон про НАФ, ст. 6, ч. 2; Правила, пп. 4.1.3, 4.2¹³). Перелік установ культурного профілю, що мають право здійснення експертизи культурних цінностей, у тому числі документів НАФ, визначено Міністерством культури та мистецтв за погодженням з Держкомархівом¹⁴. По-друге, жодна архівна установа не може на свій розсуд визначати “комплект документації”, оскільки видовий склад документів, що підлягають копіюванню, чітко визначено Держкомархівом: документи, у встановленому порядку віднесені до категорій УД і ОЦ, та описи справ загального зберігання, до яких їх внесено. Вибір постачальника може мати місце тільки тоді, коли йдеться про масив однорідних матеріальних предметів, виробів, видань тощо, і це є абсолютно неприйнятним для інформаційних систем з первинною (вихідною) для інших систем інформацією. Отже, перебираючи на себе повноваження у сфері формування СФ НАФ, ДД СФД та інші суб'єкти управління ДС СФД повністю втрачатимуть право визначення об'єктів і засобів захисту, оскільки право експертної діяльності у сфері архівної справи на них не поширюється і поширюватися не може.

Виготовлення документів СФД та технічний захист інформації здійснюють підприємства СФД (ст. 9), а *накопичення* – бази зберігання СФД (ст. 1, 7). Отже, бази зберігання не здійснюють і не можуть здійснювати комплектування у повному обсязі, оскільки визначення джерел такого комплектування, віднесення документів до об'єктів СФД тощо не входить до їхньої компетенції. Відповідно, функціонально ці установи пов'язані з іншими суб'єктами ДС СФД. Зберігаючи копії СФ НАФ, ці центри зберігання свого “функціонального партнера” змушені будуть поміняти.

Визначення типів страхових копій СФ НАФ та встановлення технологічних регламентів їх виготовлення належить до компетенції Держкомархіву. Організація заходів по створенню СФ (планування

робіт, визначення черговості копіювання, підготування документів до копіювання і передавання на копіювання) та безпосереднє створення страхових копій (підготування обладнання, виготовлення копій, перевіряння їх якості, передавання до сховища архіву) здійснюється у порядку, встановленому Держкомархівом. Відповідно до вимог нормативних документів архівної галузі, створення СФ НАФ здійснюється спеціальними структурними підрозділами державних архівів (Рекомендації, п. 1.7.) згідно з типовими технологічними регламентами (Правила, п. 7.7.2.6), обов'язковою складовою яких є визначення основних розмірів та розміщення мікрозображень на рулонних мікрофільмах та мікрофішах, порядку побудови мікрофільму на рулонній плівці та страхових копій на мікрофішах, а також встановлення вимог до якості страхових копій (Рекомендації, ч. 4–6). Страхове копіювання документів, що перебувають у приватній власності, здійснюється згідно з положенням, затвердженим Держкомархівом (Правила, п. 7.7.2.7; Рекомендації, п. 1.8.).

У разі потреби для створення страхового фонду чи фонду користування архіви можуть користуватися послугами інших юридичних осіб (Правила, п. 7.4.1.1). Передавання-приймання страхових копій до спеціального сховища має здійснюватися за дозволом Держкомархіву та у порядку, встановленому ним.

Організація документів СФД пов'язана з порядком їх обліку і спрямована на забезпечення їх оперативного пошуку: “облік і закладання на зберігання у визначеному законодавством порядку, який дозволяє здійснити їх *оперативний пошук*” (Закон про СФД, ст. 1). Призначення СФ НАФ не потребує терміновості пошуку, але потребує фізичного збереження резервних підсистем на засадах сумісності з прототипом, відтак – організація СФ НАФ пов'язана з обліком як самого СФ, так і автентичних систем, і спрямована на забезпечення *відтворення їх інформаційної цілісності* у разі заміни, а також на *адресний пошук* копій в сховищах. Отже, у разі зберігання СФ НАФ в центрах СФД загальний порядок організації документів СФД в частині СФ НАФ має бути змінено.

Облік документів СФД здійснюють бази зберігання СФД (Закон про СФД, ст. 7). Шифри (облікові номери, позначення) надаються відповідно до вимог системи нормативних документів СФД.

Облік СФ НАФ як страхового резерву НАФ *нерозривно взаємопов'язаний з обліком автентичних підсистем НАФ*, оскільки має забезпечити не тільки збереженість фізико-технічного стану резерву та адресний пошук в його підсистемах, але й таку

II. Теорія і методика архівознавства

його внутрішню організацію, що гарантує їх сумісність з органічним середовищем автентичних підсистем НАФ у разі влиття в них замість свого прототипу. Відповідно, облік цієї сукупності є *невід'ємною складовою державного обліку документів НАФ* і має здійснюватися *на всіх рівнях архівної системи виключно у встановленому архівним законодавством порядку*.

Державний облік документів НАФ ґрунтується на принципах централізації, наступності, уніфікації, достовірності та повноти, що забезпечується єдиним організаційно-методичним керівництвом передусім через сувору регламентацію системи основних облікових документів архівних установ та документів для централізованого державного обліку (видового складу, форм документів та вимог до їх ведення: Правила, пп. 6.2.1, 6.3.1), а також через послідовне концентрування облікових даних на рівнях архівної системи (Правила, п. 6.1.1), і ведеться у порядку, встановленому Держкомархівом (Закон про НАФ, ст. 12, ч. 1). Державний облік СФ НАФ суворо регламентований і здійснюється в облікових документах, форма і порядок ведення яких визначається Держкомархівом (Правила, розд. 6.12).

Облік СФ НАФ у спеціальному сховищі для його централізованого зберігання матиме свою *специфіку у застосуванні принципів централізації, наступності та уніфікації і здійснюватиметься на засадах прямої і зворотної похідності*. Постійні облікові номери одиниць обліку СФ надаються за описами страхового фонду, укладеними архівними установами – утримувачами оригіналів. За цими ж описами, а також відповідно до них у власних облікових документах у спеціалізованому сховищі має здійснюватися подиничний та сумарний облік копій в межах кожної архівної установи, а загальний облік СФ – в межах системи архівних установ – в регламентованих облікових документах з поданням Держкомархіву облікових документів для централізованого обліку. Окрім того, для систем СФ НАФ укладання довідкового апарату з сфери інформаційного обслуговування переходить до сфери обліку, і здійснюється на підставі анотованих переліків УД і переліків ОЦ, що подаються архівами разом з страховими копіями.

Таким чином, база зберігання СФД, що здійснюватиме централізоване зберігання страхової системи НАФ, у виконанні усіх робіт і заходів, віднесених до сфери формування СФД, не зможе функціонувати поза системою Держкомархіву і у своїй діяльності має бути підзвітною і підконтрольною йому.

Ведення СФД “передбачає забезпечення відповідності документів СФД оригіналу діючої до-

кументації, їх довгострокове зберігання, переведення на архівне зберігання або анулювання” (Закон про СФД, ст. 12). Координацію та контроль за веденням СФД здійснює ДД СФД (ст. 6).

Власне, в загальних рисах ми вже проаналізували складові цього процесу. Кардинальна його відмінність від основного виробничого процесу архівної справи акцентується вже самою назвою, яка є абсолютно неприйнятною для позначення фізичного зберігання архівних документів. Документ СФД є службовим “діючим” документом, в процесі утримання він “ведеться” (порівняймо: *діловодство*) з коригуванням змісту та інших реквізитів, він зберігається як такий тільки впродовж свого “оперативного” циклу, після втрати первісної функції він, “залежно від перспектив подальшого використання” (з огляду на свою цінність як вміст ретроспективної інформації) “анулюється” (вилучається до знищення) або “переводиться на архівне зберігання” (набуває статусу архівного документа і передається до архівної установи). Читачу-архівісту, який працює з діловодними службами, уся ця схема має бути “до болю знайома”. Для діловодного службового документа схема є прийнятною, але в неї аж ніяк не можуть вкладатися архівні документи, та ще й Національного фонду, та ще й недоторканні копії, що мають зберігатися як зіниця ока. Документна інформація архівних документів є взагалі недоторканою і жодному коригуванню не підлягає. В окремих випадках до справ можуть долучатися подані особою документи, що спростовують або підтверджують певні відомості про неї (Правила, п. 9.1.3.2). Документна інформація СФ НАФ є жорстко недоторканою, документи вже перебувають на архівному зберіганні, термін зберігання копії як такої – довічний (з перенесенням інформації на інші носії у міру їхнього старіння).

Основне завдання архівних установ у сфері збереження СФ НАФ – *забезпечення збереженості* – термінологічно і понятійно не окреслено. Саме поняття “довгострокове зберігання” акцентовано зміщено. Власне кажучи, “довгострокове зберігання” (*тривале*) як таке має охоплювати поняття “утримання” та “забезпечення збереженості” впродовж 10–75 років. Оскільки “довгострокове зберігання” є складовою ведення, то, відповідно, під “веденням” має розумітися і “утримання”, і “зберігання”. Якщо ж ці поняття поставлені в одному ряду як автономні, то що тоді розуміється під цими поняттями? Порівняймо: ДД СФД здійснює координацію та контроль за веденням та утриманням СФД (ст. 6), установи СФД виконують завдання щодо ведення та зберігання СФД (ст. 4). Відтво-

II. Теорія і методика архівознавства

рення, яке здійснюють бази зберігання СФД, як складова будь-якого процесу не ідентифіковано, з процесом ведення розмежовано (ст. 1). Зміщення акцентів, нечіткість термінологічних меж, нерозмежування понять породжує неадекватне їх розуміння, що є неприпустимим для Закону.

Таким чином, *на засадах ведення СФД забезпечення збереженості СФ НАФ є неприйнятним*. Страхова копія СФ як така є документом з компактним носієм (плівковим чи іншим), забезпечення збереженості якого має ґрунтуватися на загальних принципах і методиці забезпечення збереженості архівних документів з подібною природою матеріального носія та здійснюватися з *неухильним дотриманням нормативних вимог архівного законодавства* щодо умов зберігання СФ, порядку здійснення контролю наявності та технічного стану, а також реставраційного та консерваційно-профілактичного оброблення страхових копій, порядку ведення обліку їх технічного стану тощо (Правила, п.7.7.3; Рекомендації, ч. 7–9).

Користування СФД термінологічно не визначено взагалі. Ми вже зупинялися на основних проблематичних питаннях: право власності, режим доступу, суб'єкти права користування тощо. Оскільки ж СФ НАФ користуванню взагалі не підлягає, а для системи СФД це є метою створення, то цей процес із сфери діяльності установ СФД у разі перебирання на себе функцій зберігання НАФ має бути повністю вилучено. Принагідно зауважимо, що, з огляду на мету функціонування СФД, вилучення термінологічного визначення основного функціонального процесу із законодавчого пакету дефініцій надзвичайно дивує. Але, якщо взяти до уваги, що і саме поняття СФД як функціональної системи залишається “зашифрованим”, і наш висновок, що це є фонд користування страхового спрямування, то тоді “фігура замовчування” певним чином промальовується.

Наочною ілюстрацією спроби механічної адаптації несумісних систем є проект стандарту, про який йшлося у другій частині нашого огляду. Наскрізнний зміст цього документа яскраво свідчить: механічне перенесення на СФ НАФ виробленої для СФД методики породжує термінологічний і понятійний хаос. У Законі про СФД документ СФД визначається як “документ, який знаходиться на державному обліку у СФД і необхідний для представлення на виробництво ... продукції ... проведення ... робіт під час ліквідування надзвичайних ситуацій та в особливий період, а також для збереження культурної спадщини, на випадок втрати або псування оригіналу документа” (ст. 1). Намагаючись підігнати свою концепцію під норми

цього Закону, розробники подають власний варіант визначення базового для СФД поняття. За їх версією, це документ “... необхідний для відтворення зображення рухомих пам'яток історії та культури та документації на них у випадку втрати або псування оригіналів”. Декларується мета, визначена для страхового копіювання як складової архівного професійного зберігання. Однак механічне перенесення усталених для СФД понять “документація на об'єкт” на складові НАФ, БФ і МФ призводить до постійного зміщення акцентів у цій декларованій меті.

Оскільки термін “документація” входить до професійного поля документознавства і за усіма визначальними характеристиками кваліфікується як сукупність взаємопов'язаних документів, утворених в діяльності юридичних чи фізичних осіб, то застосування його у мовній конструкції “документація на документи НАФ” має означати, що йдеться про службові документи, утворені в процесі діяльності архіву як юридичної особи, що безпосередньо стосуються документів НАФ і підлягають копіюванню для СФД. *Документацією на РПК НАФ є сукупність облікових документів архіву, “розроблених у процесі наукового комплектування архівних фондів, наукового вивчення РПК та науково-фондової роботи”, що фіксують обсяг, склад, стан, рух архівних документів в одиницях обліку і призначені для контролю за збереженістю документів та закріплення їх організації, а також “фіксація зображення РПК”*. Отже, самі РПК, і, відповідно, архівні документи, віднесені до РПК, до меж цього поняття не входять. Отже, за логікою понятійного ряду та відповідно до концепції функціонування СФД, саме цю документацію має готувати і подавати на мікрофільмування “постачальник документації”. Беручи до уваги, що ключове поняття “документація на ... пам'ятки”, яке є головною складовою об'єкта стандартизування, за усіма позиціями законодавчо викладеної схеми СФД та й за визначенням самого проекту стандарту взагалі не поширюється на власне пам'ятку, то і власне архівні документи, трактовані як “РПК НАФ”, до “документації на РПК НАФ”, тобто облікових документів, не можуть належати, можна дійти висновку: *оригінали архівних документів копіюванню не підлягають, оскільки для потреб суспільства у частині їх превентивного захисту важливими є лише їх зображення та інформація про них*. Саме так, відповідно до загальних засад СФД, і трактується мета захисту: “збереження інформації про їх історичну, культурну, етнографічну ... цінність” та загальний зовнішній вигляд. Адже ж саме така вимога цілком однознач-

II. Теорія і методика архівознавства

но і розуміється під конструкціями “документація на РПК для створення СФД”, “СФД для збереження документів на об’єкти культурної спадщини”. Таким чином, оскільки у цю прийнятну для СФД схему ще якось вкладаються музейні предмети, але аж ніяк не вкладаються документи НАФ і БФ, то розробники вимушено відходять від цієї схеми, *виходять за межі об’єкта стандартизування*, і, всупереч своїм же визначенням та загальним концептуальним основам формування СФД, регламентують для створення СФД подання “самих РПК або їх зображень у вигляді фотографій або копій *та документації на них*”. Відповідно, у подальшому тексті йдеться вже про копіювання безпосередньо архівних документів, але неясно, як таке копіювання взагалі вписується у концептуальну схему СФД, якщо оригінал цих документів, за визначенням, не може бути застосований для відтворення об’єкта, *оскільки фактично документ НАФ не є службовим документом, що зберігає своє первісне призначення*.

Отже, термін “документація на РПК” у понятійному визначенні та текстовому наповненні є невідповідним і неприйнятним для архівної справи в частині створення СФ НАФ. Саме тому у всьому тексті проекту стандарту постійно простежується понятійна плутанина, що призводить до постійного зміщення акцентів та плутанини самих об’єктів копіювання: “виконання робіт з підготовки і відправлення документації для створення СФД на РПК здійснюють з додержанням вимог чинного законодавства України щодо: *забезпечення збереженості документів в усіх місцях зберігання, використання РПК та транспортування документації на них*”.

Мікрофільмування документації на об’єкти культурної спадщини, створення мікрофільмів – “документів СФД на мікрографічній плівці” і наступне відтворення *зображення цих об’єктів та документації на них* (а може, й у тому числі) здійснюється для *забезпечення потреб користувачів безвідносно до наявності оригіналу, оскільки користувачем є не тільки власник документів, і гарантується для них за замовленням*. Отже, заміна оригіналу як виключна мета не застерігається, *недоторканість контрольної страхової копії не гарантується*. Власне кажучи, і сама копія створюється скоріше як документ фонду користування, оскільки може виготовлятися на базі відповідного пакету мікрофільмів: “дозволено подавати зображення ... архівних документів у вигляді документів на мікрофільмах, запасних першого покоління у негативному виконанні та основних другого покоління у негативному або позитивному виконанні”.

Отже, зміщення в бік архівної справи є поверховим, а за суттю мета мікрофільмування залишається такою ж, як і для інших підсистем СФД – *збереження змісту з метою забезпечення користування, тобто створення тимчасового оперативного фонду користування – банку даних на документи НАФ задля практичного застосування цієї інформації*. Отже, фактично мова йде про *відрив резервних підсистем архівної метасистеми від свого органічного середовища та влиття їх в інформаційну систему “діючої документації”*, що створюється і функціонує на принципово інших засадах. Відповідно, і мікрофільми СФД, які є страховими копіями документів НАФ, *взагалі не розглядаються розробниками як архівні документи, а кваліфікуються вже як складові СФД*. Виникає парадокс: *копії архівних документів набувають статусу оперативної документації із збереженням первісної функції*.

Висновок. *Механізм функціонування СФД у всіх основних виробничих циклах кардинально відрізняється від СФ НАФ і є абсолютно неприйнятним для нього*. Про це свідчить і невідповідність професійного лексичного і термінологічного поля. На таких засадах захист НАФ через створення і збереження його недоторканої резервної підпорядкованої частини здійснюватися не може. На засадах функціонування СФ НАФ система СФД втрачає сенс свого існування. Відтак, *ці системи не можуть бути адаптовані одна до одної без кардинальної зміни функціонального призначення і відповідного переорієнтування усіх виробничих процесів*.

Наслідки адаптації. Оскільки сукупність страхових копій документів НАФ є невід’ємною складовою НАФ, то структура, що її створює, утримує і здійснює її облік з укладанням відповідного довідкового апарату, безвідносно до своєї назви, організаційно-правової форми, відносин підлеглості тощо, набуває статусу *архівної установи, і у своїй діяльності має керуватися архівним законодавством і дотримуватися його вимог*.

Оскільки механізм функціонування СФД повністю суперечить нормам і вимогам архівного права і не відповідає потребам архівної галузі та національним інтересам в архівній справі, то, дотримуючись архівного законодавства, установи СФД як архівні установи будуть вимушені змінювати засади своєї діяльності. Отже, *у разі легітимації вимог СФД в кінцевому результаті такої перебудови зазнає механізм функціонування четвертої підсистеми СФД*.

Упорядкована сукупність страхових копій документів НАФ, *незалежно від того, як ця сукуп-*

II. Теорія і методика архівознавства

ність називається, де ця сукупність зберігається і де зберігаються оригінали документів, є страховою системою, що створюється як резервний варіант системи-прототипу на праві оригіналу на випадок її повної втрати чи втрати її окремих складових (оригіналів документів). Усі виробничі цикли цієї системи мають бути такими, щоб забезпечити і її власне функціонування, і, у випадку застосування за призначенням – влиття в свою систему-прототип на тих же засадах. Будь-яка архівна установа СФД не зможе здійснювати ці процеси на засадах інших, ніж у тісному функціональному взаємозв'язку з архівами та нерозривному ієрархічному зв'язку з основним органом управління архівною справою. Відповідно, така установа неминуче має влитися у систему архівних установ Держкомархіву України і у своїй діяльності бути підвітною і підконтрольною йому.

Легітимація вимог ДД СФД в частині СФ НАФ в цілому неможлива без наступного перепідпорядкування закладів СФД центральному органу виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства.

Однак це кінцевий прогнозований результат. У разі лобювання цього питання *прямим проміжним* результатом такої легітимації буде підвищення ризику втрати (пошкодження, руйнування, знищення) як власне оригіналів УД і ОЦ, так і їх страхових копій внаслідок зниження ефективності їх превентивного захисту. Витрати на страхове копіювання для СФД повністю впадуть на плечі архівів. На етапі поліпшення економічної ситуації архіви будуть вимушені створювати свій резервний страховий фонд заново. Створення ж дублетного страхового фонду на вимогу ДД СФД спричинить до колосальних витрат бюджетних коштів, і попередньо має бути повністю оплачено ДД СФД як суб'єктом такої вимоги.

Ми особливо наголошуємо на тому, що легітимація вимог ДД СФД можлива лише на ґрунті законодавчого регулювання Верховною Радою України як вищим законодавчим органом та органом, що здійснює законодавче регулювання питань створення і функціонування ДС СФД, затверджує державні програми її розвитку і бюджетні асигнування на її функціонування (у тому числі створення і утримання СФД) та здійснює контроль за витрачанням цих коштів (Закон про СФД, ст. 20) – з урахуванням усіх наслідків прийняття відповідних рішень.

5

Пропоноване проблемне рішення

5.1 Культурна спадщина

Концептуальні засади формування СФД як цілісної автономної специфічної страхової системи

мають бути єдиними для усіх його організаційних підсистем, у тому числі підсистеми для збереження документів на об'єкти культурної спадщини. Ключовими спільними точками є: мета, предмет (об'єкт), засіб страхової діяльності, строк дії страхування, умови і характер застосування страхового засобу. Завдання розроблення "документації на РПК для створення СФД" не вирішено і не може бути вирішено, оскільки сама постановка цих завдань визначена з принципово інших позицій. Однак, якщо під поняттям "пам'ятка" розуміти тільки матеріальний предмет, речовий виріб, тоді і визначення поняття "документація на пам'ятку" набуває цілком логічного змісту. По-друге, з усієї загальної законодавчої схеми СФД, з усього змісту нашого проблемного аналізу можна дійти єдиного висновку: об'єктами захисту для четвертої підсистеми СФД мають бути виключно такі матеріальні об'єкти, що є нерухомими ППК: пам'ятка архітектури, монумент, пам'ятник, пам'ятне історичне місце (порівняймо з вжитими у назві проекту стандарту англійським відповідником "monuments" та російським "памятники – движимые памятники(!)") або ж об'єкт, призначений для зберігання об'єктів культурної спадщини. Якщо поняття "РПК" та "об'єкт культурної спадщини" ми замінімо поняттям "об'єкт культурного призначення", то абсолютно усі принципів вимоги проекту стандарту набуватимуть логічного змісту і повністю відповідатимуть концепції створення і функціонування усіх підсистем СФД відповідно до завдань структур, що його утворюють.

Завданням МНС/ДС СФД є: у разі виникнення надзвичайних (кризових, екстремальних) ситуацій забезпечити відбудову, відтворення, відновлення матеріальних об'єктів, стабільне функціонування яких має першочергове значення для підтримання обороноздатності держави, підтримання стійкості її економічного комплексу та захист об'єктів культурного призначення, підтримання їх готовності до роботи в надзвичайних ситуаціях з метою збереження культурного потенціалу суспільства. Такими об'єктами є: споруди та продукція (речові вироби) стратегічного значення, нерухомі пам'ятки історії і культури та заклади, призначені для зберігання НАФ, МФ та БФ України.

Відповідно, з такої точки зору мають розглядатися і самі архіви, бібліотеки, музеї як центри зберігання культурних цінностей, а відтак – об'єкти, що мають суспільну значущість (особливу суспільну значущість), і потребують такого ж превентивного захисту, як і об'єкти стратегічного значення. І в першу чергу – посиленого захисту потребуватиме архівна установа, призначена для

II. Теорія і методика архівознавства

централізованого зберігання СФ НАФ. Засобами захисту мають бути виключно документи, що створюються або нагромаджуються у документальних фондах цих закладів як юридичних осіб і можуть бути використані для відбудовчих (відновлювальних), рятувальних робіт: технічна документація, що стосується самої споруди, систем її життєзабезпечення, розташування сховищ, мобілізаційних заходів, забезпечення готовності функціонування установ в умовах особливого періоду та надзвичайних ситуацій, евакуації цінностей тощо.

Отже, об'єктивно під поняттям РПК має розумітися *матеріальний (речовий) об'єкт, що не є документом – нерухома пам'ятка історії та культури або заклад, що має культурне значення як центр зберігання культурних цінностей, для забезпечення функціонування якого в особливих умовах або для відбудови/відновлення/реставрації якого у разі втрати внаслідок дії цих умов достатньо мати зображення його зовнішнього вигляду та офіційний документ, що містить відомості, як саме можна захистити або повністю відновити життєдіяльність/виробництво цього об'єкта відповідно до його функціонального призначення*. Для застосування такого офіційного документа у разі службової (превентивний захист) чи термінової (реальні практичні дії) потреби безвідносно до наявності оригіналу в фонді юридичної особи необхідно забезпечити відтворення змісту цього документа (інформації про об'єкт) через створення копії цього документа для галузевого страхового банку даних і фонду користування, узяття її на облік в цьому фонді та здійснення її державної реєстрації. Така копія має зберігатися впродовж певного періоду, обмеженого періодом фактичного існування (потреби в існуванні) матеріального об'єкта, якого стосується її інформація. У разі втрати оригіналу документа така копія, як і будь-яка копія, примірник чи дублікат, що зберігається у складі документальних фондів органів управління, може бути використана для заміни оригіналу, з тим або іншим ступенем відповідності йому за сукупністю усіх його ознак, у тому числі усіх контекстових інформаційних характеристик.

Відповідно до такої загальної схеми потребує коригування назва четвертої підсистеми – не “об'єкти культурної спадщини”, а “об'єкти культурного призначення”. Відповідного коригування з метою усунення двозначності та непослідовності потребують і окремі норми Закону про СФД, передусім визначення поняття “документ СФД” у дефініціях та дотичних нормах. Мета формування четвертої підсистеми має бути такою ж, як і для інших

підсистем: *концентрування документів, необхідних для збереження (підтримання стану мобілізаційної готовності, відновлення, відбудови) об'єктів культурного призначення особливої суспільної значущості під час ліквідування надзвичайних ситуацій та в особливий період – з метою оперативного користування ними і термінового забезпечення відповідних служб реагування.*

ДД СФД здійснює регулятивні та дозвільно-реєстраційні функції стосовно юридичних осіб у сфері СФД (Закон про СФД, ст. 6) і в цій частині, безумовно, це стосується і архівів як об'єктів суспільного значення. Але не треба зміщувати акценти на об'єкт архівної справи: ретроспективна документована інформація не є і не може бути об'єктом захисту МНС/ ДД СФД у сфері культурної спадщини.

Отже, професійний превентивний захист культурного потенціалу суспільства у проекції на архівну галузь:

- *об'єктів культурних цінностей у документально-комунікаційній сфері суспільства забезпечують Держкомархів/архіви як органи управління архівною справою та діловодством і здійснюють архівні установи (у тому числі архіви, архівні підрозділи органів влади/місцевого самоврядування, юридичних осіб, музеїв, бібліотек, наукових установ) як центри зберігання та інформаційного обслуговування і/або наукові заклади та власники приватних архівних зібрань – через формування, зберігання і використання Національного архівного фонду як загальнонаціональної джерельної бази, що є глобальною інформаційною ретроспективною системою у системі інформаційних ресурсів держави;*

- *автентичних документальних підсистем НАФ – з метою забезпечення безперешкодного публічного доступу до архівних документів та запобігання передчасному зношенню (старінню) носіїв інформації у процесі користування ними – здійснюють архівні установи через створення фонду користування НАФ у вигляді копій архівних документів з компактними носіями та зберігання і застосування фонду користування в архівній установі за місцем зберігання оригіналів документів або (за домовленістю з власником) в архіві, у зоні комплектування якого зберігаються оригінали;*

- *унікальних або особливо цінних автентичних документальних підсистем НАФ – з метою заміни втрачених (пошкоджених, зношених, виявлених відсутніми у наявності) носіїв інформації у процесі функціонального архівного*

II. Теорія і методика архівознавства

зберігання та у разі виникнення надзвичайних ситуацій – забезпечують Держкомархів/архіви як органи управління архівною справою – через формування страхового фонду НАФ як сукупності його резервних дублюючих підсистем, що функціонують на засадах абсолютної недоторканості та повної сумісності з системами-прототипами;

- страхового фонду НАФ як сукупності резервних копій архівних документів здійснює спеціалізована архівна установа, що створюється в системі Держкомархіву для – на випадок виникнення надзвичайних ситуацій – централізованого зберігання страхового фонду НАФ і територіально відокремлена від місця зберігання оригіналів документів;

- архівів, музеїв та бібліотек як об'єктів культурного призначення та особливої суспільної значущості, що зберігають оригінали документів НАФ, забезпечує і здійснює ДС СФД через створення пакету мікрокопій технічної документації та наступного влиття цього пакету до СФД на об'єкти культурного призначення, що є підсистемою страхового фонду документації України – автономного банку даних, створюваного як фонд користування для обмежених категорій користувачів з метою організації (забезпечення) превентивного захисту у мирний час та – у разі виникнення надзвичайних ситуацій чи в особливі періоди – відбудови, відновлення об'єктів, у тому числі культурного призначення, критично важливих для підтримання життєдіяльності суспільного організму;

- спеціалізованої архівної установи, що зберігає страховий фонд НАФ – забезпечує і здійснює ДС СФД на тих же засадах.

Поняття РПК як таке має бути взагалі знято з розгляду як некоректне і нелігітимне, оскільки з моменту скасування Закону про охорону та використання ППК¹⁵ воно вилучено із загальної правової бази¹⁶.

5.2. Аспекти можливої співпраці

Безумовно, МНС/ДД СФД і Держкомархів/архіви як структури, що забезпечують і реалізують захист культурного потенціалу суспільства в частині його документальної спадщини, з метою підвищення ефективності виконання функціональних завдань не повинні замикатися у самоізоляції і у своїй професійній діяльності можуть і мають співпрацювати передусім у напрямках:

- вироблення стратегії забезпечення та комплексних програм архівної безпеки у надзвичайних умовах на ґрунті загальних концептуальних засад архівної безпеки, розроблених Держкомархівом і Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства¹⁷;

- проведення комплексу оперативних заходів, спрямованих на підтримання в готовності сил і засобів захисту, у тому числі створення груп реагування на надзвичайні ситуації;

- визначення видового складу об'єктів захисту СФД – з метою визначення (зміни) ступеня їх цінності як вмісту потенційної ретроспективної інформації та відповідного коригування строку їх загального зберігання із внесенням змін до нормативної бази для експертизи цінності документів, передусім типових і галузевих переліків документів із строками їх зберігання;

- визначення строку можливого застосування документів постійного зберігання для потреб ДС СФД – з метою коригування строку їх оперативного (динамічного) життєвого циклу та граничного строку їх зберігання в архівних підрозділах своїх утворювачів;

- проведення спільних наукових досліджень, організації обміну досвідом і технологіями, впровадження досвіду, результатів досліджень в частині встановлення (коригування) технологічних регламентів виготовлення мікрокопій, вивчення природи носія інформації, визначення та подовження строку його придатності тощо;

- визначення можливості використання та передавання мікрокопій СФД для влиття в СФ НАФ зі впливом строку їх зберігання в СФД (вичерпання потреби у застосуванні та переведення на архівне зберігання) та умов такого передавання;

- узгодження професійної терміносистеми СФД відповідно до загальних нормативів та установленої практики у сфері діловодства і роботи з документальними системами;

- організації підвищення кваліфікації фахівців СФД у сфері роботи з документальними системами;

- виготовлення копій СФ НАФ підприємствами СФД у разі: дотримання вимог до страхового копіювання документів НАФ, прийнятної або меншої вартості копіювання порівняно з вартістю копіювання, що здійснюється в архіві, та розташування цього підприємства поблизу архіву, що дасть можливість уникнути надмірних витрат на транспортування документів.

***

Безумовно, превентивний захист СФ НАФ детермінує необхідність його централізованого територіально відокремленого зберігання. Ця теза сумніву не підлягає. Таке зберігання має бути організовано. Однак не підлягає сумніву й те, що таке зберігання має бути організовано виключно в межах архівної галузі, і здійснювати його має спеціально призначена для цього архівна установа

II. Теорія і методика архівознавства

з прямим підпорядкуванням Держкомархіву, оскільки – ми ще раз наголошуємо на цьому – сфера збереження НАФ у всьому комплексі дотичних проблем є природною монополією архівної галузі, головним функціональним завданням Держкомархіву/архівів і має здійснюватися на професійній основі. Отже, ставити і розглядати цю проблему треба передусім в її економічному аспекті. І вирішувати цю проблему треба виключно на ґрунті справжнього державницького підходу, а не з позицій вузьковідомчого сепаратизму. А такий підхід передбачає всіляку підтримку в цьому напрямку з боку МНС/ДД СФД, якщо ці органи дійсно переймаються проблемою збереження культурної спадщини. Ось це – зона інтересу і захисту МНС/ДД СФД. Якщо кожна з цих структур буде займатися своєю професійною справою і виконувати її професійно, тоді і спадщина наша “доживе” до наших нащадків. І це буде наша спільна перемога.

¹ Драгомірова Л. О. Оптимальна модель організації документів Національного архівного фонду: методологія визначення і технологія створення // Студії з арх. справи та документознавства. – 2004. – № 11. – С. 111–133.

² У всіх цитатах найменування структур подається у зазначених скороченнях.

³ Створення страхового фонду документів НАФ: роз'яснення Держкомархіву (з переліком регіональних центрів СДФ) // Вісник Державного комітету архівів України. – 2001. – Вип. 4 (8). – С. 107–108.

⁴ У всьому тексті проекту стандарту послідовно замовчується саме цей факт, і навіть у списку документів, використаних як джерельна база, немає жодного документа, у назві якого фігурувало б словосполучення “страховий фонд”.

⁵ Основні правила роботи державних архівів України / Держкомархів. УНДІАСД. – К. – 2004.

⁶ Методичні рекомендації щодо створення та організації страхового фонду унікальних і особливо цінних документів з паперовою основою Затверджено: Наказ Держкомархіву України від 14 груд. 2001 р. № 107 “Про затвердження...” // Держкомархів України. – К., 2001 // Вісник Держкомархіву України. – 2001. – Вип. 4 (8). – С. 97.

⁷ Те саме, а також – Порядок надання державними архівними установами допомоги юридичним і фізичним особам, які є власниками документів Національного архівного фонду, у поліпшенні умов зберігання, реставрації, консервації, створенні страхового фонду і фонду користування документами Затверджено: Наказ Держкомархіву України від 25 квіт. 2002 р. № 32 “Про затвердження Порядку...”. Зареєстрований в Мін'юсті України 28 трав. 2002 р. за № 405/5596 // Вісник Держкомархіву України. – 2002. – Вип. 2 (10). – С. 126–128.

Положення про створення і облік копій страхового фонду унікальних документів, що не є власністю держави. Затверджено: Наказ Держкомархіву України від 15 січня 2003 р. № 5 “Про затвердження...”. Зареєстрований в Мін'юсті України 4 лют. 2003 р. за № 88/7409 // Вісник Держкомархіву України. – 2003. – Вип. 1 (13). – С. 38–42.

⁸ Положення про порядок припинення діяльності архівних установ, що не забезпечують збереженість документів Національного архівного фонду або порушують вимоги щодо їх державної реєстрації. Затверджено: Наказ Держкомархіву України від 15 черв. 2000 р. № 31 “Про затвердження Положення...” // Вісник Державного комітету архівів України. – 2000. – Вип. 3. – С. 62–66.

Про внесення змін до Положення про порядок припинення діяльності архівних установ, що не забезпечують збереженість документів Національного архівного фонду або порушують вимоги щодо їх державної реєстрації: Наказ Держкомархіву України від 21 листоп. 2002 р. № 82. Зареєстрований в Мін'юсті України 4 груд. 2002 р. за № 944/7232 // Вісник Держкомархіву України. – 2002. – Вип. 4 (12). – С. 65–66.

⁹ Закон України “Про інформацію” // ВВР. – 1992. – № 48. – ст. 650. Із змінами, внесеними згідно із Законами № 1642–III від 06.04.2000 // ВВР. – 2000. – N 27. – ст. 213; № 3047–III від 07.02.2002 // ВВР. – 2002. – N 29. – ст. 194; № 676–IV від 03.04.2003 // ВВР. – 2003. – № 28. – ст. 214; № 1268–IV від 18.11.2003 // ВВР. – 2004. – № 11. – ст. 141; № 1703–IV від 11.05.2004. Чинна редакція від 09.06.2004.

¹⁰ Цивільний Кодекс України, ст. 319, ч. 8.

¹¹ Порядок державної реєстрації документів Національного архівного фонду: Постанова Кабінету Міністрів України від 16 листоп. 2002 р. № 1739 “Деякі питання формування і функціонування Національного архівного фонду”. З оголошенням постанови наказ Держкомархіву України від 21 листоп. 2002 р. № 83 // Вісник Держкомархіву України. – 2002. – Вип. 4 (12). – С. 35–41, 66.

¹² Те саме, з урахуванням, що документ перебуває на стадії робочого коригування.

¹³ (з урахуванням, що документи перебувають на стадії робочого коригування) Порядок утворення та діяльності експертних комісій з визначення цінності документів та Порядок віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних, внесення їх до Державного реєстру національного культурного надбання та зберігання: Постанова Кабінету Міністрів України від 16 листоп. 2002 р. № 1739 “Деякі питання формування і функціонування Національного архівного фонду” З оголошенням постанови наказ Держкомархіву України від 21 листоп. 2002 р. № 83 // Вісник Держкомархіву України. – 2002. – Вип. 4 (12). – С. 35–41, 46–47, 66.

¹⁴ Перелік державних установ, закладів культури, інших організацій, яким надається право проведення державної експертизи культурних цінностей. Затверджено: Наказ Міністерства культури і мистецтв України від 15 листоп. 2002 № 647 // Вісник Державного комітету архівів України. – 2002. – Вип. 4 (12). – С. 96–107.

¹⁵ Закон УРСР “Про охорону та використання пам'яток історії і культури” // ВВР. – 1978. – № 30. – Ст. 426.

¹⁶ Новохатський К. Є. Документ Національного архівного фонду – документальна пам'ятка історії та культури: співвіднесення понять // Архіви України. – 1999. – № 1–6. – С. 26–34.

¹⁷ Новохатський К. Є., Скрицька (Драгомірова) Л. О. Концепція забезпечення національних інтересів України в архівній справі (проект) // Студії з арх. справи та документознавства. – 2002. – № 8. – С. 53–79.

II. Теорія і методика архівознавства

Любов Дубровіна, Наталія Зубкова, Ольга Степченко

ДОСЛІДЖЕННЯ З АРХЕОГРАФІЇ ТА АРХІВОЗНАВСТВА В ДІЯЛЬНОСТІ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО (1992–2004 рр.)

Започаткування Інституту рукопису НБУВ передбачало створення спеціального наукового напрямку, пов'язаного з вивченням у системі НАН України історико-документальної спадщини та рукописно-книжної традиції на основі інтеграції широкого кола джерелознавчих та книгознавчих наук у межах “манускриптознавства”. Це дало змогу сформулювати нову систему історико-філологічних досліджень на базі комплексного підходу до джерелознавчого поняття “рукопис”, “рукописна книга” та “архівний документ”. Вивчення рукопису та історичного документа як об'єкта досліджень і суб'єкта історичного процесу, типології та класифікації рукописів, їх інформаційних, ідеологічних, естетичних, трансляційних та інших функцій, створення масивів документної інформації певного характеру для вивчення системи наукових знань та духовного розвитку суспільства закладають основи для майбутньої розробки фундаментальної історії рукописно-книжної традиції та історії книги й документа. Головною метою Інституту як наукового підрозділу НБУВ є розвиток досліджень у галузі науково-дослідної, науково-практичної та науково-інформаційної роботи, пов'язаної з теоретичною та прикладною розробкою проблем рукописного документа як писемного джерела у всіх його проявах і властивостях, вивчення основних закономірностей функціонування рукописно-книжної культури України та світової історико-культурної спадщини. Науково-дослідна діяльність ІР пов'язується з розвитком споріднених історичних та філологічних допоміжних дисциплін, об'єктом вивчення яких є рукопис (кодикографія та кодикографія, польова та камеральна археографія, джерелознавство, дипломатика, архівознавство, документознавство тощо) на основі інтеграції спеціальних наук джерелознавчого циклу.

Науково-інформаційна діяльність ІР НБУВ пов'язана із створенням національного археографічного реєстру рукописних колекцій і зібрань України. Основна увага приділяється проблемі встановлення походження рукописних документів і рукописних масивів україніки, окремих фондів та колекцій, методів організації, опису та форм наукового використання, впровадження в практику нової системи науково-інформаційного археографічного опису документів та архівних фондів

українського походження, які зберігаються в колекційних фондах НБУВ у вигляді бази даних, а також опублікованих матеріалів до Державного реєстру національного культурного надбання України – каталогів, довідників по фондах, покажчиків та оглядів. Основними завданнями Інституту в сфері археографії та архівознавства є:

- розробка теоретичних та науково-методичних питань рукописної україніки, методик каталогізації документальних рукописних масивів рівня архівного фонду, групи фондів, колекції, тематичної групи документів, справ та окремих документів;

- створення системи всебічного описання архівних та рукописних матеріалів рівня особового архівного фонду та окремих колекцій і зібрань, які дозволяють здійснювати розкриття змісту документальної інформації та введення нового масиву документів в науковий та суспільний обіг України через створення сучасної системи науково-довідкового археографічного апарату як національного реєстру колекційних фондів та зібрань;

- науково-археографічне вивчення організації фондів, експертизи змісту і складу фондів, що комплектуються, проведення робіт з наукового опрацювання існуючих фондів, які надійшли на постійне зберігання;

- удосконалення науково-інформаційного забезпечення розвитку науки та культури інформацією, що міститься в рукописних фондах НБУВ, і розробка нових форм і методів створення державного обліку та опису найцінніших фондів національної пам'яті з використанням традиційних і сучасних інформаційних технологій для прискорення процесу інформування ретроспективним знанням.

Практичні результати діяльності ІР НБУВ спрямовані на створення археографічних методик описування, підготовку масивів структурованої вторинної інформації для Державного реєстру національного культурного надбання на рівні рукописного фонду, колекції та зібрання, науково-методичних та науково-довідкових інформаційних видань, які найбільш актуальні для сучасного духовного розвитку України, запровадження зведеної бази даних на рукописні фонди ІР НБУВ. Результати досліджень репрезентовані в монографічних дослідженнях, публікації документів та пам'я-

II. Теорія і методика архівознавства

ток культури, путівниках по фондах, тематичних покажчиках документів та каталогах рукописних книг.

Археографічні дослідження ІР НБУВ, тобто науково-дослідні та практичні розробки документальних фондів, розвиваються на базі поєднання методів та завдань інших спеціальних історичних дисциплін і охоплюють питання камеральної та едиційної археографії. Початок спеціального напрямку, який можна узагальнити, як архівну та рукописну україніку в фондах НБУВ, передбачає створення археографічного реєстру колекцій та зібрань, проведення дослідження рукописних фондів ІР НБУВ, в тому числі й археографічний та кодикологічний опис рукописної книги, документальних колекцій просвітницьких фондів, спеціальних колекцій, зібрань та особових архівних фондів. Головною метою археографічних досліджень є розробка теоретичних та науково-методичних засад створення національного археографічного реєстру рукописних колекцій і зібрань України як фундаменту для Державного реєстру національного культурного надбання.

Стан та розвиток археографії та архівознавства знаходить своє втілення в численних публікаціях та виданнях ІР НБУВ. Перед тим, як коротко охарактеризувати здобутки з едиційної діяльності та підготовки архівних довідників, слід зазначити, що за межами даної статті ми залишаємо інший важливий напрям – розвиток кодикологічних досліджень у галузі рукописної книги як окремої теми. Вважаємо за необхідно виділити лише аспект археографії рукописної книги, тобто питання підготовки довідників на базі наукового опису кодексів.

Праці ІР НБУВ до 1998 р. у повному обсязі вміщені в спеціальному бібліографічному довіднику “Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського: Бібліографічний покажчик. 1993–1998” (К., 1998). Тому ми зупиняємося лише на найважливіших публікаціях, залишаючи поза межами нашої уваги численні наукові статті та повідомлення співробітників ІР НБУВ, надрукованих на сторінках “Рукописної та книжкової спадщини України”, “Наукових праць НБУВ”, “Бібліотечного вісника” та інших часописів.

Першим напрямом є історія формування рукописного фонду ІР окремо або в загальному контексті вивчення історії Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського на основних етапах її розвитку, починаючи від часу заснування бібліотеки та історії формування рукописних фондів, організації технологій опрацювання, розвитку науково-організаційної та науково-дослідної діяль-

ності, підготовки науково-довідкового апарату та наукових видань. За результатами досліджень опубліковані дві монографії Л. А. Дубровіної, О. С. Онищенко “Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (1918–1941)” (К., 1998) та “Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (1941–1964)” (К., 2003), а також низка статей О. С. Онищенко, Л. А. Дубровіної, М. С. Слободяника, О. П. Степченко, Н. М. Зубкової¹. Наукові співробітники ІР НБУВ вивчали історію започаткування Національної академії наук України та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, зокрема, концепцію національної бібліотеки в історії України та сучасному суспільстві, створення Національної бібліотеки України, комплектування її фондів, організації діяльності у період 1918–1990-х рр. Розроблено питання про зміст поняття “національна бібліотека”, розглянуті шляхи національної бібліотеки в історичному розвитку в Україні, створена історія НБУВ за 1918–1964 рр., оскільки заснування та перші десятиліття існування Національної бібліотеки України було найбільш складним й малознаним періодом історії НБУВ. Розроблений проект “Концепція сучасного розвитку Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського”².

Інститут працює над опрацюванням методів підготовки архівних довідників різного рівня організації, передусім, інституційного, рівня рукописного (архівного) підрозділу, фондового та подокументного. Враховуючи досвід попередників, методи розвиваються і доповнюються відповідно до вимог сучасної камеральної археографії.

Інституційний рівень архівного опису представлено виданням “Архівні установи України: Довідник”, підготовленим спільно з Державним комітетом архівів України та Міністерством культури і мистецтв України (К., 2000). Довідник подає відомості про державні центральні, обласні та галузеві архіви, найзначніші рукописні підрозділи бібліотек, академічних інститутів та університетів України, що мають право постійного зберігання документів. Описові статті містять коротку адміністративну інформацію, історію архівної установи, дані про обсяги, склад та зміст фондів, основну бібліографію.

В ІР НБУВ підготовлені фундаментальні довідники: “Видатні вчені Національної академії наук України. Особові архівні та рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського (1918–1998): Путівник” та “Особові архівні фонди Інституту рукопису. Путівник”³, де за уніфікованою

II. Теорія і методика архівознавства

схемою репрезентовано склад та зміст 264-х особових архівних фондів Інституту рукопису НБУВ, поданий перелік фондів, що є у стані опрацювання.

У Путівниках подаються відомості про склад і зміст документів особових архівних фондів академіків та членів-кореспондентів НАН України, що відклалися в результаті цілеспрямованої збирацької діяльності бібліотеки за 80 років і зберігаються у фондах Інституту рукопису та Інституту архівознавства НБУВ. В описовій статті репрезентується архівна спадщина вченого, що зберігається не лише у його власному, але й в інших фондах, що ідентифікуються з його авторством або ім'ям. Таким чином, у цьому довіднику здійснюється певна реконструкція архівної спадщини вченого, що зберігається в рукописних фондах ІР.

У концепції архівно-археографічної діяльності ІР важливе місце займає розробка теоретичних та науково-методичних питань організації, систематизації та науково-інформаційного опису особових архівних фондів діячів науки, створення концепції архівної спадщини вченого, аналіз фондів, методик каталогізації документальних рукописних масивів рівня архівного фонду, групи фондів, колекції, тематичної групи документів, справ та окремих документів. У цьому напрямі працювали та працюють наукові співробітники С. О. Булатова, Т. І. Воронкова, Л. А. Дубровіна, О. М. Гальченко, Г. А. Гнатенко, О. Ю. Горшихіна, С. Г. Даневич, Н. М. Зубкова, О. А. Іванова, М. К. Іваннікова, І. В. Клименко, Е. С. Клименко, І. Д. Лисоченко, І. А. Сергеева, С. В. Сохань, О. П. Степченко, Ю. А. Пінчук, М. С. Слободяник, М. Л. Скірта, О. О. Хамрай, Л. В. Шолохова та ін.

Особливість організації рукописного фонду та особових архівних фондів складається з концепції, що розроблена в ІР. Перше – матеріли комплектуються в результаті цілеспрямованої збирацької діяльності за принципом збереження найбільшої повноти архівної спадщини ученого. Архів ученого розглядається як культурне явище, яке містить не лише найвагоміші результати його діяльності, а й відображають життя та діяльність фондоутворювача як об'єкт наукового вивчення особистості з урахуванням найдрібніших деталей. Тому архіви вчених, як правило, значні за обсягом і містять всі, без винятку, документи, що відклалися у його особистій архівній спадщині або будь-чим стосуються його життя, діяльності та оточення.

Рукописні матеріали описані, як правило, по документно, детально розписується творча діяльність, листування, особисті документи тощо. Специфіка особових архівних фондів як об'єкта камеральної археографії вимагає більш заглибле-

ного та деталізованого опису їхньої спадщини. За останні 10 років співробітниками Інституту описувалася архівна спадщина таких вчених, як: К. Р. Анищенко, С. Я. Ан-ський (С. Раппопорт), М. Ю. Брайчевський, А. Я. Гаркаві, С. Ф. Глузман, О. С. Грузинський, В. М. Зуммер, В. В. Кислов, Ф. З. Коновалюк, Є. В. Корольова, П. П. Ротач, М. А. Шудря. Завершується наукове опрацювання архівів А. Г. Адаменко, О. М. Апанович, Б. С. Бутника-Сіверського, В. П. Гамана, Д. М. Косарика, Г. В. Малакова, В. П. Платонова, Л. А. Проценко, Ф. П. Шевченка, К. П. Шудрі тощо.

За 10 років існування ІР НБУВ описано понад 20 архівних фондів, підготовлено понад 300 статей та оглядів архівних фондів, опублікованих як у довідниках, так і на сторінках спеціального серійного видання ІР НБУВ “Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів”, яке нині налічує 9 випусків.

Особові архівні фонди вчених у контексті історії науки та культури стали об'єктом для написання та захисту кандидатських дисертацій, зокрема документи таких осіб, як видатний філолог, історик книги, археограф та музейний діяч М. І. Петров (С. О. Сохань), на черзі архівна спадщина таких відомих істориків, як М. Ю. Брайчевський, Ф. П. Шевченко тощо.

Науково-методичні розробки в цій галузі коротко висвітлені у передмовях до довідників рівня фонду. На часі – методики підготовки покажчиків архівних фондів рівня просвітницьких установ, товариств, організацій, що створювали колекційні документальні фонди, що нині зберігаються в фондах ІР НБУВ. Паралельно здійснюється науково-археографічне вивчення організації фондів, комплектування архівами особового походження, проведення робіт стосовно вже описаних за прискороною методикою архівних фондів. Модель опису особового архівного фонду та бібліотечних книжкових колекцій і зібрань пропонується, як методика опису фондів для Реєстру Державного культурного надбання України й пристосована для комп'ютерних технологій.

Теорія археографії, передусім, камеральний напрям, розроблений у теоретичних розвідках з камеральної археографії (Л. А. Дубровіна)⁴ та методичних засадах опису рукописних книг (О. М. Гальченко, Л. А. Дубровіна, Л. А. Гнатенко, О. А. Іванова)⁵. Питання археографії рукописних книг розроблено у спеціальному методичному виданні “Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису”,

II. Теорія і методика архівознавства

підготовленому Л. А. Дубровіною, О. М. Гальченко та О. А. Івановою. Спірні питання кодикології та археографії, розмежування сфери дії, методів цих дисциплін також були об'єктом дослідження⁶.

Питання створення теоретичних та науково-практичних засад системної репрезентації бібліотечних книжкових та рукописних фондів у Державному реєстрі національного культурного надбання розробляється на комплексній базі встановлення їх походження, історії, реконструкції складу і змісту фондів. Залучення нового масиву документів в науковий та суспільний обіг України здійснюється через створення сучасної системного науково-довідкового апарату. Підготовлені та опубліковані: брошура Л. В. Мухи “Бібліотечні книжкові колекції та зібрання: походження, історія, реконструкція” (К., 1997), статті Л. В. Лисенко, присвячені класифікації бібліотечних фондів, в яких певна увага приділяється й рукописним колекціям та зібранням, оскільки комплектування бібліотеки, як правило, забезпечується бібліотечними зібраннями та архівом ученого. Бібліотечні зібрання є органічно створеними фондами, їх можна розподілити за типами на: особові (що складаються з особових архівних та бібліотечних фондів) та бібліотечні зібрання культурологічних та просвітницьких установ. Особові фонди, у свою чергу, класифікуються за іменною ознакою та діляться на іменні, родові, сімейні. За структурно-функціональною ознакою бібліотечні зібрання класифікуються на: меморіальні бібліотеки (меморіальний фонд); комплексні бібліотечні зібрання (бібліотечно-рукописні); “бібліотечні книжкові зібрання” як структурний підрозділ бібліотечних фондів; “рукописні та архівні зібрання” – комплекси. Цей підхід має практичне значення для проведення державної реєстрації наукової та культурної спадщини вченого. Проблеми реєстраційного опису документної інформації розглядаються Л. А. Дубровіною⁷.

Підготовка наукових каталогів та покажчиків документів, присвячених опису рукописної книги, актових документів, архівних документів XIX–XX ст., що зберігаються в різних документальних колекціях просвітницьких установ та організацій, є також важливим напрямом камеральної діяльності ІР НБУВ. Серед них слід назвати каталоги Є. К. Чернухіна “Грецькі актові документи та листи з фондів Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського” та його ж “Латинська книга в фондах Інституту рукопису”⁸. Одним з провідних напрямів діяльності ІР НБУВ є опис збірок рукописних книг, зокрема, над описуванням рукописних книг XIV–XV ст. працює Л. А. Гнатенко, XVI ст. – О. А. Іванова, XVII ст. –

М. К. Іваннікова, польських рукописних книг – С. О. Булатова, єврейських та арабських рукописних книг – О. О. Хамрай.

Л. А. Гнатенко підготувала видання “Слов’янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: Каталог”. Нею ж здійснювалися спільні дослідження за темою “Болгарсько-українські книжкові зв’язки” між Кирило-Мефодіївським науковим центром і Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського, що знайшло відображення у каталозі Л. А. Гнатенко “Просвітители Кирило і Мефодій у писемних джерелах Інституту рукопису”⁹.

Аспекти описування та контролю збереженості рукописних книг вивчалися О. М. Гальченко¹⁰. Нею підготовлено структуровану схему аналізу стану збереженості за численними зовнішніми ознаками кодексів.

Бібліографічні видання представлені працею Л. В. Шаріпової стосовно часопису “Вісті Таврійської вченої архівної комісії і Таврійського товариства історії, археології та етнографії (1887–1931)” та бібліографічним покажчиком праць О. М. Апанович, упорядкованим С. Г. Даневичем¹¹.

Важливе значення має едиційно-археографічний напрям діяльності ІР НБУВ. Цей напрям розвивається на базі співробітництва з різними академічними та архівними установами, передусім, Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Необхідно відзначити внесок С. М. Кіржаєва у дослідження історії едиційної археографії та видатних археографів в Україні¹² та історії Археографічної комісії ВУАН. На базі рукописних фондів ним було підготовлено низку статей та фундаментальних публікацій документів з фондів ІР, присвячених В. І. Вернадському, М. С. Грушевському, В. П. Василенку, Д. І. Багалію, П. О. Кулішу та ін.¹³.

Публікація видатних пам’яток історії та культури також займає важливе місце в діяльності ІР НБУВ. Так, здійснена публікація одного з перших перекладів українською мовою канонічного євангельського тексту “Пересопницького Євангелія 1556–1561 рр.”, що складається з мовознавчого, археографічного та кодикологічного дослідження пам’ятки, транслітерованого тексту та словопокажчика¹⁴. Значна увага приділяється також унікальним рукописним пам’яткам, що належать різним народам і культурам. Серед них – “Альбом єврейської художественної старини”, підготовлений до друку в 1918 р. відомим єврейським письменником, етнографом та громадським діячем Семеном Ан-ським¹⁵.

II. Теорія і методика архівознавства

Вивчаються особистості археографів, палеографів, архівістів, зокрема, В. Б. Антоновича, М. В. Геппенера, М. М. Бантиша-Каменського, Г. П. Житецького, Є. О. Ківлицького, а також архівна творча спадщина та життєвий шлях М. І. Костомарова та ін.¹⁶

Камерально-археографічний напрям ІР спрямований не лише на описання документальних фондів ІР, як особових, так і інституційних, що надійшли до ІР, а й на поглиблене вивчення раніше описаних фондів, публікації описів та покажчиків документів. Наукове опрацювання архівної спадщини громадських діячів, учених та діячів культури, освіти є постійною щоденною роботою Інституту. Комплектування фондів (як форма польової археографії) – це, перш за все, робота з виявлення кола перспективних архівів відомих діячів науки, культури, освіти та попереднього опису архівних матеріалів, їхньої реєстрації, оформлення передачі на постійне зберігання, проведення експертизи цінності архівів особового походження. Описування особових архівних фондів, формування науково-довідкового апарату на рукописні фонди є науковою роботою археографів ІР НБУВ.

Видані спеціальні покажчики документів на базі архівних фондів особового походження, зокрема Б. Д. Грінченка, М. С. Грушевського, С. А. Анського (Н. М. Зубкова, С. М. Кіржаєв, І. А. Сергєєва)¹⁷, та архівних фондів установ й організацій, серед яких на особливу увагу заслуговують видання, що детально описують музичні архівні фонди. Дослідження документальної музичної спадщини концентруються як за окремими джерелами, так і за фондами. Так, вийшло друком дослідження Л. П. Корній та Л. А. Дубровіної “Болгарський наспів з рукописних нотолінійних Ірмолів України кінця XVI–XVII ст.,” де було репрезентовано публікацію церковних монодичних піснеспівів болгарського наспіву з рукописів, що зберігаються в книгосховищах міст Києва та Львова. Подано дослідницькі матеріали про болгарський наспів, кодикологічне дослідження та археографічний опис нотолінійних Ірмолів, з яких узяті зразки болгарського наспіву.

Інший ґрунтовний каталог – музичного архіву М. Д. Леонтовича – розкриває склад нотних рукописів духовних і світських творів класика української музики кінця XIX – початку XX ст, які зберігаються у фондах Інституту рукопису НБУВ¹⁸. Обидва видання підготовлені за спільною участю НБУВ та Національної музичної академії України ім. П. І. Чайковського.

Співробітники відділу юдаїки брали участь у підготовці компакт-дисків спільно з досліджен-

нями Інституту проблем реєстрації інформації НАН України, що здійснив технологію перезапису звуку на сучасні носії (“Скарби єврейської культури в Україні” (К., 1997) та “Історична колекція єврейського музичного фольклору” (Т. І. “Матеріали етнографічної експедиції Юлія Енгелз. 1912” (К., 2001); Т. II. “Матеріали з колекції Зіновія Кісельгофа. Релігійні пісні” (К., 2004); Т. III. “Єврейська народна музика і театр в Україні” (К., 2004).

Підготовка науково-довідкових видань ґрунтується на сучасних вимогах щодо комплексності та на повноцінному розкритті інформації щодо змісту документів. Оскільки у центрі уваги найважливіші для розвитку сучасної науки документи, основна методика підготовки передбачає подання наукової атрибуції, опису, анотації змісту документів, бібліографії. Так, ґрунтовністю та складністю вирізняється анотований каталог унікальної колекції фонографічних записів єврейського фольклору, підготовлений Л. В. Шолоховою, що є фоноархівом єврейської музичної спадщини, складним за побудовою, оскільки містить опис фоноциліндрів та подає нотні і текстові розшифровки до них¹⁹. Каталог не лише репрезентує музичний фольклор євреїв Східної Європи, а й залучає до наукового обігу значний за обсягом матеріал, зібраний під час етнографічних експедицій під керівництвом видатних діячів єврейської культури С. Анського (1912–1914) та М. Береговського (1929–1947) на території України та Білорусії. До фоноархіву увійшли також фоноциліндри з приватних колекцій композитора Ю. Енгеля і фольклориста З. Кісельгофа, матеріали слухача курсів сходознавства І. Лур’є з Палестини.

Анотований каталог “Документи з історії Києво-Могилянської академії за матеріалами фондів Інституту рукопису (1615–1817)” (К., 2003) був підготовлений Т. В. Міцан на базі фронтального перегляду фондів ІР НБУВ²⁰. До каталогу увійшли документи про діяльність першого навчально-просвітницького закладу України – Києво-Могилянської академії: універсали гетьманів про надання прав Києво-Братському монастирю, грамоти і привілеї, духовні заповіді, документи щодо навчального процесу, фінансово-економічні документи, витяги та виписки різноманітного характеру з інших джерел, які мають відношення до історії Академії.

Різноплановість тематики фондів, які зберігаються в ІР НБУВ, має значний вплив на обрання тематики досліджень. Так, останнім часом значна увага приділяється питанням переміщення культурних цінностей під час Другої світової війни. Документальна комплексність є підґрунтям

II. Теорія і методика архівознавства

видання “Бібліотеки Києва у період нацистської окупації (1941–1943)” (К., 2004), здійсненого разом з Центральним державним архівом вищих органів влади та управління та Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Видання містить дослідження проблеми переміщення книжкових колекцій та зібрань, анотований покажчик нацистських документів з фондів Оперетивного штабу рейхслайтера Розенберга, рейхскомісара України Коха та Київської міської управи, а також публікацію найважливіших документів, що розкривають основні напрями бібліотечної політики нацистів під час війни.

Крім того, досліджувалися й окремі колекції й зібрання, зокрема: історія рукописної збірки бібліотеки Понятовських “Регія” та бібліотеки магнатського роду Яблоновських (С. О. Булатова), колекції сектора сходознавства (І. А. Сергєєва, О. Ю. Горшихіна), музичні рукописи, фольклорні матеріали та колекція фоноваліків (І. А. Сергєєва, Л. В. Шолохова), єврейські періодичні видання у фондах НБУВ (М. Є. Владіміров), архіви часописів та видавництва (І. В. Клименко), фонди Центрального археологічного музею при КДА (Л. В. Шаріпова, С. В. Сохань), Волинського наукового музею (С. М. Міщук) тощо.

Питання архівознавства як загальні, в тому числі й участь у написанні підручника “Архівознавство” (К., 1998), так і за розділами архівознавства, передусім, комплектування рукописних фондів, створення науково-довідкового апарату, питання наукового опису архівних документів тощо знайшли відображення у ряді спеціальних праць Л. А. Дубровіної, Л. В. Шаріпової, О. П. Степченко тощо²¹.

Питання інформатизації архівної справи на певному етапі створення концепції інформаційної діяльності відігравали важливу роль у наукових розробках ІР НБУВ. Хоча не всі розробки були запроваджені в діяльність ІР у зв’язку із стрімким розвитком інформатизації суспільства, вони мали велике значення для осмислення необхідності уніфікації та стандартизації архівного описування, створення електронних версій науково-довідкового апарату рукописних підрозділів бібліотек та архівних установ. Першим кроком стало опрацювання концепції архівної та рукописної україніки та інформатизації архівної справи, підготовленої спільно з ученими системи Національної академії наук та Державного комітету архівів України²².

Співробітники ІР НБУВ брали активну участь у підготовці тематичних збірників наукових праць, де вирішувалися актуальні питання інформатизації архівної справи, створення Національної

архівної інформаційної системи, зокрема, ними був підготовлений спеціальний збірник “Національна архівна інформаційна система “Архівна та рукописна Україніка” і комп’ютеризація архівної справи в Україні”²³. На сторінках збірника розглядалися питання створення електронної енциклопедії книжкової спадщини України (Л. А. Дубровіна, Л. Й. Костенко, Т. П. Павлуша), теоретичні та практичні аспекти визначення об’єкта археографічного та інформаційного опису в системі НАІС (Л. А. Дубровіна), зарубіжна бібліографія з питань уніфікації та стандартизації архівної каталогізації (Л. А. Дубровіна, С. Г. Даневич, Л. В. Шаріпова), а також структури даних (Г. В. Боряк, Л. А. Дубровіна, С. М. Кіржаєв, О. В. Сохань)²⁴. Результати виконання наукових тем в ІР регулярно публікуються на сторінках збірника наукових праць “Рукописна та книжкова спадщина України”, зокрема дослідження фондів та окремих джерел, комплексів документів, огляди особових архівних фондів ІР НБУВ, документальних колекцій, вивчаються окремі пам’ятки писемності, здійснюється публікація документів з актуальних питань історії культури, подається бібліографія.

Підводячи підсумки, зазначимо, що об’єктом дослідження ІР НБУВ є рукописні фонди Інституту рукопису НБУВ, зокрема, рукописна книга, особові архівні фонди та документальні колекції просвітницьких установ і організацій. До кола завдань належить розробка теоретичних та науково-методичних засад організації та використання фондів, практичні питання опису фондів, створення науково-довідкового апарату, зокрема, національного археографічного реєстру рукописних колекцій і зібрань України, підготовка різноманітних довідників по фондах, публікація найважливіших документальних колекцій та пам’яток історії та культури. Дослідження базуються на методичному ґрунті спеціальних історичних дисциплін: джерелознавства, археографії, архівознавства, кодикології та кодикографії, філігранології, дипломатики, текстології книгознавства тощо, що вирішують проблеми встановлення походження рукописних документів, джерельного значення документальних пам’яток, розвитку методів організації, опису та форм наукового використання фондів, впровадження в практику нової системи науково-інформаційного археографічного опису документів та архівних фондів.

¹ Дубровіна Л. А. М. П. Василенко та В. І. Вернадський як фундатори Національної бібліотеки Української держави // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921 рр.). – К., 1998. – С. 185–198;

II. Теорія і методика архівознавства

Дубровіна Л. А., Степченко О. П. Концепція національного бібліотечного та архівного фонду "Україніка": історія становлення та розвитку // Студії архівознавства. – К., 1997. – Вип. 2. – С. 13–25; Дубровіна Л. А. Статути Всенародної бібліотеки України при ВУАН як джерело з історії розвитку та трансформації ідеї Національної бібліотеки (1918–1934) // Укр. археогр. щорічник. – К., 1998. – Вип. 3/4. – С. 250–272; Онищенко О. С., Дубровіна Л. А. Основні етапи розвитку Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (1918–1998) // Бібл. вісн. – 1998. – № 5. – С. 5–17; Дубровіна Л. А., Зубкова Н. М. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як архівна установа // Архіви України. – 1999. – № 1/6. – С. 13–26; Слободяник М. С. Комітет для заснування Національної бібліотеки Української держави: основні напрямки і результати діяльності // Архівна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921 рр.). – К., 1998. – С. 108–118.

² Дубровіна Л. А. Статути Всенародної бібліотеки України при ВУАН як джерело з історії розвитку та трансформації ідеї Національної бібліотеки (1918–1934) // Укр. археогр. щорічник. – К., 1998. – Вип. 3/4. – С. 250–272; Слободяник М. С. Трансформація змісту діяльності Національної бібліотеки України в період формування інформаційного суспільства // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформатика: Зб. наук. статей. – Х., 1998. – С. 30–38.

³ Видатні вчені Національної академії наук України. Особові архівні та рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського (1918–1998): Путівник. – К., 1998. Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник. – К., 2002. – 766 с.

⁴ Дубровіна Л. А. Перспективні напрями роботи відділу історії і теорії археографії та споріднених джерелознавчих наук // Матеріали до розробки концепції діяльності Інституту української археографії: До Всеукр. наради "Українська археографія сьогодні: проблеми і перспективи". – Київ, 16–18 груд. 1992 р. – К., 1992. – С. 6–10.

⁵ Питання кодикології та археографії рукописних книг розроблено у спеціальному методичному виданні Дубровіна Л. А., Гальченко О. М., Іванова О. А. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. – К., 1992.

⁶ Дубровіна Л. А. Кодикологія української книги XV–XVIII ст.: об'єкт та проблеми археографічного опису // Слов'янська писемність і розвиток духовної культури: Зб. матеріалів. – К., 1993. – С. 27–30; Дубровіна Л. А. Опис рукописних книг: бібліографія, археографія, кодикографія // Бібл. вісник. – 1993. – № 1/2. – С. 12–20; Гальченко О. М. Оправа рукописної книги в археографічному опису // Наукова бібліотека в сучасному соціокультурному контексті: Тези доп. міжнар. конф. (Київ, 12–15 жовт. 1993 р.). – К., 1993. – Ч. 1. – С. 87–89.

⁷ Дубровіна Л. А. "Інтелектуальне" повернення історичної спадщини: до проблеми опису та реєстрації документальної інформації в Національній архівній та бібліотечній автоматизованій системі України // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – К., 1996. – Вип. 6. – С. 261–270.

⁸ Грецькі актові документи та листи з фондів Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського Академії наук України. Каталог рукописів XVI–XIX ст. / Уклад. Є. К. Чернухін. – К., 1991; Чернухін Є. К. Латинська книга в фондах Інституту рукопису // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1994. – Вип. 2. – С. 174–188; Грецькі рукописи

у зібраннях Києва: Кат. / Упоряд. Є. Чернухін. – К.; Вашингтон, 2000.

⁹ Просвітителі Кирило і Мефодій у писемних джерелах Інституту рукопису ЦНБ НАН України. Каталог рукописів другої половини XV – першої чверті XX ст. / Укл. Л. А. Гнатенко. – К., 1995; Гнатенко Л. А. Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: Кат. – К., 2003.

¹⁰ Гальченко О. М. Завдання і методи контролю та аналізу збереження фондів рукописних книг // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 172–177.

¹¹ Вісті Таврійської вченої архівної комісії і Таврійського товариства історії, археології та етнографії (1887–1931): Бібліографічний покажчик // Уклад. Л. Шаріпова. – К., 1994; Олена Михайлівна Апанович: Бібліографічний покажчик: (До 75-річчя від дня народження і 50-річчя наукової діяльності): Бібліогр. покажчик / Упор. С. Г. Даневич. – К., 1994.

¹² Журба О., Капраль М., Кіржаєв С. та ін. Едиційна археографія в Україні XIX–XX ст.: Синови України: Зб. статей 1906 р. на пошану проф. Володимира Антоновича. – К., 1993. – Вип. 1: Плани, програми, проекти видань. – Фототипне відтворення; Кіржаєв С. М. Питання створення правил видання документів в праці Археографічної комісії ВУАН // Укр. археогр. щорічник. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 15–23; Кіржаєв С. М. До історії Всеукраїнської Академії наук. Михайло Грушевський і Агатангел Кримський. (З приводу "Особної гадки акад. М. Грушевського до протоколу Спільного зібрання УАН від 17 жовтня 1927 р.") // Укр. археогр. щорічник. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 332–351; Кіржаєв С. М. Протоколи Спільного зібрання // Історія Академії наук України, 1918–1923: Док. і матеріали. ВУАН / Тексти протоколів та прим. С. М. Кіржаєва. – К., 1993.

¹³ З епістолярної спадщини акад. В. І. Вернадського. Листування до акад. М. П. Василенка та О. О. Богомольця / Уклад. С. М. Кіржаєв, В. О. Толстов. – К., 1991; Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia. Ідеї, змагання, діяльність. – К., 1993; Пантелеймон Куліш: Щоденник / Упоряд. та прим. С. М. Кіржаєва – К., 1993; Кіржаєв С. М. Щоденник Володимира Вернадського (1918 р., Полтава) / Публ. та прим. С. М. Кіржаєва // Київ. старовина. – 1993. – № 3. – С. 35–45; № 4. – С. 20–35.

¹⁴ Переспіницьке Євангеліє, 1556–1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / Вид. підготувала І. П. Чепіга за участю Л. А. Гнатенко. – К., 2001.

¹⁵ Канцедикас А., Сергеева І. Альбом еврейской художественной старины Семена Ан-ского = He Jewish Artistic Heritage Albom by Semyon An-sky. – М., 2001. – (Шедевры еврейского искусства).

¹⁶ Кіржаєв С. М. Традиції В. Антоновича-археографа в едиційній праці Археографічної комісії ВУАН // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича: Доп. і матеріали. – К., 1994. – С. 112–121; Словник українських архівістів. – К., 1998 тощо.

¹⁷ Документальні матеріали М. С. Грушевського з фондів Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського Академії наук України / Укл. С. М. Кіржаєв. – К., 1991; Б. Д. Грінченко. Док. і матеріали з фондів Інституту рукописів Центральної наукової бібліотеки. – К., 1994. – Вип. 1: Поезії / Упоряд. Н. М. Зубкова; Сергеева І. А. Документальна спадщина Семена Ан-ського у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Зданий до друку.

II. Теорія і методика архівознавства

¹⁸ Корній Л. П., Дубровіна Л. А. Болгарський наспів з рукописних нотолінійних Ірмолоїв України кінця XVI–XVII ст. – К., 1998; *Музичний архів* М. Д. Леонтовича: Кат. / Уклад.: Л. П. Корній, Е. С. Клименко. – К., 1999.

¹⁹ Шолохова Л. В. Фоноархів єврейської музичної спадщини. Колекція фонографічних записів єврейського фольклору із фондів Інституту рукопису: Анот. кат. фоноциліндрів та нотних і текстових розшифровок. – К., 2001.

²⁰ *Києво-Могилянська академія в документах і рідкісних виданнях з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського*. Каталог. – К., 2003. – Вип. 2: Документи з історії Києво-Могилянської академії за матеріалами фондів Інституту рукопису (1615–1817) / Археогр. опрацювання Т. В. Міцан.

²¹ Дубровіна Л. А., Шарінова Л. В. Зарубіжна анотована бібліографія з питань уніфікації та стандартизації архівної каталогізації // *Архівна та рукописна Україніка*. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 273–271; Дубровіна Л. А. Проблеми комплектування рукописних фондів // *Информ. бюллетень раб. совещания директоров науч. б-к и информ. центров акад. наук – членов Междунар. асоц. акад. наук СНГ и акад. наук стран Балтии*, 15–16 мая 1996 г. – К., 1996; Дубровіна Л. А. Інститут рукопису Національної бібліотеки України: комплектування та використання колекційних фондів // *Стратегія комплектування фондів наукової бібліотеки: Міжнар. конф.*, жовт., 1996. – К., 1996; Дубровіна Л. А. Архівознавчі аспекти концепції архівної справи в Україні // *Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наук. доп. Всеукр. конф.* (Київ, 19–20 лист. 1996 р.). – К., 1996. – Ч. 1. – С. 37–41; Дубровіна Л. А. Інформатизація в архівній справі // *Архівознавство. Підручник для студентів вищих навчальних закладів України*. – К., 1998. – С. 228–246; Дубровіна Л. А.,

Степченко О. П. Концепція національного бібліотечного та архівного фонду “Україніка”: історія становлення та розвитку // *Студії архівознавства*. – К., 1997. – Вип. 2. – С. 13–25; Степченко О. П. Особові архівні фонди видатних українських учених як джерело з історії організації спеціалізованих фондів Всенародної (Національної) бібліотеки України (1918–1934 рр.): Автореферат. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998.

²² Ульяновський В. І., Дубровіна Л. А., Новохатський К. С. Архівна та рукописна Україніка: Програма виявлення, обліку, опису архівних документів, рукописних книг та створення національного банку інформації по документальних джерелах з історії України // *Архівна та рукописна Україніка: Матеріали розширен. міжвід. наради “Архівна та рукописна Україніка”*, Київ, 17 жовт. 1991 р. – К., 1992. – С. 51–62.

²³ Національна архівна інформаційна система “Архівна та рукописна Україніка” і комп’ютеризація архівної справи в Україні”: Зб. наук. праць. – К., 1995. – Вип. 1: Інформатизація архівної справи в Україні: сучасний стан та перспективи.

²⁴ Національна архівна інформаційна система “Архівна та рукописна Україніка” і комп’ютеризація архівної справи в Україні”: Зб. наук. праць. – К., 1995. – Вип. 1: Інформатизація архівної справи в Україні: сучасний стан та перспективи; Національна архівна інформаційна система: структура даних (Матеріали для обговорення) / Розроблені Л. А. Дубровіною за участю О. В. Сохана. – К., 1994; Дубровіна Л. А., Кіржаєв С. М., Боряк Г. В. Національна архівна інформаційна система (НАІС): актуальні проблеми архівної та рукописної Україніки і шляхи створення зведеної бази даних на бібліотечні, музейні та архівні колекції, фонди // *Бібл. вісник*. – 1993. – № 3/4. – С. 58–64.

Лариса Юдіна

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО ДОСТУПУ ДО ІНФОРМАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ НАФ, ЩО ЗБЕРІГАЮТЬСЯ В АРХІВАХ, МУЗЕЯХ ТА БІБЛІОТЕКАХ

Розпад Радянського Союзу та становлення незалежної української держави вимагали перегляду існуючих підходів щодо вирішення найважливіших питань політичного, економічного і соціально-культурного характеру та вироблення нових, які б безпосередньо відповідали вимогам сьогодення. Поза цим процесом не залишилася й архівна справа в Україні. Вона, як галузь життєдіяльності суспільства та невід’ємна частина його культурного набутку, потребувала особливої уваги задля реалізації своєї головної мети: збереження, поповнення, реституції та максимального використання інформаційних ресурсів Національного архівного фонду України. Саме ці завдання покликана була вирішити реформа архівної справи, головними принципами якої були проголошені: демократизація, публічність, загальнодоступність. Для реалізації їх була створена правова та нормативна база, сформульована нова державна політика в архівній галузі.

Серед багатьох завдань, що постали перед архівними установами молоді незалежної держави, першочерговим була демократизація доступу до архівів у нормах, які, з одного боку, були б збалансовані між необхідністю захисту національних інтересів, прав та свобод людини, з іншого, – відповідали б загальноосвітнім підходам, вимогам і практиці².

Доступ до документів НАФ регулюється законодавчими актами України, які базуються передусім на положеннях її основного закону – Конституції України, безпосередньо пов’язаних з ретроспективною документною інформацією. Серед низки особистих прав громадян, закріплених Конституцією, в архівній галузі фундаментальним є право кожного вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію. Але в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності держави та соціально-правового захисту громадян здійснення цього права може бути обмежене у законодавчому порядку³.

II. Теорія і методика архівознавства

Першим законодавчим актом України, який визначив правові, економічні, соціальні та організаційні засади розвитку культури в Україні, врегулював суспільні відносини у сфері створення, поширення, збереження та використання культурних цінностей та був спрямований на реалізацію прав громадян на доступ до культурних цінностей стали “Основи законодавства України про культуру”⁴. У них гарантовано вільний доступ до пам’яток історії та культури, музейних, бібліотечних і архівних фондів⁵.

Другим базовим законом, який унормував право на отримання інформації та захист персональних даних (ст. 23, 31), став Закон України “Про інформацію”⁶. У ньому також визнано вільний доступ суб’єктів інформаційних відносин до статистичних даних, архівних, бібліотечних і музейних фондів. Поряд з цим оговорено можливість обмеження цього доступу внаслідок специфіки культурних цінностей і особливих умов їхнього зберігання, визначених законодавством⁷. Закон також визначив окрему групу документів та інформацію, що не підлягають для ознайомлення за запитом. До них належать ті, розголошення яких може завдати шкоди особі, суспільству і державі (ст. 37).

Інформація з обмеженим доступом розподіляється на конфіденційну і таємну. Право доступу до конфіденційної інформації визначається її власниками – юридичними чи фізичними особами відповідно до передбачених ними умов, а доступ до таємної здійснюється згідно з Законом України “Про державну таємницю”⁸. Стаття 21 його надає доступ до державної таємниці дієздатним громадянам України при досягненні ними 18-річного віку на підставі здійснення службової чи науково-дослідної діяльності. Рішення про надання його приймається керівниками державних установ (архівів, музеїв та бібліотек), в яких зберігається таємна інформація. Відмова у цьому приймається при відсутності вищеперелічених підстав. Іноземні громадяни та особи без громадянства мають право доступу до державної таємниці у виняткових випадках на підставі міжнародних угод або письмового розпорядження Президента України (ст. 21).

Важливим кроком на шляху запровадження демократичних принципів використання інформаційних ресурсів стала можливість надання доступу до групи документів з обмеженим доступом без згоди їхніх власників у тому випадку, коли відображена в них інформація є суспільно значимою, тобто є предметом громадського інтересу, та якщо право громадськості знати цю інформацію переважає право її власника на її захист⁹.

Вказані вище нормативно-законодавчі акти свого часу були досить прогресивними з точки зору врегулювання загальних питань культурної галузі, але вони лише частково розв’язували проблеми архівної справи: питання доступу до документної інформації не були висвітлені в них належним чином.

Розвиток та вдосконалення архівної справи у рамках державної незалежності вимагали перегляду та розширення правових засад у цьому напрямі.

24 грудня 1993 р. вперше в історії архівної справи України прийнято закон, який врегулював відносини, пов’язані із формуванням, обліком, зберіганням і використанням Національного архівного фонду – Закон України “Про Національний архівний фонд і архівні установи”¹⁰. В його основу було покладено норми та процедури, вироблені архівною теорією і практикою колишнього Радянського Союзу, тому він не міг завчасно передбачити усіх особливостей розвитку архівної справи в умовах становлення нової самостійної держави. Закон – результат копійної роботи по вивченню та узагальненню досвіду попередників з метою уникнення притаманних їм помилок, суперечностей, неточностей. З часом практичне втілення у життя Закону продемонструвало необхідність його вдосконалення з урахуванням міжнародних правових норм і рекомендацій (зокрема, Рекомендації NR (2001) 13 Комітету міністрів Ради Європи країнам-членам стосовно європейської політики доступу до архівів; Кодекс етики архівістів), а також апробації вітчизняної архівістики, що призвело до розробки та прийняття Закону України “Про внесення змін до Закону України “Про Національний архівний фонд і архівні установи” від 2001 р.”¹¹ Закон проголосив один з основних принципів організації архівної справи в Україні – доступ до документів НАФ та довідкового апарату до них з часу їх надходження на зберігання до архівної установи та право користування ними усім громадянам України, іноземцям та особам без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах¹². При цьому архівним установам надається право обмежити доступ до документів НАФ у зв’язку з їх науково-технічним опрацюванням, перевіркою наявності та стану або реставрацією (на строк до одного року). Якщо проводиться великий обсяг значених робіт, строк обмеження може бути продовжений з дозволу центрального органу виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства, але не більше ніж на один рік. Згідно із Законом архівні установи також мають право відмовити в доступі до документів НАФ, що належать державі,

II. Теорія і методика архівознавства

територіальним громадам, неповнолітнім, особам, визнаним судом недієздатними, та особам, які грубо порушували порядок користування архівними документами. До 75 років обмежується доступ до документів, що містять конфіденційну інформацію про особу, а також створюють загрозу для життя чи недоторканості житла громадян (ст. 16). Обов'язковим при відмові користувачеві у доступі до документів НАФ є письмове посвідчення архівної установи із зазначенням вичерпних підстав цієї відмови (ст. 15).

Окремою статтею у Законі визначено обмеження доступу до документів НАФ, що належать іншим власникам: архівним підрозділам об'єднань громадян, релігійним організаціям, а також підприємствам, установам та організаціям, заснованих на приватній формі власності, та архівним установам, заснованих фізичними особами, які мають право обмежити доступ до документів НАФ. Ці обмеження встановлюються на вимогу власника документів або інших зацікавлених осіб з письмовим повідомленням центрального органу виконавчої влади у сфері архівної справи і діловодства та не поширюються на працівників державних архівних установ, суду, правоохоронних, контрольно-ревізійних та податкових органів, які виконують службові завдання¹³.

Прогресивність нової редакції Закону визначається наданням користувачам можливості використовувати, крім довідкового апарату, облікові документи, які раніше були доступними лише працівникам архівних установ (ст. 20).

Всі розглянуті вище нормативно-правові акти дають підстави констатувати, що архівне законодавство України спрямовано на дотримання демократичного принципу публічності архівів при розумних обмеженнях та на задоволення інформаційних потреб не тільки державних структур, а й усього суспільства та окремого громадянина.

До НАФ України, крім архівних матеріалів, які зберігаються у різних за групами архівних установах незалежно від форм їхньої власності, відносяться й архівні документи бібліотечних та музейних фондів, що нагромадилися у сховищах цих установ.

Базові закони України у бібліотечній та музейній галузях – “Про бібліотеки і бібліотечну справу”¹⁴ та “Про музеї та музейну справу”¹⁵ закріпили за музеями та бібліотеками право створювати архівні підрозділи (відділи рукописів та інші структурні підрозділи) у законодавчому порядку для постійного зберігання і використання документів НАФ та інших профільних документів¹⁶.

Право доступу до інформаційних ресурсів НАФ, що зберігаються в музеях та бібліотеках, ви-

значено Законом України “Про Національний архівний фонд і архівні установи”.

Курс на демократизацію архівної справи дав новий поштовх для розвитку її інформатизації. Одним з пріоритетних напрямів державної політики в сфері інформатизації, задоволення конституційних прав громадян на інформацію, побудови відкритого демократичного суспільства став розвиток національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет, забезпечення широкого доступу до цієї мережі громадян та юридичних осіб усіх форм власності в Україні та належне представлення в ній національних інформаційних ресурсів. Широкі можливості використання цього єдиного інформаційного простору дозволили перейти до широкомасштабного переведення накопиченої людством інформації в електронну форму; прискорили обмін інформацією та процес перенесення змісту документів з паперових версій на електронні, а також сприяли її конвертації з технологічно застарілих баз даних до новітніх.

Упродовж 1990-х та на початку 2000-х рр. підготовлено низку офіційних документів, що регулюють створення єдиної державної інформаційної системи та питання доступу до неї:

Закон України “Про інформацію” (див. вище);

Закон України “Про Концепцію Національної програми інформатизації”¹⁷. Головна мета цієї програми спрямована на забезпечення безперешкодного доступу громадян та суспільства до будь-якої інформації, що не становить державної таємниці на основі широкого використання інформаційних технологій, забезпечення інформаційної безпеки держави.

З метою збереження інформації про пам'ятки матеріальної і духовної культури, архівних документів та забезпечення швидкого доступу до них передбачено створення систем глобальних комп'ютерних комунікацій для їх ефективного використання у сфері освіти та виховання, що дасть змогу у будь-якій точці України отримувати відповідні знання з історії та культури України, культури інших народів через автоматизовані культурні заклади (розділ IV).

Закон України “Про захист інформації в автоматизованих системах”¹⁸. Він регулює правові відносини щодо захисту інформації в автоматизованих системах за умови дотримання права власності громадян України і юридичних осіб на інформацію та права доступу і обмеження на доступ до неї. Згідно зі статтею 6 цього Закону доступ до інформації, яка зберігається, обробляється і переда-

II. Теорія і методика архівознавства

ється в автоматизованих системах (АС), здійснюється лише згідно з правилами розмежування доступу, встановленими власником інформації чи уповноваженою ним особою. Без дозволу власника доступ до інформації, яка обробляється в АС, здійснюється лише у випадках, передбачених чинним законодавством. При цьому порядок доступу осіб і організацій зарубіжних держав до інформації в АС, яка є власністю держави, фізичних та юридичних осіб, та обмежень до неї встановлюється Державним управлінням захисту інформації в АС при Кабінеті Міністрів України (ст. 14).

Указ президента України “Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі” (№ 928/2000 від 31 липня 2000 р.). Ним передбачено створення у найкоротші строки належних економічних, правових, технічних та інших умов для забезпечення широкого доступу громадян, навчальних закладів, наукових та інших установ і організацій усіх форм власності, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, суб’єктів підприємницької діяльності до мережі Інтернет; створення можливостей для задоволення на пільгових умовах потреб у значених послугах навчальних закладів, наукових установ та організацій, громадських організацій, а також бібліотек, музеїв та інших закладів культури.

Аналізуючи законодавчу базу України з питань архівної, музейної та бібліотечної справ за останнє десятиріччя, можна без сумніву констатувати, що доступ до інформаційних ресурсів НАФ України набув більш демократичного характеру: свобода доступу до архівних документів значно розширилась, інтереси особистості та окремого користувача стали більш пріоритетними. Але поряд з цим залишають-

ся діючими і правові обмеження доступу до інформаційних ресурсів НАФ, необхідність яких небезпідставна: вони покликані захищати інтереси держави та особисті права громадян України.

¹ Archival Legislation of Ukraine: 1991–2003 / State Committee on Archives of Ukraine. – Kyiv, 2004. – P. 6.

² Боряк Геннадій, Новохатський Костянтин. Модерне архівне законодавство України // АУ. – 2004. – № 3. – С. 4.

³ (Ст. 34) Конституція України // Відомості Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141).

⁴ Відомості Верхов. Ради України. – 1992. – № 21. – Ст. 294; 1993. – № 10. – Ст. 76; № 11. – Ст. 93; № 13. – Ст. 119; № 17. – Ст. 184; 1994. – № 41. – Ст. 376; 1996. – № 3. – Ст. 11; Голос України. – 1996. – 28 груд.

⁵ Розділ III, ст. 14 “Збереження і використання культурних цінностей”.

⁶ Відомості Верхов. Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650; 2000. – № 27. – Ст. 213; 2002. – № 29. – Ст. 194; 2003. – № 28. – Ст. 214.

⁷ Розділ I, ст. 10 “Таранті права на інформацію”.

⁸ Відомості Верхов. Ради України. – 1994. – № 16. – Ст. 93; 1999. – № 49. – Ст. 428.

⁹ Закон України “Про інформацію”, ст. 30.

¹⁰ Про Національний архівний фонд і архівні установи: Закон України від 24 груд. № 3814-XII // Відомості Верхов. Ради України. – 1994. – № 15. – Ст. 86.

¹¹ Про внесення змін до Закону України “Про Національний архівний фонд і архівні установи”: Закон України від 13 груд. 2001 р. № 2888-III // Там само. – 2002. – № 11. – Ст. 81.

¹² Розділ V, ст. 15 “Доступ до документів Національного архівного фонду”.

¹³ Розділ V, ст. 17 “Обмеження доступу до документів Національного архівного фонду, що належать іншим власникам”.

¹⁴ Відомості Верхов. Ради України. – 2000. – № 23. – Ст. 177.

¹⁵ Там само. – 1995. – № 25. – Ст. 191; 1999. – № 28. – Ст. 231.

¹⁶ (Ст. 31) (Про внесення змін до Закону України “Про Національний архівний фонд і архівні установи”: Закон України від 13 груд. 2001 р. № 2888-III // Відомості Верхов. Ради України. – 2002. – № 11. – Ст. 81.).

¹⁷ Відомості Верхов. Ради України. – 1998. – № 27–28. – Ст. 182.

¹⁸ Там само. – 1994. – № 31. – Ст. 286.

Наталія Христова

СТАНДАРТИЗАЦІЯ В АРХІВНІЙ СПРАВІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Стандартизація в архівній справі ніколи не мала домінуючих позицій, що пояснюється традиційними уявленнями про неї, як про процес встановлення єдиних норм і вимог на готову продукцію, напівфабрикати, сировину й матеріали. Цю думку дуже добре ілюструє той факт, що серед стандартів, залишених у спадок від Радянського Союзу (18 тис. державних та понад 40 тис. галузевих стандартів), галузь мала лише мізерну частку.

Стандартизацію в архівній сфері слід розглядати лише у контексті загальнонаціональної стандартизації і для розуміння її проблем варто коротко охарактеризувати стан технічної політики України в цілому. На недавній зустрічі Л. Д. Кучми з Генеральним секретарем Міжнародної організації зі стандартизації (ISO) Аленом Бріденом глава нашої держави підтвердив зацікавленість у співпраці з ISO з питань обміну передовими технологіями

II. Теорія і методика архівознавства

і наголосив на тому, що запровадження стандартів цієї організації стане частиною державної політики євроінтеграції України. У межах “Угоди про партнерство і співробітництво між Україною й ЄС” наша країна взяла на себе зобов’язання гармонізувати законодавство, норми, правила, стандарти зі світовою й європейською практикою, але здійснення цих намірів потребує докорінної перебудови системи стандартизації в країні. Сьогодні вже можна говорити про початок першого етапу її реформування на законодавчому рівні, що підтверджують окремі статті й положення Закону України “Про стандартизацію”, згідно з яким “стандартизація – діяльність, що полягає у встановленні положень для загального і багаторазового застосування щодо наявних чи можливих завдань з метою досягнення оптимального ступеня впорядкування у певній сфері, результатом якої є підвищення ступеню відповідності продукції, процесів та послуг їх функціональному призначенню, усунення бар’єрів у торгівлі і сприяння науково-технічному співробітництву”¹ (1). Ст. 1 закону визначає стандарт як “документ, що встановлює для загального і багаторазового застосування правила, загальні принципи або характеристики, які стосуються діяльності чи її результатів, з метою досягнення оптимального ступеня впорядкованості у певній галузі, розроблені у встановленому порядку на основі консенсусу”. Можна стверджувати, що Україною вже зроблено перший крок у напрямку приведення державної системи стандартизації у відповідність до вимог ЄС, де стандарти мають рекомендаційний характер. Згідно зі ст. 12 Закону “Про стандартизацію” стандарти застосовуються на добровільних засадах, якщо інше не встановлено законодавством, і мають бути обов’язковими лише у разі, якщо це передбачено у нормативно-правових актах. На жаль, цю систему поки що важко впроваджувати в дію через необхідність вирішення питання вільного доступу до стандартів. Незважаючи на те, що законодавство зобов’язує Держспоживстандарт забезпечувати доступ до нормативно-технічних документів для споживачів, їх тексти не розміщують в мережі Інтернет, вони не входять до комп’ютерних баз даних бібліотек. Створений нещодавно при Держспоживстандарті Фонд нормативних документів, який зберігає, крім вітчизняних, понад 13 тис. стандартів ISO, 4 тис. – ІЕС, національні стандарти багатьох країн світу, надає виключно платні послуги щодо користування стандартами.

На законодавчому рівні в Україні визначено також пріоритетність прямого впровадження міжнародних і регіональних стандартів, дотримання міжнародних та європейських правил і процедур стан-

дартизації. Таким чином, тільки послідовне узгодження наших національних стандартів із вимогами міжнародних може стати запорукою успішного просування України у напрямку до європейської інтеграції.

Хоча сучасна національна технічна нормативна база вже нараховує понад 22 тисячі стандартів, що за кількістю відповідає рівню розвинених країн, говорити про значні досягнення в цій сфері ще рано. Складним для України виявився процес приведення у відповідність із вимогами ЄС системи стандартів: за період 2002–2005 рр. необхідно розробити та прийняти понад 8 тис. гармонізованих міжнародних стандартів (для асоційованого членства в ЄС має бути гармонізовано 80% стандартів). В Україні діє й приведено у відповідність до європейських і міжнародних лише 1343 національних стандарти (10%), що свідчить про низький рівень гармонізації. Через недостатнє фінансування цей процес може розтягнутися на багато років.

Зараз в країні працює 150 технічних комітетів різної спеціалізації, в т.ч. ТК 144 “Інформація та документація”, який є профільним для архівної сфери, де процес стандартизації, що хоча й повільно, але теж розпочався. Процес цей супроводжується необхідністю вирішення низки проблем, наукове опрацювання яких є нагальним завданням галузі.

На нашу думку, новий етап стандартизації в архівній справі розпочався 1998 року з прийняття першого вітчизняного галузевого стандарту ГСТУ 55.001-98 “Документи з паперовими носіями. Правила зберігання Національного архівного фонду. Технічні вимоги”. Підготовлені Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства ДСТУ 4163-2003 “Державна уніфікована система документації. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлювання документів”, ДСТУ 2732-2004 “Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять” (набуває чинності з 1 липня 2005 р.), ГСТУ 55.002-2002 “Фотодокументи. Правила зберігання Національного архівного фонду. Технічні вимоги”, ГСТУ 55.003-2003 “Кінодокументи. Правила зберігання Національного архівного фонду. Технічні вимоги” свідчать про певні здобутки галузі на шляху стандартизації.

На окрему увагу заслуговує питання гармонізації стандартів в архівній сфері. Проте цю проблему слід розглядати комплексно, запропонувавши якісно нові концептуальні підходи до осмислення процесів стандартизації, що мають набути подальшого розвитку в теоретичних дослідженнях галузевого інституту. Такий комплексний підхід повинен стати методологічним підґрунтям для аналізу та прогнозування можливих моделей стан-

II. Теорія і методика архівознавства

дартизації в галузі. Накреслена Держкомархівом України програма автоматизації ключових процесів в архівній справі дала поштовх розробленню національного стандарту описування на основі Загального міжнародного стандарту архівного описання (GENERAL INTERNATIONAL STANDARD ARCHIVAL DESCRIPTION ISAD(G)-99), який і було включено до національної частини Плану державної стандартизації на 2002 рік. В державних архівах вже накопичено значний досвід в описуванні документної інформації за власними методиками. Але в умовах інтенсивного використання автоматизованих архівних технологій постала необхідність уніфікації цих методик. Національні та міжнародні організації – комітети ЮНЕСКО, МРА, ІФЛА та інші впродовж останніх років працювали над стандартами описування. Кожна країна обрала свій шлях, але мета – досягнення стандартизації різних рівнів архівного описання – залишилася спільною.

Прийняття цього стандарту описування у подальшому гарантувало б ліквідацію бар'єрів при міжнародному обміні інформацією. Але беззастережне прийняття вимог міжнародного стандарту, замість очікуваних переваг, могло перешкодити застосуванню традиційних методик описування архівних документів. З урахуванням основного принципу міжнародної стандартизації - добровільності гармонізації та застосування стандартів, було вирішено розробити національний стандарт описування архівних документів зі ступенем відповідності "нееквівалентний". Стандарт було гармонізовано з метою дотримання вимог національних нормативних актів і конкретних норм, які склалися і стали традиційними в теорії і практиці описування архівних документів в Україні, що відкрило шлях як для удосконалення існуючих, так і для створення нових технологій описування.

Об'єктом стандартизації в розробленому УНДІАСД національному стандарті "Правила описування архівних документів" стали загальні правила описування в процесі укладання довідників із застосуванням традиційних або автоматизованих технологій. У подальшому правила описування окремих систем і підсистем документації (наукової, виробничо-експлуатаційної, економічної, масової комунікації, громадсько-політичної, управлінської, нормативної, особового походження тощо) та спеціальних видів документів у їхньому складі (електронних, кіно-, фото-, фоно-, відео-, картографічних, творчих, актових тощо) для традиційних та електронних інформаційно-пошукових систем мають створюватися на основі цих загальних правил.

Метою розроблення стандарту було вироблення узгодженої технології описування архівних документів задля подальшого багатоаспектного використання одноразово створеної вторинної архівної інформації та інтегрування описань в єдині інформаційно-пошукові системи, що мало підвищити ефективність пошуку й обміну інформацією про склад і зміст архівних документів як у межах держави, так і на міжнародному рівні.

Стандарт встановив принципи багаторівневого описування архівних документів, загальну структуру описової статті та загальних груп інформаційних характеристик для усіх рівнів описань; унормував загальні правила розкриття архівної інформації на різних рівнях описання фонду та методики ув'язування описань усіх рівнів в єдине цілісне багаторівневе описання архівного фонду.

Національний стандарт не суперечить зарубіжному аналогу, хоча і має певні відмінності. У вітчизняному стандарті змінено зміст, структуру, послідовність розміщення елементів описання (з метою дотримання логічного зв'язку у структурі описання у цілому), назву кожного елемента описання супроводжує правило щодо його описування, без зазначення мети, як це є в міжнародному стандарті; для кращого розуміння положень правил до кожного з них наведено національні приклади; введено додатковий елемент описання "Носій(і) інформації одиниці описування".

Проте варто наголосити на тому, що стандартизація в архівній сфері має стати не допоміжним фактором, позбавленим самостійної значущості, а одним з елементів, що забезпечить істотний внесок у розвиток сучасної архівної справи. Представлення у світовому інформаційному просторі архівних інформаційних ресурсів вимагає від архівістів вирішення низки проблем, пов'язаних, перш за все, із гармонізацією міжнародних стандартів.

Зрозуміло, що проблеми із гармонізацією переважно фінансові. Окрім того, заважає рухатися далі елементарна необізнаність працівників системи зі світовою практикою стандартизації, їх неготовність до роботи з міжнародними стандартами.

Слід констатувати, що на сьогодні відсутні чіткі прогнозні розрахунки щодо стандартизації архівних технологій, що пояснюється низьким рівнем інформаційно-аналітичного і організаційного супроводу процесу стандартизації. Цей неповний перелік питань, які необхідно вирішити, свідчить про гостроту зазначеної проблеми та необхідність наукового обґрунтування прогнозу щодо розвитку стандартизації в архівній сфері.

¹ Про стандартизацію: Закон України // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 31. – Ст. 145.

Вячеслав Петров, Андрій Крючин, Семен Шанойло, Людмила Крючина

ШЛЯХИ СТВОРЕННЯ НОСІВ ДЛЯ ДОВГОТРИВАЛОГО ЗБЕРІГАННЯ ІНФОРМАЦІЇ В ЦИФРОВІЙ ФОРМІ

Вступ. Обсяг інформації, представленої у цифровому вигляді, стрімко зростає. Завдання зберігання інформації на всіх етапах розвитку суспільства було одним з пріоритетних, його вирішення має забезпечити для майбутніх поколінь як збереженість знань, накопичених попередніми поколіннями, так і нової інформації. Існують види інформації, у тому числі й науково-технічної, для якої важко вказати терміни, коли ця інформація втрачає значимість чи стає непотрібною¹. У багатьох випадках цінність інформації згодом буде зростати. Прикладом може бути гідрометеорологічна інформація, яка дозволяє об'єктивно аналізувати повільну зміну довкілля і природних ресурсів, оцінювати ефекти впливу діяльності людей на природу. Це ж стосується і медичної інформації, аналіз якої за тривалі проміжки часу дозволяє виявляти тенденції розвитку груп людей, прояву різних захворювань, у тому числі пов'язаних зі зміною умов життя, впливом навколишнього середовища тощо. Обсяги інформації, представленої у цифровій формі, збільшуються не тільки за рахунок нової інформації, яка вже має електронну форму представлення, але й за рахунок переведення у цифрову форму раніше створених інформаційних ресурсів. Представлення інформації у цифровому вигляді дозволило вирішити ряд проблем зберігання інформації, створити зовсім нові можливості для доступу до інформації та її оброблення. Швидке впровадження цифрових технологій оброблення інформації, розвиток електронних бібліотек зумовили необхідність проведення спеціальних досліджень зі створення технологій довготривалого зберігання інформації, представленої у цифровому вигляді. Необхідність цих досліджень пов'язана з тим, що:

- постійно зростає попит на "онлайнове" одержання інформації;
- під час створення електронних бібліотек витрачені величезні кошти на оцифрування документів, підготовку баз даних, організацію доступу до електронних ресурсів;
- оцифрування видань минулих років створило умови для того, щоб вони стали відомі широкому колу дослідників².

Переведення документів у цифрову форму дозволило вирішити ряд проблем тривалого зберігання, зокрема: забезпечити можливість контролювання документів без втрати якості, усунення дефектів

на носіях з аналоговою формою (подряпини на відеоматеріалах, шуми на аудіозаписах тощо) та мультимедійного представлення інформації.

Створення величезних архівів інформаційних матеріалів у цифровій формі призвело до появи ряду проблем, що вимагають вирішення найближчим часом, а саме: створення надійних носіїв для довготривалого зберігання цифрової інформації, розроблення і впровадження спеціальних форматів для запису інформації, яка підлягає довготривалому зберігання, розроблення спеціальних пристроїв зчитування інформації. Незважаючи на важливість і складність завдань щодо вирішення проблем швидкого морального старіння програмного забезпечення, а також технічного і морального старіння систем зчитування інформації, найважливішою з цих проблем є створення носіїв для довготривалого зберігання цифрової інформації.

Під час використання інформації у цифровому вигляді виникає необхідність розробляти і використовувати спеціальні засоби для унеможливлення змін записаної інформації, доповнювати дані в електронному вигляді контекстною інформацією, зберігати не тільки самі носії, але й пристрої запису інформації на них, а також програмне забезпечення, що реалізує представлення інформації у формі, прийнятній для сприйняття³. Носії з цифровою формою представлення інформації більш чутливі до появи локальних дефектів у записах.

Важливою для носіїв архівного зберігання інформації є форма її представлення. Ця форма повинна дозволяти відтворювати інформацію різними фізичними методами. Прикладом вдалого вибору форми фізичного представлення може служити використання мікрорельєфного представлення інформації на воскових циліндрах, грамплатівках, компакт-дисках.

Записи на воскових циліндрах, шелачних грамплатівках, виконані з рельєфним представленням інформації на досить недосконалому устаткуванні, при застосуванні сучасних технологій можуть бути відтворені з кращою якістю⁴. У даний час розроблюються методи рельєфного запису з щільністю запису порядку десятків Гбайт/см².

Сучасні носії для архівного зберігання інформації. Зараз для архівного зберігання інформації в цифровій формі переважно використовують магнітні стрічки⁵. Накопичено значний дос-

II. Теорія і методика архівознавства

від зберігання аудіо- і відеоінформації на магнітних носіях. Існують зразки магнітних стрічок з аналоговими аудіозаписами, на яких інформація зберігається більше 50 років. За останні десятиліття значно удосконалено системи магнітного запису на стрічковому носії і зокрема:

- використання основ з поліетилентерефталата дозволило зменшити товщину стрічок, збільшити швидкість переміщення носіїв;
- нанесення алмазоподібних захисних покриттів дозволило забезпечити механічний захист інформаційного шару;
- вакуумнонапилені магнітні покриття мають мінімальну кількість дефектів, пов'язаних зі сторонніми включеннями, високу стабільність магнітних властивостей.

Основну увагу під час розроблення нових типів магнітних стрічок приділялося підвищенню щільності запису інформації (ємність сучасних магнітних стрічок складає сотні Гбайт) і швидкості записування інформації (швидкість записування/відтворення складає десятки мільйонів байт/с). Однак гарантований строк зберігання інформації на стрічках практично не змінився – (30–40) років⁶. Суттєві труднощі під час використання магнітних стрічок для архівного зберігання даних зумовлює наявність значної кількості форматів записів (сотні), які у більшості випадків є несумісними або малосумісними, а також різних пристроїв запису. Така ситуація призводить до необхідності періодично проводити перезапис на нові носії. Якщо враховувати обсяги інформації, збереженої на магнітних стрічках (тільки аудіозаписів – десятки мільйонів годин), то ця операція стає дуже високовартісною і складною для реалізації.

Відсутність надійних носіїв для цифрового запису визначила в останні роки інтерес до зберігання інформації на мікрофільмах в аналоговій формі. Пропонується технологія архівного зберігання, за якою створюється цифровий файл, що записується в аналоговій формі на мікрофільм як резервна копія для довготривалого зберігання. У разі втрати цифрової копії вона може бути відновлена при скануванні мікрофільму. Строк зберігання галогенідосрібних мікрофільмів може складати десятки років. Однак, ця технологія не дозволяє записувати мультимедійну інформацію, забезпечувати високі швидкості відтворення даних.

Аналіз можливостей використання оптичних дисків для довготривалого зберігання інформації. Серед розроблених на сьогодні технологій найбільше задовольняють вимоги щодо створення носіїв для довготривалого зберігання оптичні методи запису і зберігання інформації.

Оптичні носії мають ряд особливостей, що дозволяють розглядати їх як перспективні носії для довготривалого зберігання інформації, а саме:

- безконтактне зчитування інформації, що забезпечує доступ до змісту документа без порушення оригіналу і можливість довготривалого зберігання інформації;
- використання фізичних методів захисту записаної інформації від механічних пошкоджень;
- реалізація зворотної сумісності на нових типах пристроїв відтворення інформації;
- висока щільність запису, можливість збільшення щільності і швидкості запису інформації;
- використання режиму однократного записування і багаторазового зчитування, при якому зроблений на такому диску запис не може бути стертий чи замінений на новий (інформація архівних документів не підлягає будь-якому коригуванню);
- використання надійного рельєфного представлення інформації;
- можливість застосування високостабільних матеріалів для виготовлення оптичних дисків;
- використання універсальних захисних контейнерів для всіх типів оптичних дисків.

Найдовший строк зберігання серед оптичних дисків мають оптичні диски на скляних підкладках з одношаровим покриттям типу WORM⁸. Строк зберігання записаної інформації на них може складати, на думку розроблювачів, 100 років, тоді як такий строк для стандартних компакт-дисків – не більше 20–30 років. Цей строк залежить від особливостей технології виготовлення носіїв, призначених для масового користування. Строк зберігання інформації на стандартних компакт-дисків обмежений через такі причини:

- нестабільність властивостей і недостатня механічна міцність підкладок з полікарбонату;
- використання оптичних інтерференційних структур, виконаних з різнорідних матеріалів (у деяких типах компакт-дисків (CD-R) має місце мала адгезія між шарами), що призводить до зміни оптичних властивостей при коливаннях значень температури і вологості;
- сильна залежність властивостей носіїв від умов виготовлення компакт-дисків і режимів записування інформації на них.

Значно підвищити надійність зберігання інформації порівняно зі стандартними компакт-дисків (CD, DVD) і носіями типу WORM (оптичні носії з локальним видаленням матеріалу поглинаючого шару на ділянках запису сфокусованим лазерним випромінюванням) можливе за рахунок виготовлення носіїв зі стабільнішими в часі характеристиками, здатними витримувати коливання темпе-

II. Теорія і методика архівознавства

ратур і вологості в ширшому діапазоні, ніж носії з полікарбонатними підкладками. Доцільно створювати носії інформації з однорідних матеріалів⁹.

Ці носії слід виготовляти з використанням технологій, що застосовують у виробництві компакт-дисків. В них використовують формати представлення даних на стандартних компакт-дисках, вони мають геометричні розміри стандартних компакт-дисків і відтворюють на плеєрах стандартних компакт-дисків. Ці носії можна розглядати як розширення “сімейства” компакт-дисків зі специфічною сферою застосування. У металевих носіях інформації використовують мікрорельєфне представлення інформації на нікелевих підкладках товщиною 0,1–0,3 мм, що герметизовані захисними прозорими шарами з полімерних матеріалів або силікатного скла. За необхідності можна здійснювати заміну захисних шарів (реставрація носія). Строк зберігання інформації на металевих носіях може складати сотні років. Так, мідно-нікелеві штампи для тиражування грамплатівок, виготовлені 60–70 років тому, добре збереглися й аудіоінформація з них відтворюється з високою якістю звучання. Проведений аналіз хімічного складу поверхневого нікелевого шару показав, що проникнення кисню в штамп незначне й окисли локалізовані в основному на домішках. Суцільна окисна плівка на поверхні нікелю відсутня. Сучасні методи гальванопластики дозволяють одержувати нікелеві носії з кількістю домішок не більш 0,005–0,01 %, що менше, ніж на порядок кількості домішок у металах для тиражування грамплатівок. Це створює додаткові можливості для забезпечення довготривалого зберігання металевих носіїв. Окисні шари на поверхні нікелевих носіїв, що спричиняють до зміни геометричних розмірів пітів, можуть утворюватися за 250–300 років. Найбільша проблема, що виникає під час використання металевих носіїв полягає у необхідності захисту поверхні носіїв від забруднень. Перспективною є технологія виготовлення компакт-дисків зі скляними підкладками, що дозволяє зберігати зафіксовану на них інформацію сотні років.

Висновки:

1. Використання оптичних носіїв дозволяє вирішувати основні проблеми забезпечення довготривалого зберігання цифрової інформації.

2. Строки зберігання інформації на оптичних носіях можуть бути істотно збільшені (до 200–300 років) при використанні високостабільних матеріалів для підкладок носіїв і однорідних структур для представлення інформації.

3. Одним з основних чинників, що визначають тривалий строк зберігання інформації на металевому і скляному оптичному дисках, є можливість зчитувати інформацію з них різними методами, наприклад методом скануючої тунельної мікроскопії.

¹ Coughlin T., Waid D. SANs/SSPs drive storage demand // Data Storage – Feb. 2001. P.30-33.

² Демидов А. А. Перспективи співробітництва по збереженню цифрового насліддя // Труды конф. “Информация для всех: культура и технологии информационного общества”. – Москва, 1–5 декабря 2003 г. – С. П2-1-1–П2-1-4; Афиногенов Л. П. Длительное хранение информации в технических системах. – Л.: Гидрометеиздат, 1983. – 256 с.

³ Hedstrom M. Digital preservation: a time bomb for digital libraries // <http://www.uky/kierman/DL/hedstrom.html>; Пономаренко В. К., Пономаренко А. В. Программное и техническое обеспечение долгоживущих физических копий текстовых и графических данных // Труды конф. “Информация для всех: культура и технологии информационного общества”. – Москва, 1–5 декабря 2003 г. – С. 2-12-1–2-12-3.

⁴ Petrov V. V., Onyshchenko O. S., Kryuchin A. A., Shanoylo S. M., Ryabokon I. P. Optomechanical method of Edison cylinders sound reproduction // Proc. of the 102 nd AES Convention 1997, March 22–25. – Munich, Germany. – Preprint 4491 (M4).

⁵ Устинов В. А. Обеспечение физической сохранности архивных документов // Техника кино и телевидения. – 2000. – № 6. – С. 44-48; Фрадкин В. Прошлое, настоящее и будущее носителей информации // <http://www.dw-world.de>.

⁶ Устинов В. А. Носители для аудиовизуальных архивов // Техника кино и телевидения. – 2003. – № 12. – С. 54–57; Левин Л. Современные форматы НМЛ // ВУТЕ (Россия). – 2003. – № 8. – С. 48–52.

⁷ Михайлов О. А. Электронные документы в архивах. – М.: Диалог-МГУ, 2000. – 325 с.

⁸ Там же.

⁹ Frost T. Plasmon DVD goes to Mars // One to One. – 2004. – № 3. – Р. 6; Петров В. В., Крючин А. А., Шанойло С. М., Косско І. О., Кравець В. Г. Способи вирішення проблеми довгострокового зберігання інформації, записаної в цифровому вигляді // Доповіді Національної академії наук України. – 2003. – № 4. – С. 52–58; HD-Rosetta archival preservation services // <http://www.norsam.com>.

Петро Марченко

ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ ЗБЕРІГАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ ДОКУМЕНТІВ В АРХІВІ (аналіз Інтернет-ресурсів)

1. Про концепцію електронного документа (ЕД)

Розвиток інформаційних технологій та Інтернету ініціювали дискусії та дослідження щодо концепції ЕД, його відмінностей та особливостей порівняно з традиційним документом з паперовим носієм. Деякі американські архівісти¹ вважають що:

- ЕД або комбінація ЕД, створювані фізичними або юридичними особами, є доказом дій або взаємодії та містить інформацію про зміст дій та взаємодії;

- ЕД відомий своїми метаданими (“метадані” (англ. – metadata)² означає “дані, що пов’язані або стосуються інших даних), тобто інформацією яка визначає його соціальну визначеність та розумінням (зміст, контекст, структура). Різноманітні набори метаданих мають стати юридичними, діловими, організаційними, процедурними доказами автентичності для авторів, користувачів та дослідників.

Як об’єкт архівного зберігання ЕД характеризується такими ознаками:

- ЕД є програмно-технічно залежним продуктом;

- ЕД мають широкий спектр інформаційного відображення (текстові, електронні таблиці, бази даних, мультимедійні);

- форма документа може бути відокремлена від змісту, зміст документа може бути фрагментованим (бази даних), тобто фізично документ може зберігатися в декількох різних файлах;

- ЕД може мати посилання, які не контролюються автором документа, наприклад, під час користування Інтернет-файлами, або корпоративними базами даних, що відрізняються життєвим циклом;

- ЕД зберігають на фізичних носіях інформації (магнітні, оптичні пристрої), що не можуть гарантувати довготривале збереження інформації (процес розмагнічування, механічне ушкодження, фізичне та моральне старіння програмно-технічних засобів).

Формати створюваних ЕД характеризуються тим, що мають відкриту або закриту специфікацію, рівень стандарту, або просто характеризуються обсягом розповсюдження та використання. Відзначається³, що в вирішенні проблеми довготривалого зберігання ЕД акцент має бути на створенні надійного сховища специфікацій форматів, документації та програм. Поширені такі формати електронних документів⁴:

- формати відкритого тексту (plain text): в діловодстві для створення ЕД широко використо-

вуються формати програм Microsoft (Word, Excel), які характеризуються тим, що мають закриту специфікацію. В зв’язку з тим, що це не прийнятно в аспекті довготривалого зберігання ЕД, для архівів рекомендується використовувати формат відкритої специфікації – PDF фірми Adobe Systems Inc. програма “Acrobat”, який визначений ISO (The International Organization for Standardization) як стандарт (ISO/DS 19005–1) довготривалого зберігання електронних документів;

- формати графічних зображень:

- TIFF (Tag Image File Format): графічний формат, який рекомендується як стандарт високої якості зображень для широкого застосування і довготривалого зберігання графічних зображень;

- GIF (Graphics Interchange Format): графічний формат рекомендований для передавання зображення каналами зв’язку, не рекомендується як формат довготривалого зберігання зображень;

- JPEG (Joint Photographic Experts Group): графічний формат з ущільненням інформації з мінімальними її втратами, широко використовується в Інтернет, в діловодстві, ЕД в цьому форматі надходять і до архіву;

- інші формати (pict, bmp тощо) використовують в специфічних додатках і не рекомендовані для довготривалого зберігання зображень;

- формат структурованого тексту (текстові документи, які мають графічні та аудіо вclusions, Інтернет-посилання тощо): поширено використання формату SGML (Standard Markup Generalized Language). Цей формат структурованих документів має можливості подетального відкривання документа в зв’язку з чим зручний для довготривалого зберігання документів в архівах.

Архівісти та дослідники покладають великі надії на нещодавно представлений формат XML (Extensible Markup Language), прийнятий для створення та зберігання структурованих ієрархічних даних незалежно від характеристик програмно-технічних засобів. Формат створено W3C (World Wide Web Consortium)⁵. Носії інформації для запису ЕД класифіковано таким чином⁶:

- CD-ROM, CD-R носії: найпридатніші для архівного зберігання електронних документів, мають відносно значну ємність інформації для запису, захищені від випадкового стирання, досить широко використовуються і виготовляються (виробники обіцяють для своєї продукції термін без-

II. Теорія і методика архівознавства

печного зберігання інформації 100 і більше років). На практиці рекомендовано перезапис інформації на CD кожні 10 років при забезпеченні належних умов зберігання (інколи спостерігається руйнація алюмінієвої основи);

- DAT (Digital Audio Tape), DLT cassettes: порівняно з CD, записана інформація може бути випадково модифікована або стерта, але зручні при опрацюванні великої за об'ємом інформації (декілька десятків GB);

- DVD (Digital Versatile Disk): оптичний диск, має такі ж переваги як і CD і більше, оскільки може зберігати до 17 GB інформації і набувають широкого вжитку;

- ZIP-drive: носії за об'ємом в 100–250 MB інформації, не мають промислового стандарту і можливі у використанні за відсутності інших засобів;

- 1.44 MB floppy disk: найменш придатний для архівного зберігання: мала ємність, висока вразливість, приймаються тільки за погодженням з архівом.

2. Проблема архівного зберігання ЕД та стратегії її вирішення

Довготривале, довічне (тобто, по можливості найтриваліше) зберігання ЕД є однією з проблем інформаційної спільноти, важливість якої визначається все більшим проникненням інформаційних технологій в життя людини. Chen S.S.⁷ характеризує проблему довготривалого зберігання ЕД як “критичну, накопичувану слабкість нашої інформаційної інфраструктури”. Відзначається, що проблема архівного зберігання є як технічною так і організаційною проблемою. Технічна проблема полягає в досить короткому життєвому циклі програмно-технічних засобів створення ЕД та носіїв інформації для їх зберігання (моральне та фізичне старіння). Організаційна проблема полягає в тому, що не завжди архівісти мають вплив на вирішення питань законодавчого та фінансового забезпечення організації створення та функціонування ЕД.

Міжнародна Рада Архівів (ІСА), Комітет електронних документів в 1997 р. визначив основні принципи довготривалого зберігання ЕД в архівах⁸.

Відповідно до цих рекомендацій архів повинен:

- дослідити життєвий цикл електронних систем, що створюють та зберігають архівні ЕД;
- упевнюватись, що ЕД, які створюють і зберігають, є автентичними і цілісними;
- здійснювати експертизу та контролювати процеси зберігання архівних ЕД;
- об'єднати вимоги до зберігання та користування ними, забезпечивши їх доступність.

Автентичність архівного ЕД – одне з вузлових питань. Загроза втрати автентичності ЕД зумовлена здатністю редагування програмними засобами а також необхідністю в конвертуванні та міграції документів (переміщення ЕД в наступне покоління програмно-технічних засобів).

В електронній публікації⁹ автентичність визначена як доказ того:

- що ЕД відповідає зазначеному;
- що ЕД, створений або надісланий зазначеним автором або організацією, що створили його;
- що зазначений час відповідає часу створення або надсилання.

Для забезпечення автентичності ЕД створювані метадані мають містити відомості про криптографічні перетворення документа (електронний цифровий підпис) або контрольна сума одиниць інформації для документа, а також інформацію, що автори мають визначені повноваження створення та передавання ЕД до архіву. У процесі здійснення процедур з ЕД електронний цифровий підпис або контрольна сума мають бути підтверджені.

До визначених стратегій вирішення проблеми довготривалого зберігання ЕД слід віднести¹⁰:

- стратегію консервації: базується на збиранні та зберіганні морально застарілих програмно-технічних засобів, що дозволяють відображати ЕД в конфігурації, в якій він був створений;
- стратегію емуляції – розроблення програм, які відтворюють дії морально застарілого програмного забезпечення так, що будуть отримані результати так само як і в конфігурації програмно-технічного забезпечення, в якому було створено ЕД;
- стратегію міграції – періодичне перенесення ЕД з існуючого в наступне покоління програмно-технічних засобів;
- стратегію інкапсуляції: базується на ідеї, що ЕД має інформаційну оболонку, що містить описання, яке слугує для організації процесів його зберігання та користування, тобто метадані.

Перша стратегія є не досить практичною: технічні засоби та програмне забезпечення виробляється та виготовляється незалежними виробниками, тому у разі припинення виробництва, відновлення працездатності обладнання потребує значних фінансових ресурсів.

Друга стратегія – емуляції, потребує зберігання значного обсягу документації стосовно програмно-технічних морально застарілих засобів, що дозволить в майбутніх поколіннях здійснити конвертацію або розробку програмного забезпечення для відтворення і подальшого зберігання оригіналів ЕД. Ця стратегія досить обтяжлива, а тому також потребує великих витрат.

III. Теорія і методика архівознавства

Періодична міграція електронних документів із покоління в покоління програмно-технічних засобів є одним з перспективних рішень проблеми довготривалого зберігання ЕД. Успішне використання цієї стратегії залежить від метаданих, пов'язаних з електронним документом, що містять історію міграції документа і забезпечує розуміння середовища, в якому було створено ЕД.

Стратегія інкапсуляції притягує увагу архівістів, наприклад Австралії¹¹, як можливість перенести початок традиційного життєвого циклу для ЕД на момент до його створення, або водночас зі створенням, так звана концепція “records continuum”. Це, на думку дослідників, створює усі умови для успішного вирішення проблеми довготривалого зберігання ЕД. Ця стратегія передбачає включення до метаданих певної частини архівного описування і передавання до архіву ЕД у вигляді інкапсульованого інформаційного об'єкта.

3. Огляд зарубіжних проектів та ініціатив

Основні зарубіжні проекти та ініціативи щодо вирішення проблеми довготривалого зберігання ЕД виконані у співпраці асоціацій бібліотекарів, архівістів та керуючих документацією.

Архівісти та керуючі документацією на початку концентрували свою увагу на створенні ЕД в автоматизованих системах діловодства. Одним з найперших таких досліджень був Піттсбургський проект “PIIT”¹². Результатом цього проекту була розробка прийнятних функціональних вимог до систем діловодства. Головною вимогою було те, що системи мають забезпечувати приймання, використання та як можливо у більш продовженому часі здатність відтворення ЕД. В проекті була також запропонована базова модель метаданих ЕД для ділових зв'язків (Business Acceptable Communications), яка включає унікальний ідентифікатор документа та назву ресурсу для його відкриття, умови користування ЕД, структура ЕД, функції перевірки документа під час користування ним. Метадані документа мали нести всю необхідну інформацію, що дозволяла користування документом в умовах навіть коли комп'ютерна система, або інформаційний стандарт за яким його було створено, вже відсутні. Специфікація метаданих була прийнята до міжнародного стандарту архівного описування ISAD(G) (General International Standard Archival Description)¹³.

Значний внесок у вирішення зазначеної проблеми отримав проект PANDORA (Preserving and Accessing Networked Documentary Resources of Australia), розроблений співробітниками Національної бібліотеки Австралії¹⁴. В ньому була запропо-

нована модель (діаграма) зв'язків та відповідних метаданих для інформаційних об'єктів, що також важливо для функціонування ЕД.

Інший значний проект, реалізований в Австралії, це проект – “Стратегія електронних документів штату Вікторія” або VERS (Victorian Electronic Records Strategy), що базується на стратегії інкапсуляції ЕД (the VERS Encapsulated Object) із використанням формату XML (Extensible Markup Language). Специфікації цього проекту визначені як чинний стандарт діловодства і передавання ЕД до архіву PROV (Public Record Office of Victoria)¹⁵.

Заслугує на увагу проект OAIIS (Open Archival Information System – Відкритий проект архівної інформаційної системи)¹⁶, виконаний за ініціативою ISO Консультативним комітетом систем космічних даних CCSDS, у складі якого представники десятих країн.

Проект визначив загальну структуру архівних інформаційних систем. Слово у назві “відкритий” означає його відкритість в аспекті використання, адже він запропонований як базова модель у контексті вимог архівістів, тобто наявності довготривалого зберігання електронних даних за умови змін технологій, носіїв інформації, форматів даних, складу користувачів.

Базова модель OAIIS:

- пропонує базову модель довготривалого зберігання і доступу до електронних даних;
- надає концепцію, що дозволяє усім не архівним організаціям бути активними учасниками в процесі зберігання документів;
- описує структуру архіву (термінологія, архітектура засобів, експлуатація) для існуючих та майбутніх архівів;
- слугує підставою для порівняльного аналізу та дискусій з питань функціональної та інформаційної моделей довготривалого зберігання електронних даних;
- пропонує специфікації функцій прийому, доступу, адміністрування та зберігання електронних даних.

У Великобританії 1998 р. консорціум “The Consortium of University Research Libraries (Консорціум університетських дослідницьких бібліотек)” разом з організацією UKOLN (The UK Office for Library and Information Networking) приступили і виконали протягом трьох років в співробітництві з Національним архівом PRO (Public Records Office) проект типового зразку електронного архіву CEDARS (the CURL Exemplars in Digital ArchiveS)¹⁷.

У даному проекті значну увагу приділено метаданим ЕД у вирішенні проблеми довготривалого збереження з використанням стратегій емуляції та міграції. Важливим є також вирішення питання

II. Теорія і методика архівознавства

створення самих метаданих, їх збереження та управління метаданими.

Підсумки

Викладене дозволяє зробити висновок, що в Україні на початковому етапі вирішення проблеми архівного зберігання ЕД необхідним є розв'язання таких питань:

- визначення стратегії довготривалого зберігання, формату ЕД, носіїв інформації;
- розроблення структури та змісту метаданих ЕД;
- розроблення архітектури програмно-технічних засобів для реалізації архіву ЕД.

Попередньо можливо відзначити перспективні напрями – це стратегія інкапсуляції ЕД, яка на початку реалізується в системах автоматизованого діловодства і має метадані, семантична модель яких має відтворювати вітчизняні нормативні вимоги до організації діловодства та роботи архівів.

Архітектура програмно-технічних засобів для реалізації архіву електронних документів може базуватися на широко застосовуваній платформі Microsoft. Такі пропозиції, наприклад, зроблені фахівцями Російської Федерації в проекті “Электронный документооборот и делопроизводство. Решение Microsoft в области документооборота для российских органов государственной власти и местного самоуправления”¹⁸.

¹ D. Bearman and J. Trant. “A Report from Archives Community” // URL: <http://www.asis.org/Bulletin/98/Bearman.html>.

² Bearman. D. “Research issues in metadata. Working Meeting on Electronic Records Research, Pittsburgh” // URL: <http://www.sis.pitt.edu/~cerar/s4-db.htm>

³ Lawrence G. W., Kehoe W. R. & others. “Risk Management of Digital Information: a file format investigation” // URL: <http://www.clir.org/pubs/abstract/pub93abst.html>

⁴ URL: <http://www.pro.gov.uk/The National Archives Records Management/file-creation.html>

⁵ “Основи XML” // URL: <http://www.microsoft.com/rus>

⁶ URL: <http://www.pro.gov.uk/The National Archives Records Management/storage of semi-current records.html>; http://www.naa.gov.au/recordkeeping/apend_a.html

⁷ M. Day. “Integrated Metadata Schema Registries” // URL: <http://www.ukoln.ac.uk/metadata/htm>

⁸ International Council on Archives / Committee on Electronic Records: Guide for Managing Electronic Records from an Archival Perspective, ISA Studies, – Paris, 1997 // URL: http://www.ica.org/biblio/cer/guide_eng.html

⁹ Dr. Laura Millar. “Authenticity of Electronic Records: a Report prepared for UNESCO and International Council of Archives” // URL: http://ica.org/biblio/cds/Study13_2 Erev.pdf

¹⁰ NARA, 18-th Preservation Annual // URL: <http://www.archives.gov/nara/thebodeau.htm>

¹¹ O. Shea G. “Keeping electronics records: issues and strategies” // URL: <http://www.netpac.com/provenance/vol1/no2/features/erecs1a.htm>

¹² James Williams, Richard J. Cox, David Bearman. “Functional Requirements for Evidence in Recordkeeping”, University of Pittsburgh, School of Information Sciences // URL: <http://www.lis.pitt.edu/~nhprc/>

¹³ Tony Gill, Anne Gilliland-Swetland and Murtha Baca. “Introduction to Metadata”, Los Angeles, Calif.: Getty Information Institute, 2000 // URL: http://www.getty.edu/gri/standard/intrometadata/3_crosswalks/index.htm

¹⁴ National Library of Australia, Request for Tender for the provision of a Digital Collection Management System. Attachment 2 – Logical data model. 23 August 1999 // URL: <http://www.nla.gov.au/dsp/rft/index.html>

¹⁵ PROS 99/007. Standard for the management of electronic records, v. 1. 2. // URL: <http://www.prov.vic.gov.au/vers/standards/pros9907.htm>

¹⁶ CCSDS 650.0-B-1. (2002). Reference model for an Open Archival Information System (OAIS). The Consultative Committee for Space Data Systems // URL: <http://www.classic.ccsds.org/documents/pdf/CCSDS-650.0-B-1.pdf>

¹⁷ URL: <http://www.leeds.ac.uk/cedars/> URL:

¹⁸ URL: http://www.microsoft.com/rus/download.aspx?file=/Docs/government_workflow_offering.doc

Татьяна Ананьева

К ВОПРОСУ О СИСТЕМАТИЗАЦИИ ЭПИСТОЛЯРНЫХ ИСТОЧНИКОВ

Отнюдь не посягая на устои литературоведения, с источниковедческой точки зрения можно заметить, что главное *действующее* лицо Гоголевского “Ревизора” – не Хлестаков (как думал сам автор), не Городничий (как внушил всем Виссарион Белинский), а Иван Кузьмич Шпекин, служивший по почтовой части где-то между Петербургом и Саратовской губернией. Именно доставленные им письма открывают и замыкают сюжет “государственной пьесы”, которой, как видно, суждено никогда не утратить своей актуальности. Прилюдное чтение личных писем приводит к перетасовке судеб, снимает маску загадочности с заурядной физиономии Хлестакова. Однако, вот была бы история, не вскрый почтмейстер то письмо...

Гоголевский гротеск – преувеличение, но преувеличение реального. Почтмейстер Шпекин, который не только доставляет, но и зачитывается чужими письмами, нередко становясь их *единственным* читателем, – фигура гротескная, но в этой химере есть любопытные реальные черты. В том числе и небезыңтересные для эпистолярного источниковедения.

Дважды в пьесе звучат его “солные партии”¹ и оба раза они являются своеобразным гимном письмам. Однако, если, отвлекшись от эмоциональной стороны дела и от сюжета в целом, просеять сквозь источниковедческое сито слова и действия почтмейстера, то интересным для нашей темы окажется тот факт, что провинциальный почтмейстер безошибочно определял те письма, которые *можно* вскрыть и прочитать. Речь, конечно, не о прямой юридической санкции. Закон, подтверждавшийся каждым восходившим на престол императором, провозглашал конфиденциальность частной переписки, требуя Высочайшего повеления для исключительных случаев ее нарушения. Но вряд ли для кого-то оставалось неизвестным существование перлюстрации писем. В первой половине XIX века она получила ранее невиданное распространение, формировалась система негласной перлюстрации с полицейскими целями, охватывавшая большой массив частной переписки.

Получалось, что Иван Кузьмич, превративший вскрытие и прочтение частной переписки едва ли не в норму почтового обслуживания, с юридической точки зрения нарушал закон, но по существовавшей негласной практике – исполнял служебные обязанности. Примечательно замечание стража закона, судьи Аммоса Федоровича: “Смотрите, достанется вам *когда-нибудь* [курсив наш – Т. А.]

за это”. “Ах, батюшки!” – реагирует почтмейстер. Точки над *i* расставляет городничий, только что сам просивший почтмейстера о подобной услуге: “Ничего, ничего. Другое дело, если бы вы из этого публичное что-нибудь сделали, но ведь это дело семейственное”.

Однако, в финале, узнав о вскрытии письма еще не разоблаченного “ревизора”, городничий недоуменно восклицает: “Да как же вы осмелились распечатать письмо такой уполномоченной особы?” Ответ уже был получен из предыдущей тирады почтмейстера. При всей любви к эпистолярному чтению, он и не помышлял вскрывать письмо “ревизора”, но “неестественная сила побудила. Призвал было уже курьера с тем, чтобы отправить его с эштафетой, но любопытство такое одолело, какого еще никогда не чувствовал”².

Итак, Иван Кузьмич, без тени смущения пересказывавший письмо “одного поручика” и даже призывавший приобщиться к чтению преинтересных, а порой и назидательных чужих писем, испытал муки сомнений и страха перед письмом “уполномоченной особы”.

Оказывается, почтмейстер хорошо различал, на какие письма можно покушаться, а какие – неприкосновенны, потому что усвоил закон законов – Табель о рангах. Поручик – чин XII класса, и это уже само по себе служило индульгенцией для почтмейстера.

Чтобы безнаказанно удовлетворять страсть к эпистолярному чтению, т. е. чтобы не проникнуть в эпистолярное пространство особ выше определенного класса по Табели о рангах, от почтмейстера требовалось не так уж много: учитывать эпистолярные реалии, которые составляли предмет его служебных познаний и опыта. “Читать или не читать” – ответ на вопрос содержался в качестве и внешнем виде сургучной печати, качестве бумаги, адресе, чернилах, почерке и т. д. Здесь “чин постоянно напоминал о себе своему носителю. Чин пишущего и того, к кому он обращается, определял ритуал и форму письма”³. Однако ни последнее замечание, ни подсказка почтмейстера Шпекина долго не привлекали заслуженного ими внимания.

Конечно, тот факт, что разные письма требуют разного “прочтения”, разных исследовательских подходов, был давно очевиден для историков и источниковедов. С осознанием этого факта были связаны и многочисленные попытки систематизации писем⁴, но они традиционно использовали темати-

III. Джерелознавчі галузі знань

ческий критерий, исходили из содержания текстов, хотя это вынуждало к значительным натяжкам, не проясняло механизм происхождения и бытования источников. Несмотря на признание факта, что “многообразное содержание частной переписки трудно подчинить какой-либо систематизации”⁵, прозвучавшее два десятка лет назад, источниковедческая мысль продолжала искать успеха в преодолении этих трудностей.

В литературе встречались упоминания о том, что содержание, стиль, тон, манера письма определяются двумя факторами: “естественно возникающей потребностью в той или иной стилистической форме сообщить другому лицу те или иные сведения” и “реально сложившимися взаимоотношениями корреспондентов”⁶. Это важное замечание обращало внимание на то, что большинство формальных и содержательных качеств писем (начиная от качества бумаги и заканчивая достоверностью сообщаемой информации) зависят не собственно от текста, а находятся за его пределами: текст определяется контекстом. Однако, верное по сути, но неопределенное, размытое понятие “реально сложившиеся взаимоотношения корреспондентов” допускает большие разночтения.

Необходимые уточнения, развитие и оформление идеи можно найти в книге А. Г. Голикова и Т. А. Кругловой⁷. Рассматривая механизм обмена (а не просто сообщения) письменной информацией, авторы говорят о развивавшихся на его основе системах переписки, различавшихся по назначению, содержанию, форме, месту в специализированных комплексах письменных материалов. Чтобы очертить контуры этих систем, нужно взять за основу один из главных признаков, характеризующих происхождение переписки, – юридическое положение корреспондентов. Причем, для понимания характера переписки недостаточно установить юридическое положение, нужно определить, в какой мере сами переписывающиеся учитывали юридическое положение друг друга в данных эпистолярных отношениях.

Из всего спектра отношений корреспондентов именно юридические отношения могут быть установлены сразу и независимо от интерпретации их исследователем. Реальное юридическое положение адресанта и адресата является биографическим и историческим фактом, установление которого зависит от соответствующих исторических источников, но не от мнения посторонних читателей писем, в том числе и исследователей.

С точки зрения юридического статуса участниками переписки могут являться: *частное лицо* – человек, социальное и должностное положение ко-

торого при написании текста не играло никакой роли; *лицо с властными полномочиями* – человек, наделенный властными полномочиями, представляющий тот или иной уровень государственного управления, и это его положение является определяющим для возникновения послания. Возможны несколько случаев взаимоотношений между корреспондентами, которые коррелируют с тремя системами переписки: 1) переписка между собой частных лиц; 2) переписка между собой лиц, наделенных властными полномочиями; 3) переписка между частными лицами и лицами с властными полномочиями.

Переписка, где хотя бы один из участников является лицом с властными полномочиями (и, напомним, это обстоятельство учитывается корреспондентами), представляет собой делопроизводственную документацию. Сюда относятся все случаи переписки между представителями учреждений, обращения частных лиц к лицам, наделенным властными полномочиями, для решения их проблем в рамках законодательства и т. д. Такие документы носят официальный характер. Они оформились в специфическую документальную систему, которая выделилась из общей массы писем.

Между частными лицами велась частная переписка, которая также не однородна и может быть разделена на две группы: а) деловую; б) личную. *Деловая переписка* “обслуживала” решение хозяйственных задач, содержала в основном отчеты, наставления; отличалась лаконичностью и деловитостью.

Личная переписка чаще ведется между родственниками, знакомыми, друзьями. Но напомним, что одна пара корреспондентов может осуществлять различные виды переписки друг с другом: 1) если они связаны служебными отношениями, между ними возможна строго официальная переписка, которая отложится в фондах делопроизводства учреждений; 2) если они же, например, являются совладельцами недвижимого имущества, то по этому поводу может вестись частная деловая переписка; 3) при наличии дружеских или родственных связей может существовать еще и личная переписка. Вопрос о взаимовлиянии, зависимости, “диффузии” одного вида эпистолярных отношений в другой и отражении этих процессов в содержательных и стилевых особенностях эпистолярных текстов – очень важен и интересен, но вряд ли имеет общее теоретическое решение. Он зависит от сугубо индивидуальных биографо-психологических особенностей корреспондентов, сложных культурно обусловленных взаимодействий индивидов, от социальной драматургии, присущей эпохе и т. д.

III. Джерелознавчі галузі знань

Есть ли какие-нибудь формальные признаки, сигнализирующие о характере письма, его типологической принадлежности? Эпистолографическая практика выработала такие признаки. Начнем с самых очевидных – качества материалов для письма (бумаги, чернил, пера); затем следует расположение и чистота текста, почерк и т. д. Понятно, что все это “работает” для определенного хронологического отрезка (когда появляются такие материалы) и для, скажем так, неэкстремальных условий. Несмотря на все возможные исключения, указанные признаки должны быть учтены. В XVIII – начале XX вв. размер бумаги, ее цвет, порядок складывания, последовательности элементов адреса и запечатывания – все подлежало строгой регламентации в соответствии с социальной иерархией (там, где она была значимой в эпистолярных отношениях). О тяжелых последствиях нарушения этикетных норм нетрудно составить представление по произведениям литературы, где порой весь сюжет построен на эпистолярном казусе, как в миниатюрном “психологическом этюде” Чехова “Пережитое”: “... – Хочешь, я тебя погублю? – Каким образом? – спросил я. – А таким... Как меня пять лет тому назад фон Кляузен погубил... Хе-хе-хе. Очень просто... Возьму около твоей фамилии и поставлю закорючку. Росчерк сделаю. Хе-хе-хе. Твою подпись неуважительной сделаю. Хочешь?”

Я побледнел. Действительно, жизнь моя была в руках этого человека...”⁸ Следующая угроза – поставить кляксу рядом с подписью – подтверждает мелькнувшую у “автора” мысль о том, “как мало нужно для того, чтобы скovyрнуть человека!”

Маркером установившихся иерархических отношений между автором письма и адресатом, симметричности или асимметрии статусных ролей корреспондентов служили *эпистолярные обращения*. Официальную и частную деловую корреспонденцию отличает наличие в обращениях форм вежливости и апеллятивов, обозначающих чин, звание, профессию. Для этих типов переписки существовала строгая регламентация форм обращений. Нарушение нормы могло навсегда испортить отношения людей, а нередко и разрушить карьеру. “Мало знакомый тогда [1805–1806 гг. – Т. А.] с русскими эпистолярными приличиями”, П. А. Вяземский оставил профессору Московского университета Мерзлякову “записку, которая так начиналась: Господин Мерзляков, прошу вас etc.” И на следующий день получил резкий по содержанию ответ на “грязном лоскутке бумаги”. Мерзляков воспринял обращение как неуважительный выпад князя, отношения были навсегда испорчены⁹. Случай, приведенный Ю. М. Лотманом, от-

носится примерно к этому же времени: сенатор, приехавший с ревизией, в обращении к губернатору вместо положенного: “Милостивый государь!”, написал: “Милостивый государь мой!”. В знак обиды губернатор ответное письмо начал словами: “Милостивый государь мой, мой, мой!”, трижды подчеркнув неуместность притяжательного местоимения “мой” в официальном обращении¹⁰. Форма эпистолярных обращений зависела от социальных изменений в обществе, претерпевала значительную эволюцию, в целом (как становится заметно на больших хронологических отрезках) направленную к упрощению развернутых конструкций, к утрате многословных орнаментальных обращений.

Знание эволюции эпистолярного этикета и его особенностей в различные периоды, четкое представление о границах в использовании тех или иных форм этикетных обращений важно для понимания характера переписки, развития эпистолярных отношений, извлечения латентной информации¹¹. Однако в источниковедческой литературе этот вопрос не получил достаточного освещения и мало учитывается в конкретных исследованиях. А бытующее мнение, что письма лишены нормативности и отличаются тематической и стилистической свободой¹², приводит к большим смысловым утратам. Ведь временами отечественный эпистолярный этикет, в немалой степени заимствованный как и вообще эпистолярный жанр из “культуры, которая стала законодательницей для русского эпистолярного – французского XVIII века”¹³, ничуть не уступал строгостью и прихотливостью оригиналу. По поводу последнего вспоминается эпизод из романа М. Кундеры: герой получает письмо от секретарши парижского издательства “Галлимар”. “Соблаговолите, дорогой господин, принять уверения в моем особом расположении”, – эти слова заставили начинающего писателя “прыгнуть чуть ли не до потолка от радости: в Париже есть женщина, которая меня любит!” Расплатой за эпистолографическое невежество было горькое разочарование, когда открылось, что существует “целый семантический веер заключительных формул письма; благодаря им француз может с точностью аптекаря отвечать тончайшие степени чувств... среди них “особое расположение” выражает низшую степень официальной вежливости, граничащей чуть ли не с пренебрежением”¹⁴.

Вне поля зрения исследователей, кажется, остается еще один “определитель” типологии переписки. Речь идет о своеобразном “праве собственности” адресанта на уже отправленные письма.

III. Джерелознавчі галузі знань

В процессе письменной коммуникации письмо отчуждается от своего автора и обретает “самостоятельность”. Получатель может осуществить один из вариантов речевого поведения: 1) он может отказаться от получения текста; 2) он может получить, но не читать текст; 3) он может получить и прочесть текст. Письма, обязательные для получения, прочтения и ответа – официальные. Все остальные варианты относятся к личной переписке¹⁵.

Официальные и частные деловые письма (первые без исключения, вторые с незначительными оговорками), будучи отправлены адресату, не могут стать предметом претензии на их возвращение. Речь может идти об установленных правилами претензиях на обязательный ответ, но не на получение обратно самого инициативного письма. Напротив, личные письма не всегда сопровождаются ответными посланиями, но теоретически возможны и известны из эпистолярной практики случаи, когда по требованию автора ему возвращали его письма. Во фразе, оброненной в записной книжке П. Вяземского (запись 19 июня 1829 г.) – “надобно мне отобрать свои письма у моих корреспондентов и подарить их Павлуше”,¹⁶ – шуточный тон объяснялся разве что нежным возрастом сына Вяземского: Павлуше шел девятый год. Достаточно вспомнить произведения литературы, сюжет которых построен на неосторожно написанном письме и попытке вернуть его, чтобы убедиться в широком распространении практики возвращения *личных* писем в случае изменения статуса адресанта, его личного отношения, семейного положения и т. д.

Отдельный случай личной переписки – дружеская переписка. Литературоведческая традиция закрепила это понятие за перепиской писателей конца XVIII – начала XIX вв. С источниковедческой точки зрения это гораздо более широкое явление и в хронологическом, и в социально-профессиональном смысле. Как и другие типы переписки дружеская опосредована соответствующим характером отношений корреспондентов. Подобно самим дружеским отношениям, которые складываются с течением времени, дружеская переписка может быть очередным этапом в общей череде эпистолярных отношений, ей может предшествовать официальная и личная деловая переписка тех же корреспондентов – в зависимости от эволюции их отношений. При этом можно наблюдать, как меняются не только этикетные нормы, но и тон писем, как бы переключая текст во внесловное пространство.

В дружеской переписке изложение событий дается сквозь призму их восприятия автором. Но и в этом случае описание является формой само-

характеристики в той мере, в какой это обусловлено эпистолярными отношениями, внетекстовыми обстоятельствами. Письма как “эго-документы” близки к дневникам, но и те и другие – повод к интерпретации, а не самостоятельное изложение истинного положения дел¹⁷.

Самая многочисленная переписка – официальная. Несмотря на количественную уступку, именно личная переписка привлекает постоянное внимание к этим источникам, вызывает наибольший интерес. Говоря об эпистолярных источниках, исследователи зачастую без оговорок сводят предмет рассмотрения к личным письмам. По меньшей мере два качества личной переписки делают ее объектом источниковедческих предпочтений: это уникальность сообщаемой в ней информации, которая большей частью не дублируется никакими другими источниками, и эмоциональность.

Оба эти качества писем, как мы помним, были оценены и почтмейстером Шпекиным. Не зря же В. В. Розанов обронил как-то (кажется, тоже в письме!), что “почтмейстер, заглядывавший в частные письма, был хорошего литературного вкуса человек”. О вкусах по-прежнему не спорят, но его “классный” (от классов Табели о рангах) подход к письмам полезно запомнить. Иначе, как заметил гениальный прозорливец Гоголь, “от несоблюдения сих замечаний может исчезнуть весь эффект”¹⁸.

¹ Явление II в первом действии и Явление VIII – в последнем, пятом.

² Гоголь Н. В. Драматические произведения. – К., 1984. – С. 70.

³ Лотман Ю. М. Очерки по истории русской культуры XVIII – начала XIX века // Из истории русской культуры. Т. IV (XVIII – начало XIX века). – М., 1996. – С. 182.

⁴ См. например: Макогоненко Г. П. Письма русских писателей XVIII в. и литературный процесс // Письма русских писателей XVIII века. – Л., 1980; Пронштейн А. П. Методика исторического источниковедения. Изд. 2-е. Ростов-на-Дону, 1976; Кучина Т. Г. К вопросу об изучении эволюции эпистолярных источников второй половины XIX – начала XX в. // Проблемы источниковедения истории СССР и специальных исторических дисциплин. Статьи и материалы. – М., 1984. – С. 40; и др.

⁵ Миронова И. А. Эпистолярные источники XIX в. // Теория и методы источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин. Межвузовский сб. – М., 1985. – С. 121.

⁶ Гришунин А. Л. Принципы передачи эпистолярных текстов // Принципы издания эпистолярных текстов. Вопросы текстологии. Вып. 3. – М., 1964. – С. 75.

⁷ Голиков А. Г., Круглова Т. А. Источниковедение отечественной истории. – М.: РОСПЭН, 2000. – С. 154.

⁸ Чехов А. П. Пережитое. Психологический этюд // Собрание сочинений в 12 т. – М., 1954. – Т. 1. – С. 489.

⁹ Вяземский П. А. Записные книжки. – М., 1992. – С. 276.

¹⁰ Лотман Ю. М. Очерки по истории русской культуры XVIII – начала XIX века // Из истории русской культуры. Т. IV (XVIII – начало XIX века). – М., 1996. – С. 183.

¹¹ См. напр.: Балашова Е. В. Социолингвистический анализ этикетных форм обращения в эпистолярном жанре // Вестник ЛГУ. Вып. 1: История, язык, литература. – 1983. – № 2. – С. 78–81.

¹² Макогоненко Г. П. Письма русских писателей XVIII в. и литературный процесс // Письма русских писателей XVIII века. – Л., 1980. – С. 13.

¹³ Гроссман Л. Культура писем в эпоху Пушкина // Письма женщин к Пушкину. – М., 1928.

¹⁴ Милан Кундера. Бессмертие. Вып. 1: История, язык, литература. СПб., 2002. – С. 221–222.

¹⁵ См. подробнее: Рождественский Ю. В. Общая филология. – М., 1996. – С. 113 и далее.

¹⁶ Вяземский П. Записные книжки. – М., 1992. – С. 108.

¹⁷ См.: Голикова С. В. Дневниковые записи как источник по изучению повседневной жизни Екатеринбурга на рубеже XVIII–XIX веков // Уральский город XVIII – начала XX в.: история повседневности. – Екатеринбург, 2001. – С. 36.

¹⁸ Гоголь Н. В. Драматические произведения. – К., 1984. – С. 7. (Замечания для господ актеров.)

Володимир Ковальчук

ДОКУМЕНТИ ОУН(Б) І ЗАПІЛЛЯ УПА ПРО УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ НА ВОЛИНІ І ПОЛІССІ У 1943–1944 РОКАХ: СПРОБА ГРУПУВАННЯ ЗА ПОХОДЖЕННЯМ

На тлі широкої дискусії, яка розгорнулася у середовищі польських і українських інтелектуалів з приводу характеру міжетнічних відносин на Волині у роки Другої світової війни, важливим є структурування, впорядкування та доповнення існуючої джерельної бази з проблеми. І хоча останнім часом у цьому напрямку певні кроки вже зроблено, проте до наукового обігу залучено переважно вторинні джерела, зокрема спогади учасників і свідків польсько-українського конфлікту¹. Такий вид джерел, передусім через його суб'єктивність, чимало дослідників ставить на нижній щабель у структурі джерельної бази будь-якого історичного дослідження. Поряд з цим, документи вищої ланки політичних організацій-учасників конфлікту (наприклад, керівництва ОУН(б) чи Головної Команди УПА), навіть ті, існування яких не доведене², іноді тлумачаться дослідниками досить вільно, вибірково, без порівняння з джерелами низового рівня, тоді як виявлення останніх дає змогу пересвідчитися у тому, як виконувалися рішення “ділових зверхників” на місцях. Маловідомі види первинних джерел, а саме нормативні і виконавчі документи мережі ОУН(б) і Запілля УПА на північно-західних українських землях (ПЗУЗ), де йдеться про польсько-українські відносини, досліджено ще гірше. У даному випадку маються на увазі джерела не центрального, а регіонального походження – з Волині і Полісся. До цього часу в комплексі практично не вивчено документи низового рівня (з округ, районів), що з'явилися до вересня 1943 р., тобто до моменту змін у структурі мережі ОУН(б) і реформування її у Запілля УПА, а також ті, що стали складовою документообігу у надрайонах і районах Запілля після таких змін, не здійснено їхню класифікацію.

Документи ОУН(б) і Запілля УПА з Волині і Полісся, у яких йшлося про польське цивільне населення чи польських учасників військово-політичних формувань, доцільно поділити на 3 групи: 1) видані керівниками розвідувально-інформаційних відділів при референтурах Служби Безпеки військової округи “Богун” і відділів військової розвідки УДСБ при групі (окрузі) “Заграва” у Запіллі УПА; 2) видані провідниками теренів (округ) ОУН(б), комендантами надрайонів та районів ВО “Богун” і “Заграва” (теренів – у ВО “Турів”) Запілля УПА та підзвітними їм референтами; 3) листування підпільників ОУН(б) і Запілля УПА між собою.

Перша група джерел є результатом роботи СБ. Це – *накази, відомості з терену, огляди подій та інформації. У відомостях... та інформаціях* йшлося про пересування ворога і “акції”, вчинені “ворожими силами”. Структура цих документів визначалася *наказами*. Як правило, керівник відділу військової розвідки у певному районі ВО “Заграва” надсилав “діловому зверхнику” у надрайон *інформації*, а той, узагальнивши повідомлення кількох таких джерел, направляв вже у округу *відомості з терену* – тобто документ, більший за обсягом та інформаційним насиченням. Керівник розвідки на рівні групи (округи), на основі отриманих документів з надрайонів, у свою чергу, складав власний варіант *відомостей...*. На нашу думку, його він передавав для відділу розвідки військового штабу при ГК УПА.

У процесі архівної евристики був виявлений наказ “Немо” (І. Трейко ?) від 10 грудня 1943 р. Ним визначалося, що у районах та надрайонах потрібно відслідковувати діяльність “ворожих сил”, до яких були зараховані німці, “червоні” та

III. Джерелознавчі галузі знань

поляки. Наказувалося розрізняти “національну польську партизанку” від “червоної польської банди” і записувати результати спостережень у інформації та відомості з терену³. Те, що така робота проводилася, підтверджує зміст *інформацій* з районів “Канал”, “Вода” (Березнівщина), “Опіюм” (Сарненщина) за березень-травень і з Деражненського та Рафалівського районів за квітень 1944 року⁴. Для прикладу, у *інформаціях* “Моряка” з Рафалівщини за 6 квітня йдеться про діяльність польських партизанів і спробу НКВС посягти ворожнечу між українським і польським населенням на Волині: “... на Пшебраже є п’ять сотень польських партизан, де муштруватимуться, доки не відійдуть за Буг. НКВС, що стоїть в Омельні, робило облаву і п’ять поляків вбили, но для населення говорять, що це ваші “бандерівці” вас граблять”⁵. Знайдено також декілька *відомостей з терену*, складених працівниками надрайону „Конотоп” “Журбою” 15 грудня і “Шворним” 26 грудня 1943 р.⁶ Виявлені і *відомості...*, підписані відповідним працівником Столинського надрайону “Гало” “Грибком” 12 листопада 1943 р.⁷, а також керівником відділу СБ групи (ВО) “Заграва” “Немо” – за 22 листопада, 22, 24, 25, 28 і 31 грудня 1943 р.⁸ Як бачимо, є документи і за листопад, а це підтверджує, що слідкування за проявами діяльності “ворожих” сил проводилося і до наказу “Немо” – ним же ця функція була покладена на спеціально створені відділи військової розвідки. Автори *відомостей...* звинувачували поляків у тому, нібито ті діють спільно з німцями і “совітами”, “виловлюють з мадярами наших членів”¹⁰, постійно розшукують “бульбівців” і “бандерівців”¹¹ та грабують майно¹². При цьому автори також чітко відрізняли учасників “банд” від польського цивільного населення і цікавилися його становищем. Наприклад, 22 листопада 1943 р. “Немо” писав, що “... у Костополі польські родини позбавлені пайків, проведені арешти серед поляків”¹³.

У ВО “Богун” документообіг СБ відрізнявся від того, що був притаманний для схожої структури зі ВО “Заграва”. Для прикладу, нами виявлені *інформації* про події у терені “Дуб”, підписані “Софією”¹⁴. За деякими даними, “Софія” (“Граб”) був референтом СБ Дубнівського надрайону¹⁵. Згадані документи, принаймні у грудні 1943 – січні 1944 рр., виходили 1 раз на 3–4 дні. Варто відмітити, що у цих документах польська тематика заторкувалася також, а іноді навіть домінувала. Для прикладу, у них зафіксовано коли поляки, німці і фольксдойчі підірвали церкву у с. Крупець¹⁶. Поляків і “німаків” звинувачено у вбивстві брата командира [куреня УПА у 1944 р.] “Великана” Конд-

рася Василя¹⁷. У документах вказано, як поляки роззброїли “мельниківців” 17 грудня на Кременеччині¹⁸, а польські жителі Панської Долини 15 грудня замордували 6 українців у с. Щаслива Млинівського району. Через день 4 особи напали на жителів с. Острів того самого району¹⁹. Очевидно, саме на основі таких *інформацій* референт СБ ВО “Богун” складав свої *огляди подій з терену*. Документи такого виду виявлені за 31 жовтня – 10 листопада, 10–20 листопада, 20–30 листопада, 1–10 грудня, 10–20 грудня і 20–31 грудня 1943 р.²⁰ В *оглядах...*, як і у *відомостях з терену* ВО “Заграва”, робилася спроба структурувати повідомлення про “ворожі сили” за районами та надрайонами. Підготовка цих документів, згідно з рішенням референта СБ ВО [“Богун”] “Смока” (І. Козак ?) від 10 вересня 1943 р., покладалася на місцеві т. зв. розвідочно-інформаційні відділи СБ²¹.

Іншу групу джерел, де висвітлювалося становище польського населення і діяльність учасників військово-політичних формувань, становлять документи, складені провідниками (комендантами) і суспільно-політичними референтами теренів* ВО “Турів”, надрайонів та районів ВО “Заграва” і “Богун”. Аналіз *звітів з суспільно-політичного стану* Володимирсько-Горохівської округи (за липень-серпень 1943 р.), *з суспільно-політичної роботи* у Володимирсько-Горохівському надрайоні (за вересень 1943 р.), *повідомлень про випадки* в окрузі Володимир-Горохів (за липень-серпень 1943 р.), *про події у терені* Володимирсько-Горохівського надрайону (за вересень 1943 р.), *вісток з округи* (за серпень 1943 р.), тобто документів з ВО “Турів”, показав, що про поляків йшлося майже у кожному з них. Якщо підсумувати повідомлення авторів цих джерел, то вийде, що найчастіше серед “ворожих сил” повстанці обирали об’єктами для нападів саме представників польської нації, а ті нападали на українців насамперед з метою пограбунку і мордування. Поряд з цим, дуже часто практикували підпали польських колоній, станцій, сіл чи окремих будинків німці²². У рубриці „справи політично-суспільні” звіту з терену ВО “Турів” “Степ”, для прикладу, описана акція на Пшебраже, здійснена 13 жовтня 1943 р. силами УПА і за допомогою “кількох сотень змобілізованих селян і цивільного населення”. Тоді ж відбулася сутичка з поляками сотні УПА неподалік від польської колонії Загайнік, після чого колонію було спалено²³.

* У ВО “Турів”, принаймні у 2 половині 1943 року, “теренами” називали як надрайони, так і райони.

Варто відзначити, що провідники теренів, зокрема у межах ВО “Заграва”, також складали *інформації*. Однак на відміну від документів з такою назвою, які готувалися працівниками відділів військової розвідки при СБ, у них відомості про поляків не згруповувалися в окремий розділ, а подавалися разом з новинами про “червоних”, німців, угорців та інших “ворогів”. Виділимо, наприклад, *інформації* з Костопільського надрайону: з району “Іскра” за жовтень-грудень 1943 р., підписані “Квітком” та “Вороном”, з району “Лісний”, завірені орієнтовно наприкінці жовтня “Вороном”, підготовлені 1 листопада у районі “Скеля” “Безрідним”²⁴. Інший комплекс утворюють схожі *інформації* зі Столинського надрайону, складені “Орлом”, “Шепелем” або “Архипом” у листопаді-грудні 1943 р.²⁵ Згадані документи до СБ ніякого відношення не мали, оскільки склалися для інформування комендантів-“ділових зверхників” про усі важливі події на певній території, і в тому числі про ворожі вчинки. Наприклад, “Ворон” з терену “Лісний” повідомляв, що с. Святе Олександрійського району обстрілювали поляки, а у Ромейках 16 поляків було затримано²⁶. Про виступ українського населення, озброєного косами і вилами, 30-31 жовтня 1943 р. проти польських мешканців села Балашівка і колонії Поталиця йдеться у звіті “Безрідного”²⁷. Стосувалися польської теми і деякі *накази* низового рівня. Наприклад, організаційно-мобілізаційний референт [Рівненського надрайону] 3/3 [ВО “Богун”] “Тигр” у наказі № 4 від 9 жовтня 1943 р. розпорядився, щоб у ніч з 10 на 11 жовтня “в терені, де знаходяться польські пам’ятки, костели і т. м. ін. польські фігури, все розривати, розносити в прах, не лишити навіть місця”²⁸. Цей документ є оригіналом і завірений круглою печаткою референта. Отже, наказ свідчить, яка референтура надрайону організувала такі диверсії і кому безпосередньо були підпорядковані виконавці актів вандалізму, що прокотилися Рівненщиною у другій декаді жовтня 1943 року. Автор документа міг виконувати наказ “зверхника”, тобто організаційно-мобілізаційного референта ВО “Богун”. Якщо це так, тоді з великою вірогідністю можна припускати, що “Тигр” отримав лише одну з тих копій наказу, які було надіслано його колегам з інших надрайонів округи.

Третя група документів цінна тим, що її складають листи (грипси), якими обмінювалися працівники ОУН(б) – Запілля УПА та УПА між собою. Часто зміст таких документів залишався невідомим навіть для “ділових зверхників”.

Саме у грипсах можна знайти не сухі зведення про “ворогів”, а оціночні судження, наприклад з

приводу дійсної, а не награної ідеологічної налаштованості колег. Для прикладу, “Корній” (М. Кравчук)²⁹, котрий працював у розвідно-інформаційному відділі референтури СБ ВО [“Богун”]³⁰, у листі до референта СБ “Зенона” попросив заарештувати якогось Федора Темнюка за його провокації щодо УПА. “Корній” встановив, що той займався контрпропагандою і 6 жовтня 1943 р. висловився про упівців таким чином: “вони всі смаркачі, діти, нищать ляхів, розкидають летючки, через що можуть палити наші села та знищити нас усіх”³¹. Жителька невідомого села (мабуть станична), котра заховалася під псевдонімом “Тигра”, 16 листопада повідомила “Сталіна” [працівник СБ Ківерецького району ?] про справжні наміри поляків. Вони прибули до села нібито для заготівлі дров, а насправді пограбували кількох осіб і побили одного дядька³².

Таким чином, для авторів переважної більшості згрупованих у три блоки документів характерним є відстеження діяльності польського цивільного населення і поляків-учасників різних збройних угруповань. Як правило, тільки у документах СБ із районів вчинки польських учасників різних військово-політичних груп оцінювалися як здійснені поляками (“ляхами”) в цілому, тоді як інші джерела з районів, надрайонів і округ такої особливості не мали. Найвагоміше значення для виявлення не різнорідних фактів українсько-польської ворожнечі, а особистих оцінок учасників конфлікту має ділова та приватна переписка. Нерідко такі листи були позбавлені ідеологем і надмірного формалізму в оцінці конкретних моментів протистояння. Як встановлено, точка зору українського цивільного населення щодо польської діяльності на Волині у документах ОУН(б) і Запілля УПА не з’ясовувалася, оскільки, швидше за все, прихильники цих формацій вважали себе репрезентантами волі українців. Проте повстанці розуміли, що німецькі і радянські завойовники інколи спеціально налаштовували українців і поляків один проти одного. Ще однією закономірністю є те, що переважна частина виявлених джерел ОУН(б) і Запілля УПА датується липнем-груднем 1943 р. У документах, які вийшли наступної весни, повідомлень про польську антиукраїнську діяльність меншає. Зрозуміло, це пов’язано із затуханням міжнаціональної ворожнечі у жовтні 1943 р., адже саме тоді з’явилося комюніке ОУН[б], яке засудило практикований тип розв’язання українсько-польських суперечок, а 27 жовтня 1943 р. вийшов наказ № 1/43 із заборонаю усіх антипольських дій³³. Властивістю виявлених документів є і те, що найбільше випадків польсько-українського протистояння у них зафіксовано не у липні, а у вересні-жовтні

III. Джерелознавчі галузі знань

1943 р., проте це може бути пов'язане і з тенденціями утворення тих фондів, матеріали яких стали об'єктами нашої евристики.

¹ Див., наприклад: *Semaszko W., Semaszko E. Ludobojstwo dokonane przez nacjonalistow ukrainieckich na ludnosci polskiej Woynia 1939–1945. – Warszawa, 2000. – Т. 1. – С. 1–1000; Т. II. – С. 1001–1440.*

² Див. висловлювання деяких сучасних дослідників: “Офіційний наказ, який стосувався поляків, “Клим Савур” дав не пізніше червня 1943 року” (І. – 2003. – Вип. 28. Волинь 1943. Боротьба за землю. – С. 37), “Німці зуміли зіштовхнути українців і поляків між собою після того, як українська поліція за наказом ОУН перейшла у підпілля і влилася в УПА (І. – 2003. – Вип. 28. Волинь 1943. Боротьба за землю. – С. 125). Наявність документів, на які покликаються ці автори, не доведена.

³ Літопис УПА. Нова серія. Волинь і Полісся: УПА та Запілля: 1943–1944: Док. і матеріали / За ред. П. Соханя і Є. Штендери. – К.; Торонто, 1999. – Т. 2. – С. 168. З етичних міркувань назва польського населення “ляхи”, яка домінує у цьому та інших цитованих у нашій статті документах, замінена на “поляки”.

⁴ ЦДАВО України, ф. 3838, оп. 1, спр. 43, арк. 69–75, 52, 47–51; Держархів Рівненської обл., ф. Р-30, оп. 2, спр. 34, арк. 33; ЦДАВО України, ф. 3838, оп. 1, спр. 83, арк. 3–4, 11, 15, 71–72, 85, 87, 123.

⁵ Там само, арк. 85.

⁶ Держархів Рівненської обл., ф. Р-30, оп. 2, спр. 29, арк. 78; Там само, арк. 73.

⁷ Там само, спр. 63, арк. 24–24 а.

⁸ Відомості..., підписані “Немо” 22 листопада, мають 6 пунктів: “німці”, “німці і поляки”, “польські банди”, “совітсько-польські банди”, “бандитсько-грабіжницькі акції німців”, “бульбівці”. Схожі джерела за 22 і 24 грудня були складені за зразком: “мадяри”, “німці”, “червоні”, “поляки”, “ріжні”. У документах цього самого виду за 25, 28 і 31 грудня аналізується діяльність “поляків”, “латишів”, “мадярів”, “німців” і “червоних” (ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 130, арк. 21–28; Там само, спр. 234, арк. 1–2, 3–4, 5–6, 7, 8–11).

⁹ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 130, арк. 24–25.

¹⁰ Там само, спр. 234, арк. 9.

¹¹ Там само, арк. 5, 9; Там само, спр. 130, арк. 25; Там само, ф. 3838, оп. 1, спр. 43, арк. 54.

¹² Там само, ф. 3833, оп. 1, спр. 234, арк. 5, 7; ЦДАВО, ф. 3833, оп. 1, спр. 130, арк. 25.

¹³ Там само.

¹⁴ Див. наприклад: Держархів Рівненської обл., ф. Р-30, оп. 2, спр. 33, арк. 94, 103, 106–107, 173.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 233, арк. 33.

¹⁶ Держархів Рівненської обл., ф. Р-30, оп. 2, спр. 33, арк. 103.

¹⁷ Там само, арк. 94.

¹⁸ Там само, арк. 106–107.

¹⁹ Там само, арк. 173.

²⁰ Там само, спр. 16, арк. 231–239, 217–221; Там само, спр. 33, арк. 21–31, 32–40, 308–310, 124–130.

²¹ Літопис УПА. Нова серія. Волинь і Полісся: УПА та Запілля. 1943–1944: Док. і матеріали / За ред. П. Соханя і Є. Штендери. – К.; Торонто, 1999. – Т. 2. – С. 419–422.

²² ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 118, арк. 17–23, 25–27, 28–29, 30, 31–32, 33–38, 39–44, 45–51, 52, 53–54.

²³ Там само, спр. 127, арк. 17.

²⁴ ЦДАГО України, ф. 57, оп. 4, спр. 355, арк. 97–99, 102, 105, 129; Держархів Рівненської обл., ф. Р-30, оп. 2, спр. 29, арк. 84; ЦДАВО України, ф. 3838, оп. 1, спр. 59, арк. 198; Там само, арк. 124.

²⁵ Держархів Рівненської обл., ф. Р-30, оп. 1, спр. 21, арк. 23, 25–26, 27, 28–29, 30, 31–32, 34, 38.

²⁶ ЦДАВО України, ф. 3838, оп. 1, спр. 59, арк. 198.

²⁷ Там само, арк. 124.

²⁸ Там само, спр. 52, арк. 7.

²⁹ Літопис УПА. Нова серія. Волинь і Полісся: УПА та Запілля: 1943–1944: Док. і матеріали / За ред. П. Соханя і Є. Штендери. – К.; Торонто, 1999. – Т. 2. – С. 424.

³⁰ Там само, С. 421.

³¹ ЦДАВО України, ф. 3837, оп. 1, спр. 2, арк. 33.

³² Держархів Волинської обл., ф. Р-1021, оп. 1, спр. 6, арк. 38.

³³ [Хронологія історичних подій] // І. – 2003. – Вип. 28. – С. 45–46.

Ігор Ткаченко

ГАЗЕТА “РАДА” ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ ВИДАННЯ ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВОГО ВІСНИКА У КИЄВІ (1907–1914)

Видання “Літературно-наукового Вісника” по-сіло важливе значення в діяльності М. Грушевського. Будучи одним із його засновників у 1898 р., вчений надалі залишався його ідейним натхненником і керівником, виступаючи у якості його редактора, і видавця. Одним з головних завдань журналу було єднання галицьких та підросійських українців. Якраз у цьому контексті є актуальним дослідження історії видання ЛНВ у Києві за матеріалами української щоденної газети “Рада”, яка виходила в 1906–1914 рр.

Різні напрями діяльності ЛНВ привертала увагу багатьох дослідників, їм присвячено чимало дисертаційних досліджень¹ та монографічних праць² і невеликих розвідок. У більшості з них наголошувалося на прагненні М. Грушевського поєднати Велику Україну і Галичину³ за допомогою залучення свіжих літературно-публіцистичних сил надати журналові всеукраїнського характеру, до чого, власне, і прагнули видавці⁴. Про перенесення видання ЛНВ зі Львова до Києва згадується в багатьох дослідженнях суспільно-полі-

III. Джерелознавчі галузі знань

тичної діяльності М. С. Грушевського як один з її важливих елементів, який не у всіх представників українства викликав сприйняття і схвалення⁵. У цілому більшість дослідників розцінила цей факт як позитивний крок М. Грушевського, що відкривав можливість об'єднати навколо журналу провідні українські сили.

Щодо джерел, які використовують науковці для висвітлення цього питання, то ними, передусім, є преса того періоду (ЛНВ, газета "Рада"), епістолярій М. Грушевського (листування з Є. Чикаленком; Ю. Сірим та іншими співробітниками ЛНВ), мемуарні твори сучасників (Є. Чикаленка, Ю. Сірого тощо) та документи офіційних урядових установ (наприклад справа про видання ЛНВ у Києві у фонді Тимчасового комітету у справах друку⁶). Основним джерелом, використаним у даному дослідженні, є газета "Рада", яка широко висвітлювала проблеми, пов'язані з виданням ЛНВ у Києві під загальним проводом М. Грушевського.

Суспільно-політична і громадсько-культурна діяльність Михайла Сергійовича з 1898 р. була тісно пов'язана з виданням ЛНВ, журналу, який упродовж тривалого часу був виразником інтересів українства як Галичини, так і підросійської України. Часопис, організований М. Грушевським разом з І. Франком та В. Гнатюком, до 1906 р. включно виходив у Галичині, залишаючись при цьому єдиним україномовним літературно-науковим органом всієї України. Революція 1905 р. в царській Росії відкрила нові можливості для розвитку української преси, через що ЛНВ втратив своє виключне становище єдиного українського журналу. До того ж з 1901 р. ЛНВ не мав змоги вільно потрапляти до Російської імперії, через цензурну заборону, що не тільки призвело до матеріальних витрат, а й послабило контакт з літературними колами українства в Росії⁷.

З тим, щоб не допустити послаблення зв'язку між галицькими і підросійськими українцями виникла ідея перенесення видання ЛНВ до Києва тоді, коли це стало можливим. У статті "До наших читачів у Галичині" М. Грушевський так обґрунтував необхідність переведення ЛНВ до Києва: "Літературно-Науковий Вістник від самого заснування був ведений нами в характері всеукраїнському... Для удержання та зміцнення всеукраїнського характеру нашого журналу, для скріплення його зв'язків з Україною, треба провести реформу його в вище згаданім напрямі: організувати відділ редакції в Києві й притягнути до ближчої участі місцеві літературні сили". Частина киян не прийняли такого кроку, адже у Києві вже видавався місячник "Нова Громада". З перенесенням видан-

ня ЛНВ до Києва останній мав припинити своє існування. Є. Чикаленко, В. Симиренко⁸ й інші українські патріоти, зважаючи на великий авторитет М. Грушевського, згодилися на це (ця згода була своєрідним компромісом між М. Грушевським та Є. Чикаленком – перенесення в обмін на згоду видавати газету "Рада"), але ні Б. Грінченко, ні С. Єфремов, керманічі "Нової Громади", не могли примиритися з видання свого місячника і розійшлися з Михайлом Сергійовичем¹⁰.

ЛНВ все ж почав виходити у Києві з 1907 р. Раніше, з вересня 1906 р. замінивши часопис "Громадська Думка", розпочала своє життя газета "Рада". Остання видавалася за сприяння відомого громадського діяча і мецената Є. Чикаленка, чия ідея щоденної української газети отримала підтримку також М. Грушевського. Зважаючи на це, редколегія "Ради" не могла не приділяти уваги діяльності ЛНВ, що вона і робила постійно. У № 24 газети було подано огляд його ІХ книги за 1906 р. Оглядач Д. Дорошенко робив висновок, що з того часу, як почали виходити на Наддніпрянщині українські часописи, "ЛНВ", що був раніше всеукраїнським науковим органом, почав уміщувати здебільшого галицьких письменників, а це понижувало його загальний рівень через локальність¹¹.

Поряд з оглядами "Рада" також постійно подавала оголошення про вихід чергових книг ЛНВ й інформувала читачів про їхній зміст. У номері газети від 14 грудня 1906 р. вміщено статтю під назвою "Літературно-науковий вістник" у Києві¹², в якій повідомлялося, що з 1907 р. ЛНВ виходитиме в двох редакціях – київській та львівській. У ній також відзначалося, що думка про перенесення видання ЛНВ до Києва виникла ще у 1905 р. відразу ж після царського маніфесту від 17 жовтня, але тоді цього не було зроблено через складну внутрішню ситуацію в Російській імперії. Стаття, написана, очевидно, на замовлення М. Грушевського, бо багато в чому копіює звернення самого видавця і редактора ЛНВ до своїх читачів, сповіщаючи, що "зв'язки їхнього журналу з Україною починають слабнути, незважаючи на всі намагання їх затримати й зберегти надалі давніший всеукраїнський характер видання, а з тим разом слабнуть взагалі літературні і всякі інші зв'язки Галичини з Україною. Се розуміється річ небажана, бо якраз теперішня хвиля вимагає якнайбільшого скупчення, концентрації національних сил, щоб висунути Україну з вікового занепаду. І тому в інтересах загальноукраїнського руху вирішено з 1907 роком перенести "ЛНВ" до Києва і замість двох журналів – "Нової Громади" у Києві і "ЛНВ" у Львові – видавати спільними українсь-

III. Джерелознавчі галузі знань

ко-галицькими силами один журнал”. Вміщення такої статті свідчило про те, що “Рада” в особі її редакції сприйняла такий крок галицьких видавців позитивно. У цьому ж номері сповіщалося, що перенесення видання ЛНВ до Києва відбуватиметься під керівництвом М. Грушевського, який планував пробути до Києва до середини літа 1907 р.¹³

Сповідивши про перенесення видання ЛНВ до Києва, “Рада” з початком 1907 р. постійно приділяла йому увагу на своїх сторінках. Так, перше оголошення про вихід I книги ЛНВ за 1907 р. було вміщене в № 89 газети за 1906 р.¹⁴ – у ньому, крім умов передплати, розкривався зміст книги, що й надалі було характерною особливістю таких оголошень. У наступному номері “Ради” в рубриці “У Києві” відзначалося, що перша книжка ЛНВ вийде на початку січня і що передплатники журналу “Громадська думка” отримували, за їхньої згоди, передплату на ЛНВ, а ті з них, що сплатили по 8 крб., передплати, мали повідомити редакцію, що робити з залишком, оскільки передплата на 1907 р. складала 6 крб.¹⁵ З такими відомостями щодо виходу ЛНВ у Києві редакція “Ради” вступила в новий рік – перший рік його видання у Києві.

Перша згадка про ЛНВ 1907 р. у “Ради” з’явилася 19 січня: у рубриці “По Україні. Київ” редакція газети повідомила читачів про обшуки в конторах двох видань, в яких було конфісковано всі рукописи¹⁶ – так місцева адміністрація заявила про свою “особливу увагу” до україномовних видань. У подальшому “Рада” в основному приділяла увагу публіцистиці “Літературно-наукового вістника”, почавши з короткого огляду статті М. Грушевського “На українські теми”, вміщеної в I книжці ЛНВ за 1907 р.¹⁷ Огляд аналогічної статті Михайла Сергійовича в II книзі ЛНВ мав місце у номері від 18 березня 1907 р.¹⁸

Поряд з оголошеннями про вихід нових книг ЛНВ, що постійно з’являлися на сторінках “Ради”, тут же вміщувалися також коротенькі повідомлення інформаційного характеру. Так, у номері від 2 лютого 1907 р. редакція ЛНВ повідомила, що друга книжка журналу вийде в середині лютого і без запізнення буде розіслана передплатникам¹⁹.

З № 30 “Рада” почала вміщувати регулярні огляди книг ЛНВ у рубриці “З українських журналів”, автором яких був Д. Дорошенко. В огляді його I книги оглядач вказав на позитивність перенесення видання журналу до Києва, що і почало проявлятися на його сторінках: він друкував значно більше статей наддніпрянських авторів²⁰. Такі огляди могли охоплювати дві книги ЛНВ, як, наприклад, огляд II–III книг журналу, вміщений у № 75 “Ради”.

Огляди ці мали критичний характер, їхні автори поряд з позитивними моментами кожного номера відзначали й недоліки, які редакція журналу мала усунути: вказуючи на позитив наукового та публіцистичного відділів, вони писали про очевидну слабкість белетристики і надмірну увагу до поезій тощо.

Особлива увага зверталася на статті М. Грушевського, які оглядачі ЛНВ характеризували як одні з найцінніших у журналі, особливо ті, в яких автор намагався пояснити необхідність тісних зв’язків підросійської України з Галичиною²¹.

В огляді IV його книги зазначено покращання змісту. Оглядач Д. Дорошенко вказував, що “четверта книжка ЛНВ різноманітністю свого змісту й цікавістю матеріалу, як літературного, так і науково-публіцистичного переважає собою кожен з попередніх книжок журналу. Потроху журнал скупчує навколо себе все ширше коло співробітників, що надають йому живіший характер своїми творами, котрі зачіпають самі пекучі теми нашого сучасного життя²²”; позитивно оцінювалася поява нових рубрик журналу і залучення до участі в ньому провідних українських літературних сил.

IV книга справила позитивне враження на редакцію “Ради”, яка висловила задоволення з приводу того, що ЛНВ потроху стає справді всеукраїнським літературним зібранням²³. У № 131 “Ради” повідомлялося, що з виходом кожної книги ЛНВ на київському ґрунті стає цікавішим і ширшим за змістом, і наголошувалося, що журнал подає повну і всебічну картину культурно-громадського життя українського народу по обох боках кордону²⁴.

Як свідчать матеріали “Ради”, зміни, яких зазнавав ЛНВ, ставали дедалі помітнішими. Так, в огляді I–VII книг констатовалося, що “трохи не всі автори, які заповнили своїми оригінальними чи перекладними творами ці дві книжки, носять прізвища українців російських. Очевидно, перехід Вістника зі Львова до Києва впливає так, що журнал дедалі, то все більше стає органом письменників з російської України, звертаючи найбільше уваги на місцеве політичне й культурне життя.²⁵” Водночас тут же висловлювалася тривога з приводу того, що галицький голос дедалі слабкіше лунав на сторінках видання (при цьому більшість передплатників ЛНВ були галичанами).

Критичні закиди на адресу редакції ЛНВ лунали і в наступних оглядах, зокрема наголошувалося на необхідності уникнення диспропорції в обсязі і якості рубрик журналу, покращання його літературної частини²⁶. Наявні хиби пояснювалися, здебільшого, організаційними проблемами,

пов'язаними з перенесенням видання ЛНВ до Києва, відсутністю конкуренції тощо.

В огляді X книги ЛНВ акцентовано увагу на тих відділах журналу, які були найзмістовнішими, зокрема, на науково-публіцистичному²⁷.

Логічним продовженням схвального ставлення “Ради” щодо ЛНВ став огляд XI книги, де знаковою виявилася стаття “До наших читачів” М. Грушевського, в якій автор, а разом з ним і “Рада”, підбив підсумки першого року видання ЛНВ у Києві: “Мусимо по справедливості погодитися з думками шанованого проф. М. С. Грушевського, висловленими у вступній його статті до XI книжки “Вістника”. Журнал цей дає справді навіть більше, ніж од нього може наш читач вимагати. Маємо надію, що з побільшенням розміру книжок редакції “Вістника” вдасться уникнути і тих нечисленних хиб, яким до цього часу сама вона не могла запобігти, не вважаючи на все своє бажання”²⁸.

У цьому ж огляді редакція наголосила на тому, що з 1908 р. “Літературно-науковий вістник” залишиться єдиним всеукраїнським місячником, бажуючи йому якнайширшого розповсюдження.

У 1908 р. “Рада” продовжувала широко інформувати своїх читачів про діяльність ЛНВ. У статті “Українське життя за 1907 рік” автор відзначив, що єдиним солідним місячником упродовж 1907 р. був якраз цей журнал, котрий не тільки сприяв розвитку літературних та наукових інтересів, а й успішно виконував ще одну дуже важливу всеукраїнську місію – допомагав найтіснішому єднанню двох частин єдиної української землі, розділеної кордоном²⁹. Огляд останньої книги ЛНВ за 1907 р. ще раз підкреслив позитивне враження, яке справляв місячник. У ньому вказувалося, що вона вийшла в побільшеному обсязі, бо редакція, очевидно, поставила собі за мету видрукувати всі ті статті, які розпочала вона раніше. Редколегії журналу зауважувалося, що його літературний відділ слабкіший за науковий. Такий закид був не зовсім справедливим. У грудневій книжці літературний відділ навіть переважив кількістю наукову частину, але з різних причин завжди вмщувати високої вартості і художні твори, і наукові праці – річ дуже складна³⁰.

Уже в перших оглядах ЛНВ за 1908 р. “Рада” вказувала, що єдиний літературний орган України, яким часопис залишився після того, як припинилося видання журналу “Україна”, почав виходити у збільшеному обсязі, містить чимало белетристики, новий відділ “За кордоном”, тобто прагне по змозі йти назустріч своїм читачам та критикам³¹. В огляді II книжки вказувалося, що журнал добре справляється з роллю об’єднувача ук-

раїнців із обох частин Вітчизни, але при цьому слушно зауважувалося, що необхідно дотримуватися компромісу щодо авторського представництва у журналі від Галичини і Наддніпрянської України³².

В огляді IV книжки редакція “Ради” констатувала, що кожна з книжок ЛНВ рівноцінна, відзначала появу нових цікавих співробітників (наприклад М. Шаповал)³³, а також те, що найцікавішими статтями в них є ті, які говорять про минуле України та про історію розвитку національного руху серед українського громадянства³⁴.

Огляди ЛНВ вмщувалися в “Раді” щомісяця і в кожному з них детально розглядалася кожна книга журналу, що свідчило про важливість його для українства.

В останньому огляді за 1908 рік, редакція газети наголосила на тому, що місячник у минулому році дуже багато зробив для того, щоб надати українському життю більше сили й інтенсивності³⁵.

Таким чином, у перші два роки після перенесення видання ЛНВ зі Львова до Києва редакція “Ради” на своїх сторінках намагалася максимально широко відображати роботу журналу, що можна пояснити її ідейною позицією, а також впливом М. Грушевського на неї у цей період, адже шанований історик був одним із засновників “Ради” і протягом перших двох років її існування займав у ній не останнє місце³⁶. З плином часу увага М. Грушевського дедалі більше зосереджувалася на роботі власних видань (зокрема, з 1909 р. на народному тижневику “Село”), поступово відходячи від активної участі в діяльності “Ради”. І це відразу відбилося на висвітленні газетою діяльності ЛНВ.

У 1909 р. зменшилася кількість оглядів ЛНВ: в одному огляді розглядалося від однієї (кн. III) до трьох (кн. VIII, IX і X) книжок журналу. Обсяг їх, незалежно від кількості оглянутих книжок, залишався незмінним, а вмщена у них інформація була менш інформативною. В огляді I–II книг вказувалося, що якщо судити з напрямку журналу і характеру його провідних статей на політичні і громадсько-літературні теми, в ньому залишилося все без змін; його редколегія пильнувала, “щоб витримані були основні провідні ідеї програми й тактики”. Тут же писалося, що журналові не вдається згуртувати навколо себе усіх видатних представників української громадської думки й публіцистики, через що він не може служити виразником інтересів провідних течій серед українського громадянства³⁷.

В огляді літніх книжок констатувалося, що вони не мають того традиційного канікулярного характеру і дають читачеві здебільшого живі і цікаві

III. Джерелознавчі галузі знань

матеріали, а деякі статті великої принципової ваги заслуговують на пильну увагу і окремий аналіз оглядача³⁸. Решта оглядів присвячувалися виключно літературній характеристиці праць, опублікованих у журналі.

Інформація про різні аспекти видання ЛНВ у Києві подавалася також у хроніці “Ради”. Так, у 1909 р. Газета повідомила про накладення штрафів на редактора журналу С. Веселовського (двічі, в № 1 і № 154) за вміщення вірша Ю. Будяка “Три етюди” в XII книжці за 1908 р. (№ 1) і за статтю М. Грушевського “Виговський і Мазепа” (№ 154), про конфіскацію чотирьох книжок 1909 р. за надруковану повість Анатолія Франса “Острів пінгвінів” та те, що “редактора позивали за богохульство”³⁹.

У 1910 р. “Рада” не вмістила жодного огляду ЛНВ. Її редакція не пояснила цього, огляди просто зникли з її сторінок. У статті “Українська преса в 1910 році” Д. Дорошенко писав, що ЛНВ присвячувалися регулярні огляди, а найбільший інтерес до журналу викликала участь у публіцистичному відділі проф. М. Грушевського, а в літературній частині В. Винниченка, М. Коцюбинського, М. Чернявського і О. Олесья⁴⁰.

У № 68 і № 224 газета поінформувала своїх читачів про стан судової справи щодо редактора ЛНВ С. Веселовського. У ній повідомлялося також про святкування ювілею літературно-наукової діяльності М. Грушевського, його роль у житті української громади Києва⁴¹. Докладніше про видання ЛНВ у 1910 р. сказав у своєму огляді Д. Дорошенко: “Літературно-науковий вістник” – це другий головний орган громадської української думки і разом з тим найважливіший осередок літературного українського руху по обох боках кордону. Він ведеться під проводом і головній участі проф. М. Грушевського – діяча такого масштабу, який сам значить і має вплив не менший від цілої партії. В публіцистичній частині “Вістника” головний інтерес мають статті проф. М. Грушевського, котрий регулярно відгукується на важливіші явища нашого життя в серії своїх статей “На українські теми”. Участь таких публіцистів як М. Лозинський, Л. Цегельський, П. Смуток, М. Гехтер, Є. Левицький тощо доповнює значення “Вістника” як органу української громадської думки, який постійно тримає своїх читачів у сфері загальноєвропейських культурних інтересів⁴².

Наступна згадка, пов’язана з ЛНВ, з’явилася на сторінках “Ради” в середині березня 1911 р., у хроніці повідомлялося про вирок у справі редактора ЛНВ С. Веселовського (штраф у розмірі 50 крб. і спалення VI книжки ЛНВ за 1909 р.)⁴³.

Наприкінці квітня в “Ради” опубліковано дві статті співробітників ЛНВ у відповідь на критичні статті, вміщені у львівській газеті “Діло”. Стаття В. Леонтовича⁴⁴ присвячувалася спростуванню звинувачень Г. Хоткевича, І. Липи та С. Павленка, які писали про занепад ЛНВ після перенесення його видання до Києва. Завдяки цій статті можна простежити всі звинувачення, з якими виступили вказані публіцисти – розгін М. Грушевським кращих літературних сил, белетристика низької якості, керування редакції ЛНВ власними симпатіями у підборі матеріалів тощо. В. Леонтовичу вдалося спростувати ці закиди, пояснивши їх особистою неприязню до М. Грушевського авторів критичних статей. У статті Л. Старицької-Черняхівської “Літературні Герострати” після переліку звинувачень дано відповідь на них. Із слів її автора, “коли й на сонці є плями, то не можна допускати й думки, щоб редакція ЛНВ ніколи й ніде не робила помилки. Не робить помилки тільки той, хто нічого не робить. Але коли б старанними дослідувачами і були б вишукані дві–три технічні помилки, то вони топляться цілком тим великим позитивним значенням, яке має для нас ЛНВ. Ми знаємо, що з ЛНВ, дякуючи публіцистичним розправам проф. Грушевського, рахується російська преса – вона прислухається до нього, ми знаємо, що ЛНВ щороку поширює коло своїх співробітників і читачів, що передплата на нього зростає, а не падає, і думаємо, що кожний згодиться з тим, що ЛНВ – наш кращий щомісячний журнал⁴⁵”. Ці дві статті могли бути просто замовленими М. Грушевським, який не міг вміщувати такі спростування на сторінках ЛНВ. Це ще раз засвідчує ту прихильність, з якою ставився до журналу видавець “Ради” Є. Чикаленко.

У 1911 р. “Рада” вмістила лише три огляди ЛНВ (автори – Amicus та А. Василько). Останній був автором усіх оглядів номерів ЛНВ у 1912–1914 рр. В огляді 1–V книг за 1911 р. автор вказав, що журнал був і є єдиним літературним органом України, в чому є і переваги, і недоліки, що найкращими в ньому є відділи публіцистичний і літературної критики⁴⁶. Огляди, що охоплювали декілька книг, друкувалися в кількох номерах газети (інколи з інтервалом, наприклад, огляд VI–IX книг у № 231 і № 236. В останньому вказувалося, що найбільший інтерес становить публіцистика М. Грушевського, який, однак, у своїх твердженнях міг би бути менш категоричним, звинувачуючи українську інтелігенцію в загибелі тижневика “Село” в 7–8 книжці журналу⁴⁷. Огляд XI–XII книг вміщено в № 26 і № 30 “Ради” за 1912 р.

III. Джерелознавчі галузі знань

В травні 1911 р. “Рада” поінформувала, що новим редактором ЛНВ з травневої книжки став М. Гехтер⁴⁸. У 1912 р. (крім оглядів) цьому редактору було присвячено більшість матеріалів, в яких фігурувала назва журналу. В № 32 “Рада” розповідала про припинення судової справи проти М. Гехтера, якого позивали за вміщення в 7–8 книжці повістей “Скарб” і “Сотрудник”. Проте згодом газеті довелося писати, що припинена справа розпочинається знову, і що з неї зроблено дві справи⁴⁹. В іншому її номері говорилося, що справа вже колишнього редактора ЛНВ розглядатиметься 5 травня 1912 р.⁵⁰. Нарешті вона повідомила, що виправдання у його справі скасовано сенатом, а М. Гехтера засуджено до трьох місяців в’язниці⁵.

1912 р. на сторінках “Ради” вміщено три огляди: I–III книг (№ 115), V–VI книг (№ 178) і VII–VIII книг (№ 198). В огляді V–VI книг вказувалося, що з 4-ою книжкою ведення журналу перейшло до рук декількох осіб, а М. Грушевський знову повернувся до складу співробітників журналу. Огляд IX–XII книг подано вже у № 62 і № 93 “Ради” за 1913 р.

У 1913–1914 рр. вся інформація про ЛНВ практично звелася тільки до двох оглядів української преси. У першому із них, 1913 р., відзначалося, що в 1912 р. ЛНВ зазнав деяких змін в організації редакторської роботи, ставши органом колективного редакторського гурту, складеного з видатних українських літературних сил. Зменшення кількості статей проф. М. Грушевського на громадські теми не призвело до погіршення публіцистичного відділу журналу, а найбільший інтерес в літературній частині журналу викликають писання найвидатніших тепер представників нашого красного письменства: М. Коцюбинського, В. Винниченка, О. Кобилянської, О. Олеся і Лесі Українки⁵². У 1913 р. надруковано єдиний огляд ЛНВ⁵³ (кн. I–III) та подання (№ 37) обставин судової справи П. Ф. Лаврова (Ю. Тищенко). Справа стосувалася ще 1910 р., коли П. Лавров за відсутності редактора ЛНВ самовільно видав XII книгу журналу, за що йому було визначено штраф у 100 крб., або місяць арешту.

1914 р. також не відзначався багатством матеріалів, присвячених ЛНВ: єдиний огляд I–II книг журналу та останній річний огляд української преси, в якому писалося, що найстаріший український журнал єднав на своїх сторінках літературні сили наддніпрянських українців і галицьких, що йому бракувало лише критиків, які б глибоко висвітлювали літературне життя.⁵⁴

З початком Першої світової війни “Рада” і ЛНВ змушені були припинити своє видання. Отже, наведений огляд матеріалів, опублікованих на сторінках газети “Рада” про ЛНВ свідчить, що остання є важливим джерелом з історії видавничої діяльності М. Грушевського в цілому і журналу зокрема, оскільки містить у собі цінну інформацію про його видання на київському ґрунті в 1907–1914 рр.

Цю інформацію можна поділити на такі види:

I. Оповідки та оголошення: 1907–1908 рр. вмішувалися майже в кожному номері “Ради”, що свідчить про значну роль М. Грушевського у цьому виданні. В наступні роки спостерігалася тенденція до зменшення їхньої кількості.

II. Хроніка: подавалася інформація про судові переслідування редакторів ЛНВ, зміну їх, штрафи, що накладалися на журнал внаслідок ніби-то порушень чинного законодавства у справах преси тощо.

III. Редакційні статті: з приводу перенесення видання ЛНВ зі Львова до Києва, що друкувалися на сторінках “Ради” в 1906–1907 рр.; також статті, авторство яких належало співробітникам ЛНВ, у відповідь на критичні закиди інших видань на адресу редакції журналу (1911 р.).

IV. Річні огляди українського життя і преси: в них працівники “Ради” подавали коротку хроніку діяльності ЛНВ за попередній рік, наголошуючи на визначній ролі ЛНВ у культурному житті підросійської України та інформуючи про зміни, що відбувалися в житті видання.

V. Огляди окремих книг журналу: це – критичні огляди його змісту. Вони були регулярними протягом 1907–1908 рр., а з 1909 р. кількість їх поступово зменшувалася, що пов’язано, в основному, з відходом М. Грушевського від активної участі в “Раді”.

Вміщуючи матеріали, що стосувалися ЛНВ, на своїх сторінках, “Рада” намагалася інформувати своїх читачів про єдиний український літературно-науковий журнал, залучаючи до нього нових передплатників, розповсюджуючи його в середовищі української інтелігенції і сприяючи своїми критичними зауваженнями творенню концепції ЛНВ як журналу європейського типу. Газета сприяла становленню його у Києві і посиленню взаємодії української періодики на ниві українського національного відродження на початку XX ст.

¹ Корбич Г. “Літературно-науковий вісник” і український літературний процес: Дис. канд. філол. наук. – К., 1995; Кузіна Н. Роль “Літературно-наукового вісника” в національному відродженні України. Дис. канд. іст. наук. – К., 2003.

III. Джерелознавчі галузі знань

² Шаповал Ю. "Літературно-науковий вістник" (1889–1932): Творення державницької ідеології українства. – Л., 2000. – 352 с.; Ясінький Б. Літературно-науковий вістник: Показчик змісту. Том 1–109 (1898–1932). – К.: Смолоскип, 2000. – 544 с.

³ Винар Л. Михайло Грушевський : історик та будівничий нації: Статті та матеріали / НАН України, ГУАД ім. М. С. Грушевського. – К. : Фондація ім. О. Ольжича, 1995. – С. 185.

⁴ Шаповал Ю. Україна людей: Особистість у контексті національного чину. – Л., 2001. – С. 161.

⁵ Гирич І. М. Грушевський і С. Єфремов на тлі суспільно-політичного життя кінця XIX – 20-их років XX століття // Укр. історик. – 1996. – № 1–4. – С. 142–187.

⁶ ЦДІАК України, ф. 295, оп. 1, спр. 20.

⁷ До наших читачів в Росії // ЛНВ. – Кн. 1. – 1907. – С. 2.

⁸ До наших читачів в Галичині // ЛНВ. – 1906. – Кн. 10. – С. V.

⁹ Гирич І. М. Грушевський і С. Єфремов на тлі суспільно-політичного життя кінця XIX – 20-их років XX століття // Укр. історик. – 1996. – № 1–4. – С. 154.

¹⁰ Д. Дорошенко. "Літературно-науковий вістник" // Ясінький Б. Літературно-науковий вістник: Показчик змісту. Том 1–109 (1898–1932). – К.: Смолоскип, 2000. – С. 532.

¹¹ Рада. – 1906. – № 24. – С. 2.

¹² Там само. – № 78. – С. 1.

¹³ Там само. – С. 3.

¹⁴ Там само. – № 89. – С. 1.

¹⁵ Там само. – № 90. – С. 3.

¹⁶ Там само. – 1907. – № 15. – С. 3.

¹⁷ Там само. – № 16. – С. 2.

¹⁸ Там само. – № 65. – С. 2–3.

¹⁹ Там само. – № 27. – С. 3.

²⁰ Там само. – № 30. – С. 2.

²¹ Там само. – № 94. – С. 2.

²² Там само. – № 97. – С. 2.

²³ Там само. – С. 3.

²⁴ Там само. – № 131. – С. 2.

²⁵ Там само. – № 189. – С. 2.

²⁶ Там само. – № 233. – С. 2–3.

²⁷ Там само. – № 251. – С. 2.

²⁸ Там само. – № 287. – С. 2.

²⁹ Там само. – 1908. – № 1. – С. 1.

³⁰ Там само. – № 15. – С. 2.

³¹ Там само. – № 25. – С. 2.

³² Там само. – № 50. – С. 2.

³³ Там само. – № 74. – С. 2.

³⁴ Там само. – № 212. – С. 3.

³⁵ Там само. – № 293. – С. 3.

³⁶ Гирич І. М. Грушевський і С. Єфремов на тлі суспільно-політичного життя кінця XIX – 20-их років XX століття // Укр. історик. – 1996. – № 1–4. – С. 154.

³⁷ Рада. – 1909. – № 51. – С. 2.

³⁸ Там само. – № 184. – С. 2.

³⁹ Там само. – № 231. – С. 3.

⁴⁰ Дорошенко Д. Українська преса в 1909 році // Рада. – 1910. – № 2. – С. 2.

⁴¹ Рада. – 1910. – № 134. – С. 3.

⁴² Дорошенко Д. Українська преса в 1910 році // Рада. – 1911. – № 1. – С. 2.

⁴³ Рада. – 1911. – № 62. – С. 3.

⁴⁴ Леонтович В. Критикам Вістника // Рада. – 1911. – № 95. – С. 2–3.

⁴⁵ Старицька-Черняхівська Л. Літературні Герострати // Рада. – 1911. – № 96. – С. 2–3.

⁴⁶ Рада. – 1911. – № 119. – С. 2.

⁴⁷ Там само. – № 236. – С. 2.

⁴⁸ Там само. – № 103. – С. 3.

⁴⁹ Там само. – 1912. – № 65. – С. 3.

⁵⁰ Там само. – № 102. – С. 3.

⁵¹ Там само. – № 273. – С. 3.

⁵² Там само. – 1913. – № 1. – С. 2.

⁵³ Там само. – № 163. – С. 2.

⁵⁴ Там само. – 1914. – № 1. – С. 3.

Ярослава Сошинська

ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД УКРАЇНСЬКИХ ВИДАНЬ З ЕКОНОМІЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ (друга половина XIX – початок XX ст.)

В умовах національно-культурного відродження і будівництва української держави активізувалося наукове студіювання історії української науки. Вчені відзначають особливе значення тих робіт, в яких з нових і широких соціокультурних позицій розглядаються формування і діяльність українського наукового співтовариства, його внесок у світову науку, у той чи інший період історії та інші проблемні питання¹.

Історико-наукові дослідження мають певну специфіку, на якій наголошував ще В. І. Вернадський, а саме: історія наукової думки щоразу вивчається дослідниками у новій перспективі, вона не може розглядатися як завершена й незмінна і кожним поколінням вчених має досліджуватися знову.

Однак йдеться не про повторення попередніх результатів досліджень, а про введення в науковий обіг нових джерел, застосування нових методологічних підходів, розкриття нових аспектів, розширення проблематики наукових праць тощо². Глибина і новизна таких студій залежить від повноти їхньої джерельної бази, використання репрезентативного комплексу історичних джерел, на що вказують не лише вчені-історики, а й документознавці та бібліографознавці³.

Невід'ємною частиною духовної спадщини будь-якого народу є його економічна думка, тому вивчення історії становлення і розвитку економічної науки, та економічної практики допомагає осмислити внесок країни до загальнолюдської

III. Джерелознавчі галузі знань

інтелектуальної скарбниці, з'ясувати рівень її продуктивних сил, визначити шляхи соціально-економічного прогресу тощо⁴. З 1990-х років українські історики-економісти усвідомили необхідність докорінного перегляду теоретичних та методологічних підходів у дослідженні історії української економічної науки і практики. Висвітлення її конкретних проблем відбувається з нових позицій.⁵ Економічна наука збагатилася ґрунтовними працями Л. Горкіної, Т. Дерев'янкіна, С. Злупка, Л. Корнійчук, І. Коропецького, П. Леоненка, Е. Лортикяна, В. Сікори та багатьох інших.

Українська економічна думка плідно розвивалася у другій половині XIX – на початку XX ст. Вже на початку минулого століття в Україні було представлено всі напрями світової економічної науки, а українські економісти не лише сприйняли досягнення вчених Західної Європи, а й зробили власний суттєвий внесок в економічну теорію⁶.

Вивчення джерельної бази сучасних досліджень з історії української економічної думки у другій половині XIX – на початку XX ст. дає підстави говорити, що їхні автори, спиралися, здебільшого, на опубліковані наукові праці українських економістів указанного періоду, статистичні матеріали та публікації тогочасної періодики, значно рідше – на архівні джерела. Провідні фахівці акцентуючи увагу на завданнях глибокого вивчення економічної теоретичної спадщини України, вказують, що чимало праць тогочасних видатних українських економістів залишаються маловідомими не тільки широкому загалу, а й багатьом теоретикам і практикам галузі⁷. Тому виявлення, типологізація і загальна характеристика українських видань з економічної проблематики другої половини XIX – початку XX ст. є актуальним завданням в контексті історико-наукознавчих, документознавчих і бібліографознавчих досліджень.

У другій половині XIX – на початку XX ст. Україна долала наслідки кріпосництва і поволі просувалася по шляху розвитку капіталістичних відносин. В центрі уваги прогресивної економічної думки того часу перебували проблеми з'ясування причин відставання країни в економічному та суспільно-політичному розвитку від провідних західних держав, індустріалізації та впровадження здобутків технічного прогресу в усі галузі народного господарства, піднесення продуктивності сільськогосподарського виробництва, обмеження негативного впливу царської бюрократії на суспільно-економічне життя, які уже частково пов'язувалися з ідеями українського національного самовизначення і зміцнення національних елементів у провідних галузях економіки⁸.

Важливе місце у розвитку української економічної думки у вказаний період посідали університетські вчені. Наукові здобутки в цій галузі викладачів і професорів Харківського, Київського та Новоросійського університетів оприлюднювалися у вигляді наукових монографій⁹ та наукових статей¹⁰, опублікованих у періодичних органах цих навчальних закладів. До речі, “Университетские известия Св. Владимира” за обсягом зовсім не нагадували журнального видання, а обсяг їхнього одного випуску часом доходив до 30, а то й 40 друкованих аркушів. Разом з тим, за внутрішньою рубрикацією матеріалів їх можна назвати універсальним журналом¹¹. В одному окремому випуску він також міг вміщувати великі за обсягом наукові та навчальні твори – підручники, монографії, в тому числі й з економічної проблематики¹².

Розвиток капіталізму і ринкових відносин наприкінці XIX – на початку XX ст. викликав потребу у фахівцях-економістах нового профілю, з широкою економічною та комерційною підготовкою, які б володіли не лише економічною теорією, а й практичними навичками комерційної діяльності. Здобути таку освіту можна було лише у спеціальних вищих навчальних закладах – Київському і Харківському комерційних інститутах, заснованих на початку XX ст.

Наукові праці викладачів з економічних, комерційних наук, статистики, економічної географії, демографії, товарознавства публікувалися, зокрема, на сторінках “Известий Киевского коммерческого института”. Кожна публікація часопису, як правило, починалася з окремої пагінації і пізніше могла бути випущена окремим виданням. Так, наприклад, були видані праці засновника, директора і професора Київського комерційного інституту М. В. Довнар-Запольського¹³. При цьому інституті працював під керівництвом проф. К. Воблого економічний семінар матеріали якого також видавалися окремими випусками¹⁴.

Викладання тих чи інших економічних дисциплін у вищих навчальних закладах України вимагало відповідного забезпечення їх навчальними виданнями. На основі вивчення та узагальнення практичного досвіду, історії народного господарства Російської імперії та зарубіжних країн, історії вітчизняної та зарубіжної економічної думки викладачі професори ВНЗ підготували ряд підручників, навчальних посібників, текстів лекцій¹⁵.

У XIX ст. в Україні засновано чимало наукових товариств, які ставили за мету дослідження України – її археології, історії, культури, побуту та інших сфер суспільного життя, в тому числі соціально-економічної. Значний внесок у розвиток економіч-

III. Джерелознавчі галузі знань

них досліджень зробив Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, заснований у Києві в 1873 р. У статтях, з економіки що вміщувалися в його „Записках”¹⁶, розглядалися питання торгівлі, історії промисловості, аграрних відносин, зокрема, пореформеного розвитку селянського господарства, тобто ті ж, що порушувались також у монографічних дослідженнях вчених-економістів, і на сторінках фахових економічних журналів¹⁷.

Наукове товариство ім. Шевченка (1873–1939) – перший національний науковий заклад, що заклав основи для розвитку всіх галузей української науки. Окрім здійснення наукових студій товариство пропагувало рідну мову, історію, науку і культуру за допомогою своїх численних монографічних, серійних та періодичних видань. У 1906 р. утворено Статистичну комісію НТШ (голова – М. Грушевський), яка мала на меті проводити статистичні дослідження населення та фактів суспільного життя України, не охоплених офіційною статистикою. Друкованим органом комісії були “Студії з поля суспільних наук і статистики” (1909–1912). Всього вийшло 3 томи цього видання, в яких опубліковано теоретичні і практичні розвідки з історії статистики і власне статистики. В них розглянуто низку проблем господарського, суспільного і культурного життя українського народу¹⁸. Ще одне видання цього товариства – “Часопись правнича і економічна” (1900–1906, 1912). На думку його редактора, журнал мав розвивати право та політичну економію на новітній основі¹⁹. Деякі праці з історико-економічної проблематики були опубліковані в “Записках НТШ”, вийшли в серії “Українсько-руський архів” тощо²⁰.

Діяльність Українського наукового товариства в Києві (1907–1921) провадилась в історичній, філологічній та природничій секціях. Дослідження економічних питань відносилось до сфери історичної секції, при якій було створено ще й статистико-економічну комісію під головуванням О. Русова²¹. Результати наукових студій з питань економіки і статистики публікувалися в “Записках Українського наукового товариства”²².

Значну групу виданих в Україні матеріалів з економіки складають матеріали земської статистики. Її виникнення зумовили практичні потреби діяльності земств, що вимагали точних відомостей про різнопланове господарське життя громади. Найбільшого розвитку такі дослідження набули в Чернігівському земстві, де в 1875 р. було утворено постійний статистичний відділ. У його роботі брали участь відомі українські статистики – П. Червінський, О. Русов, В. Варзар, О. Шлікевич та

інші, праці яких увійшли до скарбниці історії і теорії української статистики²³.

Значний вплив на формування програм і методики земських статистичних досліджень мав політекономічний напрям статистики, представлений в Україні Д. П. Журавським та М. І. Зібером, тому земські статистики досліджували не лише процес виробництва, а й процес реалізації і споживання²⁴. Ними закладено основи вітчизняної бюджетної, промислової і математичної статистики, надано економічній науці такі цінні статистичні джерела як соціально-економічні описи губерній²⁵.

Завдяки проведенням земським статистичним дослідженням нині з’явилася величезна кількість масових даних про соціально-економічний розвиток України в період капіталізму, вміщених у численних земських публікаціях. Так, наприклад, результати статистичної діяльності земств трьох губерній Півдня України відображено у 650 виданнях – від ґрунтовних томів до невеликих брошур. Серед них – найбільше видань поточної статистики, є також видання з основної статистики, облікового характеру, монографічні дослідження окремих статистиків²⁶. Часто у передмовах до них можна віднайти описи методики проведення статистичних досліджень, програми, за якими вони здійснювалися, оцінку статистиками своєї діяльності, критичну оцінку вірогідності зібраних даних. Відомий український економіст М. Гехтер, вказував, що “для української науки земська статистика є першорядним джерелом, з якого повними руками можна черпати дуже коштовний матеріал”²⁷.

Важливу роль у розвитку української економічної науки і практики відіграв кооперативний рух. Українську кооперативну школу репрезентують своїми працями О. Анциферов, М. Баллін, В. Доманицький, М. Зібер, Я. Краєвий, М. Левитський, М. Туган-Барановський, Ф. Щербина та ін.²⁸ Історію кооперативного руху безпосередньо вивчали організатори кооперації на місцях²⁹. Їхні публікації ввели до наукового обігу нові фактичні матеріали, подали аналіз значення кооперації в тодішніх соціально-економічних умовах, її становлення як самодіяльної громадської організації³⁰.

Кооперація також розглядалася як форма економічного і господарського виховання українського селянства, поєднана зі збереженням національних традицій. Саме тому до діяльності у сфері кооперації з 90-х рр. XIX ст. активно долучилися члени товариства „Просвіта”, передусім К. Паньківський та К. Левицький, які своєю науково-теоретичною діяльністю зробили значний внесок у формування основ економічно-правової концепції національної кооперації³¹. При активному сприян-

ні просвітян створено низку кооперативних установ, низьковідсоткових позичково-ощадних кас, крамниць, сільських кредитних товариств, споживчо-виробничих товариств тощо. З ініціативи діячів „Просвіти” створено мережу економічно-господарських навчальних шкіл і курсів. Крім того, її члени провели значну видавничо-просвітницьку роботу серед українського населення – видали низку видань з метою популяризації ідеї кооперації³². Кульмінацією економічно-господарської діяльності „Просвіти” став організований нею Перший Всеукраїнський економічно-господарський конгрес (лютий 1909 р.), матеріали якого також було опубліковано³³.

У джерельній базі з історії української економічної науки і практики важливе місце посідають професійно-практичні економічні журнали. Їхньою специфічною рисою є комплексний синтетичний характер та багатство різноманітності інформації. Матеріали цих журналів, зокрема, є важливим джерелом для вивчення характеру і процесів українського кооперативного руху. Якраз на сторінках періодики висвітлювалися численні питання теорії і практики кооперативного будівництва³⁴.

Слід відзначити, що так звана господарсько-кооперативна періодика виникла на західноукраїнських землях ще наприкінці 60-х рр. XIX ст. У Галичині виходило близько 14 періодичних видань економічно-господарського і кооперативного спрямування: „Економіст” (1904–1914) з додатком „Самопоміч” (1909–1914), „Господар и Промышленник” (1879–1887), „Хлібороб” (1891–1895), „Торговельно-промислові відомості” (1908), „Господар і Промисловець” (1909–1911) тощо³⁵. На думку дослідників, „Економіст” був першою спробою теоретичного журналу, присвяченого економічним питанням взагалі та проблемам кооперації зокрема³⁶. На його сторінках опубліковано чимало праць одного з теоретиків і засновників української кооперації К. Паньківського³⁷ та інших авторів³⁸.

Економічно-господарські питання висвітлювались у періодичних виданнях Північної Буковини: „Вістник Союза руських хліборобських спілок на Буковині „Селянська каса”, „Хлібороб” та „Народне багатство”³⁹. Усі ці часописи були справою приватної ініціативи, вони існували недовго⁴⁰.

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні з’явилося багато видань з економічної проблематики, які відображали тогочасний розвиток української економічної науки, освіти і практики господарської діяльності та водночас сприяли подальшому їхньому розвитку.

¹ Коновець О.Ф. Українська наука як феномен культури: Нариси історії від найдавніших часів до першої третини XX ст. – К.: МІЛП, 2000. – С. 3.

² Коновець О.Ф. Українська наука як феномен культури: Нариси історії від найдавніших часів до першої третини XX ст. – К.: МІЛП, 2000. – С. 243.

³ Слободяник М. Джерелознавство історії аграрної науки // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідом. зб. наук. праць – К., 2001. – Вип. III: Джерелознавчі дисципліни. – С. 327.

⁴ Коропецький І.С. Українські економісти XIX століття та західна наука. – К.: Либідь, 1993. – С. 7.

⁵ Горкіна Л.П. Нариси з історії політичної економії в Україні: Остання третина XIX – перша третина XX ст. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 4.

⁶ Лортикіян Э.Л. Украинские экономисты первой трети XX столетия: Очерки истории экономической науки и экономического образования. – Х., 1995. – С. 180.

⁷ Там само. – С. 188.

⁸ Горкіна Л.П. Нариси з історії політичної економії в Україні: Остання третина XIX – перша третина XX ст. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 10–11.

⁹ Алексеенко М. Взгляд на развитие учения о налоге у экономистов А. Смита, Ж. Б. Сея, Рикардо, Сисмонди и Д. С. Милля. – Х., 1870; Вольский М. Задача политической экономии и отношение ее к прочим наукам. – О., 1872; Гаттенбергер К. Влияние русского законодательства на торговый и банковский кредит. – Х., 1870; Левитский В. Ф. Сельскохозяйственный кризис во Франции (1862–1892). – Х.: Тип. А. Дарре, 1899. – IX, 256, 4 С.: табл.; Федорович Л. Теория денежного и кредитного обращения. – О.: Тип. „Одес. Вест.”, 1888. – VI, 627 С.: табл.; Яснопольский Н. О географическом распределении государственных доходов и расходов России. – К., 1890 та ін.

¹⁰ Орженецкий Р. Понятие об экономическом явлении: Введение в теорию ценности // Зап. Императорского Новороссийского ун-та. – Т.93. – О., 1903 та ін.

¹¹ Тимошик М. Її величність – книга. Історія видавничої справи Київського університету. 1834–1999. – К.: НВЦ „Наша культура і наука”, 1999. – С. 136.

¹² Воблый К. Г. Очерки по истории польской фабричной промышленности. Т. 1 (1763–1830). – К.: Тип. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1909. – VIII, 405 С.: табл. – Отг. из: Унив. Изв.; Зибер Н. Теория ценности и капитала Д. Рикардо в связи с позднейшими дополнениями и разъяснениями: Опыт крит. экон. исследования. – К.: Унив. тип., 1871. – 111, 278 с. – Отг. из: Унив. Изв.

¹³ Довнар-Запольский М. В. Русский вывоз и мировой рынок // Изв. Киев. коммерч. ин-та. – 1914. – Кн.22. – С. 1–46, 1–26 (табл.); Його ж. Русский вывоз и мировой рынок: В табл. и диагр. – К.: Тип. И.И.Чоколова, 1914. – V, 45, [1] с.; 7 л. табл., диагр.

¹⁴ Остапенко С. С. Внешние рынки России. 1. Персидский рынок и его значение для России. – К.: Тип. И. И. Чоколова, 1913. – 4, 175 С.: табл., диагр. – (Тр. экон. семинария проф. К. Г. Воблого при Киев. коммерч. ин-те).

¹⁵ Антонович А. Я. Курс политической экономии: Лекции, читан. в ун-те Св. Владимира. – К.: Унив. тип., 1880. – VI, 654 с.; Анцыферов А. Н. Курс элементарной статистики: Пособие к лекциям. Ч. 1. – Х., 1908. – 331 с.; Бунге Н. Х. Курс статистики, составленный в первой половине 1876 г. для студентов Имп. Ун-та Св. Владимира. Ч. 1. – 2-е изд., значит.

III. Джерелознавчі галузі знань

доп. и испр. – К.: Унив. тип., 1876. – 175 с.; *Вобльй К. Г.* Статистика: (Пособие к лекциям). – 3-е изд., пересмотр. и доп. – К.: Изд. Кн. магазина В. А. Просяниченко, 1912. – 1, 396, VII с.: табл.; *Пихно Д. И.* Основания политической экономии: Пособие к лекциям. Вып. 1. – 2-е изд. – К.: Типо-литогр. Т-ва И. Н. Кушнерев и К., 1899. – 260 с. Прил.; *Фомин П. И.* Очерки экономического описания России: Из курса лекций, читанных на Высших коммерч. курсах Харьк. купеческого о-ва в 1913/14 г. – Х., 1914. – 181 с.; *Яснопольский Л. Н.* Социология и социальная статистика: Вступ. лекция, читанная в Харьк. ун-те 22 февр. 1903 г. – Х., 1905. – 13 с.

¹⁶ *Волков Ф. К.* О сельских ярмарках и о значении их для изучения ремесленной и кустарной промышленности // Зап. Юго-Зап. Отд. Рус. геогр. о-ва. – 1873. – Т. I. – С. 265-289; *Чубинский П. П.* Село Сокиринцы и сокиринское ссудо-сберегательное товарищество // Там само. – С. 235-264; *Яснопольский Н. П.* Изменения направления хлебной торговли Юго-западных и малороссийских губерний под влиянием рельсовых путей из этих местностей к Северо-западным рынкам // Там само. – С. 194-221.

¹⁷ *Корнійчук Л. Я.* Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках XIX ст. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1971. – С. 110.

¹⁸ *Гехтер М.* Земська статистика про заробітню платню в сільських господарстві Лівобережної України // Студії з поля суспільних наук і статистики. – Т. 1. – Л., 199. – С. 161-195; *Він же.* Із статистики України // Там само. – Т. 2. – Л., 1910. – С. 182-193; *Дністрянський С.* Національна статистика // Там само. – С. 27-67; *Залізник М.* Індустрія на південній Україні // Там само. – С. 194-211; *Панейко В.* 3 історії і теорії статистики // Там само. – Т. 1. – Л., 1909. – С. 1-16 та ін.

¹⁹ *Романюк М. М., Галушко М. В.* Українські часописи Львова, 1848-1939 рр.: Іст.-бібліогр. дослідження: У 3 т. Т. 1. 1848-1900 рр. – Л.: Світ, 2001. – С. 133.

²⁰ *Барвінський В.* Матеріали до історії суспільного та економічного побуту Лівобережної України в XVIII ст. // Зап. НТШ. – Т. 90. – Л., 1909. – С. 25-32; *Крип'якевич І.* Матеріали до історії торгівлі Львова // Там само. – Т. 65. – Л., 1905. – С. 1-46; *Франко І. Я.* Громадські шпихліри в Галичині: (Причинки до історії економічних і соціальних відносин Галичини в XVIII – XIX в. Вип. 1. – Л., 1907. – 168 с. – (Українсько-руський архів; Т. 2) та ін.

²¹ *Онопрієнко В., Ресет О., Щербань Т.* Українське наукове товариство: 1907-1921 роки / НАН України. Ін-т історії України. – К.: Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України, 1998. – С. 39.

²² *Драгоманов С.* Дрібне землеволодіння на Полтавщині // Записки УНТ. – 1912. – Кн. 10. – С. 82-90; *Порш М.* Робітництво України: Нарис по статистиці праці // Там само. – С. 91-157; 1913. – Кн. 11. – С. 107-162; Кн. 12. – С. 131-157; *Стасюк М.* Економічні відносини України до Великої Росії і Польщі // Там само. – 1911. – Кн. 8. – С. 86-112; Кн. 9. – С. 62-85; *Ярошевич А.* Опис маєтків як джерело по економіці Південно-Західного краю // Там само. – 1908. – Кн. 4. – С. 137-152.

²³ *Русов А.* Опыт программы для изучения экономических и общественных отношений в южно-русском селе. – К., 1880.

²⁴ *Мекшун Л. М.* Особливості земської статистики в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. (іст.-екон. аспект): Автореф. дис. канд. екон. наук. – К., 2004. – С. 15.

²⁵ Описание Черниговской губернии: В 2 т. / Сост. А. Русов. – Чернигов, 1898-1899: Т. 1. – 1898. – 668 с.; Т. 2. – 1899. – 704 с.; Сводный сб. по статистич. описанию Полтавской губернии в 1882-1889 гг. – Полтава, 1901. – Вып. 1. – 278 с.

²⁶ *Петров О. О.* Діяльність земських статистичних закладів південноукраїнських губерній у другій половині XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 13.

²⁷ Літературно-науковий вісник. – 1910. – Т. 52. – С. 431.

²⁸ *Баллин М. П.* Первая памятная книжка русских потребительных обществ. – Х., 1870; *Доманицький В.* Як хазяйнують селяни в чужих краях: Про товариські крамниці: Про селянську кооперацію. – К., 1904; *Зибер Н.* Потребительные общества. – К., 1869; *Краевой Я.* Полвека кооперативного движения на юге России. – К., 1916; *Левитский М.* Артельный договор для земледельческих артелей. – Елисаветград, 1900; *Туган-Барановський М.* Кооперація, соціально-економічна основа її та мета. – К., 1918; *Щербина Ф. А.* Очерки южнорусских артелей и общинно – артельных форм. – О., 1880.

²⁹ *Василенко В.* Кустарные промыслы Полтавской губернии. – Полтава, 1900; *Евдокимов А.* О сбыте сельскохозяйственных продуктов. – Х., 1912; *Мезинцев В.* Хлебная торговля и кооперация. – Х., 1914; *Примаков М.* Краткий очерк потребительской кооперации в Черниговской губернии. – Чернигов, 1914.

³⁰ *Половець В. М.* Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1997. – С. 7.

³¹ *Кузьмінець О. В., Цапко О. М.* Діяльність “Просвіта” в галузі кооперації та господарського виховання українського народу в кінці XIX – початку XX століть. – К.: Знання, 1998. – С. 5.

³² *Левицький К.* Про нові спілки господарські / Т-во “Просвіта”. – Л., 1904. – 37, [3]с. – (Просвіта; Ч. 293); *Він же.* Про шпихліри і крамниці / Т-во “Просвіта”. – Л., 1893. – 45, [1] с. – (Просвіта; Ч. 163); *Паньківський К. Ф.* Кооперація, її ідея, задача і значення. – Л., 1908. – 6 с.

³³ Перший український просвітньо-економічний конгрес, уладжений Товариством “Просвіта” в 40-ліття заснування, 1-2 лютого 1909-р. / Т-во “Просвіта”; Протоколи і реферати зредагували д-р І. Брик і д-р М. Коцюба. – Л., 1910. – XIV, 2, 655 с.

³⁴ *Половець В. М.* Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.): Автореф. дис. д-ра іст. наук. – К., 1997. – С. 20.

³⁵ *Пинда Л.* Кооперативні часописи Галичини як джерело бібліографічної інформації (1904-1939) // Вісн. Кн. палати. – 1998. – № 10. – С. 25.

³⁶ *Жук А.* Українська господарсько-кооперативна преса // Господарсько-кооперативний часопис. – 1931. – Ч. 1/2. – С. 7.

³⁷ *Паньківський К.* Дві дороги до зміни обставин працюючих верств // Економіст. – 1907. – Ч. 12.; *Він же.* Значення приватної і державної ініціативи в кооперації // Там само. – 1908. – Ч. 6; *Він же.* Нестачі в роботі нашої інтелігенції і як їх поправити // Там само. – 1905. – Ч. 10; *Він же.* Помагаймо собі самі... // Там само. – 1908. – Ч. 8.

³⁸ *Биховський Н.* Межі капіталізму в сільському господарстві. – К.; Л., 1909. – 141, [2] с. – Передрук із журн.: Економіст.

³⁹ *Романюк М.* Українська преса Північної Буковини як джерело вивчення суспільно-політичного життя краю (1870-1940 рр.) – Л.: Фенікс, 2000. – С. 109.

⁴⁰ *Животко А.* Історія української преси / Упоряд., авт. іст.-біогр. нарисів та приміт. М. С. Тимошик. – К.: Наук.-вид. центр “Наша культура і наука”, 1999. – С. 231.

Володимир Попик

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ЕЛЕКТРОННОГО УКРАЇНСЬКОГО БІОГРАФІЧНОГО АРХІВУ

За останні півтора десятиліття українська біографістика, як і інші галузі соціогуманітарних наук, пройшла шлях стрімкого зростання. Повернення імен незаслужено забутих і репресованих співвітчизників, відновлення і утвердження гуманістичних засад у житті суспільства, а разом з цим і “людського виміру” у погляді на історичне минуле України, обумовили загальне посилення інтересу до біографічної літератури. На шпальтах центральних і регіональних газет, в історичних, суспільно-політичних, літературно-художніх і інформаційних виданнях (журналах, альманахах, збірниках різних типів) з’явилися тисячі біографічних публікацій – від коротеньких аматорських розвідок до ґрунтовних наукових статей і нарисів про життя й діяльність відомих і менш знаних представників українського національного і суспільно-політичного руху, борців за українську державність, діячів освіти, науки, і культури. З’явилися підготовлені з використанням великих масивів документальних матеріалів монографічні дослідження, присвячені окремим визначним громадсько-політичним і державним діячам, митцям, вченим, освітянам – українцям і представникам етнічних меншин в Україні¹, а поряд з ними – фундаментальні праці, в яких власне історичні події подано і проаналізовано через життєвий шлях десятків і сотень людей, наведено мало відомі до того факти з їхніх біографій². Це – шлях до принципово нового рівня осягнення вітчизняного минулого.

Кількість біографічних публікацій різних типів продовжує невпинно збільшуватись. Зростає і їхній науково-інформаційний рівень. Показовим є те, що перший випуск започаткованої Інститутом біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського довідково-бібліографічної серії “Джерела української біографістики”³ хронологічно охоплював півтора століття – від середини XIX – до кінця XX ст., а другий – вирішено присвятити виключно публікаціям кількох останніх років – настільки просторою є зібрана його упорядниками бібліографія.

Ще на зорі одержання Україною незалежності стала очевидною необхідність систематизації і узагальнення нагромаджуваних біографічних матеріалів у словниках і довідниках. Уже на середину 90-х років XX ст. кількість “повернутих” вітчизняній історії імен значно перевищила наявну у старих (дореволюційних, радянських та

діаспорних) енциклопедичних та словникових виданнях. Проте сама логіка розвитку науководослідного процесу не давала можливості на етапі бурхливого нагромадження фактичного матеріалу безпосередньо перейти до формування і випуску фундаментальних – багатотисячних за кількістю імен – друкованих біографічних словників. За своїм змістом їхні рукописи застарівали, ще не дійшовши до друкарського верстата.

Між тим інтереси широкого загалу і потреби загальноосвітньої та вищої школи настійно вимагали появи книжок, які б через життєписи достойників представили всю повноту української історії і культури, гідно репрезентували молоду незалежну державу світові. Тому першочерговим і невідкладним у 90-х роках XX ст. об’єктивно стало завдання підготовки і видання спочатку стислих – до ста, трьохсот, п’ятисот персоналій – біографічних словників, довідників, альманахів, які б охоплювали імена найвідоміших діячів України – тих, з якими в уявленнях співвітчизників пов’язані консолідація української нації, її здобутки і традиції, утвердження в колі європейських народів. На наш погляд, це завдання в цілому успішно реалізовано зусиллями видавничих центрів, які випустили низку науково-популярних книжок, зокрема в рамках презентаційних проєктів загальнонаціонального рівня “Золоті імена”⁴.

Водночас в Україні розгорнулася підготовка до видання здебільшого теж популярних, але значно ближчих до завдань фундаментальної науки, біографічних словників і довідників, збірників – регіональних, галузевих, тематичних, нерідко присвячених окремим установам, організаціям, навчальним закладам. Вони неоднорідні за своїм науково-методичним рівнем, мають багато недоліків. Проте є безумовним значення їх як джерела і основи для майбутнього ґрунтовнішого пошуку, адже ними введено (або повернено) до наукового обігу нові імена і біографічні матеріали. На наш погляд, у сучасних умовах будь-яка нова біографічна інформація, яка розширює коло введених до наукового обігу персоналій і при цьому має хоча б стислий бібліографічний апарат, становить безперечний інтерес, незважаючи на певні науково-методичні хиби.

Окрему групу складають словникові видання підготовлені на високому науково-методичному рівні у провідних академічних і відомчих науково-

III. Джерелознавчі галузі знань

дослідних установах та провідних університетах України⁵.

Важливим етапом у розвитку сучасної української словникової біографістики став вихід у світ багатих на біографічні матеріали праць енциклопедичного характеру: одностомної “Малої енциклопедії етнодержавознавства⁶”, 4-го тому “Енциклопедії української діаспори⁷”, “Довідника з історії України”, який спочатку з’явився у двох частинах, а невдовзі був перевиданий однією книжкою⁸; продовжуваної серії біографічних довідників “Українська біографістика в іменах” (на 2003 р. випущено 10 книжок), створеної зусиллями вчених Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України; нарешті – підготовлених академічними інститутами фундаментальних енциклопедичних видань – першого та другого томів “Енциклопедії сучасної України” (К., 2001–2004), першого – “Енциклопедії історії України” (К., 2003), п’яти томів шеститомної “Юридичної енциклопедії” (К., 1998–2004). Принципове значення для активізації наукового пошуку у цьому напрямі має також поява сучасних путівників по особових фондах державних архівів і бібліотек⁹.

Однак вся сукупність наявних нині енциклопедичних і словникових видань не в змозі забезпечити потребу у достовірній біографічній інформації не тільки професійних дослідників, а й тих, хто просто цікавиться вітчизняною історією і культурою. Тому академічна наука ще від початку 90-х років ХХ ст. обрала одним з пріоритетних напрямів біографічних досліджень створення національного біографічного зводу (масштабного масиву біографічної, бібліографічної та допоміжної документальної інформації), який би охоплював десятки тисяч імен співвітчизників. На актуальності розв’язання цього завдання – ввести до наукового обігу систематизовані і точні дані про якомога більше коло наших заслужених громадян, що забезпечить зростаючі інформаційні потреби сфер освіти, науки, культури, державного управління, сприятиме репрезентації України у світі, наголошував ще у середині 90-х років минулого століття один з провідних вчених-гуманітаріїв сучасної України академік НАН України Я. Д. Ісаєвич¹⁰.

Вказане вище наукове завдання – формування всеохоплюючого загальнонаціонального банку біографічної та бібліографічної інформації, як основи для забезпечення передусім дослідницьких і освітніх потреб, а також – практичного підґрунтя для створення біографічних словників і довідників різних типів, нині розв’язує Інститут біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Його важливим досягненням, поряд з розробкою методичних засад створення фундаментального багатотомного Українського біографічного словника (УБС¹¹), стало формування електронної бази біографічної інформації, що вже нині містить: понад 17 тисяч імен співвітчизників, а також зарубіжних дослідників України та пропагандистів української історії й культури і продовжує безперервно поповнюватись; обширну біобібліографію; дані про вітчизняних і зарубіжних дослідників-біографістів. Підготовлений на її основі Реєстр імен до УБС на літери “А” і “Б” повністю відредагований) нараховує понад 3 тисячі одиниць.

У перші роки діяльності Інституту біографічних досліджень створювана ним розгалужена База даних Українського біографічного словника (БД УБС), згідно з розробленою Концепцією програмно-комп’ютерного забезпечення підготовки та видання УБС, розглядалася передовсім як суто службовий, а отже недоступний для широкого кола користувачів, масив інформації і робочий інструмент, за своїми технічними характеристиками і способом функціонування призначений для забезпечення підготовки традиційних книжкових словникових та бібліографічних видань¹². Проте стрімкий прогрес впродовж останніх років програмно-технічного комп’ютерного забезпечення, а також електронних інформаційних мереж закономірно відкрив перед інститутом перспективи принципово вищого порядку і висунув на перший план актуальне науково-технічне завдання – формування спеціально призначених для широкого доступу користувачів електронних мереж в Україні і світі до масивів біографічної та біобібліографічної інформації.

Такі підходи відповідають сучасним світовим і вітчизняним тенденціям розвитку науково-інформаційної сфери, яка сьогодні все тісніше поєднує досягнення соціогуманітарних наук з новітніми інформаційними технологіями. Світ нині знаходиться на етапі стрімкого переходу від традиційної книжкової до комп’ютерно-мережевої інформаційної культури. Це цілком стосується й України, яка інтенсивно розвиває власні національні науково-інформаційні ресурси. Вже сьогодні, наприклад, щоденна кількість користувачів мережі Інтернет, які звертаються до бібліографічних і повнотекстових ресурсів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, перевищує кількість відвідувачів у її читальних залах. При цьому йдеться про користувачів з усіх регіонів країни і зарубіжжя, що свідчить про реальне перетворення НБУВ на загальнонаціональний віртуальний науково-інформаційний центр.

III. Джерелознавчі галузі знань

У жовтні 2004 р. Міністерство юстиції України зареєструвало спільний наказ Міністерства освіти і науки, Національної академії наук та Вищої атестаційної комісії України про електронні наукові фахові видання, публікація у яких буде визнаватися ВАКом при розгляді дисертаційних справ. Безперечно, це стане новим важливим стимулом розвитку вітчизняних науково-інформаційних ресурсів у електронній мережі, по-суті відкриває перед цією справою необмежені горизонти.

Сучасні комп'ютерно-технологічні новації не оминули і словниково-біографічної справи. Більшість країн Європи і Америки, які давно мають достатньо насичені біографічними матеріалами загальні і галузеві енциклопедії та фундаментальні книжкові біографічні багатотомники (здебільшого на 15–20 тисяч імен), приступили до створення масштабних біобібліографічних ресурсів – електронних біографічних словників та біографічних архівів. Електронні біографічні словники – це, як правило, суто інформаційні (а не дослідницькі) інтернет-проекти, побудовані на використанні статей раніше (часто – давно) виданих словників і енциклопедій. Таким є, зокрема, “Русский биографический словарь”, в основу якого покладено біографічні статті, опубліковані ще на рубежі XIX–XX ст. у відомому Енциклопедичному словникові Брокгауза і Єфрона. Електронні біографічні архіви, що зародилися в останні десятиліття XX ст. (спочатку у вигляді архівів на мікрофішах, примірники яких зберігалися у найбільших бібліотеках), мають потенційну можливість стати складно структурованими інформаційно-біографічними ресурсами, проте все ще перебувають у зародковому стані. Як правило, вони містять лише переліки імен, коротку бібліографію та посилання на інші електронні ресурси, де можна відшукати повнотекстові біографічні статті та інші матеріали. Нині в Росії задекларовано формування Великого російського біографічного словника – він власне має бути справжнім електронним біографічним архівом: до списків діячів у ньому передбачається додавати поряд зі словниковими біографічними статтями біографічні матеріали, опубліковані у різних виданнях, та бібліографічні посилання. Архів міститиме також численні науково-довідкові додатки.

Для сучасної України створення доступного широкому колу користувачів національного електронного біографічного архіву матиме особливе значення. “Український біографічний архів” (УБА), над яким Інститут біографічних досліджень НБУВ у співпраці з Українським мовно-інформаційним фондом НАН України розгорнув

роботу у 2004 р., має формуватися не на базі вже раніше опублікованих вітчизняних енциклопедій і біографічних словників – їхніх матеріалів для цього вкрай недостатньо, а, з певним випередженням, паралельно із підготовкою фундаментального книжкового біографічного зводу.

Такий алгоритм роботи дасть можливість цілком використати переваги сучасних комп'ютерних технологій над традиційними книжково-видавничими. Чи не головна з них полягає у можливості постійного поповнення новими матеріалами і вдосконалення структури, уточнення біографічних даних і бібліографії УБА одночасно на всі літери абетки, створення оновлюваних версій. УБА є “живим”, рухливим проектом, розрахованим на перманентний розвиток. Підготовлені і систематизовані згідно з відповідними методичними вимогами Інституту біографічних досліджень матеріали на середні і прикінцеві літери абетки не будуть роками лежати “мертвим капіталом”, що неминує при створенні книжкового багатотомника, а швидко ставатимуть надбанням широкого загалу.

Електронний Український біографічний архів – складний за своєю побудовою інформаційний ресурс. Його основними структурними елементами, що розбудовуються нині на основі сформованих інститутом баз даних, мають стати:

Реєстр імен (або “Словник”) – вже наявний в Базі даних УБС перелік імен з короткими дефініціями;

Біографічні статті-довідки (обсягом до 2–3 тис. знаків) – їхні зразки (близько 350) на літеру “А” підготовлено для I випуску збірника “Матеріали до УБС”; нині завершується робота над другим збірником на літеру “Б”. Короткі статті-довідки супроводжуються бібліографією (найважливішою) та посиланнями на архівні фонди; в УБА вони матимуть також, по можливості, іконографію;

Розширена бібліографія, яка повинна періодично поповнюватись;

Великі біографічні статті, написані спеціально для книжкового варіанту УБС, згідно з вимогами редакційної інструкції. При цьому концепція УБА передбачає, що розгорнуті біографічні статті можуть тривалий час бути не до всіх імен, внесених до Реєстру – вони мають включатися до УБА в міру підготовки їх кваліфікованими авторами;

Джерелознавчі коментарі (зокрема щодо уточнення даних про дати народження і смерті, важливих подій життя і діяльності, родинних зв'язків тощо);

Іконографія, різного роду фото та образотворчі матеріали, малюнки та креслення – все те, що відобразило внесок особи в історію, науку, культуру;

III. Джерелознавчі галузі знань

Аудіо- та відеоматеріали. Можливо, вони стануть додатками до порівняно невеликої кількості статей, але можливість цього передбачено від самого початку. З технічного погляду включення подібних матеріалів до сучасних електронних архівів, зокрема на веб-сайтах українських теле і радіокомпаній, стало вже звичайною справою. Проте складнішим питанням у нинішніх умовах є вирішення правових питань щодо можливості подання в УБА таких додатків;

Архів біографічних статей із енциклопедій, словників, довідників, альманахів (як окрема, чітко окреслена рубрика УБА). Основна вимога до відбору їх: це має бути тільки словникова біографічна стаття, написана за всіма енциклопедичними канонами;

Текстові додатки різного характеру і змісту: наукові та науково-популярні статті про особу, або статті, документи, у яких особа згадується. До цієї рубрики передбачається приєднати, передовсім, тексти всіх статей і матеріалів, опублікованих у виданнях Інституту біографічних досліджень, а також інших установ і організацій, окремих авторів, які співпрацюють, зрозуміло, за їхньою згодою та з повним збереженням авторських прав;

Генеалогічні таблиці та інші додаткові матеріали; хронологічні, географічні покажчики; довідки про установи, організації, чини, ранги, нагороди, премії тощо;

Відомості про авторів статей і матеріалів УБА, дослідників-біографістів, вітчизняні та зарубіжні центри біографічних досліджень.

Особливого значення набуває забезпечення в УБА ефективної, а разом з тим – простої і зручної для користувачів системи навігації: пошуку, самостійної систематизації матеріалів за хронологічними, територіальними, суспільно-політичними, етнічними, конфесійними, культурно-мистецькими та іншими критеріями, професійними сферами діяльності тощо.

Така розробка, програмно-технічні аспекти якої нині опрацьовує Український мовно-інформаційний фонд НАН України, що набув багатий досвід роботи над українськими електронними словниками, безперечно є новаторською, інноваційною. Формування машинного інформаційного ресурсу в галузі біографістики відкриє перед спеціалістами всієї України і українського зарубіжжя принципово нові можливості використання, систематизації, аналізу і історико-соціологічної інтерпретації біографічних матеріалів, одержання на цій основі приросту знань. Ми сподіваємося також, що сучасні програмно-технічні можливості, покладені в основу роботи над УБА, вже у найближчі роки

відкриють можливість створити навколо електронного Українського біографічного архіву віртуальну всеукраїнську біографічну лабораторію, тобто залучити до праці над УБА на засадах рівного партнерства фахівців установ і навчальних закладів міністерств освіти і науки, культури і мистецтв, Державного комітету архівів України, інших відомств, а також наукові і громадські організації, недержавні дослідницькі осередки.

Національний науково-інформаційний біографічний ресурс, який буде формуватися і оновлюватися спільною працею вчених академічних установ і дослідників з усіх регіонів України та української діаспори, стане справді вагомим, конкурентоспроможним із зарубіжними аналогами, інноваційним здобутком, який служитиме справі піднесення вітчизняної науки, освіти і культури, іміджу України в світі.

¹ Гуржій О. І. Гетьман Іван Скоропадський. – К., 1998; Сарбей В. Г., Москвич Л. Г. Академік УАН Орест Іванович Левицький (1848–1922 рр.): Життєпис, бібліографія його праць і праць про нього. – Л., 1998; Загайкевич М. П. Михайло Вербицький: сторінки життя і творчості. – Л., 1998; Мельник Я. І. З останнього десятиліття Івана Франка. – Л., 1999; Верба І. В. Олександр Оглоблін. Життя і праця в Україні. – К., 1999; Литвин С. Х. Симон Петлюра у 1917–1926 роках: Історіографія та джерела. – К., 2000; Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. – К., 2000; Апанович О. М. Федір Павлович Шевченко: Історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина: Спогади та історіографічний аналіз. – К., 2000; Вихованець Т. Костянтин і Януш Олександровичі Острозькі. – Острог, 2001; Матвєєва Л. В. Юліан Кулаковський. – К., 2002; Матяш І. Б. Зірка першої величини: Життєпис К. М. Грушевської. – К., 2002; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. – К., 2003.

² Нариси з історії національного руху. (Гол. ред. – В. Г. Сарбей). – К., 1994; “Українське питання” в Російській імперії”. В 3-х ч. (Гол. ред. – В. Г. Сарбей). – К., 1999; Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні. 1943–1946. – К., 1998; Ковалюк Р. Т. “Український студентський рух на західних землях. ХІХ–ХХ ст.” – Л., 2001; Матяш І. Б. Особа в українській архівістиці. Біографічні нариси. – К., 2001; Заремба С. З. Нариси з історії українського пам’яткознавства. – К., 2002.

³ Книжкові джерела української біографістики у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. (НБУВ; Ін-т біографічних досліджень; Упоряд.: Т. В. Куриленко, Н. І. Мельник, О. М. Яценко). – К., НБУВ, 2004.

⁴ Видатні діячі України минулих століть. Меморіальний альманах. – К.: Євроімідж, 2001; Золота книга української еліти. Інформаційно-імідженвий альманах. У 6-ти т. Т. 1–2 [Істор. частина]. – К.: Євроімідж, 2001; Народжені Україною. Меморіальний альманах. У 2-х т. / Золоті імена України. – К.: Євроімідж, 2002.

⁵ Войтович Л. В. Князівські династії Східної Європи (кінець ІХ – початок ХVІ ст.): Склад, суспільна і політична роль: Історико-генеалогічне дослідження. – Л., 2000; Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради: Біограф. довідник. – К., 1998; Уряди України у ХХ ст.:

III. Джерелознавчі галузі знань

Наук.-документ. видання. – К., 2001; *Ганіткевич Я.* Українські лікарі-вчені першої половини ХХ століття та їхні наукові школи: Біографічні нариси та бібліографія. – Л., 2002; *Романюк М. М.* Оратаї журналістської ниви: Українські редактори, видавці, публіцисти. – Л., 2002.

⁶ Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Кер. авт. кол. – акад. АПРН Ю. І. Римаренко. – К., 1996.

⁷ Енциклопедія Української Діаспори. Т. 4 (Австралія – Азія – Африка) / Наук. тов-во ім. Шевченка, НАН України. Головн. ред. – іноз. член НАН України проф. В. Маркусь. – К.; Нью-Йорк; Чикаго; Мельбурн, 1995.

⁸ Довідник з історії України. (А–Я). Посібник для середніх загальноосвітніх навчальних закладів / Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка; Інститут історичних досліджень. За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. 2-е вид., доопр. і доп. – К., 2002.

⁹ Путівник по фондах відділу рукописів Інституту літератури. – К., 1994; Видатні вчені Національної академії наук України: Особові арх. та рукоп. фонди академіків і членів-кореспондентів у Національній б-ці України ім. В. І. Вернадського (1918–1988). Путівник / НБУВ; Уклад.: О. С. Боляк та ін., відп. ред. – акад. НАН України О. С. Онищенко. – К., 1998; Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник /

НБУВ. Ін-т рукопису; Уклад.: О. С. Боляк та ін.; відп. ред. – акад. НАН України О. С. Онищенко. – К., 2002; Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. Путівник. Вип. 1. – К., 2003.

¹⁰ *Ісаєвич Я. Д.* Біографічний словник – національний пріоритет // Українська біографістика. Зб. наук. праць. Вип. 1. – К., 1996. – С. 7–9.

¹¹ *Чижко В. С.* Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. – К., 1996. (Розд. 4. Український біографічний словник (УБС): Методологія, сучасний стан та перспективи створення. – С. 129–158); Редакційна інструкція Українського біографічного словника // Українська біографістика. Зб. наук. праць. Вип. 1. – К., 1996. – С. 50–58; *Чижко В. С.* Основні принципи створення Українського біографічного словника // Українська біографістика. Зб. наук. праць. Вип. 2. – К., 1999. – С. 6–18.

¹² *Шостак В. О., Чижко В. С.* Деякі питання програмно-комп'ютерного забезпечення Українського біографічного словника // Українська біографістика. Зб. наук. праць. Вип. 1. – К., 1998. – С. 115–126; *Кислов В. В., Яценко О. М.* Нові парадигми інформатики та основи комп'ютерного забезпечення біографічних досліджень // Там само. – С. 130–133; *Чижко В. С.* Біографічна традиція. – С. 149–159.

Дорота Міхалюк

ДИПЛОМАТИЧНІ ЗНОСИНИ БІЛОРУСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ ТА УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ І ГЕТЬМАНАТУ У СВІТЛІ ДОКУМЕНТІВ (березень – грудень 1918 р.)

Виснажена Першою світовою війною Російська імперія стала територією інтенсифікації національних визвольних рухів, які часто формувалися за підтримкою соціалістичних гуртків. Їх еволюція мала менш-більш подібний хід: від висунення федералістської ідеї до проголошення незалежності. Використовуючи послаблення Росії та переміщення фронту на схід, незалежність декларували: Литва, Естонія та Латвія. У травні 1918 р. таке рішення прийняли діячі Вірменії та Грузії. Такі ж етапи пройшли також білоруський та український національні рухи. Самостійність Української Народної Республіки Центральна Рада проголосила IV Універсалом 22 січня 1918 р. Виникнення Білоруської Народної Республіки проголошено 9 березня 1918 р., а 25 березня Третьою Установчою Грамотою було декларовано її незалежність.

Згідно демократичних засад самовизначення народів кордони Білоруської Народної Республіки мали обіймати територію розселення та чисельної переваги білоруського народу: частину Мінської губернії, Гродненську (з містами Гродно, Білосток та Берест), Вільнюську з м. Вільнюс, Вітебську, Смоленську, Чернігівську¹. Однак, в дійсності у той час інституції БНР могли розвинути діяльність на значно меншій території, визначеній такими

осередками: Мінськ, Слуцьк, Вілейка, Дзівна, Ігumenь, Борисів, Полоцьк, Лепель і Дрисса. Решта білоруських земель була розчленована. Німці займали частину земель так звану Ober-осту та східню й середню Білорусь. Советська Росія – Вітебськ, Смоленськ та частину мінської губернії. Територія від Могиліва по гирло Березини з містом Старобин була захоплена військами I Польського корпусу ген. Юзефа Довбур-Мусьніцького, підпорядкованого польській Регентській Раді. Також несприятливою була ситуація БНР на південному кордоні. Силою договору, підписаного 27 січня (9 лютого) 1918 р. поміж Німеччиною, Турцією, Австро-Угорщиною, Болгарією і Українською Народною Республікою, північно-західний кордон УНР мало становити розграницення поміж Австро-Угорщиною й Росією до I світової війни. Далі кордон мав йти по лінії Білгорай, Щебрешин, Красностав, Пугачів, Радзінь, Межириччя, Сарнаки, Мельник, Високе Литовське, Камянець Литовський, Пружани, Вигановське озеро². Таким чином до складу України попадала частина південного Підляшся та все Полісся, разом з басейном річки Прип'ять (берестейський, пінський, річицький, мозирський та гомельський повіти), заселені у значній мірі білоруським населенням.

III. Джерелознавчі галузі знань

У берестейських переговорах брала участь делегація Української Народної Республіки, у політичному плані найближча Білоруській Народній Республіці. Діячів БНР і УНР поєднував той самий соціалістичний родовід, схожість політичних принципів та подібна еволюція національного руху – все це виникало з подібної історичної долі та культури. Отже, діячі БНР природньо зверталися в бік України. Розраховували, що за допомогою діячів Центральної Ради УНР вдасться відмінити ставлення Німеччини й більшовицької Росії щодо білоруських національних та державних аспірацій.

Встановлення дипломатичних відносин з УНР сталося, отже, одним з перших кроків білоруських діячів на міжнародній арені. 22 березня 1918 р. до Києва виїхала для цього надзвичайна делегація³. Вона мала офіційно заявити про проголошення Білоруської Народної Республіки, організувати обмін дипломатичних представництв між БНР і УНР. За допомогою українського телеграфного каналу білоруська делегація мала звернутися до “всіх народів” з комюніке про покликання БНР. Білоруси сподівалися налагодити торговельний обмін та отримати фінансову позику, перш за все, також отримати підтримку на міжнародній арені.

Інформації про спроби налагодження дипломатичних зносин між БНР і УНР, а відтак урядом Гетьманату і дипломатичних проектах БНР супроти України, переховуються зараз в архівах трьох держав: Литви, Білорусі (Мінськ) та України (Київ). До Lietuvos Senjinis Valstybinis Archyvas потрапила після довгих мандрівок частина документів з Архіву Білоруської Народної Республіки, у тому числі документи Надзвичайної делегації Ради БНР для закордонних переговорів. Вони зібрані у фонді № 582, частина натомість була опублікована (С. Шула, Архіви Беларускай Народнай Рэспублікі, Вільня-Нью Ерк-Менск-Прага 1998). Знаходяться там протоколи засідань білоруської сторони, відрядженої до Києва на переговори з представниками УНР. Збереглися також протоколи з діяльності другої надзвичайної делегації, яка восени 1918 р. виїхала до Києва під головуванням Антона Луцкевіча. Інформація про працю делегації знаходиться також у Національному Архіві Республіки Білорусь (ф. 325). У Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України переховуються протоколи з засідань мішаної комісії (ф. 2592). В ньому знаходяться також мапи України. Серед них вдалося відшукати мапу, на якій працювала українська комісія, котра готувалася до переговорів у справі розмежування.

У склад першої делегації, відрядженої з Мінська до Києва, входили члени Ради БНР Олександр Цьвікевич як голова та Шимон Рак-Міхайловський. Їх консультантами були Іван Красковський, І. Курилович, Язеп Фарботко, Л. Левченко та діячі Білоруської Народної Організації “Зорка” у Києві. Головою останньої був діяч білоруського національного руху І. Красковський, водночас член Народного міністерства внутрішніх справ УНР та її посол у Грузії⁴.

5 квітня, після майже двотижневого перебування у Києві, білоруська делегація була прийнята на неофіційній зустрічі Михайлом Грушевським, головою Центральної Ради УНР, та Олександром Жуковським, міністром військових справ УНР, і Миколою Любинським, виконуючим обов’язки міністра закордонних справ УНР. Другого дня відбулась зустріч з Михайлом Ткаченком, міністром внутрішніх справ УНР⁵. Переговори торкалися питань для білоруської делегації найважливішої, тобто визнання Білоруської Народної Республіки. У розмові наголошувалося, зокрема, те, що БНР, як новий сусід на півночі, може виявитися для України багато безпечнішим, аніж советська Росія чи Польща. У розмові з міністром військових справ в уряді УНР намагались збагнути ставлення української сторони до питання формування білоруського війська на території України⁶. Рекрутація мала б проводитись головним чином серед “біженців” з західної Білорусі, які втекли на Україну та в глибину Росії у 1915 р. перед наступаючою німецькою армією. На Україні опинилося також багато військових білорусів, які воювали у лавах російської армії на Румунському та Південно-західному фронтах⁷. У грудні 1917 р. відбулись військові з’їзди білорусів Румунського фронту в Одесі та Південно-західного у Києві. Було навіть видано дозвіл на білорутенізацію деяких відділів російської армії Румунського фронту, які до війни стаціонували в Білорусі. Власне для цього в Одесі було створено Білоруський поетапний концентраційний пункт. У плані було створення такого центру у Києві⁸.

Вагомою проблемою у білорусько-українських стосунках була присутність в Україні II корпусу Війська Польського. Занепокоєння з боку БНР викликали чутки про рішення вислати польські відділи з України на Білорусь та з’єднати їх з перебуваючими в моголівській губернії відділами I корпусу ген. Ю. Довбур-Мусницького, який від липня 1917 р. фомувався на Білорусі. Відправлення додаткових польських відділів з України на Білорусь вважалося Народним Секретаріатом БНР як зміцнення польської сили на Білорусі та загроза

III. Джерелознавчі галузі знань

для відроджуваної білоруської державності. Побоювались, що напружена національна і суспільна ситуація на терені східної Білорусі може призвести до небажаних польсько-білоруських сутичок. У такому дусі працювала й більшовицька пропаганда, наголошуючи, що присутність польських відділів – це стремління до приєднання білоруських земель до Польщі, хоча в дійсності правдивим наміром ген. Довбур-Мусьніцького було якнайскоріше залишення території Білорусі та повернення на польські землі.

Надзвичайна білоруська делегація повідомила міністра закордонних справ УНР, що будь-які заходи для висилки польських військ з України на Білорусь будуть прийняті як акт неприязні з боку України. Телеграми, в яких закликалось до негайного усунення I корпусу з Білорусі були відправлені також до Регентської Ради у Варшаві та канцлера Німеччини⁹. Ці радіотелеграми радше не викликали великого враження, все ж таки наприкінці травня 1918 р., згідно своїх намірів, німці обеззброїли відділи I корпусу й перебравли його окупаційну зону. Польські відділи в Україні, після поразки під Каневом, також були німцями обеззброєні та інтерновані. Частина з них, яка уникнула захоплення, перетнула Росію шляхом на північ, звідки через Мурманськ переїхала до Франції.

Білоруській делегації було дано можливість вислати в світ депешу, в якій інформовано про проголошення Білоруської Народної Республіки та про міжнародні переговори, які проводила надзвичайна делегація. Однак, в перший візит офіційної білоруської делегації домінувало питання визнання незалежності БНР та намагання визначити білорусько-український кордон. Вважалося, що умовою існування БНР як незалежної держави є визнання її не лише УНР, але й більшовиками. Підтримку з їх боку сподівались здобути в Курську з допомогою українських діячів. У тому місті мали зустрітись делегати більшовицької Росії та УНР для усталення перебігу кордону між своїми державами. Також і білоруси хотіли взяти участь у тих переговорах, але насамперед хотіли визначити українсько-білоруський кордон, щоб супроти більшовиків виступити єдиним фронтом.

Справа перебігу білорусько-українського кордону, як це незабаром виявилось, стала ключовою для цих дипломатичних зносин. Українсько-білоруські стосунки дуже сильно ускладнились з приводу передання німцями Україні басейну річки Прип'ять. Полісся відіграло важливу стратегічну роль з приводу

водної та залізничної комунікації. Цей регіон, багний та слабо розвинений під сільськогосподарським оглядом, був постачальником деревини та інших лісових товарів. Приналежність цього регіону, а головне його східної частини, стала головним предметом засідань кордонної комісії БНР і УНР, яка працювала від 19 квітня 1918 р.

Під час усіх засідань не вдалося прийняти вихідних точок на сході й заході¹⁰. Білоруси запропонували аби точкою розмежування на сході прийняти гирло річки Судость до Десни біля селища Грем'яч. Українці, натомість, за вихідний пункт приймали Мглин, повітове містечко в Чернігівській губернії [приблизно 100 км західніше Брянська – прим. перекл.]. Північні повіти цієї ж губернії зараховували до України. Кордонну лінію креслили так: від Мглина вздовж північного кордону Чернігівської губернії на південний захід до міста Ветка на річці Сож в Гомельському повіті (кільканадцять км північніше Гомеля – прим. перекл.), до містечка Горваль на Дніпрі у Річицькому повіті (неподалік гирла Березини – прим. перекл.) і Загір'я, до сіл, розташованих у північних окраїнах Мозирського повіту: Комаровичі (південніше річки Ореса – прим. перекл.) і Мороч при гирлі Морочі до Случа, а звідти прямою лінією в бік Вигановського озера у Пінському повіті. Далі поза цей пункт українська сторона не хотіла проводити кордону – на її думку, подальшу делімітаційну лінію повинна становити лінія, узгіднена у Берестейському договорі між УНР та Центральними державами. Українці покликувались на міжнародний характер підписаних у Бересті зобов'язань не змінювати перебігу вже усталених кордонів. Таким чином, при Україні залишався басейн Прип'яті та залізниця Пінськ-Гомель. Таке визначення кордону українцями мало на меті включення згаданої залізниці й забезпечення північних кордонів держави у випадку падіння БНР та необхідності межкування у цьому районі з Польщею або Росією. Тому-то українська сторона так охоче послуговувалася у цьому випадку географічним і стратегічним критеріями, а не етнографічним, який легко могла підважити білоруська сторона.

Білоруська делегація пропонувала провести кордонну лінію таким способом: від гирла річки Судость до Десни біля Грем'яча, вздовж Десни до столиці губернії Чернігова, далі прямою лінією до села Дерновичі, розташованого у південній частині Річицького повіту (сьогодні неіснуюче село в радіаційній зоні Білорусі, південніше Мозиря, дещо на захід від річки Прип'яті – прим. перекл.),

III. Джерелознавчі галузі знань

звідти до Злодина, відтак до містечка Столина на Горині у Пінському повіті. Звідти кордон мав прямувати до столиці повіту Пінська, містечка Дрогичина в Кобринському повіті і далі на захід, до кордонів Гродненської губернії. Таким чином при Білорусі залишався басейн Прип'яті, залізниця Берест-Брянськ, а також північні повіти Чернігівської губернії.

Пропонований обома сторонами перебіг кордону, як видно, виразно відрізнявся один від одного. Тож не дивно, що на другому засіданні мішаної комісії, яке відбулося 20 квітня, обидві сторони наводили багато аргументів з обсягу етнографії, мовознавства, економії та стратегії за державну приналежність басейну Прип'яті та Гомельщини¹¹.

Наведені пропозиції розмежування, внесені обидвома сторонами комісії під час двох засідань були засуджені консультантами білоруської делегації – І. Красковським та Мітрофаном Довнар-Запольським¹². Тоді серед білорусів виникли дві концепції. М. Довнар-Запольський, І. Курилович, Ш. Рак-Міхайловський, І. Красковський вважали, що переговори з українцями треба припинити або затягувати аж до зустрічі в Курську, ні в якому разі не погоджуватися на приєднання басейну Прип'яті до України. В крайньому випадку – відступити трохи території вздовж Десни на Чернігівщині, але вже Берест та Кобрин повинні безумовно опинитись у межах Білорусі. М. Довнар-Запольський відхилив також стратегічні вимоги української держави та необхідність мати в їх розпорядженні дорогу Берест-Брянськ.

Однак, розірвання переговорів або закінчення їх безуспішно ставило під знаком запитання підтримку українців в Курську для домагань білоруської делегації супроти більшовицької Росії. У власному гроні розглядалися два варіанти: або намагатися отримати підтримку білоруських концепцій з боку більшовиків, або підтримати Україну проти більшовиків, за умови, однак, що та раніше визнає незалежність Білорусі. Третій варіант, тобто самостійний виступ проти української та більшовицької делегацій, не розглядався.

Під час внутрішніх засідань білоруських делегатів постали, як вже було сказано, дві концепції. М. Довнар-Запольський висловлювався за майже маніфестаційне розірвання переговорів з українцями та наладнання зносин з німцями для здобуття їх підтримки для існування БНР. Інше становище приймав розсудливий А. Цвікевіч. Він вважав, що переговори з українцями треба продовжувати й намагатися здобути їх підтримку в Курську супроти більшовицької делегації. Підкреслював, що не можна знеохотити єдиної

держави, яка намагається визнати існування БНР, продовжуючи з нею офіційні переговори. Він не бачив можливості здобуття підтримки з боку німців, позаяк не бачив у них найменшого зацікавлення державністю Білорусі.

Пропозиції А. Цвікевича не були прийняті. Щоправда переговори не були припинені, вирішено, однак, аби не приймати зобов'язуючих рішень щодо перебігу білорусько-українського кордону, натомість дальші переговори, під приводом хвороби голови білоруської делегації, затягувати аж до конференції в Курську. У той час білоруси збиралися порозумітися без нічийого посередництва з німцями й здобути їх підтримку.

21 квітня відбувся другий тур переговорів¹³. Роздратована виразним послабленням А. Цвікевичем та Ш. Рак-Міхайловським динаміки переговорів, українська сторона поставила два конкретні питання, намагаючись прискорити підписання договору про кордон. Обидва питання торкалися вже порушуваних справ: згоди на те, щоб Вигановське озеро стало західним вихідним пунктом до окреслення східного відрізка білорусько-українського кордону та згоди на залізницю Пінськ-Гомель у межах української держави.

Другого дня, попри “дипломатичну” хворобу А. Цвікевича, білоруська сторона була примушена підписати чотири перші протоколи спільних засідань. Було це вчинено без застережень, позаяк у четвертому протоколі записано *in extenso* зміст декларації білоруської сторони. У ній верифіковано їх дотеперішнє становище щодо перебігу кордону згідно з пропозиціями М. Довнар-Запольського¹⁴.

Після того білоруські делегати у власному гурті розглядали дальші кроки. Всі розуміли необхідність розширення міжнародних контактів, різнилися, однак, щодо напряму діяльності. А. Цвікевич послідовно старався йти дотеперішнім курсом, тобто зміцнювання позиції БНР, але без подразнювання стосунків з українцями. Він наголошував на досягненні дотеперішнього білорусько-українського співробітництва в економічній та соціальній галузях: у Києві були засновані Білоруське бюро товарного обміну, Товариство білорусько-українського зближення, Білоруський комітет допомоги жертвам війни. Решта членів переважно підкреслювала нещирість з боку членів української комісії. Звинувачували її за окремі переговори з Центральними державами за спиною білорусів та використання переговорів з білоруською делегацією для придання собі престижу й поваги в зносинах з іншими державами.

Без допомоги українців білоруси підготували ґрунт для зустрічі з Альфонсом Муммом фон

III. Джерелознавчі галузі знань

Шварцештайном (Alfons Mumm Freiherr von Schwarzenstein), німецьким послом в УНР. У візиті, який відбувся 25 квітня, взяли участь А. Цвікевич як голова, М. Довнар-Запольський та черговий консультант – д-р П. Тремповіч, член Білоруської народної організації у Києві. Білоруські делегати передали німецькому послу меморіал, в якому йшлося про історичні традиції Білорусі, зокрема її зв'язки з західноєвропейською культурою, та про державні традиції у складі багатонаціональних держав Великого Князівства Литовського і Речі Посполитої¹⁵. Росія була зображена як держава загарбницька і білорусам чужа.

До чергового засідання спільної комісії, яке мало відбутися 29 квітня, білоруська сторона була підготовлена далеко краще. Прийнято рішення довести кінець кінцем до окреслення стику російського, білоруського та українського кордонів, а як вихідний пункт назвати Грем'яч на Десні, при чому не північніше Трубчевська. Передбачувано домовленість з М. Любинським, міністром закордонних справ УНР, та Миколою Поршем, військовим секретарем Центральної Ради, щодо офіційного виступу білоруської делегації в Курську. Передбачено також старання про доступ білоруської делегації до т.зв. твердої лінії сполучення Мінськ-Москва та Мінськ-Київ¹⁶.

Вирішено також не давати відповіді на питання, поставлені декілька днів тому українськими делегатами. Збирались взяти ініціативу в свої руки. Від імені обох комісій білоруська сторона підготувала проект "Прелімінарного договору між УНР і БНР у справі державних кордонів"¹⁷. Білоруси сподівалися, що підписання цього документа українською стороною буде принаймні свого роду гарантією підтримки білорусів супроти більшовицької делегації. У згаданому договорі обидві сторони мали зобов'язатись, що усталення перебігу кордону між БНР і УНР відбудеться без участі третьої сторони, тобто совєтської Росії. Ратифікація домовлень завершиться упродовж місяця після укладення миру з Росією. Передбачувалось також отримати гарантії, що уряд УНР підтримає білорусів під час переговорів з більшовиками про визнання незалежності БНР та встановлення білорусько-російського кордону. Однак, ці наміри не були українській стороні вже представлені – зустріч, визначена на 29 квітня 1918 р., не відбулася. Того дня З'їзд хліборобів відібрав Центральній Раді УНР вотум довіри та водночас передав владу Павлу Скоропадському, генералу колишньої російської армії та обрав його гетьманом.

Білоруська делегація вже збиралася до виїзду з Києва, коли несподівано новий український уряд

висловив бажання співпраці. Це було підтверджено на зустрічі з новим прем'єр-міністром Федором Лизогубом і міністром закордонних справ Дмитром Дорошенком¹⁸. Були прийняті рішення у соціальних та економічних справах: Білоруському комітетові біженців було надано фінансову допомогу, видано згоду на заснування Білоруського перехідного концентраційного пункту у Києві для допомоги повертаючим з Росії біженцям. Новий уряд посприяв також виникненню у Києві Білоруської торговельної палати, про що віддавна клопоталася білоруська сторона. Її керівництво й організування доручено проф. Митрофану Довнар-Запольському, Базаревичу та Бурячкові. Палаті не вдалося, однак, підписати генеральний договір з українським міністерством торгівлі. Дещо пізніше Довнар-Запольський найбільшим досягненням визнав згоду на висилку українського зерна й цукру до Білорусі в замість за товари лісового походження¹⁹.

Прийнято також заходи у дипломатичній сфері – уряд Скоропадського призначив консула на Білорусі в особі А. Квасницького. З білоруського боку консулом в Україні було призначено П. Тремповича. 29 червня, після затвердження Народним Секретаріатом БНР, він обійняв цю посаду. У серпні білоруським консулом в Одесі, у світлі матеріалів БНР, став С. Некрашевич. Заперечують цьому українські джерела, вказуючи, що призначення відбулося з порушенням права, без акредитації.

Головним викликом для білоруської делегації в Україні залишалася надалі державна приналежність поліських повітів. Не чекаючи на якісь додаткові рішення, українці почали на території Пінського, Мозирського, Річицького й Гомельського повітів запроваджувати свою адміністрацію, намагаючись інтегрувати спірні території з Україною. Серед жителів Полісся й Гомельщини стиралися різні орієнтації державної приналежності. Надходили листи з проханням приєднатися до Білорусі, до України, деяка частина жителів хотіла федерації з демократичною Росією (не совєтською). Ще інші пропагували більшовицькі ідеї або висловлювалися за проведенням плебісциту²⁰.

Попри декларацію уряду П. Скоропадського про проведення дальших переговорів у справі розмежування, відновлення зустрічей не було. Тому залишатися білоруській делегації у Києві не мало більшого сенсу, тим паче, що у Мінську, після довготривалої внутрішньої кризи, відбувалося якраз формування нового кабінету.

Внаслідок змін у Раді БНР формування нового кабінету доручено Романові Скірмунту. Він наткнувся на низку проблем і лише у липні міг

III. Джерелознавчі галузі знань

оголосити склад нового уряду, який, однак, не всіма був визнаний. Створилося майже двовладдя, якщо у червні вже був створений коаліційний уряд БНР з Янком Середою на чолі, затверджений 22 липня 1918 р. Цей уряд перебрав повноваження безпосередньо від Народного Секретаріату I складу. Головою Ради БНР став Язеп Льюсік.

У таких обставинах Роман Скірмунт виїхав до Києва, щоб там добитися визнання БНР з боку Німеччини й Гетьманату, однак його візит виявився невдалим. Р. Скірмунт, землевласник пов'язаний з білоруським рухом, був мало популярним серед соціалістів. Його пронимецька орієнтація викликала нехтіль значної частини громадянства, а діяльність зустрілася з критикою й звинуваченнями про творення "скірмутовщини" на візирець "скоропадщини", тобто гетьманських урядів Павла Скоропадського, які незабаром виявилися в Україні також не дуже популярними²¹.

Восени на чолі Народного Секретаріату став Антон Луцкевіч. Секретаріат перейменовано на Раду Народних Міністрів. У вересні А. Луцкевіч, який виконував також функцію міністра закордонних справ, виїхав на чолі делегації до Києва щоб добитися врешті-решт визнання незалежності Білорусі з боку Гетьманату²². Він передбачував також вручення протестаційних нот Христини Раковському, який надалі резидував у Києві та представникам Австрії, Німеччини й Болгарії.

У перші дні перебування в Києві дійшло до зустрічі членів делегації з заступником міністра закордонних справ Отто Ейхельманом, а потім з Дмитром Дорошенком. Переговори торкалися можливості об'єднання Білорусі з Україною на засаді встановлення спільного митного кордону, спільної закордонної політики та спільної організації війська при збереженні двох територіальних армій²³. Була це спроба вироблення спільного фронту проти більшовиків, які згідно з додатковою домовленістю з німцями від 27 серпня 1918 р. готувалися до захоплення східної частини Білорусі. Однак, головним питанням залишалися спірні повіти на сході.

У серпні 1918 р. при активній участі Дмитра Дорошенка наступила ратифікація Берестейського договору, підписаного з Німеччиною, Туреччиною і Болгарією. Згідно з його постановою західне Полісся було включено у межі України. Східна частина цього регіону стала розмінною монетою Гетьманату у переговорах з більшовицькою Росією. За словами Х. Раковського українці погрожували визнанням незалежності Білорусі, якщо більшовики не віддадуть Україні східних польських повітів²⁴. Делегація Антона Луцкевіча

вимагала віддати їх Білорусі, в крайньому випадку залишення їх в руках більшовиків.

Водночас Д. Дорошенко запевняв про сприяння білоруській справі, давав надію на військову й фінансову допомогу під час творення білоруських збройних сил. Однак, ця обіцянка була висловлена за певних умов: на підтримку Гетьманатом білоруської державності необхідна була принаймні мовчазна згода Німеччини. Міністр закордонних справ України погодився представити білоруські питання німецькому послу у Києві та німецькому уряду в Берліні, куди збиралася українська делегація. Вістка про планований виїзд української делегації до Берліна спонукала А. Луцкевіча вислати туди свого делегата. У Києві білоруси намагались налагодити контакти також з колишніми депутатами до Думи та членами російських монархістських організацій. У цій діяльності відбивалися щораз більші побоювання перед більшовиками, але й наслідування урядів Гетьманату. Ймовірно під їх впливом білоруси почали подавати в офіційних документах назву Білоруська Держава на зразок гетьманської Української Держави²⁵.

Наприкінці вересня Антон Луцкевіч склав офіційний візит Д. Дорошенку та передав йому таємний меморіал. У тому документі надзвичайна делегація Ради БНР зверталася з проханням представити німецькому уряду в Берліні правово-державний стан Білорусі та отримати відповідь на основні питання:

1. Яке є відношення німецького уряду у справі визнання ним державної незалежності та неділимості Білорусі в її етнографічно-історичних кордонах згідно акту Ради БНР від 25 березня 1918 р.;

2. Якщо офіційне визнання незалежності Білорусі Німеччиною є зараз неможливе, то як дивиться німецький уряд на побудову білоруської державності в майбутньому;

3. Які є можливості верифікації берестейського договору і додаткових російсько-німецьких узгоджень;

4. Яке є відношення Німеччини до творення білоруських відділів самооборони та їх фінансової підтримки.

Білоруси прохали також Дорошенка, щоб він розізнав погляди Німеччини на її стосунки з Білоруссю та зносили Білорусі з Україною, Литвою і Польщею, а також оцінку німецького уряду щодо внутрішньої ситуації в Білорусі і посприяння візиту у Берліні кількоособової білоруської делегації²⁶.

Восени 1918 р. основною проблемою БНР надалі залишалася справа визнання незалежності Білорусі Україною. Нові надії з'явилися в той час,

III. Джерелознавчі галузі знань

коли 5 жовтня князь Максиміліан баденський, який очолював перший німецький парламентський уряд, звернувся до президента США з проханням укладення перемир'я та запевнив, що уряд Райху стоїть на ґрунті 14 Пунктів президента Т. В. Вільсона. Покликання нового уряду Райху породжувало надію на анулювання берестейських угод, у тому числі також договору між Німеччиною й більшовицькою Росією про непідтримання нових держав на території німецької окупації.

На початку жовтня білоруська делегація почала енергійні заходи. Вже 9 жовтня делегацію прийняв Гетьман, який запевнив про сприяння білоруській справі. Він підтвердив визнання своїм урядом фактичної незалежності Білорусі та обіцяв прискорити й офіційне визнання українською Радою Міністрів²⁷. Два дні пізніше А. Луцкевіч передав Д. Дорошенку ноту, в якій вимагав більш рішучих кроків у справі визнання незалежності Білорусі. Пригадував переговори першої білоруської делегації з урядом УНР. Доказував, що вже сам факт переговорів на тему перебігу державних кордонів з українською комісією була доказом того, що посередньо Центральна Рада акцептувала постанови білоруської держави, що офіційне визнання стримали несприятливі обставини, остаточно натомість зміна уряду в Україні²⁸. Підкреслював, що також і нинішній уряд якоюсь мірою визнає державність Білорусі – підтримує взаємні зв'язки, призвів до покликання консулатів й обміну консулів. Якщо появилися нові можливості й нова розстановка сил, А. Луцкевіч від імені надзвичайної делегації ще раз просить міністра закордонних справ України розглянути Радою Міністрів справу офіційного визнання Україною незалежності Білорусі. Після довгого очікування членів делегації прийняв також голова української Ради Міністрів Ф. Лизогуб. У розмові з ним білоруси намагались пояснити, чому треба поспішати з офіційною підтримкою білоруської держави²⁹.

Однак, надзвичайна білоруська делегація не дочекалася реалізації обіцянок і визнання незалежності Білорусі з боку Гетьманату. Добачаючи безрезультатність своїх заходів, члени делегації прийняли 4 листопада рішення про припинення переговорів та виїзд з Києва до Мінська. Якщо на початку листопада, згідно з додатковою домовленістю, укладеною 27 серпня 1918 р. між советською Росією і Німеччиною, більшовики почали займати частини Оршанського, Лепельського, Могилівського, Полоцького й Сенненського повітів, необхідна була активність в іншому напрямку.

Перед виїздом з Києва, 5 листопада, делегація залишила Д. Дорошенку останню вже ноту з про-

ханням якнайскоріше визнати Україною незалежність Білорусі. Пререстерігала у ній, що її пасивність може виявитися згубною не лише для Білорусі, але й для України. Советська Росія, неприхильна до обох держав, вже тим часом входить на білоруські землі, які залишає німецька армія.

Нова політична ситуація – вибух революції в Німеччині та розвал Австро-Угорщини, позбавили П. Скоропадського підтримки, влада Гетьманату кінчилася. Для здобуття підтримки з боку Антанти 14 листопада 1918 р. П. Скоропадський заявив, що утворює федерацію з не більшовицькою Росією. У цей же час владу в Україні почали перебирати повстанські сили, які прагнули повалення Гетьмана. В ніч з 13 на 14 листопада на таємному засіданні Національного Союзу було покликано новий уряд – Директорію з Володимиром Винниченком і Симоном Петлюрою на чолі.

Результати спроб налагодження дипломатичних стосунків Білоруської Народної Республіки з Українською Народною Республікою та Гетьманатом були далекі від очікувань білорусів. Головне завдання – здобуття підтримки *de facto* незалежної Білорусі – залишилось незреалізованим. Обидва уряди не прийняли також рішення про формування білоруського війська. Причина невдач лежала головним чином у доволі трагічній ситуації обох державностей, що відроджувалися. Однаково Центральна Рада Української Народної Республіки, а потім уряд Гетьманату мусив рахуватися з головними силами, які підпирали ці крихкі кабінети – Німеччиною. Німці зате зовсім не були заінтересовані верифікуванням постанов від 3 березня 1918 р. і підтримкою нових державних органів на своїй окупованій території, а вже білоруського питання не трактували поважно. Нестабільна політично Україна була приголомшувана черговими переворотами й приходом до влади нових суспільних сил. Навесні на очах білоруської делегації розпалася Центральна Рада, восени впав Гетьманат.

Можна поставити питання – наскільки поважно Київ трактував переговори з білоруськими делегатами. Навесні в засіданнях комісії для усталення кордону з білоруського боку взяли участь члени Народного Секретаріату і Ради БНР. Українську сторону, крім Ліхнякевича, представляли мало відомі діячі, властиво без жодних повноважень. Однак, треба додати, що на переговори у справі кордонів білоруська делегація під проводом А. Цвікевича, приїхала дуже слабо підготовлена й тому легко робила суттєві помилки.

Як Центральна Рада, так і Гетьманат визнавали незалежність Білорусі лише декларативно, нічого

III. Джерелознавчі галузі знань

не роблячи для проголошення офіційного для неї попертя. Обидва уряди, обмежені Берестейським договором, неозначеністю свого майбутнього, могли лише вербально висловлювати свою підтримку для білоруської державності. Білорусь не створила сама в собі ніякої мілітарної сили, однак, краще було мати її за потенційного союзника, аніж допустити до заключення нею договору з більшовицькою Росією. Можна також було розповідати на сторінках преси про встановлювані дипломатичні зносини України.

Більш рішучу політику супроти БНР провадив П. Скоропадський. Він вжив енергійних заходів для зв'язання спірних повітів з Україною. Однак, намагаючись здобути популярність, довів також до позитивних рішень у справах не вирішених Центральною Радою. Сурогатом, зав'язаних ним дипломатичних стосунків, був обмін консулів та згода, також на засаді взаємності, на утворення торговельних палат – білоруської в Києві та української в Мінську. Це й дало підставу, аби говорити про визнання незалежності Білорусі *de jure*.

Переклав Омелян Вішка

¹ III Устауная Грамата Рады Беларускай Народнай Рэспублікі // Архівы Беларускай Народнай Рэспублікі (далі АБНР) / ред. С. Шупа. – Вільня; Нью-Ёрк; Менск; Прага, 1998. – Т. 1. – № 130. – С. 62–63.

² Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. / Упоряд.: В. Ф. Верстюк та ін. – К., 1997. – Т. 2. – № 70. – С. 138 [Вигановське озеро розположене коло 50 км південніше Барановичів – прим. перекл.].

³ Наказ надзвичайнай делегації Ради БНР за 22.03.1918 // АБНР. – Т. 1. – № 122. – С. 60–61.

⁴ Пратакол по 1 паседжанья Дэлегацыі НС БНР у справе перамоваў за 2.04.1918 // Там само. – № 160. – С. 69–70; Пратакол по 2 паседжанья Дэлегацыі НС БНР у справе перамоваў за 03.04.1918 // Там само. – № 166. – С. 71–72; Пратакол по 3 паседжанья Дэлегацыі НС БНР у справе перамоваў за 04.04.1918 // Там само. – № 176. – С. 75; *Лебедзева В.* Дыпламатычная місія БНР у перамовах з Українай (1918 г.) // *Białoruskie Zeszyty Historyczne.* – 2001. – Т. 15.

⁵ Пратакол по 3 паседжанья Дэлегацыі НС БНР у справе перамоваў за 06.04.1918 // АБНР. – Т. 1. – № 191. – С. 85–86.

⁶ Пратакол по 5 паседжанья Дэлегацыі НС БНР у справе перамоваў за // Там само. – № 225. – С. 94–97.

⁷ *Łatyszonek O.,* Działalność białoruskich wojskowych na terytorium Ukrainy w latach 1917–1919 // *Białoruskie Zeszyty Historyczne.* – 1996. – Т. 5. – С. 113–122.

⁸ Пратакол по 11 паседжанья Дэлегацыі НС БНР у справе перамоваў за 10.05.1918 // АБНР. – Т. 1. – № 369. – С. 146.

⁹ Тэксты радыёграмаў Дэлегацыі НС БНР у справе замежных перамоваў (Кіеў) дасланых 18.04.1918 // Там само. – № 245. – С. 103.

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 62, арк. 25–26 зв., 43–44; Пратакол по 6 паседжанья Дэлегацыі НС БНР у справе перамоваў за 20.04.1918 // АБНР. – Т. 1. – № 263. – С. 108–113.

¹¹ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 62, арк. 42–44.

¹² Пратакол по 6 паседжанья Дэлегацыі НС БНР у справе перамоваў за 20.04.1918 // АБНР. – Т. 1. – № 263. – С. 108–113.

¹³ ЦДАВО України, ф. 2592, оп. 1, спр. 62, арк. 48–49.

¹⁴ Там само, арк. 50–51.

¹⁵ Копія мэмарыялу // АБНР. – Т. 1. – № 290. – С. 125–128.

¹⁶ Пратакол по 10 паседжанья Дэлегацыі НС БНР у справе перамоваў за 28.04.1918 // Там само. – № 308. – С. 134.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Пратакол по 11 паседжанья Дэлегацыі НС БНР у справе перамоваў за 10.05.1918 // Там само. – № 369. – С. 146.

¹⁹ *Довнар-Запольский М. В.* История Белоруссии. – Минск 2003. – С. 562–563.

²⁰ АБНР. – Т. 1. – № 323. – С. 139.

²¹ Нацыянальны Архів Республікі Беларусь, ф. 325, оп. 1, спр. 104, арк. 42.

²² Пратакол другога сходу Надзвычайнай Дэлегацыі Рады БНР дзеля замежных перамоваў за 29.09.1918 // АБНР. – Т. 1. – № 1022. – С. 261–262; Пратаколы першага сходу Надзвычайнай Дэлегацыі Рады БНР дзеля замежных перамоваў за 29.09.1918 // Там само. – № 1006–1007. – С. 258–259.

²³ Про мегогія Надзвычайнай Дэлегацыі Рады БНР (Кіеў) Народнаму Сакратарыяту (Менск) // Там само. – № 1038. – С. 269–270.

²⁴ Там само. – № 591. – С. 193.

²⁵ Нота Надзвычайнай Дэлегацыі Рады БНР міністру замежных спраў Украінскай Дзяржавы за 05.11.1918 // Там само. – № 1132. – С. 291.

²⁶ Про мегогія Надзвычайнай Дэлегацыі Рады БНР (Кіеў) міністру замежных спраў Украіны Зьмітру Дарашэнку (Кіеў) // Там само. – № 1023. – С. 262–263.

²⁷ Нота Надзвычайнай Дэлегацыі Рады БНР міністру замежных спраў Украінскай Дзяржавы за 05.11.1918 // Там само. – № 1132. – С. 291.

²⁸ Про мегогія Надзвычайнай Дэлегацыі Рады БНР (Кіеў) Народнаму Сакратарыяту (Менск) // Там само. – № 1038. – С. 269–270.

²⁹ АБНР. – 1998. – Т. 1. – С. 276.

*Сергій Кулешов***ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМКИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
У СПЕЦІАЛЬНОМУ ДОКУМЕНТОЗНАВСТВІ**

Оглядаючи розвиток документознавства в Україні за останнє десятиліття, можна констатувати, що воно сформувалося в нашій країні як наукова дисципліна і має вже певні здобутки. Серед стимулів конституювання цієї наукової дисципліни основними, на мій погляд, були (і залишаються): необхідність нормативного та науково-методичного забезпечення організації документостворення та документообігу в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, підприємствах, установах та організаціях (далі – установах) в нових умовах їхнього функціонування (тобто після набуття Україною незалежності); впровадження в установах систем електронного діловодства та документообігу (СЕДД); значна потреба у вузівській підготовці документознавців, які будуть спроможні вирішувати складні завдання, пов'язані з зазначеними вище інноваціями. Інституалізацію документознавства, підвищення його соціального статусу в нашій країні, зокрема засвідчили заснування та діяльність Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (УНДІАСД) Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України (зараз – Державний комітет архівів України), започаткування і проведення документознавчих досліджень в Інституті архівознавства та Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, відкриття вузівської спеціальності “Документознавство та інформаційна діяльність” і, нарешті, серед останніх подій – затвердження ВАКом України наукової спеціальності 07.00.10 “Документознавство, архівознавство”, що дає можливість захищати дисертації за результатами документознавчих досліджень.

У цілому зміст документознавчих публікацій останніх років свідчить про чітку диференціацію документознавства на загальне та спеціальне. Якщо не брати до уваги вкрай актуальні статті щодо змісту документознавчої освіти у вищій школі¹, то серед небагаточисельних загальнодокументознавчих публікацій привертає увагу монографія Г. М. Швецової-Водки² (в якій узагальнено результати десятилітніх досліджень автора з теорії документа), а також результати дискусії щодо структури документознавства та його меж як наукової дисципліни у зв'язку із прийняттям паспорта наукової спеціальності 07.00.10 “Документознавство, архівознавство”³. порушується питання щодо “пе-

рейменування науки і відповідної навчальної дисципліни про документ у широкому його розумінні на документологію”⁴. Слід зауважити, що подібні пропозиції вже мали місце і раніше, вони варті уваги, однак, на мою думку, таке виокремлення доцільне тільки у межах комплексної наукової дисципліни “Документознавство” і як позначення її розділу “Загальне документознавство”, зважаючи, що документологія структурно не відрізняється від напрямків спеціального документознавства⁵. Разом з тим, досить сумнівною виглядає можливість створення у межах документології єдиних концепцій “життєвого циклу документа” або різних сукупностей документів – потоків чи фондів, враховуючи специфіку структури, функціонування чи організації сукупностей видань, службових та архівних документів. Ефективним може бути розроблення лише теоретичних засад створення спільних інформаційних ресурсів цих документів. Вирішення цієї нагальної проблеми знаходиться на межі з теорією та практикою організації інформаційної діяльності. Безперечно, спектр загально-документознавчої (документологічної) проблематики може бути значно ширшим⁶ і її дослідження значною мірою споріднені із напрямками спеціального документознавства. Зокрема, як і раніше, я вважаю, такі наукові розробки можуть бути пов'язані з вивченням різних видів документів, специфічних як за характером документної інформації (наприклад, картографічні), так і за способом її фіксування та відтворення (аудіовізуальні, електронні).

Полишаючи проблематику загального документознавства, стисло зупинюся на перспективних напрямках наукових досліджень зі спеціального документознавства. Одним з таких напрямків залишається опрацювання теоретичних питань. Поодинокі концептуальні публікації у спеціальному документознавстві пов'язані, як правило, з науковими напрямками чи проблемами споріднених галузей знань. Серед них відзначимо ґрунтовну статтю К. Є. Новохатського, в якій критично проаналізовано визначення поняття “документ” в законах України⁷, публікацію Г. М. Швецової-Водки щодо визначень документа в архівознавстві⁸, а також матеріали дискусії, ініційованої її статтею, присвяченої співвідношенню понять “документ” та “історичне джерело”⁹. Перспективним є розроблення питань теорії діловодства, як практичної

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

сфери впровадження досліджень спеціального (у даному разі управлінського) документознавства та споріднених наукових дисциплін (джерелознавства, архівознавства). Деякі аспекти цієї проблеми порушені у статті О. М. Загорецької¹⁰.

Вважаю, що помітним явищем в теорії спеціального документознавства, незважаючи на загальний архівознавчий контекст, є стаття Л. Драгомірової з методології визначення і технології створення оптимальної моделі організації документів Національного архівного фонду України*, де висловлені міркування щодо поняття “документ”, сутності інформаційної складової документа, характеристики різних видів документів, побудови класифікацій документів, організації сукупностей документів як інформаційної системи та історичних джерел тощо¹¹. Виглядає перспективною декларована Л. А. Драгоміровою необхідність взаємопов’язаного дослідження, висловлюючись її термінологією, документальних комплексів (наприклад, організаційно-розпорядчий, плановий, обліково-бухгалтерський, звітний тощо) як елементів первісного фонду (с. 122), що справедливо не тільки для архівних, але й для документальних (документальних) фондів установ¹².

Термінологічні проблеми спеціального документознавства можна віднести до ряду “вічних”. Про це свідчить, зокрема, і зміст публікацій, про які йшлося вище, та й деяких інших, на які я не посилаюсь. Еволюція поглядів на визначення понять (та й взагалі на засоби вирішення конкретних наукових проблем) цілком закономірна. Вона відображає зрушення як в теоретичному базисі самої наукової дисципліни, так і у практиці відповідної цій дисципліні сфери практичної діяльності. Однак, підбиття певного підсумку, фіксація меж певного етапу розвитку науки так чи інакше є необхідними. Такий етап, зокрема, відбив зміст нової редакції ДСТУ 2732–2004 “Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять” (розроблений УНДІАСД за замовленням Держкомархіву України), затвердженого наказом Держспоживстандарту України. Оскільки остаточна редакція стандарту рік була на затвердженні, а стандарт (за наказом) набуде чинності з 1 червня 2005 р., то можна передбачити, що він втратить частину своєї оперативної інформації. Залишає певну перспективу щодо наукового опрацювання визначень понять, пов’язаних з електронним документостворенням та документообігом, зміст законів України “Про електронні документи та

електронний документообіг” і “Про електронний цифровий підпис”. Думаю, що документознавці та архівісти мають взяти участь також у розробленні проекту ДСТУ, гармонізованого з ISO 5127–2001 “Інформація та документація. Словник” і щодо цього відповідні рекомендації направлені УНДІАСД до Технічного комітету стандартизації “Інформація та документація” (ТК–144) для включення їх до плану стандартизації.

Безперечно, що перспективними залишаються уніфікація та стандартизація не тільки діловодної термінології, а й технології діловодства, що є традиційним напрямком управлінського документознавства. Разом з тим, під час впровадження національних стандартів з діловодства та уніфікованих вимог до створення управлінських документів можливі труднощі, пов’язані з правовим статусом таких стандартів. Дана ситуація спричинена нормами Закону України “Про стандартизацію”, зокрема абзацом першим ст.12, де сказано, що “стандарти застосовуються на добровільних засадах, якщо інше не встановлено законодавством”. Наприклад, на цей час в Україні серед нормативних документів, що регулюють сферу діловодства, є “Примірна інструкція з діловодства у міністерствах, інших центральних органах виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих органах виконавчої влади”, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 1997 р. № 1153 (далі – “Примірна інструкція з діловодства...”), та національний стандарт України ДСТУ 4163–2003 “Державна уніфікована система документації. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлення документів” (підготовлений відділом УНДІАСД за замовленням Держкомархіву України), затверджений та набув чинності за наказом Держспоживстандарту України від 7 квітня 2003 р. № 55. В них дещо по різному викладено вимоги до оформлення організаційно-розпорядчих документів (ОРД). Зрозуміло, що стандарт містить більше нових і, сподіваюсь – раціональних, підходів до змісту таких вимог, зумовлених потребами сьогодення. Однак, у працівників служб діловодства та державних архівів виникає питання: який документ у цьому разі застосовувати? Безперечно, що “Примірна інструкція...” за своїм правовим статусом тут має пріоритет і тоді постає завдання щодо її перероблення і внесення до неї відповідних змін (не тільки пов’язаних з оформленням ОРД). Перероблення “Примірної інструкції...” та її затвердження – процес довготривалий і на цей період буде залишатися зазначена правова невизначеність. Водночас за замов-

* Цю статтю я особливо б порадив прочитати прибічникам створення “єдиного фондознавства” як складової документознавства.

ленням Держкомархіву України відділом документознавства УНДІАСД було розроблено і видано (на підставі схвалення методичною комісією комітету) методичні рекомендації щодо застосування ДСТУ 4163–2003¹³. Також УНДІАСД на основі цього стандарту планує завершити у 2005 році підготовку збірника форм ОРД. Потреба у такому збірнику вже давно є нагальною, зважаючи на значну поширеність в країні посібників з різними рекомендаціями щодо уніфікованих формулярів ОРД, причому часто копійованих з російських видань, які підготовлені, зрозуміло, на підставі інших нормативних документів.

Низку проблем, пов'язаних з правовим регулюванням організації діловодства в Україні, має вирішити відповідний законодавчий акт. Починаючи з квітня 2002 р. працює створена Держкомархівом України робоча група з розроблення проекту Закону України “Про діловодство”. Законопроект (після обговорення варіантів проекту із зацікавленими установами, його погодження співрозробниками, Міністерством юстиції України тощо) пройшов юридичну експертизу в Кабінеті Міністрів України, за результатами якої розробникам було рекомендовано доопрацювати його з метою розширення предмета правового регулювання. Зараз робочою групою здійснюється підготовка нової редакції законопроекту. Закон України “Про діловодство” (не виключно, що цю назву буде уточнено), на мою думку, повинен: визначити повноваження суб'єктів організації діловодства в країні; утвердити норму щодо неухильного виконання основних нормативно-правових актів, спрямованих на організацію діловодства, зокрема, стандартів на створення управлінських документів (між іншим, це надасть ДСТУ 4163–2003 статус підзаконного акта), інструкції з діловодства, номенклатури справ в установах незалежно від форми власності; здійснити законодавче регулювання питань організації електронного діловодства з метою уникнення втрат службових електронних документів, їх інформації, а також змін в цій інформації; забезпечити права власності установ на їх документаційні фонди; встановити відповідальність з метою запобігання втрат та несанкціонованого знищення службових документів, зокрема під час ліквідації та реорганізації установ тощо. Прийняття цього закону дасть реальні підстави для перероблення “Примірної інструкції з діловодства...” та підготовки на її основі інструкцій з діловодства органів державної влади, органів місцевого самоврядування, інших установ. У найближчій перспективі передбачається також пере-

видання ДСТУ 4163–2003, в якому буде враховано пропозиції працівників служб діловодства установ, інших фахівців з питань підготовки службових документів щодо уточнення змісту формулювання окремих вимог до оформлювання ОРД, а також виправлено помилки, що виникли під час редакційного опрацювання тексту у видавництві.

Потреба у доопрацюванні “Примірної інструкції з діловодства...” виникне також в результаті прийняття нормативно-правових актів як підзаконних щодо законів України “Про електронні документи та електронний документообіг” та “Про електронний цифровий підпис”. Ці доповнення інструкції будуть пов'язані з організацією створення та обігу електронних документів (далі – ЕД) у діловодстві, впровадженням систем електронного діловодства¹⁴. Слід зауважити, що представники архівних установ брали участь в обговоренні проекту “Типового порядку здійснення електронного документообігу в органах виконавчої влади”, що подано до Кабінету Міністрів України на затвердження. Взагалі, науковий напрямок, пов'язаний з організацією електронного діловодства, є одним з найперспективніших у спеціальному документознавстві. Найактуальнішими завданнями у межах цього напрямку слід вважати підготовку нормативних документів, спрямованих на вдосконалення діловодства із застосуванням електронного документообігу в органах державної влади та органах місцевого самоврядування, нормативного документа, що регламентує організацію зберігання ЕД у діловодстві та архівному підрозділі органу державної влади, органу місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації. Значною мірою створення цих документів буде пов'язано (оскільки вказані завдання з реалізації процесів електронного діловодства мають розглядатися у комплексі з проблемою організації електронних архівів) з розробленням експериментальної моделі архівного зберігання ЕД, підготовкою концепції створення архівів ЕД і сертифікатів постійного строку зберігання і відповідно нормативного документа, буде регламентувати постійне зберігання ЕД в архіві. Слід зауважити, що зазначені нормативні документи та перспективні розробки зафіксовані як заходи у проекті “Програми впровадження електронних документів, електронного документообігу, електронного цифрового підпису, стимулювання підприємств, установ і організацій, які впроваджують електронний документообіг”, що буде наданий Верховній Раді України для затвердження Законом України. Є сподівання, що прийняття Верховною Радою України цієї Програми як законодавчого акта з відповідним фінан-

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

суванням її виконання, уможливить виконання передбачених в ній заходів, оскільки, зрозуміло, що для вирішення таких масштабних завдань необхідним є залучення, крім документознавців та архівознавців, творчих колективів низки науково-дослідних установ, які набули досвід вирішення питань організації створення та обігу електронної документації, розроблення носіїв для максимально тривалого збереження електронної документної інформації.

Необхідно також зауважити, що проблематика, пов'язана із створенням та застосуванням ЕД, є однією з найбільш обговорюваних (а звідси актуальною, і разом з цим, дискусійною) світовим співтовариством архівістів та керуючих документацією. Зокрема, найбільше їхнє занепокоєння викликає відсутність на сьогодні вирішення проблеми визначення автентичності ЕД. Серед інших проблем – встановлення правового статусу ЕД, розроблення раціональної технології експертизи їхньої цінності, меж поняття “електронний документ” тощо¹⁵. За думкою авторитетних учених певні нормативні засади вирішення проблеми автентичності ЕД надають ISO 15489–1–2001(E) “Information and documentation – Records management – Part 1: General” та ISO/TR 15489–2–2001 (E) “Information and documentation – Records management – Part 2: Guidelines”¹⁶.

Слід також зауважити, що пункт третій Резолюції делегатських зборів національних архівістів і президентів національних професійних асоціацій, членів Міжнародної ради архівів, з приводу XXXV засідання Міжнародної конференції Круглого столу архівів (CITRA) (Рейк'явік, 13 жовтня 2001 р.) містив рекомендацію всім утворювачам документів, як публічним, так і приватним, щоб діловодство, включаючи й електронне, велося відповідно до умов зазначеного двочастинного стандарту ISO 15489–2001. Зважаючи на це, УНДІАСД, як член Технічного комітету стандартизації “Інформація і документація” (ТК–144), подав у 2003 р. до цього комітету пропозицію включити даний стандарт до плану розроблення ДСТУ, гармонізованого з ISO 15489. Відповідно до цього плану Державне підприємство “Український науково-дослідний і навчальний центр проблем стандартизації та якості” замовило УНДІАСД підготовку ДСТУ, що буде відповідником зазначеного ISO. На цей час в УНДІАСД вже було розроблено і опубліковано проект концепції впровадження норм міжнародного стандарту ISO 15489–2001 “Інформація та документація. Керування документацією в Україні” (відп. виконавець І. Є. Антоненко)¹⁷. На сьогодні робочою групою підготовлено

першу редакцію проекту модифікованого стандарту-відповідника ISO, тобто у цьому документі порівняно зі змістом ISO є так звані технічні відхилення – уточнення, зміни чи доповнення норм ISO відповідно до вітчизняного законодавства або інших нормативно-правових актів, прийнятих в Україні. Проект стандарту вже погоджено Держкомархівом України та Технічним комітетом стандартизації “Інформація і документація” (ТК–144).

Впровадження норм роботи з ЕД та керування документацією є майбутніми інноваційними напрямками практичної діяльності служб діловодства в Україні. Разом з тим, безперечно, в управлінському документознавстві існує ще багато наукових проблем, пов'язаних з організацією традиційного діловодства. Зокрема, можна вказати на багатоаспектну проблему експертизи цінності документів, вирішення якої знаходиться на межі документознавства, архівознавства та історичного джерелознавства*. Українські документознавці та архівознавці в останній час посилили увагу до вирішення цієї проблеми, зокрема у контексті підготовки та впровадження нових “Основних правил роботи державних архівів України” (К., 2004), під час розроблення тематики дисертаційних досліджень¹⁸. З даною проблематикою також пов'язані перспективні дослідження історії, теоретичних засад, методики підготовки та організації функціонування у діловодстві переліків документів зі строками зберігання¹⁹. Особлива актуальність цього дослідницького напрямку зумовлена вкрай низькими темпами підготовки відомчих переліків, відсутністю методологічної та методичної бази цього напрямку практичної діяльності. З іншого боку, збільшення частки економічного сектора з недержавною формою власності призвело до утворення значної кількості видів документів, що раніше в Україні не існували. Це зумовлює нагальність створення відповідного переліку таких документів та й у цілому дослідження видів документів “комерційної” документації.

Актуальним залишається також розроблення посібників, спрямованих на наукове та методичне забезпечення організації діловодства в різних типах установ. Провідну роль у реалізації даного напрямку діяльності, як і раніше, відіграють Держкомархів України, центральні та обласні державні архіви, УНДІАСД. Значна активізація цієї роботи зумовлена прийняттям другої редакції Закону України “Про Національний архівний фонд та ар-

* Як на мене, то документознавчий та джерелознавчий аспекти мають місце і у вирішенні питань диференціації за категоріями цінності архівних документів, визначення методики їхнього грошового оцінювання.

хівні установи”, впровадженням “Основних правил роботи державних архівів України” (в яких чітко визначено повноваження архівних установ щодо управління діловодством), а також більшою увагою, яка приділяється на засіданнях колегії Держкомархіву України питанням організації діловодства і, зокрема, електронного.

Перспективними залишаються історичні документознавчі дослідження, зокрема історії діловодства в Україні. Слід зауважити, що цьому напрямку, завдяки його спорідненості з іншими спеціальними історичними дисциплінами, присвячено значну кількість публікацій. Разом з тим, на сьогодні відсутня фундаментальна праця, в якій було б викладено всі етапи історії діловодства в Україні²⁰. Є також “прогалини” у дослідженні певних періодів і, як не дивно, це стосується також ХХ ст., тобто організації діловодства в УСРР, УРСР²¹, у тих регіонах України, що знаходились у 1920–1930-х роках під владою Польщі, Чехословаччини, Румунії. Мало вивченими залишаються на сьогодні питання організації діловодства у часи УНР, Української Держави, правління Директорії УНР.

¹ Див., наприклад: *Кушнарченко Н. М.* Складові змісту спеціальності “Документознавство та інформаційна діяльність”: питання методології // *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія.* – 2004. – № 1. – С. 42–45.; *Кулешов С. Г., Прокопенко І. П.* Управління документацією: підготовка фахівців у вищих школах за рубежом // *Архіви України.* – 2003. – № 1–3. – С. 53–64.; *Палеха Ю.* Основні чинники впливу на вузівську підготовку документознавців // *Студії з арх. справи та документознавства / Держкомархів України; УНДІАСД.* – К., 2003. – Т. 11. – С. 168–172.; *Морозюк І.* Формування напрямів освіти документознавців // *Вісн. Кн. палати.* – 2003. – № 10. – С. 27–29.

² *Швецова-Водка Г. М.* Документ і книга в системі соціальних комунікацій / Рівнен. держ. гуманітар. ун-т. – Рівне, 2001. – 438 с.

³ *Слободяник М.* Структура сучасного документознавства // *Вісн. Кн. палати.* – 2003. – № 4. – С. 18–21.; *Кулешов С.* Новий погляд на структуру документознавства // *Вісн. Кн. палати.* – 2003. – № 10. – С. 24–27.; *Філіпова Л.* Про наукові дослідження з сучасного документознавства та бібліотечно-бібліографічних наук // *Вісн. Кн. палати.* – 2004. – № 3. – С. 22–23.; *Кушнарченко Н. М.* Наука про документ: момент біфуркації // *Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф.* – К., 25–26 трав. 2004 р. – К., 2004. – С. 9–11.

⁴ *Кушнарченко Н. М.* Складові змісту спеціальності “Документознавство та інформаційна діяльність: питання методології”. – С. 17–18.

⁵ Див., наприклад: *Илизаров Б. С.* Актуальные теоретические и методологические проблемы советского архивоведения: Учеб. пособие / МГИАИ. – М., 1984. – С. 33–34.

⁶ Зокрема, в українських публікаціях фактично не було відгуків на дискусію з приводу міркувань, висловлених провідним російським архівознавцем В. П. Козловим щодо ок-

ремих концептуальних питань теорії археографії (вони, на мою думку, дотичні також і теорії загального документознавства). Див., зокрема: *Козлов В. П.* Приглашение к размышлению об археографии состоялось... // *Отечеств. архивы.* – 2002. – № 6. – С. 58–70.

⁷ *Новохатський К.* Документ як об’єкт інформаційних відносин в законах України: спроба огляду деяких визначень // *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. Вип. 3. Джерелознавчі дисципліни / Держкомархів України; УНДІАСД; НАН України; Ін-т історії України; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського та ін.; Редкол.: Р. Я. Пиріг (голова) та ін.* – К., 2001. – С. 361–370.

⁸ *Швецова-Водка Г.* Визначення документа в архівознавстві // *Студії з арх. справи та документознавства / Держкомархів України; УНДІАСД.* – К., 1999. – Т. 4. – С. 99–102.

⁹ *Вона ж.* Співвідношення понять “документ” та “історичне джерело” // *Архіви України.* – 2001. – № 4–5. – С. 33–56.; *Кулешов С.* Ще раз про “джерело” // *Студії з арх. справи та документознавства / Держкомархів України; УНДІАСД; Європейський ун-т.* – К., 2002. – Т. 8. – С. 135–139.

¹⁰ *Загорецька О.* Теорія діловодства як галузь наукових знань // *Там само.* – С. 139–141.

¹¹ *Драгомірова Л.* Оптимальна модель організації документів Національного архівного фонду: методологія визначення і технологія створення (науково-практичний коментар до третього розділу “Основних правил роботи державних архівів України”) // *Там само.* – К., 2004. – Т. 11. – С. 111–133.

¹² Сприймаючи позитивно цікаві, але іноді спірні інновації, водночас порадив авторці не бути настільки категоричною у своїх висловлюваннях щодо перспектив інших дискусій, наприклад, зауважуючи, що, виходячи з обгрунтованої нею певної тези, “будь-яка дискусія про те, за яких умов описаний архівний документ набуває статусу історичного джерела, втрачає всякий сенс” (*Драгомірова Л.* Оптимальна модель організації документів... – С. 132, виноска № 22).

¹³ Методичні рекомендації щодо застосування ДСТУ 4163–2003 “Державна уніфікована система документації. Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлювання документів” / Розробники: *Кулешов С. Г., Кузнецова Л. В., Загорецька О. М., Лозова С. Ф., Ситник Т. О.; Держкомархів України; УНДІАСД.* – К., 2004. – 62 с.

¹⁴ Див., зокрема, матеріал розмови кореспондента газети “Урядовий кур’єр” із заступником голови Держкомархіву України Г. Портновим (Електронне діловодство та електронні архіви: обговорюємо проблеми // *Уряд. кур’єр.* – 2004. – 26 лют.).

¹⁵ Див., наприклад: “Матеріали до засідання Комітету з правових питань Міжнародної ради архівів (4–7 трав. 2004 р. Київ)” (Архіви України. – 2004. – № 3. – С. 51–115); *Боряк Г.* Архіви України: В серці суспільства чи на маргінезі суспільних потреб? // *Архіви України.* – 2004. – № 4. – С. 14–15.

¹⁶ *Гранитрьом К. та ін.* Автентичність електронних документів: Звіт Комітету з правових питань МРА, підготовлений для ЮНЕСКО (листоп. 2002 р.) // *Там само.* – № 3. – С. 90–91.

¹⁷ *Антоненко І.* Проект концепції впровадження в Україні норм міжнародного стандарту ISO 15489 “Інформація та документація. – Управління документацією” // *Студії з арх. справи та документознавства / Держкомархів України; УНДІАСД; Європейський ун-т.* – К., 2004. – Т. 11. – С. 172–177.

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

¹⁸ Див. наприклад: *Купченко В. П.* Науково-методичні засади комплектування державного архіву (на прикладі Держархіву м. Києва): Автореф. дис. канд... іст. наук / УНДІАСД. – К., 2004. – 20 с.; *Сельченкова С.* Експертиза цінності управлінських документів недержавних організацій: Організаційно-методичний аспект // Студії з арх. справи та документознавства / Держкомархів України; УНДІАСД; Європейський ун-т. – К., 2004. – Т. 11. – С. 133–137.

¹⁹ *Вона ж.* Особливості укладання відомчих переліків документів зі строками зберігання // Студії з арх. справи та документознавства / Держкомархів України; УНДІАСД. – К., 2003. – Т. 9. – С. 133–137; *Вона ж.* Організаційні та методичні проблеми створення вітчизняної системи переліків документів із строками зберігання // Архіви України – 2003. –

№ 4–6. – С. 114–121.

²⁰ Як приклад видання останніх років, що містить матеріали з історії діловодства в Україні, можна навести: Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. Ірини Матяш та Катерини Климової. – К., 2002. – 609 с.

²¹ Певні спроби подолання цих “лакун” зроблено в публікаціях: *Загорецька О.* Нормативне та науково-методичне забезпечення організації діловодства в Україні у 1950–1980-х рр. // Студії з арх. справи та документознавства / Держкомархів України; УНДІАСД; Європейський ун-т. – К., 2004. – Т. 11. – С. 177–182; *Кулешов С.* З історії організації наукових досліджень процесів діловодства в Україні у 1920–1930-х роках // Там само. – С. 164–167.

Галина Швецова-Водка

СТРУКТУРА ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА І ЙОГО МІСЦЕ СЕРЕД СУМІЖНИХ НАУКОВИХ ДИСЦИПЛІН

Однією з найдискусійніших проблем сучасного документознавства є визначення структури цієї науки та її місця серед інших наукових і навчальних дисциплін.

Н. М. Кушнарєнко стверджує, що документознавство – це “метанаука для всіх наук документно-комунікативного циклу”¹. За її словами, “документознавство як інтегративна наукова дисципліна тісно пов’язане із справочинством, книго-, бібліотеко-, бібліографо-, архівознавством, інформатикою тощо”. Як саме пов’язане? В іншому параграфі виявляється, що всі зазначені дисципліни (замість “інформатики” – “інформацієзнавство”) входять до складу “особливого документознавства”². Зауважено, що “за більш широкого підходу до складу документознавства входять історичне джерелознавство та музеєзнавство, семіотика, текстологія, кодикологія та інші науки”³, але в “структурі документознавства” ці науки відсутні⁴.

Н. М. Кушнарєнко поділяє документознавство на загальне та особливе. Загальне “складається з трьох розділів”: теорії документа, історії документа, історії та теорії документно-комунікативної діяльності. До теорії документа подано синонімічну назву – “документологія”. Разом з тим сам підручник, який, вочевидь, відображає зміст загального документознавства, має розділи: “Теоретичні основи документознавства”, “Характеристика окремих видів і типів документів”, “Документи на новітніх носіях інформації”. Отже, реально загальне документознавство тут складається з теоретичних основ і характеристики видів і типів документів.

“Особливе документознавство”, за словами Н. М. Кушнарєнко, складається зі спеціального та часткового документознавства. До “спеціального” належать дисципліни, що вивчають “особливості документів, що є об’єктами бібліотечної, архівної,

музейної справи”, але в переліку цих дисциплін (“бібліотекознавство, бібліографознавство, архівознавство, музеєзнавство, інформацієзнавство”) названо не конкретні дисципліни, що вивчають “особливості документів”, а галузі знань, які мають значно ширші об’єкти вивчення.

Крім того, до дисциплін спеціального документознавства Н. М. Кушнарєнко зарахувала такі, де предметом є “вивчення специфіки різних процесів документно-комунікативної діяльності”: документне фондознавство, каталогознавство, вчення про збереження документів, діловодство тощо. Не ставлячи питання, наскільки обґрунтовано виділення саме цих дисциплін, зазначимо, що відповідні розділи чи спеціальні наукові дисципліни існують у межах перелічених вище бібліотекознавства, бібліографознавства, архівознавства, музеєзнавства. Як вони можуть виокремлюватися не в межах, а поряд з такими дисциплінами?

Предметом часткового документознавства, за Н. М. Кушнарєнко, є “окремі види та різновиди документа”. До часткових документознавчих дисциплін віднесено книго-, патенто-, карто-, кінознавство, галузеве документознавство тощо. Однак у більшості перелічених дисциплін предметом вивчення є не тільки особливості відповідного виду документа. Зокрема, книгознавство – це комплексна наука (або комплекс наукових дисциплін, за іншими уявленнями), до якої належать окремі наукові дисципліни, що вивчають процеси створення та функціонування книги в суспільстві. Вона не може бути “частковою” порівняно з бібліотекознавством або бібліографознавством.

Зазначені невідповідності вже були помічені іншими авторами (С. Г. Кулешовим, М. С. Слободяником) і аргументовано критиковані⁵. Їх можна було б вже й не згадувати або вважати лише фак-

том історіографії питання, що розглядається, якби вищенаведена позиція не була викладена у підручнику, який до нашого часу активно використовується як студентами, так і викладачами документознавства, отже, його зміст є актуальним і сьогодні.

Розвиток поглядів автора підручника – Н. М. Кушнарєнко – щодо розглядуваного питання можна простежити за наступними публікаціями⁶. У них наука “документознавство” поділяється вже не на три, а на чотири частини. Перша – документологія. Це – теорія і методологія документознавства⁷ або тільки методологія документознавства⁸. Зміст документології в цих публікаціях практично не висвітлений.

Загальне документознавство тут охоплює “історію формування документної комунікації, а також методику та організацію роботи з документом”⁹ або “історію, типологію, класифікацію документа, технологічні основи життєвого циклу документа”¹⁰.

На третьому місці тут йде “часткове документознавство”, до складу якого входять наукові дисципліни, “що вивчають окремі найважливіші процеси роботи з документом”, а саме: “теорію та технологію складання документів, їх редагування, тиражування, розповсюдження, захист, обробку, облік, кумулювання, зберігання, використання”. Серед відповідних дисциплін названі: документна лінгвостилістика, теорія і практика редагування, діловодство, організація та технологія видавничої діяльності, бібліополістика, документна статистика, інтелектуальне право, захист інформації в автоматизованих системах, аналітико-синтетична обробка документів, документні ресурси, документні інформаційно-пошукові системи, теорія і технологія зберігання документів, реставрація і консервація документів, електронний документообіг, повнотекстові бази даних. Зроблена спроба диференціювати ці дисципліни відповідно до процесів, які в них вивчаються, що робить даний перелік певною мірою систематизованим. Але приналежність всіх названих дисциплін саме до документознавства, хоча б і часткового, ще не доведена. Окремі дисципліни на даний час є розділами філології, книгознавства, бібліотекознавства, інформатики тощо. Вочевидь, у цьому разі ми отримали уточнення відповіді на питання: які ж саме частини названих галузей знання можна вважати документознавчими. Тобто вже не все книгознавство, бібліотекознавство, архівознавство тощо проголошуються документознавчими дисциплінами.

Четверту частину запропонованої нової структури документознавства становлять дисципліни

“спеціального документознавства”, що виділяються як за видами документів – картографічне, патентне документознавство, так і за “сферами практичної діяльності” – архівне, адміністративне, банківське, бібліографічне, бібліотечне, музейне, інформаційне. Зазначимо, що серед перших вже немає книгознавства і кінознавства, (вочевидь, авторка врахувала критику), а серед других названо не галузі знань у цілому (архівознавство, бібліотекознавство тощо), а лише відповідне “документознавство”. Однак не зрозуміло, як співвідносяться ці дисципліни “спеціального документознавства” із зазначеними вище дисциплінами “часткового документознавства”. На наш погляд, вони не можуть бути окремими, іншими, ніж дисципліни “часткового документознавства”. Скоріше за все, “спеціальне документознавство”, що виділяється за сферами практичної діяльності, існує у вигляді відповідних дисциплін “часткового документознавства”, про що й треба було б сказати.

Певну особливість викладеної у цих статтях структури документознавства ми бачимо в тому, що тут йдеться не суто про науку, а про цикл документознавчих дисциплін, що виокремлюються в процесі підготовки фахівців спеціальності “Документознавство та інформаційна діяльність”. На наш погляд, структура науки і структура циклу навчальних дисциплін – це різні поняття. У деяких випадках вони можуть збігатися, але може бути й так, що одна навчальна дисципліна охоплює всі аспекти науки або, навпаки, весь цикл дисциплін для певної спеціальності не охоплює науку в цілому. Може бути й такий варіант, коли навчальні дисципліни виокремлено не за структурою науки (основними її частинами), а спрямовані на вивчення різних за значенням і предметом дослідження об’єктів, процесів, операцій тощо.

Враховуючи ці особливості виділення циклу навчальних дисциплін, можна зрозуміти, чому в цих публікаціях вже не йдеться про зв’язки документознавства з іншими науками та його місце серед них. Ці теоретичні питання залишаються не визначеними.

Структуру документознавства і його зв’язки з іншими науками детально розглянув С. Г. Кулешов¹¹. За його поглядами, документознавство поділяється на загальне (синонімом якого у С. Г. Кулешова є документологія) і спеціальне, що диференціюється за видами документів і типами документації. Загальне документознавство С. Г. Кулешов визначає як “метанаукову надбудову для всіх наук документально-комунікаційного циклу”¹². Шкода, що перелік “наук документально-комунікаційного циклу” тут відсутній. Але зміст загаль-

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

ного документознавства С. Г. Кулешов визначає доволі чітко: “документологія це і є загальне документознавство, яке розробляє питання теорії документа, вивчає закономірності генезису та еволюції документа, загальні для всіх наук проблеми функціонування документів, практики їхнього створення і роботи з ними¹³”.

Однак подив, на перший погляд, викликає зауваження, що міститься у статті, де С. Г. Кулешов пояснює, що “документологія не є науковою дисципліною, а лише сукупністю наукових знань, вибраних з різних наук документально-комунікаційного циклу, та загальнотеоретичних концепцій, методологічних засад, підходів¹⁴”. Хіба все перелічене не свідчить про формування саме наукової дисципліни, хоча й особливого, метанаукового характеру?

А може, документологія – це, дійсно, не окрема наукова дисципліна, а комплекс дисциплін документально-комунікаційного циклу, що характеризуються, у кінцевому підсумку, спільністю об'єкта, методологічних засад і теоретичних концепцій?

Структуру загального документознавства С. Г. Кулешов визначає таким чином: “...воно складається не з наукових дисциплін, а з таких розділів, як “Концепції документа”, “Функції документа”, “Типологія документа”, “Основні етапи розвитку документа”, “Загальні проблеми створення, зберігання та функціонування документа” тощо¹⁵. Тут визначено дійсно загальні проблеми, що стосуються будь-яких документів.

Спеціальне документознавство, за концепцією С. Г. Кулешова, теж має доволі чітко обмежене коло дисциплін, об'єктами дослідження яких є певні види документів і типи документації: управлінське документознавство, картографічне документознавство, кінофотофонодокументознавство, науково-технічне документознавство, електронне документознавство¹⁶. Найбільш розвинутим, “єдиним на сьогодні конститутованим напрямком спеціального документознавства” С. Г. Кулешов визнає управлінське документознавство, що “сформувалося з надр теорії і практики справочинства” і до нашого часу називає себе просто “документознавством”, без указівки на вид документації, що досліджується.

Щодо інших галузей знань, які спеціалізуються на дослідженні документів, що розрізняються за ознаками змісту, зовнішньої форми, номіналів, жанрів тощо, то їх об'єднання в межах документознавства, на думку С. Г. Кулешова, “навіть чи можливе¹⁷”. У статті підкреслюється, що “книгознавство входить до наук документально-комунікаційного циклу, але аж ніяк не може бути напрямом спеціального документознавства¹⁸”.

Місце загального і спеціального документознавства серед інших наукових дисциплін характеризується С. Г. Кулешовим як їх “зв'язки” з рядом наук. Для загального документознавства це: науки документально-комунікаційного циклу, семіотика, інформологія, мовознавство, інформатика, філософія, культурологія, соціологія, загальна теорія комунікації, історичне джерелознавство, історія писемності, історія культури, загальна теорія класифікації, психологія¹⁹. Для спеціального документознавства це: архівознавство, мовознавство (документна лінгвістика), теорія і практика менеджменту, правознавство, історичне джерелознавство, технологія справочинства, інформатика, інформологія, теорія комунікацій, теорія науково-інформаційної діяльності, історія справочинства, дипломатика, неодиبلوماسية, філігранологія (історія паперу), сфрагістика, палеографія, кодикологія тощо. “Зв'язки” означають спільність об'єкта дослідження (в деяких випадках), спільність проблематики, спільність методів тощо.

Як підсумок, можна сказати, що документознавство одночасно належить до різних циклів наук. Такий висновок С. Г. Кулешов робить стосовно управлінського документознавства²⁰, але він цілком правомірний щодо документознавства взагалі.

У навчально-методичному посібнику Н. Б. Зінов'євої²¹ документознавство характеризується як фундаментальна і, одночасно, прикладна наукова дисципліна. Фундаментальні дослідження в документознавстві спрямовані на вивчення сутності документування, еволюції форми і змісту документа, його функцій в соціумі, соціокультурних, етніонаціональних, історичних особливостей документування, проблем сприйняття документа, вдосконалення семіотичних та семантичних засобів його вираження. Прикладні дослідження документознавства, за Н. Б. Зінов'євою, стосуються питань класифікування документів, їх індексування, реферування, створення пошукового образу документа, організації документообігу, відбору документів, їх збереження, пошуку тощо.

Зв'язки документознавства з іншими науками, на думку Н. Б. Зінов'євої, зумовлені, перш за все, походженням документознавчих концепцій, зокрема, з книгознавства, фондознавства, науково-інформаційної діяльності, бібліографознавства, науки про управлінську діяльність. Н. Б. Зінов'єва вважає, що документознавство становить “органічну єдність” з наукознавством, архівознавством, бібліотекознавством, книгознавством, бібліографією, інформатикою, патентознавством, справочництвом тощо²². Водночас з цими науками доку-

ментознавство збігається лише у певних частинах, тобто перетинається з ними²³.

На думку Н. Б. Зінов'євої, документознавство є “методологічною платформою” бібліографії²⁴. Воно також “включає теоретичні розділи книгознавства до власної структури”, але відмежовується від книгознавства як самостійна галузь знання. З іншого боку, від документознавства відокремлено як самостійні дисципліни патентознавство та технологія документаційного забезпечення управління (справочинство).

Складні взаємозв'язки, за думкою Н. Б. Зінов'євої, має документознавство з історичними науками: історичні документи є об'єктами дослідження історіографії, текстології, палеографії, філігранології, сфрагістики, археографії²⁵. До суміжних з документознавством наук вона відносить також “комплекс природничих дисциплін, що досліджують проблеми збереженості документів”²⁶.

Перевагою концепції Н. Б. Зінов'євої є спроба визначити характер зв'язків документознавства з іншими науками, але вона недостатньо аргументована, не показано ставлення до інших концепцій.

Оригінальну концепцію структури документознавства запропонував М. С. Слободяник²⁷. На його думку, документознавство – це “комплекс наукових дисциплін, орієнтованих на всебічне вивчення документа в широкому контексті, а також різноманітних утворень документів, що формують документну інфраструктуру суспільства”²⁸. Доречним, на наш погляд, є зауваження С. Г. Кулешова: “що це за контекст?”²⁹. Якщо він не визначений, можливо, про нього не треба згадувати?

У складі документознавства М. С. Слободяник виділяє, перш за все, документологію – “інтегруючу наукову дисципліну, що має відчутний метанауковий характер” “як для документознавчих дисциплін, так і для споріднених і суміжних наук, що також вивчають документ як одну із складових власного об'єкту (бібліотекознавства, бібліографознавства тощо)”³⁰. Документологія характеризується як наукова дисципліна, що складається з таких частин: 1) теорія документознавства, документа і документної інфраструктури суспільства; 2) історія документознавства і документа. До теоретичної частини належить, серед інших, проблема класифікації документів і аналізу виділених видів і типів документів.

Інші документознавчі дисципліни М. С. Слободяник називає спеціальними (вочевидь, документологія дорівнюється загальному документознавству). До них належать: теорія документальних комунікацій, теорія документних потоків, до-

кументне фондознавство, електронне документознавство, управлінське документознавство, теорія та історія діловодства. Як бачимо, одна частина цих дисциплін сформована відповідно до проблем, що вивчаються; друга частина – за видами документів. Чому саме ці дисципліни виділено серед спеціальних?

М. С. Слободяник вважає: “Важливою ознакою, за якою може формуватись самостійна документознавча наукова дисципліна, є функціональна орієнтація на задоволення специфічних потреб суспільства й особливості у відокремлених групах документів, що потребують індивідуалізованого дослідження”³¹. Але ця ознака стосується лише двох визначених тут документознавчих дисциплін. За якою ознакою виділяються інші – не сказано.

Крім головної ознаки, для відокремлення тієї чи іншої документознавчої дисципліни М. С. Слободяник вважає суттєвими такі якості, як “високий рівень їхньої автономності, можливість виходу з комплексу і включення до іншої системи наук”, можливість “формувати власний предмет і встановлювати зв'язки з науками, що не входять до структури документознавства”. Однак ці властивості дисциплін не можуть бути підставою їх об'єднання в комплекс документознавчих дисциплін, а лише підставою визначення їх самостійності. Інша річ – “наявність спільних теоретико-методичних засад, витоків та історії розвитку”, що й зумовлює знаходження різних дисциплін у єдиному комплексі.

Не можна не погодитись із зауваженнями С. Г. Кулешова щодо невизначеної самостійності як наукових дисциплін теорії документальних комунікацій і теорії документних потоків; штучності об'єднання в “документне фондознавство” вчень про фонди бібліотек, архівів, діловодства тощо. Не викликають зауважень лише електронне документознавство та управлінське документознавство, хоча перше лише починає формуватися. Отже, склад комплексу документознавчих дисциплін ще потребує уточнення. Щодо місця документознавства серед інших наук у концепції М. С. Слободяника, слід відзначити, що він чітко визначає “фундаментальну щодо документознавства науку” – інформаціологію. На жаль, статус цієї науки на даний час залишається дискусійним (що справедливо зауважив і С. Г. Кулешов), отже, потрібні пояснення щодо її трактування. Серед “споріднених і суміжних наук” М. С. Слободяник називає тільки бібліотекознавство і бібліографознавство (супроводжуючи перелік невизначеним “тощо”). Стосунки з книгознавством теж не визначені, незважаючи на те, що книга, дійсно, є документом.

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

Деякі уточнення щодо змісту документології подано у наступних публікаціях Н. М. Кушнарєнко і М. С. Слободяника з цього питання³². Документологія характеризується як фундаментальна наукова і навчальна дисципліна, яка суттєво відрізняється від традиційного (вочевидь, управлінського) документознавства³³. М. С. Слободяник вважає її “інтегрованою науковою дисципліною, що має відчутний метанауковий характер³⁴”; відмічає “збагачення об’єкта науки за рахунок документної інфраструктури суспільства”, що дозволяє вивчати “особливості документної діяльності у різних соціальних сферах та інституціях³⁵”.

Але залишається не визначеним співвідношення документології з документознавством. Зокрема, М. С. Слободяник пише: “Важливим результатом розвитку документології буде трансформація документознавства у цілісну інтегровану науку, яка має яскраво виражений метанауковий характер і широку сферу практичного застосування³⁶”. Чи замінить документологія сучасне документознавство, чи залишиться у його складі – не зрозуміло.

Як висновок розгляду різних існуючих на даний час концепцій документознавства можна стверджувати, що в кожній з них є, так би мовити, “раціональне зернятко”. Концепція Н. М. Кушнарєнко приваблює тим, що тлумачить документознавство як дуже широку галузь знання, у якій досліджується все, що стосується документа. Такий підхід логічно продовжує погляди Поля Отле, засновника науки під назвою “документація” (або “документологія”). Концепція С. Г. Кулєшова відрізняється чіткістю щодо змісту і меж як загального, так і спеціального документознавства. Концепція М. С. Слободяника привертає увагу до особливих зв’язків документознавства з наукою про інформацію як більш фундаментальною. Разом з тим у кожній з наведених концепцій є слабкі місця, що викликають зауваження. Синтезу набутих знань поки що не відбулося.

Все сказане вище дозволяє запропонувати ще один погляд на місце документознавства в системі наук та його структуру. У чомусь цей погляд спирається на вже існуючі досягнення, але не обмежується ними і додає нові положення. Передусім, пропонуємо трохи змінити точку зору: йти не від внутрішньої структури документознавства, а від його місця серед суміжних галузей знання.

На наш погляд, весь комплекс дисциплін, що досліджують інформацію, можна об’єднати назвою “інформологія” (дослівно: наука про інформацію). Далі цей комплекс поділяється на такі частини, як теорія інформації, інформатика соціальна і інформатика прикладна (або комп’ютерна наука).

Інформатика соціальна дорівнюється теорії соціальних комунікацій і може бути інакше названа ноокомунікологією. В межах останньої можна виділити теорію соціальної інформації і **документологію як комплекс наук** про документ, який розглядається як засіб передачі соціальної інформації. Особливе місце посідає наукова інформатика (наука про науково-інформаційну діяльність), яка належить до комплексу наук ноокомунікології (соціальної інформатики), але не є повністю відокремленою від документології, частково перетинається з нею.

У межах документології виділяємо такі комплексні науки, як теорія журналістики (наука про підготовку інформації), документознавство (наука про підготовку документа), архівознавство (наука про архівну справу), бібліологія або книгознавство (наука про книжкову справу). Таким чином документознавство розглядається як одна з документологічних наук, які, у свою чергу, відносяться до наук ноокомунікологічних та інформологічних.

Ця схема, як і будь-яка, що стосується уявлень про систему наукових знань, дуже спрощена, умовна. Серед різноманітних дисциплін, з якими має зв’язки документознавство, тут представлено тільки один зріз: науки інформологічні. Як відомо, саме цей цикл наук поки що не визначений достатньо чітко. Але генетичні зв’язки документознавства з цим циклом незаперечні.

Пропонуємо документологією називати саме цикл наук про документ, а не окрему наукову дисципліну. Можливо, в межах цього циклу ще повинна сформуватися “загальна теорія документології”.

Безпосередньо документознавство пропонується поділяти на загальне (що стосується будь-яких документів) і спеціальне (що присвячується певним видам чи типам документів). У межах загального документознавства можна виділити такі часткові дисципліни: теорія документа (у тому числі його типологія та історія), теорія документних ресурсів, документна лінгвістика, документальні автоматизовані інформаційно-пошукові системи (у тому числі документографічні і повнотекстові), технологія збереження документів. У межах спеціального документознавства виділити: теорію документних потоків (що стосується опублікованих документів), управлінське документознавство, кінофотофонодокументознавство, електронне документознавство, картознавство, вчення про науково-технічну документацію, вчення про спецвиди документів. Цей перелік можуть доповнити музичне документознавство, образотворче документознавство, інші дисципліни, присвячені конкретним видам або типам документів.

Нагадуємо, що структура документознавства як науки не завжди рівнозначно відбивається в структурі комплексу навчальних дисциплін, які присвячені викладанню змісту документознавства. Деякі часткові наукові дисципліни (як загальні, так і спеціальні) вже сформувалися і визначилися як окремі навчальні дисципліни. Деякі існують як частини інших навчальних дисциплін або диференціюються на декілька навчальних дисциплін.

Документознавство у представленому тут вигляді аж ніяк не зазіхає на поглинання ним сфери наукових досліджень і навчальних дисциплін, які належать до теорії журналістики, архівознавства та бібліології, хоча, безумовно, спирається на їх дослідження і акумулює те, що відноситься безпосередньо до документознавства.

У сфері навчальної діяльності, під час підготовки фахівців з архівознавства, бібліотекознавства, видавничої справи, книжкової торгівлі тощо зміст документознавчих навчальних дисциплін може і повинен спеціалізуватися. Отже, навчальна дисципліна “Документознавство” (або комплекс навчальних дисциплін) повинна бути спеціалізованою відповідно до того, яким майбутнім спеціалістам вона викладається.

Такими є наші погляди на структуру документознавства і його місце серед суміжних наукових дисциплін. Сподіваємося, що нам вдалося інтегрувати позитивні моменти різних концепцій і, частково або повністю, зняти їхні негативні риси, що викликали зауваження.

¹ Кушнарченко Н. Н. Документоведение: Учебник. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – К.: Знання, 2000. – С. 156.

² Там же. – С. 154.

³ Там же. – С. 156.

⁴ Там же. – С. 154.

⁵ Кулешов С. Г. Документознавство: Історія. Теоретичні основи / УДНДІАСД; Держ. акад. керів. кадрів культури і мистецтв. – К., 2000. – С. 39–42; Слободяник М. Структура сучасного документознавства // Вісн. Кн. палати. – 2003. – № 4. – С. 18.

⁶ Соляник А., Кушнарченко Н. Концептуальні засади викладання дисциплін документознавчого циклу // Вісн. Кн. палати. – 2001. – № 1. – С. 25–27; Кушнарченко Н. М. Внутріпредметна і міжпредметна інтеграція дисциплін документознавчого циклу // Вісн. Харк. держ. акад. культури. – Х., 2003. – Вип. 11. – С. 106–114.

⁷ Соляник А., Кушнарченко Н. Концептуальні засади викладання дисциплін документознавчого циклу // Вісн. Кн. палати. – 2001. – № 1. – С. 26.

⁸ Кушнарченко Н. М. Внутріпредметна і міжпредметна інтеграція дисциплін документознавчого циклу // Вісн. Харк. держ. акад. культури. – Х., 2003. – Вип. 11. – С. 112.

⁹ Соляник А., Кушнарченко Н. Концептуальні засади викладання дисциплін документознавчого циклу // Вісн. Кн. палати. – 2001. – № 1. – С. 26.

¹⁰ Кушнарченко Н. М. Внутріпредметна і міжпредметна інтеграція дисциплін документознавчого циклу // Вісн. Харк. держ. акад. культури. – Х., 2003. – Вип. 11. – С. 112.

¹¹ Кулешов С. Г. Документознавство: Історія. Теоретичні основи / УДНДІАСД; Держ. акад. керів. кадрів культури і мистецтв. – К., 2000. – 162 с.; *Він же*. Новий погляд на структуру документознавства // Вісн. Кн. палати. – 2003. – № 10. – С. 24–27.

¹² *Він же*. Документознавство: Історія. Теоретичні основи / УДНДІАСД; Держ. акад. керів. кадрів культури і мистецтв. – К., 2000. – С. 43.

¹³ Там само. – С. 46.

¹⁴ *Він же*. Новий погляд на структуру документознавства // Вісн. Кн. палати. – 2003. – № 10. – С. 26.

¹⁵ *Він же*. Документознавство: Історія. Теоретичні основи / УДНДІАСД; Держ. акад. керів. кадрів культури і мистецтв. – К., 2000. – С. 45.

¹⁶ Там само. – С. 44.

¹⁷ Там само. – С. 43.

¹⁸ *Він же*. Новий погляд на структуру документознавства // Вісн. Кн. палати. – 2003. – № 10. – С. 24.

¹⁹ *Він же*. Документознавство: Історія. Теоретичні основи / УДНДІАСД; Держ. акад. керів. кадрів культури і мистецтв. – К., 2000. – С. 48–50.

²⁰ Там само. – С. 124.

²¹ Зиновьева Н. Б. Документоведение: Учеб.-метод. пособие. – М.: ИПО Профиздат, 2001. – 208 с. – (Сер. “Соврем. б-ка”; Вип. 17).

²² Там же. – С. 167.

²³ Там же. – С. 168.

²⁴ Там же. – С. 169.

²⁵ Там же. – С. 172.

²⁶ Там же. – С. 173.

²⁷ Слободяник М. Структура сучасного документознавства // Вісн. Кн. палати. – 2003. – № 4. – С. 18–21.

²⁸ Там само. – С. 19.

²⁹ Кулешов С. Новий погляд на структуру документознавства // Вісн. Кн. палати. – 2003. – № 10. – С. 26.

³⁰ Слободяник М. Структура сучасного документознавства // Вісн. Кн. палати. – 2003. – № 4. – С. 19.

³¹ Там само.

³² Кушнарченко Н. М. Наука про документ: момент біфуркації // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (К., 25–26 трав. 2004 р.) / Держ. акад. керів. кадрів культури і мистецтв. – К., 2004. – С. 9–11; Слободяник М. С. Документологія як наукова і навчальна дисципліна // Там само. – С. 12–15.

³³ Кушнарченко Н. М. Наука про документ: момент біфуркації // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (К., 25–26 трав. 2004 р.) / Держ. акад. керів. кадрів культури і мистецтв. – К., 2004. – С. 11.

³⁴ Слободяник М. С. Документологія як наукова і навчальна дисципліна // Там само. – С. 13.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само. – С. 15.

Наталія Кушнарєнко

НОВИЙ ЕТАП ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ НАУКИ ПРО ДОКУМЕНТ

Наука – це спеціалізований вид пізнавальної діяльності, спрямований на продукування нових достовірних знань. Вона існує в трьох основних проявах: а) як сукупність знань; б) як спеціальна пізнавальна діяльність; в) як сукупність соціальних інститутів, що забезпечують виконання такої діяльності¹.

Наука про документ як сукупність знань про документ і документну діяльність через недостатню визначеність власного об'єкта, предмета, структури, законів, закономірностей, методів і понятійно-категоріального апарату є наукою, яка перебуває на стадії свого формування.

Науку про документ прийнято називати документознавством. Цей термін у своїй основі має сполучення двох слів – “документ” і “знавство”, які в поєднанні означають сукупність знань про документ. Поняття “документознавство” – багатаспектне, структурно розгалужене, торкається різних проявів функціонування документа, не має однозначного тлумачення, як, власне, і базове поняття “документ”.

Наука про документ у своєму становленні і розвитку пройшла декілька етапів, яскравим виявом яких є формування її назви: документаційна наука, книго-архівно-музезнавство, бібліологія, документологія, документалістика, діловодство, загальне та спеціальне документознавство. Протягом багатьох десятиліть тривають дискусії щодо точного визначення назви науки, однак і понині це питання залишається не вирішеним через динамічні процеси диференціації та інтеграції наукових дисциплін, що вивчають документ.

Визначитися щодо її назви не зміг навіть основоположник науки про документ – бельгійський учений Поль Отле. У своєму “Трактаті про документацію” (1934 р.) він використовував декілька назв: документаційна наука, бібліологія, документологія. Учений зазначав: “Ми потребуємо нині не лише Бібліографії, опису книг, але й Бібліології, тобто загальної науки і технології документа. Знання про Книгу, Інформацію і Документацію упродовж тривалого часу перебувають в такому стані, в якому була біологія сто років тому. У той час існували численні, не пов'язані між собою, науки про життя, загальним предметом вивчення яких були живі істоти і життя (фізіологія, ботаніка, зоологія).

Біологія об'єднала всі ці часткові науки в одну загальну. Нині стосовно Книги, ми маємо праці з риторики, бібліотекознавства, бібліографії, кни-

годрукування. Однак ми ще не створили Бібліологію, тобто узагальнюючу науку, в якій би системно висвітлювалася вся сукупність даних щодо виробництва, зберігання, розповсюдження та використання рукописів і документів різного роду. Ця загальна наука могла б стати могутнім засобом подальшого осмислення і розуміння основоположних засад окремих документознавчих дисциплін... Необхідно сконцентрувати зусилля на створенні Бібліології із самостійних наук, вилучивши з них усі загальні теоретичні і практичні знання. Настав час запровадження Бібліології – теоретичної, порівняльної, генетичної та абстрактної науки, яка б охоплювала всі наявні книги і всі форми документів. Як соціологія, синтез наук про суспільство, що сформувалася на базі часткової соціології, як існує теоретична і прикладна механіка, має бути створена і Бібліологія – синтез усіх наук про Книгу, незалежно від будь-яких часткових аспектів вивчення Книги”². Детальне цитування основоположних ідей засновника інформатики і документології пов'язане з тим, що тривалий час праці П. Отле були малодоступними для українських учених. Лише завдяки російському перекладу вибраних творів П. Отле, здійсненому вперше у 2004 р., є реальна можливість ознайомитися зі змістом “Трактату про документацію”³. Заслуга бельгійського вченого полягає в тому, що він першим сімдесят років назад обґрунтував об'єктивну необхідність синтезованої науки про документ. Згідно з концепцією П. Отле, документологія – це наука, яка синтезує загальні знання про книгу і документ, у сучасному розумінні – про опубліковані і неопубліковані документи. Однак до реалізації ідеї формування інтегрованої науки вчені повернулися лише через більше ніж півстоліття потому.

“Проникнення” документів у всі сфери людської діяльності – науку, практику, освіту, управління тощо – зумовило об'єктивне зростання їх типового розмаїття, формування документних потоків, масивів, систем документів і документації. Поняття “документ” набуває багатозначності. Через переважання процесів диференціації над процесами інтеграції протягом багатьох століть інтенсивніше розвиваються наукові дисципліни, що вивчають специфіку створення та функціонування окремих видів і типів документів. Поняття “документ” розглядається в різних концепціях по-різному, формуючи переважно самостійні, хоча й суміжні та споріднені напрями документознавчих досліджень.

Питання щодо необхідності формування узагальнюючої науки про документ у всіх його проявах першим із сучасних фахівців порушив російський учений-енциклопедист Ю. М. Столяров⁴. По суті, вчений став фундатором сучасного документознавства як узагальнюючої науки, що синтезує теоретичні надбання всіх дисциплін документально-комунікаційного циклу – інформатики, документалістики, книгознавства, соціальних комунікацій тощо.

Слід віддати також належне представникам вітчизняної бібліотечної науки, які у своїй більшості зрозуміли об'єктивну необхідність широкого розуміння поняття “документ” і розвитку документознавства як інтегрованої наукової і навчальної дисципліни. Зауважимо, що за часів П. Отле саме бібліотечні фахівці відіграли головну роль у драматичній долі документології, оскільки категорично виступили проти неї⁵. Нинішні бібліотечні фахівці мають справу не лише з книгою, а й з іншими видами і різновидами документів – об'єктами професійної діяльності. Ще більшою мірою це стосується сучасних документознавців, спеціалістів у галузі інформації, підготовка яких здійснюється в межах відносно нової навчальної спеціальності “Документознавство та інформаційна діяльність” у вищих навчальних закладах III–IV рівнів акредитації. Фахівець-документознавець, спеціаліст у галузі інформації має володіти знаннями про документи всіх без винятку видів, різновидів і типів, а не лише про управлінські документи, як це було прийнято за часів курсової підготовки діловодів – працівників канцелярій.

Найвагоміший внесок у розробку загальнодокументознавчих питань зробили Ю. М. Столяров, Н. М. Кушнарєнко, Н. Б. Зінов'єва, С. Г. Кулєшов, Г. М. Швецова-Водка, М. С. Слободяник та ін.⁶ Слід зазначити, що із загальної теорії документа (вже п'ятим виданням) Харківська державна академія культури видала підручник⁷, а навчальний посібник – Краснодарський державний університет культури і мистецтв⁸. За відсутності фундаментальних наукових праць і широкого розповсюдження навчальних видань, саме підручник Н. М. Кушнарєнко і навчальний посібник Н. Б. Зінов'євої відіграли провідну роль в утвердженні широкого розуміння документа і документознавства в науковому, виробничому, освітньому, управлінському просторі країн СНД. Поглибленій розробці наукових основ документознавства сприяли також монографічні дослідження С. Г. Кулєшова і Г. М. Швецової-Водки⁹. Зокрема, заслуга С. Г. Кулєшова полягає в теоретичному обґрунту-

ванні процесів диференціації документознавства на загальне і спеціальне, специфіки управлінського документознавства як одного з основних видів документознавства загалом¹⁰. У працях цих авторів значна увага приділяється визначенню функцій, властивостей, ознак документа, питанням класифікації і типології документів, особливостям окремих їх видів і типів (зокрема управлінських документів і друкованих видань), закономірностям формування і використання документних потоків, масивів, фондів, ресурсів тощо.

З поглибленням процесів диференціації та з розвитком наукових дисциплін, об'єктом вивчення яких є документ, стає очевидним, що вони мають багато спільних теоретичних положень, які повторюються в кожній із наук, що вивчають окремі види документів. Як і за часів П. Отле, виникає необхідність формування інтегрованої наукової дисципліни, яка б синтезувала загальні знання про документ.

Для узагальнюючої науки про документ пропонується декілька варіантів назв: інформаційно-комунікаційна наука (А. В. Соколов), документально-інформаційна наука (Г. М. Швецова-Водка), документознавство (Ю. М. Столяров, Н. М. Кушнарєнко, А. А. Соляник, Н. Б. Зінов'єва), а згодом – документологія (Ю. М. Столяров, Н. М. Кушнарєнко)¹¹. Динаміка теоретичних пошуків розвивається в напрямі розуміння науки про документ як комплексу наукових дисциплін документально-комунікаційного циклу, пізніше – як комплексної наукової дисципліни, нарешті – як інтегрованої науки. Ці підходи свідчать про розуміння об'єктивності інтеграційних процесів у розвитку наукових напрямів, що досліджують документ.

На початку 1990-х рр. більшість учених погодилася з пропозицією російського вченого, професора Ю. М. Столярова, назвати інтегровану науку про документ документознавством. Саме завдяки його численним працям формується нове розуміння змісту та структури наукової і навчальної дисципліни “Документознавство”, яке ґрунтується на ширшому тлумаченні змісту поняття “документ” порівняно з традиційним – діловодним, управлінським¹².

Утвердженню інтегрованої науки про документ сприяв вихід друком у 1997 р. першого видання підручника “Документознавство”, підготовленого Н. М. Кушнарєнко – професором Харківської державної академії культури, який витримав п'ять перевидань, широко використовується не лише в Україні, а й у всіх країнах СНД¹³. Це перший та єдиний підручник, в якому весь комплекс теоретичних, методичних та організаційних проблем

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

документознавства розглянуто як єдине ціле. У ньому узагальнено теоретичні концепції різних авторів, подано власну інтерпретацію функцій, ознак, властивостей, класифікації документів, розкрито специфіку друкованих та електронних документів, особливості створення та функціонування різних типів і видів документів, документно-комунікаційної системи суспільства. Розвиткові науки про документ також сприяли фундаментальні праці Н. Б. Зінов'євої, С. Г. Кулешова і Г. М. Шведової-Водки¹⁴.

Нині існують дві концепції документознавства: широкого і вузького його розуміння. Перша – вивчає документ у широкому, друга – у вузькому значеннях. Паралельне існування в науковій та освітній сферах двох документознавств – наук з однією назвою, але з різним змістом, створює двоякий смисл дисципліни, зумовлює певні незручності, спричиняє полеміку на сторінках періодичних видань. Формування якісно нової наукової дисципліни, яка вивчає документ як цілісність, потребує віднаходження адекватної назви, ємнішої, ніж документознавство/діловодство.

Уточнення назви або перейменування наукової і навчальної дисципліни є питанням конвенційним, яке вирішується домовленістю між фахівцями. Існує декілька варіантів віднаходження назви для науки про документ у широкому значенні: а) запозичити для її назви зарубіжний лексичний аналог; б) назвати її загальним документознавством; в) повернути їй базову назву – документологія; г) залишити існуючу назву “документознавство”. Кожний із варіантів потребує подальшого осмислення. Слід зважати на те, що на світовому рівні не існує єдиної назви для науки про документ, як і не існує загального поняття “документ”, яке тлумачиться по-різному в історичних дисциплінах, діловодстві, бібліотечній та інформаційній науках. Серед розповсюджених назв: документація, документика, документологія, документографія тощо.

У 1999 р. Ю. М. Столяров запропонував перейменувати документознавство у широкому розумінні в документологію¹⁵. Така пропозиція має позитивні і негативні моменти. Позитивні: запобігання полісемії в назві дисципліни, яка активно розвивається й осмислює свої предмет і структуру; зміст нової наукової дисципліни значно відрізняється від традиційного документознавства; орієнтує на широке розуміння поняття “документ” як основного об'єкта дослідження; високий теоретичний рівень узагальнення всього, що стосується документа; перехід зі статусу прикладної на рівень фундаментальної наукової дисципліни тощо.

Стримують одностайне сприйняття нової назви наукової дисципліни – документології певні причини: документознавство в широкому значенні поступово сприймається більшістю “традиційних” і “новітніх” учених-документознавців; закінчення “-логія” притаманна теоретичним дисциплінам; документологію тривалий час вважали теорією документознавства (Н. М. Кушнарєнко)¹⁶; уведення терміна з закінченням “-логія” дещо порушує прийнятий у науках документально-комунікаційного циклу термінологічний ряд із закінченням “знавство” – інформацієзнавство, книгознавство, патентознавство, архівознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство тощо.

У ситуації, що склалася, вважаємо за можливе закріпити за наукою про документ у широкому значенні назву “документологія”. За наукою про документ у значенні документації (управлінська, адміністративна й інші) залишити назву “документознавство”. Між документологією і документознавством як науковими і навчальними дисциплінами існує системне співвідношення – “загальне-часткове”. Це забезпечить паралельний, взаємопов'язаний розвиток обох дисциплін.

Нині наука про документ перебуває на етапі свого активного розвитку: у науковому й освітньому просторі стверджується широке розуміння її суті; уточнюються її об'єкт, власний предмет, структура, методи, закони і закономірності, зв'язки з іншими науковими дисциплінами; розробляється понятійний апарат, що формує терміносистему. За наявністю і рівнем розвитку цих складових можна визначити статус науки про документ як молодій науки на новому етапі своєї інституалізації.

Перейменування наукової і навчальної дисципліни – неформальний акт. Воно передбачає уточнення її суті, структури, зв'язків з іншими дисциплінами документально-комунікаційного циклу тощо. У цьому зв'язку науковий та освітній інтерес мають ідеї професора Ю. М. Столярова, викладені в програмі курсу “Документологія”, який читається в Московському державному університеті культури і мистецтв¹⁷. Згідно з програмою навчальна дисципліна складається з двох розділів:

I. Теоретичні основи документології.

II. Класифікація документа.

Перший розділ складають п'ять тем:

1. Значення документа. Закони документології;
2. Поняття “документ”.
3. Статусність документа.
4. Соціальні функції документа.
5. Еволюція документа.

У другому розділі, який складається з дев'яти тем, викладено такі питання:

6. Основи класифікації документа.
7. Номінаційна складова документа.
8. Матеріальна основа документа.
9. Сигніфікаційна складова документа.
10. Синтаксична складова документа.
11. Конструкція і реквізити книги.
12. Семантична складова документа.
13. Прагматична складова документа.
14. Документ як артефакт.

Запропонований курс сприятиме отриманню студентами цілісного уявлення про види і різновиди документів, їх суть, соціальну роль, функції, ознаки і властивості як системного об'єкта.

Новий етап інституалізації науки про документ потребує системного осмислення всіх її складових.

¹ Шейко В. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: Підручник. – 4-те вид., випр. і доп. / В. М. Шейко, Н. М. Кушнарченко. – К.: Знання, 2004. – С. 11.

² Отле П. Библиотека, библиография, документация: Избранные труды пионера информатики / Рос. гос. б-ка; Пер. с англ. и франц. Р. С. Гиляревского и др.; Предисл., сост., коммент. Р. С. Гиляревского. – М.: ФАИР-ПРЕСС, Пашков дом, 2004. – 350 с. – С. 196–197. – (Спец. издат. проект для б-тек).

³ Там же.

⁴ Ю. Н. Столяров. Документология: Программа для студентов, обучающихся по специальности “Документоведение и документационное обеспечение управления” / Моск. гос. ун-т культуры и искусств. – М., 2004. – 19 с.; Столяров Ю. Н. О новой научной дисциплине – документологии – и ее предмете // Информационная та культурологическая освіта на зламі тисячоліть: Матеріали міжнар. конф. до 70-річчя ХДАК / Харк. держ. акад. культури. – Х., 1999. – Ч. 2. – С. 66–71; Столяров Ю. М. Соціальні комунікації: розвиток в інформаційному просторі // Вісн. ХДАК: Зб. наук. пр. – Х., 2000. – Вип. 2. – С. 4–7; Швецова-Водка Г. М. Документ і книга в системі соціальних комунікацій / Рівнен. держ. гуманітар. ун-т. – Рівне: РДГУ, 2001. – 438 с.: іл.; Шейко В. М., Н. М. Кушнарченко. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: Підручник. – 4-те вид., випр. і доп. – К.: Знання, 2004. – 307 с.

⁵ Отле П. Библиотека, библиография, документация: Избранные труды пионера информатики / Рос. гос. б-ка. Пер. с англ. и франц. Р. С. Гиляревского и др.; Предисл., сост., коммент. Р. С. Гиляревского. – М.: ФАИР-ПРЕСС, Пашковдом, 2004. – С. 5. – (Спец. издат. проект для б-тек).

⁶ Ю. Н. Столяров. Документология: Программа для студентов, обучающихся по специальности “Документоведение и документационное обеспечение управления” / Моск. гос. ун-т культуры и искусств. – М., 2004. – 19 с.; Зиновьева Н. Б. Документоведение: Учеб.-метод. пособие. – М.: Профиздат, 2001. – 208 с.; Кулешов С. Г. Документознавство: Історія. Теоретичні основи. – К.: УДНДІАСД; ДАКККіМ, 2000. – 161 с.; Кулешов С. Новий погляд на структуру документознавства // Вісн. Кн. палати. – 2003. – № 10. – С. 24–27; Кулешов С. Г. Управлінське документознавство: Навч. посібник. – К.: ДАКККіМ, 2003. – 57 с.; Кушнарченко Н. Н. Документоведение: Учеб. для вузов. – 5-е изд., стереотип. – К.: Знання, 2004. – 459 с. – (Высш. образование XXI века);

Кушнарченко Н. М. Наука про документ: момент біофуркації // Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність: проблеми науки, освіти, практики: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (К., 25–26 трав. 2004 р.). – К., 2004. – С. 9–11; Кушнарченко Н. М. Складові змісту спеціальності “Документознавство та інформаційна діяльність”: питання методології // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. – 2004. – № 1. – С. 15–21; Слободяник М. Структура сучасного документознавства // Вісн. Кн. палати. – 2003. – № 4 – С. 18–21; Столяров Ю. М. Від діловодства – до документознавства, від документознавства – до документології // Вісн. Харк. держ. акад. культури. – 2004. – Вип. 14. – С. 96–104.; Столяров Ю. Н. Второй закон документологии // Духовна культура в інформаційному суспільстві: Матеріали міжнар. наук.-теорет. конф., Х., 24 – 25 січ. 2002 р. / Харк. держ. акад. культури. – Х., 2002. – С. 163–166.; Столяров Ю. Н. О новой научной дисциплине – документологии – и ее предмете // Информационная та культурологическая освіта на зламі тисячоліть: Матеріали міжнар. конф. до 70-річчя ХДАК / Харк. держ. акад. культури. – Х., 1999. – Ч. 2. – С. 66–71; Столяров Ю. М. Соціальні комунікації: розвиток в інформаційному просторі // Вісн. ХДАК: Зб. наук. праць. – Х., 2000. – Вип. 2. – С. 4–7; Швецова-Водка Г. М. Документ і книга в системі соціальних комунікацій. – Рівне: РДГУ, 2001. – 438 с.: іл.

⁷ Кушнарченко Н. Н. Документоведение: Учеб. для вузов. – 5-е изд., стереотип. – К.: Знання, 2004. – 459 с. – (Высш. образование XXI века).

⁸ Зиновьева Н. Б. Документоведение: Учеб.-метод. пособие. – М.: Профиздат, 2001. – 208 с.

⁹ Кулешов С. Г. Документознавство: Історія. Теоретичні основи. – К.: УДНДІАСД; ДАКККіМ, 2000. – 161 с.; Швецова-Водка Г. М. Документ і книга в системі соціальних комунікацій. – Рівне: РДГУ, 2001. – 438 с.: іл.

¹⁰ Кулешов С. Г. Управлінське документознавство: Навчальний посібник. – К.: ДАКККіМ, 2003. – 57 с.

¹¹ Ю. Н. Столяров. Документология: Программа для студентов, обучающихся по специальности “Документоведение и документационное обеспечение управления” / Моск. гос. ун-т культуры и искусств. – М., 2004. – 19 с.; Кулешов С. Г. Управлінське документознавство: Навч. посібник. – К.: ДАКККіМ, 2003. – 57 с.; Кушнарченко Н. Н. Документоведение: Учеб. для вузов. – 5-е изд., стереотип. – К.: Знання, 2004. – 459 с. – (Высш. образование XXI века); Слободяник М. Структура сучасного документознавства // Вісн. Кн. палати. – 2003. – № 4 – С. 18–21; Столяров Ю. Н. Второй закон документологии // Духовна культура в інформаційному суспільстві: Матеріали міжнар. наук.-теорет. конф., 24–25 січ. / Харк. держ. акад. культури. – Х., 2002. – С. 163–166; Швецова-Водка Г. М. Документ і книга в системі соціальних комунікацій. – Рівне: РДГУ, 2001. – 438 с.: іл.; Шейко В. М., Кушнарченко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності: Підруч. 4-те вид., випр. і доп. – К.: Знання, 2004. – 307 с.

¹² Столяров Ю. М. Соціальні комунікації: розвиток в інформаційному просторі // Вісн. ХДАК: Зб. наук. пр. – Х., 2000. – Вип. 2. – С. 4–7.

¹³ Кушнарченко Н. Н. Документоведение: Учеб. для вузов. – 5-е изд., стереотип. – К.: Знання, 2004. – 459 с. – (Высш. образование XXI века).

¹⁴ Зиновьева Н. Б. Документоведение: Учеб.-метод. пособие. – М.: Профиздат, 2001. – 208 с.; Кулешов С. Г. Документознавство: Історія. Теоретичні основи. – К.:

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

УДНДІАСД; ДАКККІМ, 2000. – 161 с.; *Швецова-Водка Г. М.* Документ і книга в системі соціальних комунікацій. – Рівне: РДГУ, 2001. – 438 с.: іл.

¹⁵ *Столяров Ю. Н.* О новой научной дисциплине – документологии – и ее предмете // Інформаційна та культурологічна освіта на зламі тисячоліть: Матеріали міжнар. конф. до 70-річчя ХДАК / Харк. держ. акад. культури. – Х., 1999. – Ч. 2. – С. 66–71.

¹⁶ *Кушнарєнко Н. Н.* Документоведение: Учеб. для вузов. – 5-е изд., стереотип. – К.: Знання, 2004. – С. 153–154. – (Высш. образование XXI века).

¹⁷ *Ю. Н. Столяров.* Документология: Программа для студентов, обучающихся по специальности “Документоведение и документационное обеспечение управления” / Моск. гос. ун-т культуры и искусств. – М., 2004. – 19 с.;

Наталя Гончарова

ДОКУМЕНТАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МЕНЕДЖМЕНТУ: ХАРАКТЕРНІ ОЗНАКИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Вирішення актуального завдання сьогодення щодо переведення економіки держави на шлях стабільного і динамічного розвитку зумовлює внесення певних змін у механізм формування та реалізації програми комплексного документального забезпечення менеджменту. В сучасній економічній науці розрізняють різні види менеджменту: інноваційний, стратегічний, інвестиційний, фінансовий, виробничий тощо. Аналізуючи зміст кожного з них, слід звернути увагу на те, що загальною рисою для них є необхідність постійного забезпечення інформацією.

Менеджмент, як відомо, є безперервним соціально-економічним та організаційно-технологічним процесом, що здійснюється за допомогою різноманітних методів, підходів і засобів для досягнення визначених економічних, наукових, соціальних або інших результатів. Реалізація цього процесу може мати позитивний результат лише за наявності певних відомостей про стан та поведінку системи управління. Однак, у своєму розвитку, сучасний менеджмент нашої країни на жорсткі інформаційні бар'єри. Виникає парадоксальна ситуація, коли поряд з “надмірністю” знань відчувається дефіцит необхідної і доступної інформації.

Інформація в менеджменті є важливим ресурсом – вона дозволяє правильно орієнтуватись у конкурентному середовищі, яке постійно змінюється, прогнозувати і аналізувати його, планувати найбільш доцільні управлінські дії, організувати і контролювати їх виконання, обліковувати, розраховувати тощо. Менеджмент стає ефективним тоді, коли за наявності мінімальних за обсягом, але важливих за змістом первинних джерел інформації, можуть бути прийняті рішення відповідно до визначених цілей. Ось чому одним з головних чинників організації вискоелективного менеджменту стає інформація, що надана своєчасно, у достатньому обсязі та в доступній формі.

Найпоширенішою формою представлення інформації у сфері менеджменту є *документ*. Першочергові заходи, що забезпечують інформаційні

потреби менеджменту, полягають у відборі й аналізі різних джерел інформації, їх систематизації, надання їм загальноприйнятих форм сприйняття, доведення до користувачів, підготовка для подальшого зберігання. Завдання щодо проведення таких видів робіт у більшості установ державного сектору економіки традиційно вирішують у межах організації діловодства. Водночас, існує проблема інформаційного забезпечення процесів управління якісною документацією, тобто йдеться про створення змістовно-концептуальної моделі сучасного управлінського документа. Ключового значення при цьому набуває необхідність уточнення сутності понять “діловодство” та “документаційне забезпечення менеджменту”.

Поняття “діловодство” розуміють як певну організацію роботи з документами в традиційних управлінських структурах. Тобто, діловодство – це суто визначений процес організації роботи з вже створеними документами, основною метою якого є регулювання їх руху, з точки зору доцільності і раціональності, а також здійснення контролю за ними у межах конкретної управлінської системи. Окремою ланкою при цьому є процес створення самого документа, тому що в менеджменті головною метою створення документа є не укладання певної уніфікованої форми, а професійне (творче) укладання тексту, як основного елемента, що має важливе значення для процесу прийняття управлінських рішень. Внесення укладених фахівцями текстів у відповідні уніфіковані форми – прерогатива технічного персоналу діловодних служб і нічого спільного зі створенням документа (в проблемно-логічному розумінні цього поняття) не має. На жаль, жорсткі регламенти, притаманні діловодним процесам, не можуть задовольнити сучасне різноманіття інформаційних потреб менеджменту. Виходячи з інформаційного навантаження на управлінський документ, на нашу думку, документальне забезпечення менеджменту є більш ширшим поняттям, і включає, поряд з діловодством, процес документування управлінських дій з

метою прийняття найбільш ефективних рішень. Використання цього системного поняття в сучасному менеджменті потребує розроблення принципової концепції з визначенням якісно-кількісних характеристик документа, як носія інформації на всіх рівнях управління.

Кінцевим результатом будь-якого менеджменту є досягнення конкретної мети, яка може бути представлена певними якісно-кількісними характеристиками. Цей процес потребує використання різноманітних видів ресурсів, в тому числі й інформації, яка міститься в документах. Така сутність документа, і в першу чергу, управлінського документа, наділяє його якостями, що притаманні матеріальним об'єктам, що за певних умов можуть створювати додаткову вартість або сприяти появі нових товарів і послуг.

Повертаючись до характерної ознаки управлінського документа, як ресурсу, слід звернутись до загального тлумачення самого поняття "ресурс", а саме, *ресурс* – засіб, можливість, джерело або запаси будь-чого [Словарь иностранных слов. – М., 1990. – С. 442]. Тобто, документ, як матеріальний об'єкт і носій інформації, безумовно, охоплюється загальним визначенням ресурсу. Крім того, документ, як ресурс, має конкретні якісні та кількісні характеристики. Так, під час створення управлінського документа, якість якого б відповідала сучасній системі управління, враховують вимоги щодо повноти та достовірності інформації, можливості її своєчасного отримання у необхідній формі та узгодженості з чинним законодавством. Визначення кількісних характеристик сучасного управлінського документа пов'язані, по-перше, з використанням загальноприйнятої методики обчислювання обсягів інформації, по-друге, з розрахунками витрат на створення та опрацювання інформації в певних управлінських процесах. Управлінський документ, безумовно, в конкретних обставинах має потенційну можливість використовуватись як товар, тобто бути продуктом праці, створеним для продажу. Вартість такого товару покупцем і продавцем можуть сприйматись по-різному. Так, для одного виду управлінської діяльності використання документної інформації, як ресурсу, проявляється у підвищенні якості товарів та послуг, а для інших – в удосконаленні структури виробництва, методів організації управління і стимулювання праці. Таке поєднання кількісно-якісних властивостей стає суттєвою перешкодою на шляху визначення конкретних вартісних показників управлінської документації. В основу ж ціноутворюючого чинника управлінської документації, на наш погляд, має

бути покладено метод визначення споживчої вартості цього виду товару.

Сучасний документ, що функціонує в управлінському середовищі, потребує вироблення відповідної стратегії керування цим ресурсом. З точки зору визначення інформаційного ресурсу, як потенціалу, слід зазначити, що він має такі складові:

- змістовну;
- організаційну;
- матеріально-технологічну;
- кадрово-персоналізаційну.

Змістовна складова характеризується наявністю інформаційної ємності і відсутністю ентропії управлінського документа, як джерела інформації. Вона повинна, перш за все, відповідати таким ознакам, як достовірність і повнота інформації. Цю складову можна вважати складовою нагромадженого масиву інформації з метою формування документаційних баз даних для подальшої реалізації, у тому числі як товару чи послуги.

Організаційна складова містить певні правила та вимоги щодо структурної побудови і організації документаційного забезпечення менеджменту різноманітних систем і рівнів управління. На наш погляд, організаційна складова сьогодні повинна бути спрямована на створення конкретної міжвідомчої організаційно-економічної структури інноваційної спрямованості з визначеним складом повноважень і спроможністю для надання послуг підприємствам, установам, організаціям різних форм власності з питань документаційного забезпечення їх діяльності. Першочерговими видами послуг цієї інноваційної структури можуть стати: розроблення повного або часткового програмного забезпечення документування менеджменту; підготовка та перепідготовка фахівців для роботи з цим програмним забезпеченням; надання консультацій користувачам; здійснення моніторингу використання програмного забезпечення у практичній діяльності користувачів.

Матеріально-технологічна складова передбачає перетворення інформації на матеріальні об'єкти з метою подальшого використання їх як товарів чи послуг. Сутність цієї складової може розглядатись як певний поштовх в напрямку формування нового виду товару. Просування інформації в певному середовищі з подальшим доведенням її до користувачів, потребує проведення комплексних маркетингових досліджень відповідності якісно-вартісних характеристик товару, що пропонується, потребам швидкої динаміки сучасного менеджменту. Під час створення управлінського документа, як конкурентноспроможного товару,

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

необхідно застосовувати стратегію забезпечення позитивного іміджу цієї діяльності, що, на нашу думку, потребує державної підтримки шляхом формування і реалізації міжвідомчої цільової програми.

Кадрово-персоніфікаційна складова повинна забезпечувати вирішення подвійного завдання. Кожна людина може виступати як об'єкт і суб'єкт діяльності у створенні та використанні інформації. Ось чому кадрова складова, по-перше, спрямована на реалізацію здібностей певного соціуму щодо створення конкретного продукту і доведення його до користувачів, по-друге, характеризується можливостями певного соціуму сприймати, ефективно переробляти інформацію, що міститься в документах, для підготовки, прийняття і виконання управлінських рішень. Ця складова підпорядкована цільовим завданням щодо формування професійних кадрів, які мають здійснити інноваційний розвиток документаційного забезпечення менеджменту.

Адекватність формування та реалізації складових науково-технічного потенціалу відносно документаційного забезпечення менеджменту, значним чином підкреслює міру важливості визначення цієї діяльності як спеціальної *управлінської категорії* з подальшим розробленням механізму організації і керування. Для формування організаційно-методичної бази реалізації ефективного менеджменту

і документування основних процесів його функціонування, на наш погляд, необхідно створити і забезпечити:

- організацію адекватного документування управління, яке базується на традиціях, правилах і нормах, що склались;
- нормативно-правову регламентацію процесів реалізації основних функцій сучасного менеджменту разом з формуванням відповідних вимог у законодавстві;
- уніфікацію і стандартизацію нових систем документації;
- розроблення програмних засобів щодо оптимізації документопотоків, відповідно до рівнів і завдань документаційного забезпечення менеджменту;
- створення багаторівневих документаційних баз даних та інформаційно-пошукових систем;
- створення умов для комерціалізації процесів документаційного забезпечення менеджменту;
- створення системи підготовки фахівців в сфері документаційного забезпечення менеджменту.

Цілеспрямована діяльність в напрямку реалізації цих заходів, на нашу думку, дозволить у стислі строки здійснити інституалізацію документаційного забезпечення менеджменту як нової управлінської категорії і створити механізм його ефективного застосування в сучасних економічних умовах.

Юрій Палеха

ДО ІСТОРІЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ДІЛОВОДСТВА В ДЕРЖАВНОМУ АПАРАТІ УКРАЇНСЬКИХ УРЯДІВ 1917–1918 РР.

Державний устрій і діловодство у державному апараті Центральної Ради. Революціоналізація Російської армії, фактично її неспроможність продовжувати бойові дії на фронті, події в Петрограді наприкінці лютого 1917 р., зречення від престолу Миколи II ознаменували початок краху Російської транснаціональної імперії, який згодом призвів до її розпаду і становлення національних держав на колишніх російських "окраїнах".

Лютнева буржуазно-демократична революція активізувала політичне життя і в Україні. У березні 1917 р. на зборах представників українських організацій і угруповань було обрано ініціативну групу, яка стала основою Української Центральної Ради. Статус представницького органу їй було надано у травні цього ж року Всеукраїнським з'їздом. У квітні на Першому Всеукраїнському військовому з'їзді та на Першому Всеукраїнському селянському з'їзді Українська Центральна Рада (УЦР) була визнана єдиним державним керівним органом.

Для визначення складу та функцій служб діловодства уряду необхідно коротко охарактеризувати структуру цього вищого органу управління республіки.

Оперативне керівництво поточною роботою в період між сесіями Центральної Ради було покладено на Комітет УЦР, який у липні 1917 р. було перейменовано у Малу Раду. Для вирішення окремих справ і підготовки питань на розгляд сесії були створені постійні і тимчасові комісії.

Після проголошення в червні 1917 р. І Універсалу, яким було поставлено вимогу домогтись автономії України, на засіданні Комітету Центральної Ради було створено Генеральний секретаріат, головою якого було обрано В. Винниченка. Для здійснення діловодних операцій у апараті управління у складі Генерального секретаріату функціонували секретаріати: внутрішніх, фінансових, міжнаціональних, продовольчих, земельних, військових і судових справ; було

введено також посаду Генерального писаря, який і відповідав за стан діловодства¹. З прийняттям 16 червня 1917 р. Малою Радою “Статуту Генерального секретаріату” останній отримав статус вищого органу управління в Україні і став важливим елементом здійснення політики Центральної Ради².

Одночасно з формуванням вищих органів законодавчої і розпорядчої влади в Україні створювалася власна система діловодства оскільки від її чіткої організації залежало налагодження нормальних зв'язків між центром і провінцією, а також своєчасне доведення постанов, законів і розпоряджень центральної влади до місцевих рад і населення республіки. Серед перших в цьому плані заходів Центральної Ради було створення канцелярії. Штат канцелярії Центральної Ради складався з керівника, його товариша (заступника) і працівників п'яти відділів: загального, кодифікаційного, виробничого, господарського, бухгалтерії і бібліотеки. Загальний відділ, у свою чергу, мав такі підрозділи: канцелярію, відділ стенографістів, відділ особових справ, адресне й інформаційне бюро, експедицію. При кодифікаційному і виробничому відділі було сформовано інформаційний орган “Редакція Вістей Центральної Ради”. Господарському відділу підпорядкували друкарню³.

Порядок роботи штатних співробітників канцелярії УЦР визначався статутом. Комітет співробітників канцелярії складався з голови, його товариша, секретаря, шести членів і трьох кандидатів, які в разі відсутності членів комітету мали право вирішального голосу. Комітет керував усіма внутрішніми справами канцелярії. Він мав право визначати (змінювати) функції співробітників канцелярії, вносити пропозиції щодо встановлення розміру їхньої заробітної плати на розгляд загальних зборів, опікуватись поліпшенням матеріальних і моральних умов праці, пропонувати загальним зборам відстороняти від виконання обов'язків працівників за дії, несумісні з перебуванням на державній службі⁴.

Канцелярії були створені також при всіх генеральних секретаріатах. Їхній персональний склад свідчить, що канцелярські службовці залежно від кваліфікаційного рівня поділялись за розрядами: першим, другим, третім⁵...

Одним із перших заходів Центральної Ради було переведення діловодства на українську мову. Це було рішучим кроком, оскільки до цього в Україні, як і в інших регіонах Російської імперії, офіційне діловодство здійснювалося російською мовою. Вже на одному з перших засідань Центральної Ради 12 березня 1917 р. була прийнята поста-

нова про те, що “мовою, якою Рада почне звертатись до народу, є українська”⁶. Українська мова почала вживатись в офіційних стосунках і з Тимчасовим урядом у Москві. Так, коли 19 травня 1917 р. до Києва прибув військовий міністр О. Керенський для проведення переговорів з Радою, виступ М. Грушевського було підготовлено українською мовою⁷.

Для Центральної Ради, яку очолили видатні представники української інтелігенції, котрі відчували за царату всю тяжкість принизливого ставлення до українців, з самого початку характерною рисою була повага до інших націй і народів, що проживали в Україні. “Державу ми розуміємо як вільну спілку рівноправних та рівноцінних націй, серед яких не повинно бути ні гнобителів, ні гноблених”, – зазначалось в декларації Ради Товариства українських поступовців (ТУП) “Наша платформа”, що репрезентувала тогочасну українську еліту⁸. Одним із головних принципів української автономії, як було відзначено в резолюції Українського національного з'їзду, який відбувся 6–8 квітня 1917 р., стало повне забезпечення прав національних меншин, що живуть в Україні.

З цією метою постановою від 16 липня 1917 р. “Про Статут Генерального секретаріату” при секретареві зі справ національностей було передбачено три посади товаришів секретаря, які відстоювали інтереси найбільш чисельних національних меншин в Україні, а саме – росіян, євреїв і поляків. Всі вони мали право вирішального голосу в Генеральному секретаріаті зі справ нації, яку й представляли⁹.

В січні 1918 р. Генеральний секретаріат було реструктуровано в Раду Народних Міністрів і сформовано окремі міністерства: Міністерство великоруських справ, Міністерство польських справ і Міністерство єврейських справ. Враховуючи інтереси неукраїномовного населення, Центральною Радою було проголошено: “Всі закони, адміністративні приписи і постанови, проголошені українською мовою, повинні друкуватись також російською, єврейською і польською мовами”¹⁰.

Перехід на здійснення діловодства українською мовою в ті часи було нелегкою справою внаслідок русифікації державних службовців, яка проводилась “делікатним способом” ще з часів становлення Російської імперії, та наявністю проблем з викладанням української мови у вищих навчальних закладах і бойкотування української мови тодішньою професурою. У зв'язку з цим Генеральним Секретаріатом у листопаді 1917 р. було підготовлено звернення “До всіх державних і судових установ Української Народної Республіки”. У

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

цьому документі Генеральний Секретаріат вимагав приймати документи, підготовлені тільки українською мовою і попереджав, що буде “слідкувати за тим, щоб права української мови на території України не порушувались”¹¹. Одночасно Генеральний секретаріат обіцяв надавати допомогу всім членам уряду, хто цього потребує “в справі кращого ознайомлення з українською мовою і офіційною термінологією”¹².

У ході щоденної роботи формувались нові форми і методи діловодства щодо підготовки постанов, рішень і законів. Так, 19 листопада 1917 р. була підготовлена постанова “Про тимчасову форму публікації законів”. До неї додавався порядок підготовки нормативно-розпорядчих документів, де вказувалось: “Спочатку має бути заголовок. Потім день, місяць, рік, коли Центральна Рада прийняла закон або постанову, далі йде текст документа, а нижче повинно йти підтвердження: “З першоджерелом протоколу згідно”, яке засвідчується підписами голови, товариша голови і секретаря”¹³. Закони Тимчасового уряду на території Української Республіки відповідно до постанови УЦР від 16.07.1917 р. Урядовому Віснику¹⁴.

Після реорганізації урядових структур секретаріат Генерального Писаря отримав назву Міністерство Генерального Писаря. Зазначене міністерство не мало визначеного кола завдань, які потрібно було б вирішувати, та інститутів державної влади, діяльністю яких необхідно було б керувати. Затвердження законодавчих актів залишалось прерогативою представника законодавчої влади¹⁵.

Враховуючи зазначені недоліки, у квітні 1918 р. було підготовлено законопроект “Про ліквідацію Міністерства Генерального Писаря”, в якому для керівництва справами Ради Народних Міністрів вводилась посада розпорядника, призначення на яку затверджувалось Радою. Зазначена посада була відповідною рівню Директора Департаменту Міністерства, хоча розряд (клас) і зарплата більше були такі ж як у товариша міністра. Згідно з посадовими функціями розпорядник керував діловодством Ради Народних Міністрів, а також юридичним, редакційно-інформаційним та публікаційним відділами¹⁶.

Публікація законодавчих актів Центральної Ради, а також їх кодифікація покладалися на Державного Секретаря, якого обирала Центральна Рада. Випуск періодичного видання “Збірник Законів Республіки”, що містив тексти постанов і розпоряджень уряду, став прерогативою Генерального Суду¹⁷.

Постійні зміни режимів, обставини революційної боротьби, бойові дії негативно вплинули на

поточне діловодство центральних установ. Майже не збереглись протоколи засідань Великої і Малої Центральної Ради, документи Генеральних секретарів та Народних Міністерств. На окрему увагу заслуговує стан діловодства Південно-Західного та Румунського фронтів, яке опинилось практично без контролю. Ще 11 січня 1918 р. на вимогу О. Грушевського (молодшого брата М. С. Грушевського) військовий міністр видав спеціальний наказ щодо поліпшення організації діловодства у військах й збирання архівних документів з історії світової війни¹⁸. У наказі було докладно розписано всі необхідні для цього види та категорії документів: “Журнали військових дій, оперативні накази щодо військових подій оперативного, відчитного і розвідуючого характеру, відчити про санітарне становище військ, суточні та інші картографічні роботи, включаючи матеріали виборчих органів, необхідно здавати в архів”¹⁹.

Діловодство у державному апараті часів Гетьманщини. Наприкінці березня – на початку квітня 1918 р. багатьом здавалось, що Україна поступово минає період жорстоких випробувань. Здавалося, що Центральній Раді залишилось тільки займатись вільною демократичною законотворчістю. Проте все виявилось значно складнішим.

29 квітня 1918 р. стався переворот, який очолив нащадок давнього гетьманського роду, генерал П. Скоропадський. Ця подія поклала край більше ніж річному існуванню Центральної Ради. Цього ж дня були оприлюднені перші державотворчі документи: “Грамота до всього українського народу”, якою передбачався тимчасовий характер надзвичайних повноважень до скликання Українського Сейму, і “Закон про тимчасовий устрій України”, який ознаменував конституційну основу нового режиму й перехід до одноосібної влади; замість УНР з’явилася назва “Українська держава”.

У Грамоті гетьман П. Скоропадський заявив, що взяв на себе “...всю повноту влади; УЦР і всі земельні комітети розпускаються, але всі урядовці повинні продовжувати працю, поновлюється право приватної власності тощо”. Наприкінці цього документа було зазначено: “Передбачаю всю трудність стоючої переді мною праці і молю Бога дати мені силу, аби гідно виконати те, що вважаю своїм обов’язком перед рідною Україною в сучасний і критичний для неї час... кличу всіх вас, громадян і козаків України – без різниці національностей й віросповідання – допомогти мені і моїм працівникам і співробітникам в нашому загальному великовідповідальному ділі”²⁰.

До Ради Міністрів, яку вже на початку травня 1918 р. очолив Ф. Лизогуб, земський діяч з Чернігівщини, службовці добирались не за їх партійною ознакою, а за діловими якостями. Водночас, як зазначає відомий український дослідник Г. Папакін²¹, в її керівництві не було жодної людини, так або інакше не пов'язаної з Україною, або невідомої широкому загалу. Це міністр юстиції М. Чубинський, міністр продовольства С. Гербель, військовий міністр О. Рогоза, міністр фінансів А. Ржепецький, міністр внутрішніх справ І. Кістяківський, міністр земельних справ В. Колокольцев та інші видатні діячі українського національного руху.

На першому ж засіданні уряду 2 травня 1918 р., що проходило під головуванням гетьмана, була вирішена доля попередніх політичних діячів, які згідно з проголошеними законами не підлягали будь-якій відповідальності. До протоколу засідань Ради Міністрів було занесено: "...оскільки діяльність бувших міністрів не виходить за межі виявлення особистих їх поглядів і міркувань..."²² більшість перших керівників, керівників департаментів, не кажучи вже про простих урядовців, залишилися на своїх місцях.

Уряду П. Скоропадського необхідно було у короткий строк ліквідувати анархію, налагодити державне життя, вирішити низку важливих питань щодо відновлення економіки, сільського господарства, транспорту, зв'язку, народної освіти. Зазначене вимагало бездоганного виконання накреслених урядом рішень, побудови налагодженої системи організації ділових процесів зверху до низу, вироблення навичок підготовки важливих для країни нормативно-розпорядчих документів.

Так, уже в перший місяць було налагоджено чітку організацію поточного діловодства на вищому рівні державного управління. Чимала заслуга в цьому належала безпосередньо П. Скоропадському, який приділяв роботі з документами надзвичайну увагу. За свідченням його помічників "гетьман від 23 години до 3–4 години працював зі зверненнями, доповідними, законопроектами і листами". Після перегляду керівником держави документи потрапляли до начальника штабу, який направляв їх до відділів чи управлінь або згідно резолюції до відповідних міністерств. У разі потреби складалися доповіді-конспекти для особистої доповіді начальника штабу гетьману²³. Такий досить чіткий порядок проходження документів через центральні органи влади забезпечував прийняття зважених управлінських рішень.

Досить чітко була поставлена й організація роботи з документами у Раді Міністрів, міністерств

вах, відомствах та в Державному Сенаті. Так, з метою підвищення дієвості виконання рішень Ради Міністрів був визначений порядок затвердження журналів її засідань. Постановою Ради Міністрів від 28.05.1918 р. було встановлено, що примірники журналів засідання перед його початком необхідно надавати всім присутнім міністрам чи їх заступникам, які протягом доби повинні вносити туди зауваження та поставити свій підпис²⁴.

Було визначено, що засідання Ради Міністрів мають проводитися щоденно, крім четверга і неділі. При цьому обумовлювалось, що засідання повинні починатись о 21 годині, не чекаючи зібрання кворуму. Відсутні за тих чи інших причин на засіданні міністри опротестувати прийняті рішення були вже не в змозі (Постанова Ради Міністрів від 5 червня 1918 р.).

Говорити з того чи іншого питання кожний з міністрів мав право максимум 10 хвилин. Повторне слово могло надаватись не більше ніж на 5 хвилин²⁵. У зв'язку зі збільшенням кількості питань, що виносились на засідання Ради Міністрів, з метою оперативності їх вирішення було прийнято рішення про створення Малої Ради Міністрів, якій було надано право затверджувати законопроекти з правом їх опублікування від імені Великої Ради.

Наступним кроком стало комплектування державних структур найдосвідченішими висококваліфікованими кадрами, які б за своїм фаховим рівнем відповідали посаді та рангу, і дотримувались, при цьому, економії державних коштів. Штатні розписи міністерств і відомств Української держави, розроблені на підставі нормативних актів Тимчасового уряду з врахуванням національних особливостей державотворення, були ухвалені на засіданні Ради Міністрів (протокол від 4 червня 1918 р.) і затверджені гетьманом.

До типового штатного розпису міністерств Української держави вносився перелік посад із зазначенням річного окладу і класу посади, починаючи від вищого керівництва і закінчуючи рядовими службовцями. Так, в розписі служби діловодства міністерства, як правило, зазначалось від 6 до 10 посад, зокрема: керуючий відділом (6 кл.), діловод (7 кл.), старший помічник діловода (8 кл.), помічник діловода (7 кл.), а також службовці 1–2 розряду, які мали 8–9 клас посади²⁶.

Одночасно з цим було затверджено Статут Державної канцелярії та її штатний розпис; прийняті закони про Державну Варту, яка повинна була замінити міліцію. Для неї були розроблені відповідні штати і затверджені посадові оклади.

Влада на місцях отримала нову організаційну форму: введено посади голів губерній, губернс-

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

ких і повітових старостів (введено посади градоначальників в містах Києві та Одесі). Були розроблені відповідні штати, встановлені посадові оклади, які дозволяли підбирати гідних чиновників, знову ж таки на засадах економії державних коштів²⁷. Урядом було визначено також порядок прийому осіб на державну службу з повним контролем над всіма призначеннями і переміщеннями.

На засіданні Ради Міністрів від 31 червня 1918 р. було ухвалено законопроект, згідно з яким встановлювався єдиний порядок створення законів, винесення для обговорення, затвердження та їх публікації в “Державному віснику”²⁸. Контроль за виконанням цього закону було покладено на Державну Канцелярію.

Вищезазначені заходи щодо укомплектування державних структур та організації діловодства в них дали можливість прийняти і в короткий термін впровадити в життя низку важливих законопроектів, серед яких закони: про землю (про куплю-продаж сільськогосподарських земель; про земельні комісії; про право на врожай 1918 р.; про хлібну монополію і державне хлібне бюро; про засоби боротьби з розрухою сільського господарства); про податкові надходження; про боротьбу зі спекуляцією; про дотримання громадського порядку і безпеку громадян; про покарання за крадіжку, присвоєння, розтрату чи підпалювання майна; про ревізійні комісії; про реєстрацію всього міського і сільського населення тощо.

Окрема увага була приділена поліпшенню діяльності судових установ та організації в них діловодства. Видано закони про суд, який твориться іменем Української держави, про Мирowego суддю, про склад присяжних, а також про Державний Сенат, який, як вища державна судова інституція і охоронець порядку в країні, був заснований відповідно до схваленого Радою Міністрів Української держави Закону від 08.06.1918 р. “Про утворення Державного Сенату”.

Завдання та функції Сенату, організація його діяльності, формування справ, порядок виконання власних постанов, порядок зносин з іншими державними інституціями, права, обов’язки та відповідальність senatorів були визначені “Учрежденієм Російскаго Правительствующаго Сената”, “Учрежденієм Судебныхъ Установлений”, Статутами Карного і Цивільного судочинства та іншими нескасованими на той час, до утворення Української держави, законами²⁹.

Складався Державний Сенат з Адміністративного генерального суду (голова і 19 senatorів), Карного генерального суду (голова і 11 сенаторів),

Цивільного генерального суду (голова і 15 senatorів) та Загальних генеральних зборів Сенату з 10 senatorів. Президент Сенату та senatorи після попереднього затвердження їх кандидатур Радою Міністрів призначалися наказами гетьмана і подавали йому звіт про свою діяльність³⁰.

Служби діловодства генеральних судів складались з експедицій, які в свою чергу мали столи за видами справ, що в них формувалися. Столами завідували секретарі, або їх помічники, урядовці 1 розряду (з юридичною освітою) та 2 розряду (друкарі). При Державному Сенаті знаходився Сенатський архів, у складі якого працювали секретар, архіваріус, реєстратори та інші службовці під керуванням прокурора Адміністративного генерального суду³¹.

Діяльність служб діловодства Сенату, як зазначає в своєму дослідженні О. Загорецька, була чітко регламентована нормативними документами та наказами вищих посадових осіб і мала логічну побудову схеми технологічних процесів. Ґрунтувалась вона на ефективному поєднанні досвіду роботи канцелярій вищих судових інституцій Російської імперії, Генерального Суду Центральної Ради з раціональними інноваціями, впровадженими керівництвом Української держави³².

Відповідно до Постанови Ради Міністрів від 21 серпня 1918 р., “аби допомогти природному потягу особистості до рідної освіти...” було прийнято законопроект про передання з Державної скарбниці 1 млн. карбованців на будівництво 40 нових гімназій, виділено кошти на відкриття курсів української мови для вчителів, видання україномовних посібників, підвищення окладів вчителям та вихователям дошкільних установ. У діловодстві більшості шкіл було запроваджено українську мову.

З організацією діловодства в державі пов’язувалося також і започаткування державних архівів. Так, при Міністерстві народної освіти було створено архівно-бібліотечний відділ під керуванням видатного українського історика, архівіста В. Модзалевського та за участю відомих вчених В. Міяковського, О. Грушевського та Ю. Іванова-Меженка³³. Останніми було напрацьовано ряд документів щодо становлення архівної справи та діловодства, підготовлено проект архівної реформи, в якому передбачалось запровадження державної власності на документи, створення Національного (Державного) архіву в Києві, розширення мережі губернських архівів та повноважень архівних комісій на місцях. Губернським комісіям планувалося надати державний рівень і функції контролю за станом

діловодства у місцевих установах; термін зберігання документів у волостях передбачався у 50 років³⁴. Влітку 1918 р. почалась підготовка статуту Українського національного архіву. За задумом О. Грушевського, це мала бути авторитетна державна наукова інституція, що зберігає документи, здійснює активне опрацювання архівної інформації, створює науковий апарат документів³⁵.

У складі Державної генеральної канцелярії, що підпорядковувалась Державному секретареві, 8 травня 1918 р. був також заснований Науковий архів, основні завдання якого були доведені до всіх міністерств і відомств³⁶. Тоді ж Генеральний писар І. Полтавець-Остриця підписав обіжник, згідно з яким "...усі грамоти, акти і інші документи з оригінальною підписью Ясновельможного пана Гетьмана всія України, по мінованію в них потрібності, належить, не затримую, в цілях їх сховання надсилать для здачі під розписку завідувачому вченим архівом³⁷". Сам архів, як свідчить Г. Папакін, був задуманий як зібрання особистих "паперів" гетьмана³⁸.

¹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. – К., 1996. – Т. 1. – С. 106.

² ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 1, арк. 6–15.

³ Там само, ф. 1064, оп. 1, спр. 5, арк. 25.

⁴ Там само, спр. 1, арк. 233.

⁵ Там само, спр. 1, арк. 234.

⁶ Генерального Секретаріату. – № 7. – 23 груд. 1917 р.

⁷ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 13, арк. 109.

⁸ Там само, спр. 16, арк. 14 об.

⁹ Вісті з Української Центральної Ради. – № 3, квітень 1917 р.

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 1, арк. 10.

¹¹ Там само, арк. 12.

¹² Там само, арк. 43, 143.

¹³ Там само, арк. 23.

¹⁴ Там само, арк. 43, 143.

¹⁵ Там само, арк. 12.

¹⁶ Там само, арк. 8.

¹⁷ Там само, арк. 27.

¹⁸ Там само, арк. 28 зв.

¹⁹ Там само, арк. 24.

²⁰ Там само, ф. 1076, оп. 1, спр. 19, арк. 259.

²¹ Конституційні акти України 1917–1920 рр. – К., 1992. – С. 82–85.

²² Папакін Г. В. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина: Історико-архівні нариси. – К., 2003. – С. 72.

²³ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, спр. 3, арк. 5.

²⁴ Там само, ф. 2201, оп. 1, спр. 82, арк. 1.

²⁵ Там само, ф. 1064, оп. 1, спр. 3, арк. 5.

²⁶ Там само, спр. 3, арк. 14.

²⁷ Там само, спр. 3, арк. 17а, зв.

²⁸ Там само, спр. 2, арк. 24.

²⁹ Там само, спр. 2, арк. 17.

³⁰ Українське державотворення: не витребуваний потенціал: Словник-довідник. – К.: Либідь, 1997. – 559 с.

³¹ ЦДАВО України, ф. 905, оп. 2, спр. 1404, арк. 1–5.

³² Законы Украинской Державы. – О., 1918. – Вып. VI. – 39 с.

³³ ЦДАВО України, ф. 1064, оп. 1, од. 2, арк. 51.

³⁴ Матяш І. Б. "Надіюся, що ця сторінка з історії архівної справи на Україні буде цікава для фахівців цього діла..." // Студії з арх. справи та документознавства. – Т. 4. – К., 1999. – С. 187–189.

³⁵ ЦДАВО України, ф. 3689, оп. 1, спр. 7, арк. 34.

³⁶ Матяш І. Б. Модель архівної реформи в Україні 1918 р. // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 р. // Студії з арх. справи та документознавства. – Т. 5. – К., 1999. – С. 148–150.

³⁷ ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1056, арк. 81–82 зв.

³⁸ Папакін Г. В. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина: Іст.-арх. нариси. – К., 2003. – С. 208.

Ірина Антоненко

МЕТОДИКА РОЗРОБЛЕННЯ ТА ВПРОВАДЖЕННЯ ДОКУМЕНТАЦІЙНИХ СИСТЕМ У КЕРУВАННІ ДОКУМЕНТАЦІЄЮ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

У сучасній інформаційній інфраструктурі України відбуваються суттєві зміни, зумовлені її інтеграцією до світового інформаційного простору, впровадженням прогресивних інформаційних технологій, що також впливає на процеси підготовки службових документів та організацію діловодства в цілому. На часі постає завдання застосування у вітчизняному діловодстві міжнародних правил і методик.

З 1998 р. в Україні діє затверджена Президентом Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу. Мета стратегії – забезпечити входження нашої держави до європейського політичного, інформаційного, економічного і правового простору. Од-

ним з основних напрямків інтеграційного процесу є адаптація законодавства України до законодавства ЄС¹. У межах цієї стратегії також відбувається поступове прийняття в Україні європейських та міжнародних стандартів. Зокрема, згідно з Планом державної стандартизації на 2004 р. здійснюється розроблення Національного стандарту України "Інформація та документація. Керування документацією", модифікованого зі стандартом ISO 15489-1 "Information and documentation – Records management".

Загальна характеристика змісту стандарту ISO та історія його розроблення вже висвітлювалися у вітчизняних фахових виданнях². Тепер, на нашу

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

думку, доцільно проаналізувати методики, викладені у міжнародному стандарті.

У першій частині стандарту ISO “Загальні положення” сформульовано загальні вимоги до розроблення й впровадження документаційних систем такими способами, які відповідають операційним потребам організації та узгоджуються із законодавчими й регламентувальними вимогами до її діяльності³. Також вказано на необхідність для розроблення й впровадження документаційної системи безперервного функціонування наявності методики її розроблення та впровадження. Зміст цієї методики викладено у другій частині міжнародного стандарту – “Настановах”⁴.

Методика складається з 8 етапів:

- 1) попереднє дослідження (етап А);
- 2) аналіз напрямків ділової діяльності (етап В);
- 3) встановлення вимог до службових документів (етап С);
- 4) оцінка існуючих систем (етап D);
- 5) визначення стратегії дій, що забезпечують виконання вимог до документації (етап Е);
- 6) розроблення документаційної системи (етап F);
- 7) впровадження документаційної системи (етап G);
- 8) аналіз після впровадження системи (етап H)⁵.

Описання кожного етапу в стандарті ISO містить формулювання його мети та зміст очікуваних результатів, а для окремих етапів вказано також, які дії потрібно здійснити для його реалізації. Фактично це стислий виклад методики, запропонованої австралійськими архівістами. Її часто називають аббревіатурою ‘DIRKS’ (від початкових літер англійською мовою слів її назви – *Designing and Implementing Recordkeeping Systems* – розроблення та впровадження документаційних систем). Повний виклад методики розміщений на веб-сайті Національного архіву Австралії⁶. Його матеріали використано для детальнішого аналізу методики розроблення та впровадження документаційних систем, рекомендованої міжнародним стандартом з керування документацією.

Для методики DIRKS застосовано модель процесу розроблення “водоспад”, для якої характерно повне завершення попереднього етапу перед початком наступного. Це традиційна методологія, яку використовують для розроблення, експлуатації та заміни систем, що забезпечують діяльність організації. Їй притаманні ряд характеристик, а саме:

1. Загальний характер – вона надає настанови щодо того, які дії повинні зробити організація для розроблення системи, але не надає рекомендацій щодо того, який вигляд повинні мати ці системи.

2. Багатофазність – для неї характерна наявність ряду етапів, які можна виокремити і які відображають позитивні зрушення у процесі розроблення системи. Кожний з цих етапів можна розглядати як індивідуальний проект. Залежно від характеру проекту етап може набувати більшого або меншого значення.

3. Системність – вона визначає структуровану систему дій, що зменшує до мінімуму ризик оминутися увагою під час здійснення проекту розроблення системи вирішення певних важливих питань.

4. Гнучкість – окремі етапи та їх послідовність можуть бути пристосовані до певних проектів. Наприклад, етапи можна здійснювати послідовно, одночасно, з різним рівнем деталізації або повторювати, щоб розробити прийнятні системи. Проект може відповідати потребам всієї організації, окремих виробничих підрозділів або робочих груп.

5. Циклічність – вона пристосована до постійно триваючого процесу змін, еволюції та перероблення, коли деградація однієї системи забезпечує імпульс до розроблення нового проекту, що веде до модифікації існуючої системи або її заміни (звідси концепція “життєвого циклу”).

6. Повторюваність, багатократність – кожен етап має специфічні продукти та “комплектуючі вузли”, що є складовими документації системи та надають інформацію для наступних етапів. У деяких випадках однакові дії здійснюють на різних етапах для досягнення різних цілей.

7. Прозорість – рекомендовано документувати кожну дію процесу розроблення системи. Ця документація слугує різним цілям і має різний формат та зміст, а саме: вона є засобом керування процесом розроблення; забезпечує основу для наступних етапів; забезпечує дублювання для системи на її операційній фазі; робить можливим порівняння очікуваного та справжнього функціонування системи; формує основу для навчання користувачів; забезпечує засоби комунікації із зацікавленими сторонами під час реалізації проекту; на неї посилюються під час реалізації наступних проектів.

8. Мультидисциплінарність – кількість членів проектної групи та їх фахові навички можуть значно відрізнятися залежно від проекту розроблення системи та специфічного характеру кожного етапу. До групи можуть входити інформаційні менеджери, спеціалісти з питань організації діловодства, інформаційних технологій, корпоративного керування, основної діяльності та представники користувачів. Незалежно від того, як здійснюється проект – силами організації чи за допомогою зов-

нішніх консультантів, участь двох останніх груп фахівців є обов'язковою.

9. У центрі уваги знаходиться користувач. Підкреслено участь користувачів у процесах визначення й аналізу напрямків ділової діяльності, процесів і потреб та у прийнятті рішень з метою поліпшення практичної діяльності. До користувачів віднесено як працівників, які створюють, зберігають та здійснюють пошук даних безпосередньо в системі, так і тих, хто користується інформацією, одержаною із системи іншими. Залучення користувачів збільшує можливість успішного впровадження системи.

10. Проектний підхід. Це означає, що посиленої уваги потребує планування проекту, менеджмент ресурсами (фінансами, персоналом, часом), менеджмент ризиками та оперативне внесення змін. Контрольні показники надають можливість переглянути або призупинити реалізацію проекту.

Залежно від сформульованої мети методологію DIRKS використовують по-різному. Підхід, що передбачає послідовне здійснення етапів від А до Н, є всебічним та пропонує значні переваги, але водночас він є високовартісним, на розроблення витрачається багато часу і він не завжди відповідає поточним потребам організації. Користувачі можуть використати ті елементи, процедури та підходи, що будуть корисними для реалізації більш вузьких проектів або тих, що відповідають потребам організації.

Перейдемо до детального розгляду кожного етапу.

Етап А: Попереднє дослідження

Мета цього етапу – забезпечити розуміння в організації адміністративного, правового, ділового та соціального контексту, в якому вона діє, з тим, щоб визначити головні чинники, які впливають на формування її потреб у створенні та зберіганні службових документів.

Етап А також надає загальну оцінку сильних та слабких сторін організації у сфері керування своїми службовими документами. Він забезпечує ґрунтовні підстави для визначення обсягу робіт з проектування документації та ресурсної підтримки реалізації з боку керівництва, визначає проблеми у роботі зі службовими документами та оцінює можливості й різні потенційні ризики.

Етап А передує складанню схеми класифікації напрямків діяльності та розробленню на її засадах рішень щодо визначення, які службові документи слід включати до документаційних систем та строків їх зберігання. Разом із двома наступними етапами (В та С) попереднє дослідження допоможе також оцінити обов'язки організації щодо служ-

бових документів та їх відповідність зовнішнім вимогам до створення та зберігання цих документів. Результати дослідження на цьому етапі також є основою для оцінки існуючих систем.

Інформація, зібрана під час етапу А, є важливою для прийняття ефективних рішень щодо документаційних систем організації та специфічної діяльності з діловодства. Вона характеризує напрямки діяльності та головні зацікавлені сторони. Вона може слугувати зафіксованим контрольним пунктом для наступних проектів з керування документацією або зберігатися у вигляді, що робить можливим внесення змін, які відбуваються в операційному середовищі організації, інтересах зацікавлених сторін та джерелах інформації, забезпечуючи таким чином узагальнене оновлення інформації.

Щоб здійснити попереднє дослідження, необхідно мати доступ до внутрішніх документальних джерел, таких як щорічні звіти, корпоративні плани та бізнес-плани, до зовнішніх документальних джерел, таких як законодавство, стандарти та кодекси практики, а також провести опитування персоналу з діяльності організації. Здійснюють попереднє дослідження фахівці з аналітичними навичками, вмінням усної і письмової комунікації, широким знанням організації. Таких можна знайти всередині організації або найняти як консультантів для здійснення проекту від імені організації.

Попереднє дослідження надає структурований підхід до аналізування та документування змісту організації, її ділової діяльності та практики діловодства. Обсяг фундаментального дослідження на цьому етапі залежить від рівня корпоративного знання та наявності попередніх звітів організації з відповідних питань.

Під час попереднього дослідження потрібно визначити:

- межі організації;
- правові межі, що стосуються діяльності організації;
- внутрішні та зовнішні зацікавлені сторони, інтереси яких організація повинна враховувати;
- ділові, соціальні та етичні стандарти, дотримання яких суспільство очікує від організації;
- види робіт, які виконує організація;
- чинники, що впливають на практику діловодства організації.

Результати цього етапу:

1) список джерел із супровідними записками до них, що будуть використані під час здійснення етапів В та С;

2) підсумковий документ, що містить інформацію про діяльність організації та середовище, в якому вона діє;

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

3) звіт для вищого керівництва, в якому роз'яснено основні висновки попереднього дослідження та подано рекомендації щодо обсягу, здійснення та реальності запропонованого проекту керування документацією;

4) план проекту, що додано до звіту.

Етап В: Аналіз напрямків діяльності

Мета цього етапу – розробити концептуальну модель того, що робить організація та як вона це робить. Модель демонструватиме зв'язок службового документа як з діяльністю організації, так і з конкретними процесами цієї діяльності. Вона сприятиме прийняттю рішень про наступні кроки щодо створення, включення, контролю, зберігання та передавання службових документів до архіву або вилучення їх для знищення та доступу до них. Це особливо важливо в умовах електронного бізнесу, коли достовірні документи включають і зберігають лише тоді, коли система розроблена належним чином. Аналіз напрямків діяльності та процесів забезпечує розуміння взаємозв'язків між діяльністю організації та її службовими документами, він допомагає у визначенні та впровадженні відповідної стратегії стосовно метаданих та формальному встановленні обов'язків щодо зберігання службових документів.

Аналіз напрямків діяльності організації потребує значних ресурсів. Цей етап потрібно здійснити, якщо організація планує розробити засоби класифікації (наприклад, тезаурус функцій або схему класифікації документів) чи основу на функціях номенклатури справ. Ці продукти діловодства будуть використані у подальшій реалізації етапів методології DIRKS, зокрема під час розроблення документаційної системи (етап F) та її впровадження (етап G).

Починаючи етап В, слід мати загальне розуміння структури та діяльності організації й контексту, в якому вона діє (етап А), а також визначити загальну оцінку слабких і сильних сторін організації у діловодстві. Слід отримати підтримку з боку керівництва для проведення аналізу та визначити, чи проводився коли-небудь в організації такий аналіз та чи було його задокументовано. Щоб провести аналіз, потрібно мати доступ до внутрішніх і зовнішніх документальних джерел та інформації, зібраної шляхом опитування (ці джерела могли використовуватися під час етапу А), та залучити до роботи фахівців із тими ж навичками, що і на етапі А. Етап В можна здійснити одночасно з частинами етапу С – *Визначення вимог до службових документів*, оскільки використовують ті ж самі джерела. Перш ніж починати етап В, доцільно ознайомитися з потребами ета-

пу С, бо під час визначення функцій, напрямків діяльності та дій також будуть сформульовані вимоги до службових документів.

Для визначення функцій, напрямків діяльності та дій корисно використати два види аналізу і застосувати їх обидва. *Ієрархічний аналіз* для визначення того, що робить організація, застосовує підхід зверху-вниз з виокремленням серій логічних груп і підгруп. *Аналіз процесів* – це більш детальний аналіз того, що робить організація, знизу догори. Щоб проаналізувати напрямки діяльності організації, потрібно визначити цілі організації та стратегії їх досягнення; широкі функції, які організація виконує для забезпечення своїх цілей та стратегій; напрямки (види) діяльності, що забезпечують виконання функцій; групи повторюваних дій або процесів, що складають кожний напрямок діяльності.

В організації вже може існувати схема класифікації напрямків діяльності, розроблена для забезпечення тезауруса організації або інших засобів класифікації. Цей етап надає можливість переглянути цю схему, щоб пересвідчитись, чи відповідає вона нинішньому стану організації та придатна для діловодства. При використанні термінології існуючої схеми класифікації необхідно з'ясувати, що було покладено в її основу, щоб зробити висновки стосовно її придатності.

Як вихідну точку для дослідження використовують реєстр джерел, створений під час етапу А. Для етапу В особливо важливим документальним джерелом є законодавство, оскільки воно вказує, чи має організація правові зобов'язання здійснювати певні функції, напрямки діяльності або завдання. Хоча під час етапів А, В та С звертаються до одних і тих же джерел, слід зауважити, що на кожному етапі здійснюють пошук різної інформації та мають на меті отримати різні за змістом результати. Крім документальних джерел, також потрібно проконсультуватися з персоналом, пов'язаним із реалізацією досліджуваних функцій та дій, щоб підтвердити результати власних досліджень. Консультації проводять різними шляхами, включаючи питальники, інтерв'ю та фокус-групи.

Необхідною складовою аналізування є вибір термінів, що можуть представити ідентифіковані функції та напрямки діяльності. Певною мірою вибір термінів залежатиме від того, яким чином ідентифіковані такі категорії як функція, напрямок діяльності або дія. У деяких випадках термінологія буде дуже специфічною для діяльності організації, в інших вона буде специфічною скоріше для галузі діяльності, ніж для організації.

Необхідно визначити межі або зміст кожної функції та напрямку (виду) діяльності й визначити взаємозв'язки між описуваними поняттями, щоб вони не перекривали один одного на тому самому рівні. Це досягається шляхом формулювання визначень. Вони пояснюють значення певного терміна або комбінації термінів та вказують користувачам, як застосовувати такі терміни. Таке визначення повинно дати точне пояснення поняття, що охоплює термін; і так само точно визначити поняття, до якого термін не відноситься, та надати посилання на інші терміни нижчих рівнів. Без таких визначень в організації можливі різні інтерпретації термінів. На початку визначення, так би мовити, є просто "пробними" формулюваннями, які переглядають після остаточного уточнення функцій, видів діяльності та дій. Визначення як для функцій, так і для напрямків (видів) діяльності повинні завжди відбивати нижчі складові частини. Як правило обсяг напрямку діяльності повинен включати дії, ідентифіковані як частина напрямку діяльності, а обсяг функції повинен включати напрямки діяльності, що складають функцію. Проте не всі напрямки діяльності для функції включаються до визначення. Наприклад, рутинні процеси, що асоціюються з багатьма функціями, такі як постановка питання, планування, процедури, звітність, дослідження, ревізія, пропускають.

Функції та види діяльності датують. Дати формують часові межі, що використовують під час розроблення та застосування похідних засобів керування документацією, таких, як тезаурус та номенклатура справ. Початкова дата як для функції, так і для напрямку діяльності повинна бути підкріплена відповідним джерелом, таким, як законодавчий акт, опублікована історія, результати опитування, попередні щорічні звіти або наявні документи. Дослідження повинно також встановити, що здійснення функції або напрямку діяльності не зазнавало змін протягом встановленого періоду часу. Наприклад, якщо для визначення початкової дати напрямку діяльності використовували законодавство і воно змінювалося багато разів, досліджують всі зміни. Результати дослідження можуть показати, що потрібно ввести новий напрямок діяльності або на етапі С визначити різні класи передавання на постійне зберігання або вилучення для знищення документів, що були створені у різні періоди часу.

Схема класифікації напрямків діяльності – це ієрархічна модель взаємозв'язків між функціями, напрямками діяльності та діями організації. Слід пояснити взаємозв'язки між поняттями на одному рівні та між різними рівнями. У схемі мають бути

представлені функції, напрямки діяльності та дії, ідентифіковані під час аналізу ділової діяльності, включаючи визначення та дати. Функції розташовують у алфавітному порядку, а напрямки діяльності – у алфавітному порядку під кожною функцією. Схема також може включати посилання "дивись", щоб пояснити логічну структуру та взаємозв'язки між об'єктами. Це допоможе у розробленні похідних засобів класифікації (тезауруса та схеми класифікації документів).

Проект схеми класифікації дозволить виявити невідповідності чи пропуски у проведеному аналізі. Основою кожної функції потрібно обрати відповідний елемент напрямку ділової діяльності. Кожна функція та напрямок діяльності повинні мати визначений обсяг, а обсяг діяльності функції повинен виключати можливість дії інших функцій. Кількість рівнів у схемі залежить від складності різноманітних функцій, що здійснює організація.

Як частина проведення аналізу широкого правового та соціального контексту під час попереднього дослідження (етап А) були ідентифіковані зацікавлені сторони організації. Їх слід пов'язати з відповідними функціями або напрямками діяльності та додати ідентифіковані під час аналізу напрямків ділової діяльності зацікавлені сторони. Їх визначають на цьому рівні, оскільки вони часто мають інтереси щодо службових документів і можуть формулювати вимоги до них на етапі С, можуть впливати на спосіб ведення роботи всередині організації. На етапі В досліджують інтереси цих сторін у функціях та напрямках діяльності, тобто у роботі, що виконується. На етапі С ці інтереси досліджують у зв'язку з документами, що створюють у результаті реалізації функції або напрямку діяльності.

Під час попереднього дослідження виявляють зони ризиків. На етапі В ці зони пов'язують з відповідною функцією або напрямком діяльності. Аналіз джерел на цьому етапі може виявити інші зони ризику, наприклад, законодавство може накладати суворе покарання за невідповідність в певних галузях діяльності або ризик може бути визначений під час консультацій з персоналом.

Для проведення наступних етапів необхідно задокументувати проведений аналіз функцій, напрямків діяльності та дій. Документується така інформація:

- законодавство або інші джерела, що забезпечують функції та напрямки (види) діяльності;
- ризики, пов'язані з кожною функцією та напрямком (видом) діяльності;
- зацікавлені сторони, що мають інтерес стосовно функції або напрямку діяльності;

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

- виробничі підрозділи, що відповідають за виконання функції або її елементів;

- зміни, що відбувалися з часом з функцією. Результатами даного етапу можуть бути:

- 1) опис напрямків діяльності та робочих процесів організації;

- 2) схема класифікації напрямків діяльності, що показує функції організації, напрямки її діяльності та дії в ієрархічному взаємозв'язку;

- 3) схема процесів діяльності організації, що показує пункти, в яких службові документи створюють або їх отримують як результати ділової діяльності.

Аналіз забезпечує основу для розроблення таких засобів керування документацією, як тезаурус термінів для контролю мови під час складання заголовків та індексування службових документів у профільному діловому контексті та номенклатури справ, яка визначає строки зберігання документів та дії щодо їх передавання до архіву або вилучення для знищення.

Зібрана під час етапу В інформація забезпечує основу для визначення вимог до службових документів на етапі С.

Етап С: Встановлення вимог до службових документів

Мета даного етапу – визначити вимоги організації до створення, одержання та зберігання службових документів у процесі її діяльності та документально оформити вимоги у структурованій формі, яку легко використовувати. Ці вимоги до документації визначають шляхом систематичного аналізу потреб ділової діяльності, правових та інших регламентувальних зобов'язань та будь-якої більш широкої відповідальності перед суспільством. Оцінка ризиків організації у випадку, коли службові документи не створюють і не зберігають, також допомагає визначити вимоги до них. Даний етап також забезпечує засади для створення, зберігання та передавання службових документів до архіву або вилучення їх для знищення, основу для розроблення документаційних систем, до яких включатимуть і в яких зберігатимуть службові документи, та контрольних показників для оцінки існуючих систем.

Перед початком етапу С слід мати загальне уявлення про організацію та контекст, в якому вона діє (етап А); проаналізовані функції, напрямки діяльності та дії (етап В); повністю задокументовані джерела, до яких зверталися під час етапів А та В, та менеджерську допомогу під час визначення та документування вимог організації до службових документів. Для визначення та документування вимог до службових документів потрібні: доступ

до внутрішніх та зовнішніх документальних джерел та інформації, зібраної шляхом опитування (ці джерела могли використовуватися на етапах А та В); персонал з аналітичними навичками (знайомий з методикою моделювання), навичками усної і письмової комунікації та широким знанням організації; та допомога в оцінці ризиків від фахівців, що розуміються на правових, аудиторських та інших споріднених питаннях.

Багато вимог до службових документів можна виокремити в процесі визначення функцій та напрямків діяльності під час етапу В. Ці вимоги слід зв'язати з відповідними функціями та напрямками (видами) діяльності, коли буде готова схема класифікації напрямків діяльності.

Існують три основні типи вимог до службових документів:

- 1) регламентувальні (“правові” або “звіт”);
- 2) ділові (або “операційні”);
- 3) очікування суспільства або “соціополітичні” чи “суспільні” вимоги.

Вимоги до службових документів можуть чітко встановлювати закони та інші нормативно-правові акти або їх може зумовлювати середовище, у якому діє організація. Вони можуть відноситися до специфічних потреб свідчення. Наприклад, вимога може встановлювати необхідність:

- створення документа;
- зберігання його протягом певного періоду;
- передавання його на архівне зберігання або вилучення для знищення;
- умов доступу;
- змісту документа;
- форми документа;
- певних характеристик службового документа, тобто повноти й точності інформації.

Для визначення вимог організації щодо службових документів використовують як документальні джерела, так і опитування працівників. Різні типи вимог походять з різних джерел. Наприклад, регламентувальні вимоги щодо необхідності свідчення знайдуть в документальному джерелі, тоді необхідність зберігати свідчення протягом певного часу може виявитися під час опитування.

Перша стадія визначення вимог до службових документів – знайти відповідні внутрішні та зовнішні джерела. Під час етапів А та В ці джерела використовували для аналізу контексту та напрямків ділової діяльності організації. На цьому ж етапі ці та інші джерела переглядають, щоб знайти інформацію, яка допоможе визначити та оцінити вимоги до службових документів. Досліджуючи їх, важливо врахувати інтереси всіх внутрішніх та зовнішніх зацікавлених сторін. Інтереси цих сто-

рін можуть представляти різні види вимог. Визначивши коло відповідних джерел, потрібно дослідити кожне джерело, щоб знайти прямі чи непрямі посилання на створення документів.

Визначення регламентувальних вимог означає визначення вимог до службових документів, що стосуються кожної унікальної функції, визначеної під час етапу В. Деякі регламентувальні вимоги можуть відноситися більше до процесів, ніж до напрямків діяльності, і тому можуть застосовуватися до різних напрямків діяльності і навіть до функцій.

Ділові вимоги, що забезпечують ділові потреби, визначає законодавство, що регламентує діяльність організації, інші нормативні документи, або усталена практика ведення певних робочих операцій. Організації, що мають справу із залученими фінансовими ресурсами, наприклад, автоматично визначають вимогу фіксувати та зберігати свідчення про прийом та витрату цих коштів, оскільки це заведений порядок ведення фінансових справ. Проте, форма та зміст свідчення будуть відрізнятися залежно від функцій організації, корпоративної культури та зовнішнього середовища. Коли ділові потреби або практика змінюються, необхідно переглянути та визначити вимоги до свідчення. Швидке поширення інформаційних технологій та телекомунікацій для здійснення ділових операцій зумовлюють необхідність таких дій для багатьох організацій.

Під час етапу С також потрібно ретельно вивчити існуючі політику, настанови, посібники з робочих процедур та стандарти із здійснення процедур, щоб визначити, коли створюють документи, пов'язані з функціями та напрямками (видами) діяльності організації.

Хоча виявлення існуючих документаційних систем проводиться під час етапу D, деякі початкові кроки можна зробити під час етапу С. Наприклад, під час процесу визначення документів, які створюють на даний час в організації, може виявитися, що документи зберігаються у різних формальних системах, таких як централізована реєстраційна система, система управління людськими ресурсами, система управління фінансами, а також спеціальних системах, які ведуть окремі службовці на своїх робочих місцях. Доцільніше задокументувати цю інформацію, ніж дублювати зусилля під час наступного етапу.

Очікування суспільства, виражені широким колом зовнішніх зацікавлених сторін, можуть викликати вимоги, які не завжди відображені у ділових та регламентувальних вимогах. Часто важко зрозуміти, які свідчення організація має створювати та зберігати, щоб задовольнити очікування суспі-

льства, доки вона не зможе відповісти цим очікуванням та викличе критику з боку громадськості.

Результатами виконання даного етапу є:

1) перелік всіх джерел, що містять вимоги до службових документів, які мають суттєве значення для організації;

2) перелік регламентувальних, ділових та будь-яких більш загальних суспільних вимог до зберігання службових документів;

3) звіт про оцінку ризиків, підписаний керівництвом;

4) офіційний документ для керівного складу і персоналу, який встановлює вимоги до зберігання документації в організації.

Етап D: Оцінка існуючих систем

Мета даного етапу – огляд існуючих в організації документаційних та інших інформаційних систем, щоб оцінити рівень їх ефективності щодо включення та зберігання документів про ділову діяльність. Оцінка допоможе виявити будь-які невідповідності між встановленими вимогами організації до службових документів та їх виконанням і можливостями існуючих систем. Також буде виявлено дублювання інформації та документаційні або інформаційні системи, які можна замінити новими. Це забезпечить основу для розроблення нових або реконструкції існуючих систем, щоб вони відповідали визначеним та встановленим на попередніх етапах вимогам до службових документів.

Невідповідність встановленим в організації вимогам можуть зумовлювати ряд чинників, зокрема, невідповідна політика або процедури; персонал, який не усвідомлює своїх обов'язків; електронні системи, в яких відсутні необхідні функції.

Результатами даного етапу є:

1) реєстр існуючих в організації систем діяльності (документаційних та інформаційних);

2) звіт про їх відповідність встановленим в організації вимогам до службових документів.

На етапах С та D може виявитися, що те, що в організації вважають “просто інформацією”, є свідченням діяльності і внаслідок цього службовим документом.

Етап E: Визначення стратегії дій, що забезпечують виконання вимог до службових документів

Мета даного етапу – визначити найприйнятніші політику, процедури, стандарти, засоби, методи та інші дії, які організації слід застосувати, щоб забезпечити створення і зберігання необхідних для її діяльності службових документів, тобто виправити недоліки, виявлені на етапі D, та відповідати вимогам, визначеним на етапі С. Під час вибору стратегії до уваги беруть характер організації,

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

включаючи її цілі та історію, вид її діяльності, спосіб, у який здійснюється діяльність, технологічне середовище, що її забезпечує, прийняту корпоративну культуру та зовнішні умови. На вибір також впливає потенціал стратегії для досягнення бажаного результату та ризик для організації у випадку, якщо підхід виявиться хибним. У деяких випадках у розробленні стратегії керування документацією допомогу можуть надати архівні установи. Після завершення даного етапу з'явиться планомірний, систематичний та прийнятний підхід до створення, включення, зберігання, використання та забезпечення збереженості службових документів, який стане основою для розроблення і (або) реконструкції документаційних систем.

Здійснення етапу Е потребує дослідження різноманітних способів задоволення вимог до службових документів; визначення прийнятного методу; оцінки чинників, що можуть забезпечити або перешкодити прийняттю цього методу всередині організації; прийняття стратегії розроблення, яка приведе до впровадження обраних методів.

Вибір ефективної стратегії керування документацією неможливий без розуміння організації. Тому починати цей етап потрібно після завершення етапів А-Д. Щоб визначити прийнятну стратегію дій, потрібно знати існуючі в організації ділові інформаційні системи та технологічне середовище (етап Д); знати корпоративну культуру організації (етап А); мати документацію, що містить вимоги організації до службових документів (етап С); мати персонал з навичками стратегічного планування та розумінням питань оцінки ризиків та можливості здійснення, із знанням корпоративного управління (наприклад, фахівці з права та аудиту).

Є чотири загальні підходи, які можуть допомогти організації задовольнити вимоги до службових документів:

1) метод політики, тобто встановлення та поширення принципів, положень, правил, які впливають на роботу зі службовими документами в організації;

2) метод розроблення, тобто визначення та специфікація функціональних можливостей системи та розроблення або вибір технологічних рішень;

3) метод впровадження, тобто практичні, орієнтовані на користувача рішення щодо впровадження політики та систем на робочому місці;

4) метод розроблення стандартів та відповідності, таких як стандарти носіїв для зберігання документів, стандарти програмного забезпечення для сприяння обміну інформацією та іншими даними, стандарти, що встановлюють інтелектуальний контроль над документами.

Кожний з цих методів можна використати окремо або поєднати. Кожний з них має багато способів застосування та може бути використаний для подолання невідповідностей або слабких сторін, що існують в роботі зі службовими документами. Виклад методології DIRKS супроводжують приклади застосування цих методів, при цьому вказано умови, за яких доцільно застосовувати той чи інший метод. Також на застосування впливає ряд чинників, зокрема: зміст напрямків діяльності та дій, які документують; корпоративна культура, системи та технологічне середовище організації; ризик не задокументувати певні напрямки діяльності. Коли визначено тактику та оцінено її з точки зору потреб організації, необхідно обрати ту стратегію дій, що відповідає: вимогам до службових документів, визначеним на етапі С; необхідним функціям керування документацією, дослідженим на етапі Д; корпоративній оцінці видатків, переваг та ризиків різних рішень для організації; поточним системам діяльності організації; її корпоративній культурі. Така стратегія дій відповідає найважливішим для організації критеріям та представляє найменший ризик або прийнятний рівень ризику за умовами видатків, використання ресурсів, припинення основної діяльності та необхідності організаційних змін.

Результати даного етапу включають:

1) виклад стратегії дій, що забезпечують відповідність вимогам організації до документації разом з іншими вимогами до її діяльності;

2) модель, яка встановлює відповідність стратегії дій до вимог;

3) звіт для вищого керівництва з рекомендаціями загального плану стратегії.

Після завершення етапу Е можна переходити до етапу F – *Розроблення документаційної системи*, на якому складові частини (або методи), погоджені на цьому етапі, поєднують, щоб сформулювати проект для впровадження.

Етап F: Розроблення документаційної системи

На даному етапі здійснюється перетворення стратегії та тактики, обраних на етапі Е, у план для документаційної системи, що відповідає вимогам, визначеним та задокументованим на етапі С, а також виправлення недоліків в організації керування документацією, виявлених на етапі Д. На етапі F, як і на інших етапах даної методології, застосовують поняття системи у широкому розумінні, включаючи як людей, процеси, так засоби і технології. Тому даний етап може включати:

1) розроблення змін до існуючих систем, процесів та методик,

2) адаптацію або інтегрування технологічних рішень,

3) визначення того, як найкраще здійснити ці зміни, щоб поліпшити керування документацією в організації.

Проект розроблення системи часто застосовує дві важливі методики розроблення – повторюваність та залучення до процесу користувачів. Варіанти проведення цього етапу залежать від стратегії, обраної на етапі Е. Розроблення або реконструкція документаційної системи включає ряд основних дій, які потрібно здійснювати у межах погодженого проекту розроблення системи та організації внесення змін, а саме:

- встановити політику керування документацією та дотримуватись її;
- встановити ролі та обов'язки щодо керування документацією;
- розробити (реконструювати) робочі процеси;
- розробити проектну документацію;
- розробити електронні або комбіновані системи для створення, включення службових документів та контролю за ними;
- розробити настанови з питань керування документацією та операційні процедури;
- проводити регулярні перегляди проекту;
- розробити первинні плани навчання;
- підготувати план впровадження системи.

Зміст цих дій описано у методології DIRKS. Не всі вони потребують виконання у зазначеному порядку, у багатьох випадках їх здійснюють одночасно. За деяких обставин не всі дії можна застосувати.

На практиці часом важко визначити, де закінчується визначення стратегії для документаційних систем (етап Е) та починається розроблення систем для оформлення цієї стратегії (етап F). Це саме той приклад, коли до розроблення системи застосовується підхід повторюваності. На етапі Е обирають стратегію дій, що найкраще відповідають вимогам до службових документів конкретної організації. На етапі F визначають, яким чином сполучити окремі методи, обрані на попередньому етапі, щоб створити найбільш ефективне рішення. На цьому етапі залучають фахівців з питань керування документацією та інших експертів, які працюють з користувачами, щоб розробити технічні умови (специфікації), що найкраще відповідають вимогам до документації, організаційним обмеженням (тобто культурним, технічним, економічним та соціополітичним чинникам) та вимогам користувача (тобто не перешкоджають щоденній роботі, є зрозумілими та прийнятними для користування). Це забезпечує розвинення у користувачів почуття прийнятності системи, вони її розуміють та використовують відповідно до своїх планів.

Кінцевим результатом буде проект для керування документацією в організації, який сформує основу для впровадження документаційної системи (етап G) та буде прийнятним для працівників.

Результати етапу F залежать від стратегії та тактики, обраних на етапі Е, та можуть включати:

- 1) проектні плани розроблення, наочну модель вирішення завдань, обов'язки та строки;
- 2) звіти з деталізованими результатами періодичного аналізу проекту;
- 3) документи про зміни до вимог, підписані як представниками користувача, так і групи розробників;
- 4) описання проекту;
- 5) правила функціонування системи;
- 6) специфікації системи;
- 7) діаграми, що представляють архітектуру та компоненти системи;
- 8) моделі, що представляють різні складові системи, такі як процеси, інформаційні потоки та інформаційні об'єкти;
- 9) деталізовані специфікації для побудови або придбання технологічних компонентів, таких як програмне та апаратне забезпечення;
- 10) плани файлів;
- 11) плани, що показують, як проект буде об'єднаний з існуючими системами та процесами;
- 12) плани первинного навчання та тестування;
- 13) план впровадження системи.

Етап G: Впровадження документаційної системи

Мета етапу G – шляхом системного аналізу визначити та встановити прийнятну стратегію впровадження проекту, розробленого на етапі F. Цей проект надає загальну картину того, як мають діяти разом різні компоненти системи (процеси, процедури, люди та технологія). На основі плану впровадження, розробленого як частина попереднього етапу, реалізується етап G. Характер цього етапу залежить від рішень, які впроваджуються, будуть це нові електронні системи чи просто нова політика і процедури.

Процес впровадження включає кілька напрямків, а саме: вибір стратегії, систематичне планування й менеджмент впровадженням та розроблення механізмів, що забезпечують належну експлуатацію системи.

Розглянемо окремо кожний з них.

Щодо вибору стратегії, то існує ряд таких, що застосовують для плавного та успішного впровадження в організації нових або удосконалених систем чи методик. До цих стратегій відносять:

- *Документування методики і процесів.* Ця стратегія стосується документування політики,

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

процедур та методик, що охоплюють всі аспекти функціонування документаційних систем та практики в організації. Документацію створюють або поновлюють згідно із стандартами організації.

· **Інформування.** Важливо, щоб інформація про нові або удосконалені документаційні системи була доведена до персоналу як до, так і під час стадії впровадження. Ця інформація включає: відомості про існування, структуру та цілі функціонування системи; вимоги до службових документів та стратегії, на яких система базується; політику та процедури, що регулюють та забезпечують функціонування системи; індивідуальні, групові й організаційні ролі та обов'язки у системі; строки впровадження системи, включаючи етапи конвертування; участь персоналу під час впровадження та будь-які коригування впровадження, включаючи поправки щодо його строків. Ця інформація призначена насамперед для постійних користувачів (тих, хто створює службові документи). Також вона має бути доступною для старших менеджерів, персоналу з корпоративного управління, аудиторів та інших сторін, що мають законний інтерес у безперервній та високоефективній діяльності організації, а відповідно, її документаційної системи.

· **Навчання.** Воно призначене сформувати відповідні навички та досвід персоналу, якого стосуються нові системи та методики.

· **Конвертування.** Конвертування може бути повним або частковим та включати обмін між паперовими та електронними системами. Воно повинно забезпечувати, щоб документаційна система організації (а відповідно документи, необхідні для відповідності діловим, звітним та суспільним вимогам) залишалася з плином часу придатною для користування, а всі процеси конвертування були задокументовані.

· **Регулювання та аналіз.** Ця стратегія відноситься до постійного моніторингу або аудиту документаційних систем з метою оцінки їх діяльності. Вона тісно пов'язана з етапом Н – *Аналіз після впровадження*, і може розглядатися як стадія, що йому передує.

· **Впровадження системи управління якістю.** Ця стратегія пов'язана з прагненням організації сертифікуватися згідно з міжнародним стандартом системи управління якістю.

· **Організація внесення змін.** Проекти керування документацією неминує включати різні зміни в організаційних обов'язках, робочих методах та процедурах. Можливість активно керувати цими змінами визначить успіх процесу впровадження. Організація повинна усвідомлювати, які

процеси зазнають змін, і бути готовою працювати з ними. Важливим шляхами стимулювання прийняття змін є навчання, документування та інформування.

Як і будь-який проект, впровадження, аби бути ефективним, потребує ретельної організації. План впровадження потрібно адекватно задокументувати, оприлюднити та зробити доступним для персоналу. Хоча впровадження документаційної системи в різних організаціях може відбуватися по-різному, проте є дії, обов'язкові для всіх організацій. Це: інформування персоналу про етапи впровадження та його вплив на працівників і організацію в цілому; розповсюдження серед персоналу інформації про ухвалену політику та процедури; аналіз фахового рівня персоналу та прийняття рішень щодо навчання; відбір та призначення працівників, до обов'язків яких входить керування документацією та впровадження нової кадрової структури у сфері керування документацією; навчання персоналу, що керує документацією; реалізація навчальних програм для працівників; конвертування існуючих систем (залежно від стратегії конвертування); встановлення постійно діючих програм експертизи цінності та передавання документів до архіву або видалення для знищення; встановлення процедур інтелектуального контролю за документами; встановлення прав доступу до документів; перевірка сховищ фізичних документів та носіїв, на яких зберігають електронні документи; обстеження поточного (нинішнього) місцезнаходження фізичних документів, включення важливих метаданих до документаційних систем та встановлення постійно діючої програми переписування фізичних документів; впровадження та тестування плану дій на випадок надзвичайних ситуацій; тестування кожної системи, методики або процесу; підготовка та надання персоналу відомостей про стан робіт; підготовка регулярних повідомлень про стан робіт для керівного складу із зазначенням питань, вирішення яких потребує надання ресурсів.

І останній аспект – розроблення плану експлуатації системи. Він повинен охоплювати всі засоби, які були розроблені, щоб допомагати у керуванні документацією. Необхідно розробити процедури для ведення та оновлення схеми класифікації напрямків діяльності, корпоративного тезауруса, вимог до службових документів, номенклатур справ, політики й процедур та навчальних матеріалів.

Після завершення даного етапу організація матиме інтегровану в її структуру з мінімальними змінами ділової діяльності удосконалену методику

керування документацією, яка сприятиме організаційним вимогам для акредитації відповідно до системи управління якістю та виправдає довгострокові інвестиції, зроблені на етапах А – F.

Результатом даного етапу є така документація:

1) детальний проектний план з викладом структури обраної стратегії та методики (тобто документування, інформування, навчання, конвертування, регулювання та перегляд, впровадження системи управління якістю та організація внесення змін);

2) документально оформлені політика, процедури та стандарти;

3) навчальні матеріали;

4) порядок документування процесів конвертування та поточних процедур переміщення інформації;

5) документація, потрібна для акредитації відповідно до “системи якості” (у разі необхідності);

6) звіти про хід впровадження кожної системи, методики та процесу;

7) звіти керівництву про процес впровадження.

Етап Н: Аналіз після впровадження системи

Мета етапу Н – оцінити ефективність документаційної системи з точки зору дотримання вимог до службових документів та врахування організаційних обмежень, визначених на етапах від С до Е, а також проаналізувати процес розвитку системи для того, щоб можна було усунути недоліки та встановити режим моніторингу на час дії системи.

Етап Н включає:

1) аналізування того, чи службові документи створюють та зберігають згідно з потребами ділової діяльності та відповідним чином пов’язують з робочими процесами, частиною яких вони є;

2) опитування керівництва, персоналу та інших зацікавлених сторін;

3) здійснення обстеження;

4) перевірка документації, підготовленої під час попередніх стадій проекту розроблення системи;

5) нагляд за операціями та їх вибіркоче перевіряння.

Для проведення етапу Н потрібно підготувати план аналізу з критеріями оцінки; зібрати та проаналізувати показники якості функціонування документаційної системи; задокументувати та подати звіт про результати керівництву; провести коригувальні заходи; організувати регулярний аналіз функціонування системи.

Ключовими засобами оцінки якості функціонування системи є показники, розроблені для етапу Д, визначені вимоги до службових документів

з етапу С та необхідні виконувані функції керування документацією. Це допоможе встановити ознаки продуктивності праці та контрольні питання з таких напрямків:

1. Створення та пошук службових документів.

2. Організація роботи зі службовими документами.

3. Передавання службових документів до архіву та вилучення для знищення.

4. Навчання працівників.

5. Здобутки та недоліки процесу.

Перший аналіз роботи документаційної системи проводять не раніше, ніж через півроку після її впровадження, а потім повторюють через певні проміжки часу. Цим організація гарантує постійне повернення своїх інвестицій у документаційну систему. У неї будуть об’єктивні дані для того, щоб продемонструвати, що вона створює службові документи, що відповідають вимогам її діяльності, та як керує ними. Аналіз, проведений після впровадження системи, зменшує для організації ризик, пов’язаний з невдалим функціонуванням системи, а з часом дає можливість передбачити суттєві зміни у вимогах до документації та організаційних потребах, які роблять необхідним новий цикл розроблення.

Після завершення етапу Н організація матиме:

1) розроблену та прийняту методологію для об’єктивної оцінки документаційної системи;

2) задокументовані діяльність системи та процес розроблення;

3) представлений керівництву звіт про результати аналізу діяльності документаційної системи та рекомендації щодо її поліпшення.

Оскільки робочі процеси та документаційні системи змінюються, слід періодично здійснювати заходи, описані в етапах з С по Н.

Таким чином методика розроблення та впровадження документаційної системи забезпечує цілісну систему дій, спрямовану на поліпшення інформаційного менеджменту організацій. Завдяки гнучкості її можна застосувати як в цілому для організації, так і для окремих документаційних систем, напрямків ділової діяльності або виробничих підрозділів залежно від потреб організації.

¹ Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу: Указ Президента України від 11 черв. 1998 р. // Офіц. вісн. України. – 1998. – № 24. – Ст. 870.

² Антоненко І. До історії розроблення міжнародного стандарту ISO 15489-2001 “Інформація та документація. – Управління документацією” // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – К. 2003. – Вип. 6. – С. 73–83; Вона ж: Проект концепції впровадження в Україні норм міжнародного стандарту ISO 15489-2001 “Інформація та документація. –

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

Управління документацією” // Студії з арх. справи та документаознавства. – К., 2004. – Т. 11. – С. 172–177.

³ ISO 15489-1 – Information and Documentation – Records management – Part 1: General // ISO – Printed in Switzerland. – 2001. – 19 p.; розд. 8.

⁴ ISO TR 15489-2 – Information and Documentation – Records management – Part 2: Guidelines // ISO – Printed in Switzerland. – 2001. – 39 p.; п. 3.2.

⁵ ISO 15489-1 – Information and Documentation – Records management – Part 1: General // ISO – Printed in Switzerland. – 2001. – 19 p.; п. 8.4.

⁶ Managing Business Information – DIRKS – www.naa.gov.au/recordkeeping/dirks/summary.html

Люція Тупчієнко-Кадирова

МУЗИЧНИЙ ДОКУМЕНТ: ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВИЗНАЧЕННЯ, СПЕЦИФІКИ ВИДІВ ТА ОПИСУВАННЯ В РЕЖИМІ ЕЛЕКТРОННОЇ КАТАЛОГІЗАЦІЇ

Одними з найскладніших для низки наук гуманітарного циклу (архівознавства, бібліотекознавства, бібліографознавства, музеєзнавства, документознавства) об'єктів дослідження є музичні документи на різних носіях – ноти, грамплатівки, магнітні стрічки тощо, для яких характерним є те, що вони зберігаються у багатьох архівах, бібліотеках, музеях – як приватних, так і державних. Підходи ж до описування цих документів в архівах, бібліотеках, музеях суттєво різняться. Специфіка методики описування та фіксації інформаційної складової змісту музичних документів пов'язана з тим, що вони містять запис певним чином упорядкованих звуків – музики, а також відрізняються особливими засобами передачі інформації, багатоаспектністю форми, змісту. Тому розроблення схеми спеціального уніфікованого описування для *електронного каталогу музичних документів* орієнтоване як на необхідність створення спеціального формату запису зі включенням додаткових елементів, що розкривають *суто музичні аспекти* документа і потребують спеціальних інформаційних полів, так і на інтеграцію, взаємозгодження архівного, музейного, бібліографічного описування зазначених документів, зведення їх до єдиних принципів і правил.

У цій статті висуваються деякі концептуальні авторські підходи до розгляду такого складного явища, як музичний документ та його описування для електронного каталогу.

Під музикою зазвичай розуміється відображення дійсності у звукових художніх образах, що активно впливають на психіку людини, спричинюють певні емоції¹. Тому основним об'єктом **музичної інформації** вважатимемо *звукові* художні образи – у певній формі організовані людиною звуки (музику). Виходячи з цієї тези, будь-яку текстову інформацію про музику (наприклад, музикознавчі твори, епістолярія композиторів, рецензії на музичні твори, лібрето тощо) ми виносимо за рамки

музичної інформації, адже основним об'єктом тут є *вербальне (словесне)* осмислення й вираження музичної інформації.

Музична інформація може існувати у вигляді *безпосереднього виконання* (голосом, тим чи іншим музичним інструментом чи їх сукупністю, внутрішнім слухом людини) або *запису звуків* чи графічних знаків (звуко-нот). Шляхом запису музична інформація фіксується і зберігається невизначено тривалий час на різноманітних носіях: папері, грамплатівках (ГРП), магнітних стрічках, компакт-дисках, в електронній пам'яті комп'ютерів, на дискетах, компакт-дисках, відеокасетах, кіноплівках тощо. З неупинним розвитком науково-технічного прогресу не виключається поява в найближчому майбутньому принципово нових, досконаліших і компактних матеріальних носіїв музичної інформації.

Таким чином, музична інформація – це інформація у формі музичних образних смислів, що реалізується засобами співвідношень музичних звуків у часі та просторі у процесі виконання і має різні форми існування, такі як: *уявна* (внутрішній слух людини), *звукова* як з безпосереднім звучанням (*природна* – голос людини і звуки живої і неживої природи, *штучна* – відтворюється за допомогою музичних інструментів, створених людиною), так і *записана* – тобто запис звуків з допомогою спеціальних технічних пристроїв або шляхом нотного запису, коли звуки музики фіксуються спеціальними графічними знаками – нотами для подальшого відтворення (виконання), тобто вторинного після створення виконання музичного твору природними чи штучними засобами.

Музична інформація, що записується (фіксується) на матеріальному носії для подальшого, в тому числі й неодноразового відтворення у часі й просторі та для збереження, – стає *музичним документом*. У цьому явищі можна простежити три складові: 1) власне музична інформація, 2) її мате-

ріальний носій, 3) процеси запису та відтворення. За цими трьома компонентами можна розробити відповідні класифікації для оптимізації користування цими документами і полегшення їх пошуку, в тому числі в автоматичному режимі за певним алгоритмом.

Класифікаційний аналіз музичної інформації може будуватися на різних підставах і за різними змістовними рівнями. Наприклад, можна розглядати музику як явище надлюдського (божественного) походження, що знаходить вияв у міфах, легендах, казках, віруваннях тощо та як результат творчості окремих індивідів та груп людей. Музична інформація часто піддається аналізу в історичному контексті, як процес розвитку суспільних уявлень про музику та її роль в суспільному бутті у різні епохи та у різних народів. Може розглядати музику і як вид мистецтва та її місце серед інших видів мистецтва. Основою класифікаційних схем може слугувати й структура музичної інформації у відповідності з окремими напрямками, стилями, жанрами музики. Під час такого аналізу музичної інформації можна розглядати окремі групи творів, окремі твори та їх частини тощо. Тобто, як бачимо на цих прикладах, існує багато ознак, до яких можна “прив’язати” ту чи іншу схему класифікації музичної інформації.

Першим матеріальним носієм (перший ряд фіксації), що відображає ідеальне явище “музика”, є *звук музичний*, який характеризується певною висотою, силою звучання (гучністю), довжиною, темпом і тембром. Певна організація звуків, їх гармонійне співвідношення і певна послідовність в сукупності утворюють музичні образи, тобто це і є власне музика.

Другим матеріальним носієм (другий ряд фіксації), вже при виконанні музики, є або людський голос – природний інструмент (відтворення музичного твору голосом), або ж штучно зроблений інструмент для відтворення музики фізичними зусиллями людини (музиканта).

Нотний текст, зафіксований на папері, зрозуміло, сам по собі звучати не може, озвучує його при виконанні музичного твору виконавець (музикант, співак), або той, хто сприймає та відтворює цей текст внутрішнім слухом, “про себе”. Тому, третій ряд фіксації – це *кодування* звуків або спеціальними знаками на паперовому носії – нотами у системах музичної нотації (вони протягом кількох століть зазнали значної еволюції, поки набули сучасного усталеного вигляду п’ятилінійного нотозапису), або ж у системах механічного (наприклад, старовинні т. зв. “музичні скриньки”, карийони, куранти тощо), електромагнітного, елект-

ронного чи якогось іншого способу запису та відтворення звуків.

Четвертий рівень фіксації – це музика, зафіксована у спеціальних кодах на *кінцевому матеріальному носіїві* (папері, грамплатівці, магнітній стрічці, компакт-диску, жорсткому диску (вінчестері) комп’ютера, дискеті тощо). Саме на цьому рівні фіксації й виникає музичний документ, завдяки якому інформація про звуки зберігається і передається у часі і просторі. Таким чином, аналогічно до визначення загального поняття “документ”², слід вважати, що *музичний документ – це музична інформація, зафіксована спеціальним чином на матеріальному носіїві у вигляді звуків або графічних знаків у системі нотації для процесів збереження та передавання у часі та просторі*.

Класифікація музичних документів за третьою складовою музичної інформації – способом та засобом запису та відтворення, – потребує додаткового дослідження у відповідних галузях знань. Поки що попередньо, враховуючи існуючі матеріальні носії та способи і засоби запису та відтворення музичної інформації, виділимо три основні групи музичних документів: 1) *звукозаписи* (ГРП, магнітні стрічки, компакт-диски тощо); 2) *графічно-текстові, або нотні* (рукописи та друковані видання); 3) *нотно-звукові* (відповідні комп’ютерні програми).

Музичні документи, безперечно, мають як спільні, так і специфічні риси порівняно з іншими видами документів. Тому існуючі традиційні способи й методи описування документів, на нашу думку, мають бути базовими при створенні формату описування музичних документів.

Формат описування музичних документів розробляється нами на основі міжнародного стандарту та правил описування архівних документів³, міжнародного формату для обміну даними UNIMARC⁴, матричної гіпертекстової моделі В. Г. Овчинникова⁵. Крім того, при розробленні формату описування музичних документів нами частково було використано принципи формалізованого кодикологічного опису рукописних книг, розроблені Л. А. Дубровіною⁶. При визначенні специфічних рис музичних документів також використано деякі матеріали зі спеціалізованої музичної енциклопедії та інших наукових видань⁷.

Такий, певною мірою інтегративний підхід до зазначеного питання, викликаний тим, що в якості джерельної бази при створенні формату описування музичних документів нами було використано значну за обсягом і типами кількість документів з особового архіву відомого українського радянського композитора Юлія Сергійовича Мейтуса. Цей

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

архів, який внаслідок певних обставин нині не є єдиним цілим, оскільки його складові зберігаються в різних установах: музеях, бібліотеці, архівах, – містить різні види документів: музичні рукописи, грамплатівки, листи, фотографії, численні нотні видання тощо. Тому при створенні формату описування для бази даних необхідно було врахувати як загальні вимоги до описування різних видів документів, так і різні правила їх описування, в залежності від їх виду.

Для загального описування музичних документів нами виділено наступні аспекти (всі вони на наступних сторінках позначені жирним шрифтом і підкреслені лініями): 1) об'єкти описування; 2) суб'єкти описування; 3) історія, процеси та їх характеристики; 4) оцінки; 5) характеристики; 6) носій інформації та матеріал, на якому здійснено її фіксацію; 7) географічно-просторове розташування; 8) організаційно-управлінська структура; 9) бібліографія; 10) робота з одиницями опису: описування, користування, відомості про реставрацію.

Крім того, для кожного виду музичного документа, нами здійснено спробу розробки *специфічної частини описування*, в якій враховуються особливі характеристики, притаманні саме тому чи іншому виду документа. Так, зокрема, розроблено специфічну частину описування для нотного рукописного документа, для звукового документа (грамплатівки), а ось описування електронного музичного документа представлено лише у загальному виді (див. нижче підрозділ “Характеристики окремих видів документів”).

Всього нами виділено чотири рівні описування; для зручності і лаконічності вони позначаються в аспектах певними літерами (сиглами): 1) *рівень фонду в цілому* – **Ф**, 2) *рівень частини фонду* – **ЧФ**, *рівень опису* – **О**, 3) *рівень справи/одиниці обліку* – **СОО**, *справи* – **С**, *одиниці обліку* – **ОО**, 4) *рівень окремого документа* – **Д**, *рівень згадування в іншому документі* – **З**. Фондові долучення позначаються сиглою **ФД**, текстові фрагменти – **ТФ**.

Нижче наведено скорочений варіант формату описування музичних документів.

[Початок формату описування]:

1. Об'єкти описування та їх характеристики

Заголовок (Ф-Д); Зовнішній вигляд (Ф-Д); Основний(і) текст(и) (Повний текст або ім'я файла, в якому зберігається (Д)); Повний текст віршів або слів у нотному документі (Д); Зміст/анотація (Ф-Д); Мова/Графічна система запису (Ф-Д); Присвята (текст + місце розташування) (Д); Дані щодо варіантів, редакцій (Д).

Документ (Д). Дані з тексту документа (визначення + ТФ та місце його розташування – частина документа, номер сторінки, номер рядка): Офіційна назва описуваного документа і/або питання; Предмет; Тема; Факт; Мета (процесу) документа; Привід (процесу створення, присвячення) документа; Твір, якого стосується або про який йдеться у документі (назва, жанр, літературний твір, за яким зроблено документ та його жанр); Дати, яких стосується документна інформація; Географічна назва місцевості, яка вживається у тексті документа та її сучасна назва; Згадування або посилання на інший документ (назва як у тексті + місце розташування + уточнена назва + вид/тип документа).

Контекст документа: функція та роль документа; мета створення документа (визначення + ТФ).

Документ як частина групи документів: номінал; жанр; тип; вид; різновид; супровідні документи реєстрації, надходження, передачі (назва чи вид, номер, дата складання).

Структура та систематизація одиниці описування; структура та особливості форми твору документа.

Надписи утворювачів одиниць опису (дарчий надпис; надписи працівників установи-утримувача та особи-утримувача одиниці опису; знаки книжні (екслібриси), облікові, знаки кінця, знак охорони авторського права).

Примітки (Ф-Д).

Характеристики об'єктів описування

Загальні характеристики об'єктів: ступінь завершеності (етап, стадія) роботи над документами; ступінь повноти документів; номери одиниць опису (Ф, ЧФ, О, С, ОО, Д) та інші номери; дати, що даються при описуванні (Ф-Д) та для електронного опису; кількість одиниць опису (загальна та по видам) (Ф-Д); кількісні характеристики в одиниці опису (Д) (кількість сторінок у документі; тривалість звучання; метраж; хронометраж; кількість байтів інформації). Нумерація (Д): загальна характеристика нумерації (ким зроблено, розташування); аркуш(и) у фонді, справі, одиниці обліку, на якому(их) зафіксовано документ; кількість аркушів у документі, на яких міститься текст (Д). Читаність текста (розбірливість, вицвілість літер, нот тощо) (Д).

Характеристики окремих видів документів

МДН. Характеристики музичного нотного документа:

1. Нотне письмо

1.1. Нотний стан та його розташованість:

а) нотний стан: кількість ліній та матеріал розлінування;

- б) загальна кількість нотних станів;
  - в) кількість нотних станів на аркушах, сторінках, інших частинах документа;
  - г) система нотних станів (для інструмента (якого), для ансамбля (якого), для хора (якого), для оркестра (якого), партитура);
  - д) структура (об'єднання) нотних станів, рядків: кількість нотних станів + знак об'єднання (акколада, пряма скоба, загальна початкова риска) + назва (партитура) + призначення (двоголосся, для фортепіано, сольного інструмента та фортепіано, для ансамбля, для оркестра, для хора);
  - е) назва нотного стану (інструмента) у партитурі;
  - є) розташування нотних станів (номерів або назв по інструментам) на аркушах, сторінках, інших частинах документа.
- 1.2. Такти та їх розташування:
- а) загальна кількість тактів;
  - б) кількість тактів на аркушах, сторінках, інших частинах документа;
  - в) розташування тактів (номерів) на аркушах, сторінках, інших частинах документа.
- 1.3. Ключ (соль – скрипковий, фа – басовий, до – альтовий, до – теноровий).
- 1.4. Ключа зміна: номер(и) такту(ів) + ключ.
- 1.5. Нотні знаки:
- а) овальні головки зі штилем (палочкою) – заповнені або незаповнені;
  - б) нотація інструментальна: ударні інструменти;
  - в) елементи нотних знаків для відображення відносної тривалості звуків.
- 1.6. Лад загальний.
- 1.7. Лада зміна: номер(и) такту(ів) + лад.
- 1.8. Тональність загальна.
- 1.9. Тональності зміна: номер(и) такту(ів) + тональність.
- 1.10. Аккорди супроводу: номер(и) такту(ів) + знаки аккордів.
- 1.11. Модуляція: номер(и) такту(ів) + модуляція (тональн).
- 1.12. Відхилення: номер(и) такту(ів) + тональність(і).
- 1.13. Альтерації знаки (диез, дубль-диез, бемоль, дубль-бемоль, бекар).
- 1.14. Альтерації знаки при ключі на початку твору: номер(и) такту(ів) + знаки.
- 1.15. Альтерації знаки при зміні ключа: номер(и) такту(ів) + знаки.
- 1.16. Альтерації знаки випадкові (при окремих нотах): номер(и) такту(ів) + знаки + нота(и).
- 1.17. Метр загальний (за відсутності тактових рисок).
- 1.18. Метра зміна: номери рядків + метр.

- 1.19. Розмір загальний.
- 1.20. Розміра зміна: номер(и) такту(ів) + розмір.
- 1.21. Темп загальний (вказаний на початку): назва словами + цифрове визначення по метроному.
- 1.22. Темпа зміна: номер(и) такту(ів) + темп
- 1.23. Характер виконання загальний (вказаний на початку).
- 1.24. Характера виконання зміна: номер(и) такту(ів) + номер рядка + характер виконання.
- 1.25. Діапазон звуків у творі для голосу (нижній та верхній звуки).
- 1.26. Динамічні відтінки постійного ступеню гучності (*fortissimo – ff, forte – f, mezzo forte – mf, pianissimo – pp, piano – p, mezzo piano – mp*): номер(и) такту(ів) + знак.
- 1.27. Динамічні відтінки гучності, що поступово змінюється (*crescendo, poco a poco crescendo, diminuendo, poco a poco diminuendo, smorzando, morendo*): номер(и) такту(ів) + знак.
- 1.28. Динамічні відтінки для зміни ступеню гучності (*piu forte, meno forte, sforzando*): номер(и) такту(ів) + номер рядка + знак.
- 1.29. Мелізми (*форшлаг, мордент, групетто, трель*): номер(и) такту(ів) (+ доля + нота) + номер рядка + мелізм.
- 1.30. Прийомів виконання знаки (*legato, стакато, non legato, гліссандо, арпеджіато*): номер(и) такту(ів) + номер рядка + знаки.
- 1.31. Скорочення нотного письма знаки (знак перенесення на октаву вище або нижче; реприза; знак зміненого кінця при повторенні “1.” – перша вольта та “2.” – друга вольта; знак повтору частини твору – *Da capo al Fine + Fine, Dal segno al Fine + Fine*; знак повтору такта(ів), мелодічеської фігури, звука або аккорда, звука в октаву; тремоло): номер(и) такту(ів) + номер рядка + знак.
- 1.32. Додаткові знаки для збільшення тривалості звука (крапка, фермата, ліга).
2. Характер написання нот та інших знаків (почерк): ноти у вигляді овалів/рисок, кут нахилу нотних рисок та тактових рис, натиск при написанні.
3. Тексти документа та їх розташування:
- а) кількість тактів, зайнятих нотним текстом;
  - б) кількість нотних станів, зайнятих нотним та словесним текстами;
  - в) розташування нотного тексту: частина документа, номер аркушу, сторінки, номер нотного стану, номер такту, текст;
  - г) розташування слів: частина документа, номер аркушу, сторінки, номер нотного стану, номер такту, текст.

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

МДГ. Характеристики музичного запису на грамплатівку/ці

1. Музичний запис. Зміст музичного запису.

1.1. Тип запису: музичний(і) твір(и) (у тому числі зі словесним текстом), музична казка, інше.

1.2. Заголовок грамплатівки: назва твору(ів), автор, виконавці, серія та підсерія.

1.3. Надсистеми: серія та підсерія для змісту музичного запису.

1.4. Супровідний текстовий матеріал (дискографія, бібліографія, тематичний покажчик, лібрето або текст, біографія композитора або виконавця, історія ансамбля, технічні або історичні дані про задіяні музичні інструменти або про виконання музики, інша історична інформація, етнологічна інформація, біографія особи, що зробила аранжування або перекладення, інструктивний матеріал, партитура, інший супровідний текстовий матеріал, фото тощо).

1.5. Графічна інформація: знак фірми-виготовлювача (логотип) та інше; репродукція твору образотворчого мистецтва + художник + твір + персонаж; художній малюнок + художник; фотографія(і) + фотограф(и).

1.6. Відомості з твору: назва, автор, номер твору, твір, номери та назви частин.

1.7. Відомості про мову: мова виконання вокального твору, мова тексту твору на супровідному текстовому матеріалі, мова пояснювального тексту на супровідному матеріалі, мова паралельного тексту.

2. Характеристики запису музичної інформації

2.1. Створення першого запису: назва установи-створювача, номер запису.

2.2. Дата та місце виконання та першого запису твору.

2.3. Дата (рік) першого запису на ГРП виготовлювача ГРП.

2.4. Вид диска (еталонний – негатив, еталонний – позитив, матриця – негатив, пробна пресовка), колір центральної частини ГРП (свідчення про належність даного диска до партії копій першого диска): чорний, фіолетовий, темно-червоний, темно-блакитний, рожевий, білий тощо.

2.5. Вид звуку (монофонічний, стереофонічний, квадрофонічний, невідомо, інше).

2.6. Техніка запису (акустична, електрична, цифрова, невідомо, інше).

2.7. Швидкість, на якій має відтворюватися запис (об/хв.)

2.8. Тривалість музичного запису: загальна на одній ГРП (тривалість усіх ГРП у комплекті), тривалість окремого твору(ів), по частинам, по сторонам ГРП.

3. Відомості про носій музичної інформації.

3.1. Надсистеми (контроль за якістю): ГОСТ та група.

3.2. Надсистема носія: керівні органи (міністерства, відомства тощо) для виготовлювача ГРП, ГОСТ для ГРП.

4. Характеристики носія музичної інформації

4.1. Частини грамплатівки: окрема грамплатівка або комплект грамплатівок; вид упаковки – конверт зовнішній або коробка; конверт внутрішній або поліетіленовий пакет; аркуші-вкладиші з інформацією (супровідний текстовий матеріал).

4.2. Кількість: загальна кількість ГРП, тип документа (одна окрема ГРП, комплект, неповний комплект, одна ГРП з комплекту).

4.3. Розташування ГРП у конвертах та коробках: всі ГРП у конверті та пакеті; кожна ГРП у внутрішньому конверті; всі ГРП – у коробці тощо.

4.4. Розміри: ГРП (діаметр в мм), конвертів, коробки.

4.5. Ширина доріжки дисків (широка/стандартна, мікродоріжка/вузька, невідомо, інше).

4.6. Виготовлювач ГРП: фірма, завод.

4.7. Технічні елементи: номер замовлення; тираж; ідентифікаційний номер; ціна; товарний знак та словесне підтвердження авторського права на запис та розташування.

4.8. Дата випуску даної ГРП.

4.9. Техніка, необхідна для відтворення інформації, записаної на ГРП: назва, тип, марка, інші технічні характеристики.

МДЕ. Характеристики електронного музичного документа

Програма, назва файлу, тип файлу, форма роботи (нотний стан, аудіо, карта треків (номер, назва треку, звуковий ресурс, порт, інструмент відтворення, сила звучання), клавіатура, швидкість відтворення (цифра темпу, номер співвідношення), місцезнаходження на нотному стані: номер треку, номер такту.

2. Суб'єкти та їх характеристики (подаються спочатку уточнені форми, потім, як у тексті – відповідні текстові фрагменти)

[Характеристики суб'єктів вводяться в ті поля, які будуть виводитися у словник.

Складовими характеристик є наступні:

– характеристики конкретної особи (звання за професією – піаніст, віолонеліст, співак, соліст тощо; місце роботи – наприклад, Кіровоградська обласна філармонія; почесні звання і нагороди – наприклад, заслужений артист України, дипломант міжнародного конкурсу тощо);

– характеристики колективу (назва, звання, місцеперебування), наприклад, Черкаський народний хор; Академічна капела “Думка”, м. Київ);

– характеристики установи/організації (нагорода, звання, статус)].

Суб'єкти утворення одиниці описування: установа(и) або особа(и) – утворювачі справи/одиниці обліку (С/ОО – Д).

[Окремо подаються наступні дані]:

Автор (П.І.Б., причетність): автор документа; автор твору + функція (композитор, поет, письменник); автор ідеї + функція; автор словесного тексту + функція (автор лібрето, слів, віршів до пісні, літературного прототипу, іншого словесного тексту); автор публікації; звукорежисер.

Виконавець: диригент; оркестр (назва, вид за виконавським складом); соліст: (співак – П.І.Б. особи + визначення голосу; інструменталіст – П.І.Б. особи + інструмент); концертмейстер; хормейстер; хор (назва, вид); театр (назва; вид театру – опери, оперетти, тощо); режисер-постановник; художник; колектив та оркестр цирку; ансамбль (назва, вид); колектив естрадної групи.

Інші причетні особи: консультант, експерт (для постановки); П.І.Б. особи + галузь діяльності; Обробники: аранжувальник(и), особи, що зробили оркестровку; суб'єкти листування (адресат документа; кореспондент документа); персонаж твору + особа; суб'єкти, яким присвячено твір: особа; колектив; установа; інше; організація/установа, де відбувається процес (назва + процес); власник твору; персоналія (для картки каталогу); замовник; покупець; експерт(и) документа; меценат(и), спонсор(и) створення або виконання; експортер; особа (П.І.Б. + діяльність); суб'єкт (назва).

3. Історія, процеси та характеристики

Назва та історія/біографія установи/особи – утворювача(ів) одиниці описування (С/ОО – Д).

Історія формування та зберігання одиниць опису (Ф – Д).

[Наступні дані подаються з відповідними текстовими фрагментами документа]:

– процеси, пов'язані з документом (Д): комунікація – відправлення, отримання, прочитання, створення відповіді, передача, надходження, інше (процес + ТФ);

– процеси, пов'язані зі змістом документа: створення (власне створення, редагування, доопрацювання, доповнення); знищення; виконання (перше виконання, інші виконання); аналіз, порівняння; святкування; передбачення, прогнозування; пропозиції; пересування особи, установи; обговорення; інше (процес + ТФ).

4. Оцінки

Цінність одиниці опису: експертиза цінності (Ф – Д); статус цінності (наприклад, особливо цінний документ) (Ф – Д).

Оцінки по відношенню до одиниці описування: оцінка стану збереженості та умов зберігання (Ф – Д); оцінка естетична: зовнішнього вигляду одиниці описування (Д); оцінка стилю (Д).

Оцінки у тексті документа (оцінка + текстовий фрагмент): оцінки персон; оцінки відносин між персонами; оцінка – ставлення однієї особи до іншої, результату взаємодії персон, результату діяльності (творчості) особи; оцінка процесу; оцінка події, факту; оцінка даного документа; оцінка твору автора документа; оцінка іншого документа даного автора; оцінка іншого документа іншого автора; оцінка твору іншого автора; інші оцінки.

5. Характеристики документа

У базі даних характеристики віднесено до відповідних полів інших аспектів.

6. Носій(і) інформації одиниці опису та спосіб її засіб фіксації

(тільки для рівнів справи/одиниці обліку та документа).

Способи і засоби запису (С/ОО – Д); Носій(і) інформації одиниці опису (С/ОО – Д); Особливості зовнішньої форми (у тому числі спосіб брошурування) (С/ОО – Д); Матеріальна основа носія ((С/ОО – Д); Загальні дані – виготовлювач (П.І.Б., назва, аббревіатура), фізичний стан (у тому числі пошкодження) (Ф – Д).

Матеріальна основа документа, чим записано документ.

Характеристики до матеріального носія та способу її запису інформації.

Розміри носія (С/ОО – Д); Доступ (програмне забезпечення, обладнання) до одиниці опису (Ф – Д); Стан, колір, збереженість кольору, гладкість, щільність носія (С/ОО – Д);

Характеристики способу запису: почерк – кількість почерків + розташування (номер аркуша, сторінки, рядка або нотного стану) + характеристики (чіткість, розбірливо/не розбірливо, інше); розташування тексту на аркуші (поля, тощо); виправлення: наявність, вид та розташування.

Характеристики матеріалу фіксації: стан, колір, збереженість кольору (згасання, обсипання), яскравість.

7. Географічно-просторове розташування одиниці опису

Місце створення одиниці опису (Ф – Д).

Утримання/зберігання: утримувачі одиниці опису; географічний пункт зберігання одиниці опису (група країн, міждержавний союз; країна, код країни; регіон (область) тощо; місто; район, селище, село; місцевість; адреса, телефон).

Споріднені документи одиниць опису (Ф – Д): місце зберігання оригіналів та копій одиниць опису.

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

Оприлюднення одиниць зберігання (Ф – Д): загальні дані; публікація: а) загальні дані про обсяг одиниці опису, що охоплює публікація; тип публікації: відтворення-видання, дослідження тексту; б) джерело, в якому опубліковано даний документ); експонування (Ф – Д) (назва виставки, дата, місце проведення); сценічне виконання (дата, місце, назва заходу, виконавці).

8. Бібліографічні дані

Довідковий апарат (Ф – Д); Бібліографія-додаток до одиниці опису (Ф – Д).

Бібліографія про одиниці опису (Ф – Д): загальні дані (тип бібліографії); бібліографічний опис публікацій; бібліографічні списки.

Бібліографія у тексті документа: тип – список літератури, посилання, цитування; Посилання (тип та текст посилання на: а) авторів; б) персон; в) публікації; г) рукописні твори; д) одиниці збереження архівів; е) одиниці збереження музеїв; є) видання); Цитування (вид, твір, автор + ТФ цитати); Тип цитати: а) цитування власних творів; б) цитування творів інших авторів; в) цитування творів без вказівки на їхнє авторство; г) цитування творів невідомих авторів; д) інші цитати (вид + ТФ).

9. Організаційно-управлінська структура

Адміністративне підпорядкування: установа, відділ, де зберігається одиниця описування, тощо (назва + П.І.Б. людини, яка очолює установу, відділ + назва її посади) (Ф – Д).

Керівні програми, проекти процесів описування, реставрації, тощо (назва + мета, процес, виконавці) (Ф – Д).

Структура суспільних утворень (надсистеми: ГОСТи, творчі спілки –письменників, композиторів тощо) (Д).

10. Робота з одиницею опису: описування, користування, реставрація

Описування: рівень описування фонду, частини фонду, справи/одиниці обліку, документа, згадування в іншому документі [останнє описується як документ]; джерела інформації (видання, консультація особи/установи); правила або нормативи, якими користувались при описуванні; виконавець(иця) описування (П. І. Б., посада); дата(и) проведення (початку та завершення) описування; введення та редагування опису у БД (виконавець(иця) введення/редагування запису: П. І. Б., посада, місце роботи; дата(и) введення/редагування).

Користування одиницями описування (Ф – Д): право доступу до одиниці зберігання; умови відтворення (копіювання) одиниці зберігання; запис користування: П. І. Б., посада, звання, місце роботи, мета користування або тема дослідження,

дата; спосіб користування: перегляд/виписки/копіювання (обсяг та спосіб копіювання).

Реставрація одиниць опису (Ф – Д): реставрація (загальні дані, у тому числі види реставраційних робіт або консервації; дата реставрації; виконавець(иця) реставрації (П. І. Б., посада або кваліфікація, місце роботи); необхідні заходи.

Примітки до описування (Ф – Д).

[Кінець формату описування]

Відмінність цього формату від існуючих форматів опису полягає у наступному:

по-перше, його розробка орієнтована, як вище вже зазначалось, на інтеграцію архівного, музейного, бібліотечного описування документів;

по-друге, його розробка орієнтована на електронний опис, на створення електронної версії каталогу, тому описування відбувається більш детально, коли в окремі поля вводяться дані, які потім можна за відповідними дескрипторами шукати у словнику. Тобто, пошук стає більш детальним та багатоаспектним. Але система, в якій відбувається описування, передбачає й систему наявності виокремлених дескрипторів, за якими здійснюється пошук. Таким чином, зберігається систематичність опису та пошуку.

по-третє, матричний гіпертекст передбачає використання текстових фрагментів для ілюстрації даних у полі. Крім того, узагальнюється процес структуризації природних текстів (виділення предметів та відносин між ними). Це деякою мірою дозволяє реалізувати підходи до майбутньої формалізації семантичних процесів аналізу та систематизації природних текстів, а також полегшує пошук фактографічної інформації з текстів документів.

Крім того, формат складається як із загальної частини – для введення загальних для різних видів документів даних та введення опису різних рівнів (фонду та його частин), так і із специфічної частини – для опису окремих видів музичного документа: рукописного нотного документа та звукового документа (грамплатівки).

Ще однією особливістю запропонованого нами опису є те, що він розробляється у середовищі досить поширеного пакету CDS/ISIS, що збільшує можливості його використання та подальшого доопрацювання.

Все це може сприяти покращанню доступу до інформації без безпосереднього звертання до самих документів. При цьому забезпечується краща збереженість оригіналів документів, оскільки відпадає потреба постійно звертатися безпосередньо до них, а інформаційна частина документа завдяки електронним засобам його описування стає доступнішою для дослідників та має більші мож-

ливості для розповсюдження, ніж традиційні способи описування музичних документів.

Для подальшої автоматизації процесу описування в запропонованому нами форматі необхідно здійснити доповнення програмного комплексу CDS/ISIS відповідними програмами, наприклад, для одноразового введення повного тексту документа та багаторазового його використання при заповненні окремих полів фрагментами тексту.

¹ Музыка // Сов. энциклопед. словарь. – М.: Сов. энциклопедия, 1985. – С. 841; Музыкальная энциклопедия. – М.: Сов. энциклопедия, 1976. – Т. 3. – С. 1023–1025.

² Кулешов С. Документознавство: Історія, теоретичні основи / УНДІАСД, ДАКККіМ. – К., 2000. – 161 с.

³ Загальний міжнародний стандарт архівного описування. – 2-ге вид. / УНДІАСД. – К., 2001. – 48 с.; Архівне описування та довідковий апарат архіву // Основні правила

роботи державних архівів України / УНДІАСД. – К., 2004. – С. 177–180.

⁴ Руководство по UNIMARC: Руководство по применению международного коммуникативного формата UNIMARC / Пер. с англ. – М., 1992. – 320 с; Методическое пособие по применению международного коммуникативного формата UNIMARC: В 3-х чч. – М.: ГПНТБ, 1995. – 320 с; Формат бібліографічного запису (книги та серіальні видання): Структура. – К.: НБУВ, 1998. – 88 с.

⁵ Овчинников В. Г. Построение самоорганизующейся автоматизированной системы информационного обеспечения на гипертекстовой основе: Науч. доклад. – М.: Изд-во МГИК, 1993. – 140 с.

⁶ Дубровіна Л. А. Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. – К., 1992. – 262 с.

⁷ Музыкальная энциклопедия. – Т. 3. – М.: Сов. энциклопедия, 1976. – С.1023-1025; Вахромеев В. А. Элементарная теория музыки. – М.: Музыка, 1983. – 224 с; Кушнарченко Н. Н. Документоведение: Учебник. – К.: Знання, КОО, 2000. – 460 с.

Ярослав Калакура, Микола Щербак

ЦЕНТР АРХІВІСТИКИ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
В КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Архівістика та історичне джерелознавство як спеціальні галузі історичної науки мають у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка глибоке коріння і давні традиції. Вони зародилися у середині XIX ст. у рамках історико-філологічного факультету Університету св. Володимира і, будучи тісно пов'язаними з подвижницькою діяльністю його першого ректора М. Максимовича, зі створенням на базі університету Київської археографічної комісії, Архіву давніх актів, із заснуванням Історичного товариства Несторалітописця, часопису "Киевская старина", заклали фундамент університетського історико-джерелознавчого та архівістичного осередку, а згодом і відповідної наукової школи. Носієм і продовжувачем цих традицій нині виступає, насамперед, кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки, якій у цьому році виповнилося 60 років. Ретроспективний аналіз діяльності цього осередку, узагальнення набутого досвіду належать до важливих завдань архівно-джерелознавчих досліджень, актуальність яких особливо зростає у зв'язку з відзначенням 10-річчя Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, з яким кафедра підтримує тісні зв'язки.

Ряд аспектів цієї проблеми вже висвітлено в опублікованих працях, присвячених історії університету, діяльності архівознавчої кафедри, науковому доробку її викладачів¹. Пропонована стаття має за мету на основі ретроспективного підходу простежити основні здобутки колективу кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки за останні 10 років в контексті творчого співробітництва з Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства.

За 60 років діяльності кафедри, незважаючи на зміни в її назві, всі покоління її працівників розглядали себе спадкоємцями кращих традицій історично-джерелознавчих та архівістичних досліджень, започаткованих в Університеті св. Володимира, зокрема тих, що були пов'язані з київською науковою школою істориків-документалістів, яка сформувалася навколо В. Антоновича. Їй передувала подвижницька діяльність М. Максимовича, який невдовзі після приїзду до Києва ініціював збирання джерел з історії України, створення Археографічної комісії, проведення археологічних розкопок. Формально проігнорувавши цю ідею видатного вченого, царизм все ж пішов на

заснування при канцелярії київського подільського і волинського генерал-губернатора в 1843 р. Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, яка ввійшла в історію як Київська археографічна комісія. Серед членів і співробітників комісії чільне місце посідали професори і доценти університету, зокрема М. Іванишев, М. Костомаров, В. Антонович, а також П. Куліш, Т. Шевченко та ін. Комісія започаткувала видання "Архива Юго-Западной России", південно-руських літописів, архівних документів². На базі історичного відділення історико-філологічного факультету університету, Київської археографічної комісії сформувалася наукова археографічна школа, лідером якої був М. Іванишев, а серед його учнів особливо виділявся своїми здібностями В. Антонович. Символічно, що саме він став засновником київської наукової школи істориків-документалістів. В. Антонович започаткував у Київському університеті в 1860 р. "Курс лекцій з джерелознавства", в якому великого значення надавалося джерелам з історії України, методиці наукової критики та використання³. Зі школи В. Антоновича вийшли такі визначні історики як М. Грушевський, О. Грушевський, В. Біднов, В. Ляскоронський, В. Щербина та ін.

Важливу роль для розвитку архівістики відіграло заснування на базі університету Київського центрального архіву давніх актів (1852 р.). Керівництво ним здійснював завідувач університетської бібліотеки А. Красовський, а серед його співробітників були І. Новицький, О. Левицький, І. Каманін, В. Романовський, К. Козловський, М. Владимирський-Буданов, О. Федотов-Чеховський та ін. Цей архів завдяки ученим університету став навчальною лабораторією для кількох поколінь архівістів та археографів України. Його документальні матеріали стали основою створення багатьох ґрунтовних праць з української історії, заклали фундамент формування у майбутньому Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), який нині є головною базою архівної практики студентів історичного факультету Київського університету. Директор цього архіву О. Музичук, вихованка архівознавчої кафедри університету, частий гість кафедри, прекрасний наставник і порадник студентської молоді.

Отже, є підстави говорити про давні традиції, тяглість і наступність джерелознавчих, архівних та археографічних досліджень у Київському уні-

верситеті. Ці традиції передавалися від покоління до покоління його професорів і вихованців, збагачувалися і примножувалися. Багато з цих традицій успадковано в ході і після Української революції 1917–1920 рр., коли університет було українізовано, а згодом і реформовано в Інститут народної освіти. Навіть після встановлення тоталітарного режиму університетські історики не припинили джерелознавчі дослідження, хоча їхні праці і лекційні курси з джерелознавства та історіографії зазнали ідеологізації і спотворень: вони викладалися у дусі матеріалістичного трактування історії та партійно-класового підходу до відбору, оцінки і використання джерел. В університеті працювали визначні джерелознавці та архівознавці: В. Романовський, О. Оглоблин, О. Гермайзе, В. Кордт, В. Камінський, Л. Добровольський, В. Базилевич тощо, завдяки яким не було втрачено національні риси історичного джерелознавства та архівознавства, але в роки сталінських репресій більшість із цих викладачів піддали острокізму і репресіям.

Рубіжною подією в розвитку джерелознавчо-архівних досліджень, у підготовці професійних істориків-архівістів стало заснування згідно з постановою уряду УРСР восени 1944 р. в Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка кафедри архівознавства і відділення для підготовки архівістів. Кафедру очолив професійний історик-архівіст (випускник Московського історико-архівного інституту), кандидат історичних наук Ф. Шевченко, який працював начальником науково-видавничого відділу Архівного управління НКВС УРСР. Він продовжив справу формування архівно-джерелознавчого осередку в університеті, поклав початок створення колективу кафедри, опрацювання навчального плану, програм базових дисциплін нової спеціальності⁴. До цієї роботи Федір Павлович залучив тодішнього начальника науково-методичного відділу Архівного управління, а згодом директора Центрального державного історичного архіву (теж вихованця Московського історико-архівного інституту) В. Стрельського, зарахованого за сумісництвом на посаду старшого викладача кафедри. Після призначення Ф. Шевченка заступником голови Комісії з історії Великої Вітчизняної війни завідувачем кафедри став В'ячеслав Ілліч, який вже мав певний досвід науково-педагогічної та організаційно-архівної роботи.

Майже 40 років діяльність кафедри була пов'язана з ім'ям В. Стрельського. Окрім архівознавчих дисциплін, кафедра забезпечувала викладання історичного джерелознавства, архео-

графії та спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Зважаючи на гострий брак фахівців, В'ячеслав Ілліч основні курси читав сам, паралельно ведучи пошук викладачів, їхню підготовку⁵. Поступово сформувався колектив кафедри – А. Введенський, М. Варшавчик, А. Грінберг, С. Яковлев, який і став осередком джерелознавчо-архівних досліджень. У 60-ті роки до нього влилися О. Долинський, Р. Петренко, А. Іваненко, у 80-ті – І. Войцехівська, С. Павленко та ін. Визначним лідером цього осередку залишався В. Стрельський: він читав основні лекційні курси, успішно провадив наукові дослідження, першим захистив докторську дисертацію, підготував оригінальні підручники з джерелознавства, започаткував аспірантуру при кафедрі.

Помітно активізувалася робота кафедри в роки “хрущовської політичної відлиги”. Цього працівники підготували україномовний навчальний посібник “Допоміжні історичні дисципліни”⁶. Основні його розділи – “Архіви”, “Архівознавство”, “Джерелознавство”, “Сфрагістика”, написав В. Стрельський. С. Яковлев підготував розділ “Археографія”, В. Дядиченко – “Основи палеографії”, А. Введенський – “Дипломатика”. Посібник засвідчив наявність в Україні фахівців, здатних досліджувати і науково осмислювати важливі розділи архівознавства та джерелознавства. Незважаючи на панівні тоді ідеологічні парадигми, партійно-класове трактування природи джерела і архівного документа, у ньому давалося відносно об'єктивні відомості про історію архівної справи, мережу архівних установ, структуру державного архівного фонду, методи і правила опублікування історичних джерел. Упродовж трьох десятиліть посібник посідав провідне місце у списках основної навчальної літератури для студентів історичних факультетів.

За умов наростання авторитаризму спеціальні галузі історичної науки, насамперед джерелознавство та архівознавство, зазнали ще більшої ідеологізації. Зусилля дослідників зосереджувалися на опрацюванні загальносоюзних проблем, їхні праці зазнавали зросійщення, що негативно відбилася на тематиці кафедральних досліджень, на спрямуванні навчальної літератури. Все ж у навчальному процесі використовувалися навчальні підручники В. Стрельського⁷, С. Яковлева, які незважаючи на їхню ідеологічну зашореність, містили певний мінімум фактичних відомостей і методичних рекомендацій щодо пошуку, дослідження і використання джерел, підготовки їх до опублікування.

У 1982 р. кафедру очолив проф. В. Замлинський. Маючи архівознавчу освіту (як випускник

Московського історико-архівного інституту) і досвід практичної діяльності в архівах Волині та Києва, він у 80-х роках багато зробив для налагодження співпраці кафедри з архівними установами, з Головним архівним управлінням при РМ УРСР, для розгортання джерелознавчих та архівних досліджень. До колективу кафедри долучилися доцент Ю. Сорока (асистент), а згодом доцент А. Зубко, які зосередилися на опануванні курсів “Документознавство”, “Діловодство”, “Історична географія”, “Спеціальні історичні дисципліни” та ін. Однак надмірна централізація архівної справи і освіти, характерна для часів “брежневщини”, не сприяла розвитку архівістики в Україні і утвердженню архівознавчої спеціальності. Основні зусилля кафедри, яку в 1987 р. було перейменовано на кафедру джерелознавства та архівознавства (а замість спеціальності архівознавство запроваджено відповідну спеціалізацію), зосереджувалися на дослідженні джерелознавчих проблем та спеціальних історичних дисциплін.

Певний імпульс у діяльності кафедри з'явився в роки “горбачовської перебудови”. Колектив кафедри і, насамперед її завідувач В. Замлинський, активно включилися у розробку актуальних проблем історії України, замовчуваних тем, в очищення джерельної бази історії України від спотворень і фальсифікацій. Першою ластівкою на цьому шляху став двотомник “Історія України в особах⁸”. У ньому вміщено нариси про київських та галицько-волинських князів Володимира Святославовича, Ярослава Мудрого, Данила Галицького, видатних діячів козацької доби Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Петра Дорошенка, Івана Мазепу, Пилипа Орлика, про діячів українського відродження Івана Котляревського, Михайла Максимовича, Тараса Шевченка, Володимира Антоновича, Михайла Драгоманова, Івана Франка, Лесю Українку, про політиків і вчених ХХ ст. Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Симона Петлюру, Павла Скоропадського, Євгена Коновальця, Степана Бандеру, Андрія Мельника та ін.

В. Замлинський ініціював підготовку і видання в 1992 р. навчального посібника зі спеціальних історичних дисциплін⁹. У його створенні взяли участь, окрім викладачів кафедри, науковці Інституту історії Академії наук України, викладачі інших вузів. Посібник започаткував комплексний підхід до спеціальних історичних дисциплін як підсистем історичної науки. Виникнення і розвиток їх автори пов'язували з розвитком специфічних методів дослідження різних видів джерел, розкриваючи водночас значення кожної з дисциплін для методології історичної науки. Нові підходи

зафіксовано у статтях посібника, присвячених джерелознавству, археографії, архівознавству, у них вказувалось на їхній зв'язок з палеографією, дипломатикою, хронологією, геральдикой, сфрагістикой тощо. У статті “Археографія”, наприклад, подавалися основні етапи розвитку археографічних знань, удосконалення практики і правил публікації писемних джерел.

Творчі плани В. Замлинського охоплювали велике коло наукових і навчальних проблем, включаючи дослідження замовчуваних сторінок української історії, підготовку національних підручників з архівознавчих дисциплін. На жаль, у грудні 1993 р. Володимира Олександровича не стало. Виконання обов'язків завідувача кафедри покладено на доц. Ю. Сороку, а в листопаді 1994 р. Вчена рада університету обрала на цю посаду проф. Я. Калакуру. Разом з колективом кафедри, склад якої поповнили доктори історичних наук, професори Б. Корольов та М. Щербак, кандидат історичних наук, асистент Палієнко М. Г., новий завідувач прагнув, з одного боку, зберегти і примножити традиції, закладені Ф. Шевченком, В. Стрельським та В. Замлинським, а з іншого – підняти діяльність кафедри на вищий щабель, що зумовлено новими законодавчими актами про вищу школу, науково-педагогічну діяльність, “Про Національний архівний фонд і архівні установи”, про національний статус університету тощо.

У 1995 р. у роботі кафедри виникли деякі суб'єктивні труднощі, вилучення виключенням спеціальності “Архівознавство” з номенклатури вищої школи, а також недостатньою підтримкою її з боку деканату факультету. Декілька років було витрачено на відновлення спеціальності, на її ліцензування за напрямом “Історія”, на розроблення і затвердження відповідних навчальних планів та програм.

Виходячи з пріоритетів кафедри як випускової за спеціальністю “Архівознавство”, а також враховуючи підвищення ролі спеціальних галузей та спеціальних дисциплін у підготовці професійних істориків, Учена рада Київського університету в 1996 р. ухвалила зміну назви кафедри. Відповідно з цим запроваджувалась не тільки нова назва кафедри – архівознавства та спеціальних галузей історичної науки, й розгорнулась переорієнтація усіх напрямків її роботи, кожного викладача, програм навчальних дисциплін на архівознавчий та джерелознавчо-історіографічний напрямок. Завдяки цьому діяльність кафедри набула нового змісту, підвищився її статус як у системі підготовки істориків-архівознавців, так і в структурі архівно-археографічних та джерелознавчих інституцій України.

З другої половини 90-х років минулого століття домінуюче місце серед навчальних дисциплін кафедри посіли нормативні та професійно-орієнтовані курси, покликані забезпечити високий теоретичний і практичний рівень підготовки істориків-архівістів. Читання основних нормативних та професійно орієнтованих дисциплін забезпечували професори кафедри: М. Щербак (“Архівознавство”, “Теорія і методика архівної справи”, “Національний архівний фонд України”), Я. Калакура (“Архівна система України”, “Менеджмент архівної галузі”), Б. Корольов, а після його виходу на пенсію доц. М. Палієнко (“Археографія”, “Інформаційні системи в архівній справі”), І. Войцехівська (“Особові архівні фонди”), доценти А. Іваненко (“Історія архівної справи”), С. Павленко (“Кінофотофонодокументи в джерельній базі історії України”), М. Палієнко (“Зарубіжне архівознавство”, “Зарубіжна архівна Україніка”), Ю. Сорока (“Документознавство”, “Діловодство”), А. Зубко (“Хронологія, ономастика і сфрагістика в архівознавстві”).

Кафедра забезпечує читання низки нормативних загально-факультетських курсів і спецкурсів для бакалаврів, спеціалістів і магістрів, зокрема “Національний архівний фонд України” (проф. Щербак М. Г.), “Історичне джерелознавство”, “Методика опрацювання історичних джерел” (доц. С. Павленко), “Історіографія”, “Українська історіографія”, “Джерела з історії української державності” (проф. Я. Калакура), “Спеціальні історичні дисципліни”, “Київська школа істориків-документалістів” (проф. І. Войцехівська), “Історія держави і права”, “Джерела з історії політичних партій” (доц. Ю. Сорока), “Історична географія”, “Історична картографія”, “Геральдика” (доц. А. Зубко). До навчального процесу на кафедрі на засадах сумісництва залучена доц. Н. Маковська – директор Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (“Архівознавство”).

Домінантою діяльності кафедри в умовах державної незалежності України стало створення навчально-методичного комплексу для спеціальності “Архівознавство”. Її колектив усвідомлював, що підготувати такий комплекс лише власними силами, без кооперації з іншими інституціями складно. З метою реалізації цього завдання було укладено нову угоду про співробітництво з Головним архівним управлінням (нині Державний комітет архівів України)** , договір про співпрацю з Інститутом української археографії та джерелознавства ім.

* Після виходу А. Іваненка на пенсію цей курс читає доц. А. М. Зубко.

** Проф. Я. Калакура впродовж 1996–2003 рр. був членом колегії Держкомархіву України.

М. С. Грушевського, налагоджено творчі зв'язки з Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства, Інститутами рукопису та Інститутом архівознавства НБУ ім. В. І. Вернадського, відділами історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України та ін. Завдяки кооперації наукового потенціалу за порівняно короткий час вдалося підготувати і видати комплект підручників “Архівознавство”¹⁰ (кер. автор. кол. проф. Я. Калакура, серед авторів проф. М. Щербак), посібник “Нариси історії архівної справи”¹¹ (серед авторів проф. Я. Калакура, проф. І. Войцехівська, доц. М. Палієнко, колишній аспірант кафедри, к. і. н. І. Мищак), “Хрестоматію з архівознавства”. Комплекс, зокрема базовий підручник* дістав високу оцінку архівної громадськості. У ньому архівознавство трактується як цілісна наукова система знань і комплексна навчальна дисципліна, яка вивчає в органічній єдності історію, теорію і методику архівної справи, її правові та економічні засади, архівний менеджмент та інформаційні системи, принципи формування і використання документів архівного фонду, технології їх зберігання та реставрації.

Предметом архівознавства кафедрою визначено провідні тенденції та основні закономірності становлення і розвитку архівної справи, наукові принципи роботи з документами, експертизи їхньої цінності, класифікації, відбору для зберігання, технології опрацювання і організації користування документами. В її колективі опрацьовано критерії періодизації архівної справи в Україні, формування системи архівних установ. Ці критерії враховують головні віхи історії України, її державних установ, розвитку національної культури, а також найважливіші рубежі в історії архівів.

Навчально-методичний комплекс суттєво доповнюють термінологічний довідник “Архівістика” та три випуски біобібліографічного довідника “Архівісти України”, серед авторів статей якого є професори І. Войцехівська, Я. Калакура, доц. М. Палієнко та ін.

Важливим набутком кафедри стали джерелознавчі дослідження. В 1998 р. вийшов у світ довідник “Джерелознавство історії України” (керівн. автор. колективу проф. М. Варшавчик, заст. проф. Я. Калакура¹²). Довідник, який складається з трьох взаємопов'язаних частин: а) основні категорії, поняття та терміни; б) видатні пам'ятки та групи джерел з історії України; в) джерелознавці історії України, допущено Міністерством освіти і науки як навчальний посібник.

* Після виходу А. Іваненка на пенсію цей курс читає доц. А. М. Зубко.

Підсумковий характер має перший національний підручник “Історичне джерелознавство”¹³, підготовлений викладачами кафедри у складі професорів Я. Калакури (керівник), І. Войцехівської, Б. Корольова, доцентів С. Павленко, М. Палієнко. Як відзначив у рецензії проф. Р. Пиріг, цей підручник відповідає вимогам сучасних стандартів до навчальної літератури¹⁴. Його складовими компонентами є такі основні частини: а) теоретико-методологічні засади історичного джерелознавства; б) основні групи джерел з історії України; в) термінологічний словник, що містить тлумачення понад 160 термінів і понять. Історичне джерелознавство трактується в підручнику як спеціальна галузь наукових історичних знань, яка вивчає походження історичних джерел, теорію і методику їхнього опрацювання та використання в історичних дослідженнях, склад, структуру й функціонування джерельної бази історичної науки.

Значення цього підручника полягає в тому, що він увібрав напрацювання в царині історичного джерелознавства багатьох поколінь істориків, насамперед Київського університету, починаючи від В. Антоновича, В. Іконнікова, О. Грушевського, І. Каманіна, М. Петровського і закінчуючи Ф. Шевченком, В. Стрельським, М. Варшавчиком, В. Замлинським, його сучасними джерелознавцями. Підручник ґрунтується також на здобутках західноєвропейських джерелознавчих шкіл Л. Ранке, Л. Февра, М. Блока, Л. Намієра, М. Крага, І. Дройзена, у ньому враховано думки із праць російських джерелознавців О. Лаппо-Данилевського, В. Данилевича, І. Ковальченка, О. Пронштейна, С. Шмідта, визначних українських дослідників джерел М. Грушевського, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, О. Домбровського, О. Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, Т. Мацьківа, Л. Винара, М. Ковальського, С. Макарчука, Ю. Мицика та ін.

Відзначаючи національний характер підручника “Історичне джерелознавство”, рецензенти Р. Матейко, Ю. Мицик, Р. Пиріг, С. Макарчук та ін. звернули увагу як на його українознавчу спрямованість, апеляцію до досвіду провідних українських джерелознавців, так і на присутність у ньому самостійного розділу, присвяченого безпосередньо основним групам джерел з історії України. Його розділи охоплюють характеристику речових, писемних, усних джерел з української історії.

Архівознавча та джерелознавча тематика має дедалі більшу питому вагу в проблематиці студентських і дисертаційних робіт. Цікаві джерелознавчі та архівознавчі дослідження захистили колишні аспіранти І. Мищак, В. Пилипів, І. Мага, Т. Антонченко та ін. Важливе місце в структурі навчально-методичної

та науково-дослідної роботи кафедри посідають проблемам загальної історіографії як спеціальної галузі історичної науки. В колективі кафедри сформувався погляд на історіографію як на спеціальну галузь знань, що вивчає історію історичної науки, діяльність її провідних установ, наукових шкіл, течій, окремих істориків як у межах світового історичного простору, так і окремих регіонів та країн (загальна історіографія), що визначає повноту дослідження окремих проблем (проблемна історіографія), окремих сфер історії суспільного розвитку: політичної, соціально-економічної, воєнної, дипломатичної, культурної тощо (тематична історіографія).

Продовженням історіографічних традицій Київського університету, напрацювань О. Оглоблина, М. Марченка, проф. Я. Калакури, В. Котова та інших можна розглядати курс лекцій “Українська історіографія” який побачив світ у травні 2004 р. У ньому розглядається генеза української історичної думки від найдавніших часів до сучасності як цілісного явища, що охоплює її розвиток як в материковій Україні, так і діаспорі.

Нарешті, слід згадати і такий розділ діяльності кафедри як забезпечення викладання комплексного курсу “Спеціальні історичні дисципліни” і відповідні наукові дослідження, які здійснюються тепер під керівництвом проф. І. Войцехівської. Кафедра виходить з того, що спеціальні історичні дисципліни – це вагома підсистема історичної науки, яка складається з двох взаємопов'язаних блоків:

а) дисципліни, які опрацьовують спеціальні методи історичних досліджень (хронологія, метрологія тощо);

б) дисципліни, які досліджують окремі, специфічні групи джерел (дипломатика, іконографія, геральдика і т. д.). Відповідно до цього опрацьовано нову програму курсу і плани семінарських занять, завершується підготовка разом з відділом спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України (зав. проф. М. Дмитрієнко) нового навчального посібника “Спеціальні історичні дисципліни: теорія і методика”. Крім того, опрацьовуються наукові основи кожної, окремо взятої дисципліни: сфрагістики, геральдики, ономастики, хронології, картографії тощо. Цікаві розвідки з цієї проблематики оприлюднили доц. Зубко А. М., колишній аспірант, нині к. і. н. В. Панченко, аспірант М. Чмир.

Загалом, за останнє десятиріччя у навчальний процес зі спеціальності “Архівознавство” впроваджено майже 20 нових професійно-орієнтованих та спеціальних курсів, удосконалено систему навчальних та виробничих практик.

Зі викладеного очевидно, що навчальна та науково-дослідна робота викладачів за минуле десятиріччя була максимально спрямована на підготовку національних підручників та навчальних посібників з архівознавчих, джерелознавчих та історіографічних дисциплін. І це цілком природно, оскільки визначальним критерієм ефективності наукових досліджень вузівських учених завжди було впровадження їхніх результатів у навчальний процес, практична робота по створенню навчальних підручників, посібників, методичних рекомендацій.

Звичайно, інтенсивність наукових досліджень викладачів далеко не однакова, ще недостатнім залишається впровадження їхніх результатів. Хоч науково-дослідна робота викладачів дедалі більше індивідуалізується, вона не виключає і колективних форм праці, кооперування зусиль навколо комплексних тем. У цій справі кафедра надає великого значення роботі з студентами та аспірантами, щорічно проводить архівознавчі, джерелознавчі або історіографічні читання. Викладачі та аспіранти беруть участь у роботі міжнародних і всеукраїнських наукових конференцій.

Без перебільшення можна стверджувати, що за свою 60-річну історію кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки нагромадила вагомий досвід науково-дослідної, навчально-методичної і виховної роботи, зарекомендувала себе як колективна наукова історико-архівознавча, джерелознавча та історіографічна школа. Через цю школу пройшли сотні студентів, десятки аспірантів та докторантів. За неповними даними підготовлено близько 650 фахівців з архівознавства, джерелознавства, історіографії, понад 10 докторів та 40 кандидатів наук. Зараз кафедра має двох докторантів, 10 аспірантів і прикріплених для написання дисертацій. На чотирьох курсах історико-архівознавчого відділення навчається майже 80 студентів. Помітні зміни вносяться в тематику курсових, дипломних, магістерських та дисертаційних робіт, зростає питома вага архівознавчих, джерелознавчих та історіографічних тем. Правилком стало те, що більшість кваліфікаційних робіт студентів та всі кандидатські і докторські дисертації базуються на архівних джерелах.

У перспективних і найближчих планах колективу кафедри, який з 2003 р. очолив д. і. н., проф. М. Щербак, головне місце посідають наукові дослідження і створення нових навчально-методичних комплексів з археографії, архівістики, джере-

лознавства, історіографії, зі спеціальних історичних дисциплін. Особливу увагу буде звернуто на вивчення зарубіжної архівної україніки (докторант М. Палієнко, аспірант Т. Боряк), на створення хрестоматії з історичного джерелознавства (проф. М. Щербак, доц. С. Павленко), з української історіографії (проф. Я. Калакура), на підготовку підручників “Спеціальні історичні дисципліни” (проф. І. Войцехівська), “Історична географія” (доц. А. Зубко), посібника “Документознавство” (доц. Ю. Сорока), на перевидання доопрацьованого довідника “Джерелознавство історії України”.

Отже, у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, який у цьому році відзначив своє 170-річчя, сформувався потужний науковий осередок, який опрацьовує нові проекти розвитку архівознавства та спеціальних галузей історичної науки, створює навчальну літературу та готує нову генерацію істориків-архівістів, джерелознавців, історіографів.

¹ Див.: *Стрельський В. І.* Підготовка кадрів істориків-архівістів у нашій республіці // *Архіви України*. – 1978. – № 5; *Сургай Г. І., Табачник Д. В.* Кафедра архивоведения и специальных исторических дисциплин Киевского университета // *Археологический ежегодник за 1983 год*. – М., 1985; *Замлинський В. О., Стрельський В. І., Іваненко А. М.* Розробка спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін // *Вісн. Київ. ун-ту: Історичні науки*. – К., 1984. – № 26; *Тарасенко О.* Становлення та розвиток історичної освіти і науки у Київському університеті у 1834–1884 рр. – К., 1995; *Калакура Я. С.* Архівознавство у Шевченківському університеті // *Студії з арх. справи та документознавства*. – Т. 4. – К., 1999; *Він же.* Історико-архівознавча школа Київського університету ім. Т. Шевченка // *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство*. – К., 2000. – Вип. 2. та ін.

² *Журба О. І.* Київська археографічна комісія. 1843–1921. – К., 1993.

³ Див.: *Калакура Я. С.* Будівничий історико-архівної школи Київського національного університету імені Тараса Шевченка // *Проблеми архівознавства та джерелознавства*. – Вип. 4. – К., 2001.

⁴ *Допоміжні історичні дисципліни: Короткий курс*. – К., 1963.

⁵ Див.: *Стрельський В. І.* Теория и методика источниковедения истории СССР. – К., 1968 та ін.

⁶ Див.: *Історія України в особах IX–XVIII ст.* – К., 1993; *Історія України в особах XIX–XX ст.* – К., 1995.

⁷ *Спеціальні історичні дисципліни*. – К., 1992.

⁸ *Архівознавство*. – К., 1998; *Архівознавство. Вид 2-е, випр. і доп.* – К., 2002.

⁹ *Нариси історії архівної справи в Україні*. – К., 2002.

¹⁰ *Джерелознавство історії України*. – К., 1998.

¹¹ *Історичне джерелознавство: Підручник*. – К., 2002.

¹² *Пиріг Р.* Сучасні підручники з історичного джерелознавства // *Урядовий кур'єр*. – 2003, 16 трав.

Алла Киридон

**ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ЦЕРКОВНИЙ ОБНОВЛЕНСЬКИЙ
З'ЇЗД ДУХОВЕНСТВА І МИРЯН
(13–16 лютого 1923 року)**

Релігійні процеси, які відбуваються в Україні, викликають інтерес до історії церкви, що в свою чергу висуває необхідність залучення до наукового обігу якомога ширшої документальної бази з історії релігійних об'єднань різних періодів минулого. Актуальність пропонованої публікації посилюється двома важливими чинниками. По-перше, ідея оновлення церковного життя в сучасну добу вимагає осмислення досвіду попередніх поколінь. Зокрема, на нашу думку, важливо вивчити і переосмислити реформаційний рух 1920-х років та порушені в той час оновленнями питання про розвиток догматів, канонічність, соборноправність, одруження єпископату, мову богослужіння тощо. По-друге, в умовах фрагментарної збереженості фондів релігійних установ (за винятком документації Української Автокефальної Православної Церкви) та їхньої розпорошеності публікація першоджерел, зокрема матеріалів Всеукраїнського Церковного Оновленського з'їзду духовенства і мирян, становить інтерес як для вивчення хронології подій, так і для з'ясування характеру внутрішньоцерковних процесів 20-х років минулого століття.

Історіографія теми оновленського руху почала складатися вже в ті роки, про які йдеться, як ідеологами православ'я, передовсім оновленнями¹, так і партійно-радянського ідеологічного апарату² та ін. У подальшому до історії оновлення зверталися такі автори, як М. Гордієнко³, П. Курочкін⁴, М. Шейнман⁵, М. Красніков⁶ та ін. Найґрунтовнішою в радянський період монографією з проблеми появи і поширення оновленського руху в 1920-і роки, попри її певну ідеологічну заангажованість, залишається праця О. Шишкіна⁷.

Серед сучасних дослідників історії Російської православної церкви (РПЦ) до проблеми оновлення зверталися російські історики В. Алексєєв⁸, М. Одінцов⁹, канадський вчений Д. Поспеловський¹⁰, українські автори С. Жиліюк¹¹, А. Зінченко¹², Л. Пилявець¹³, В. Силантьєв¹⁴ та ін. Слід, однак, наголосити, що, попри значну історіографію, пропоновані нами до публікації архівні матеріали ще не залучалися до наукового аналізу.

Метою даної розвідки є запровадження до наукового обігу виявлених нами першоджерел, оскільки вони, переконані, сприятимуть кращому розумінню складного характеру церковного життя 1920-х років в Українській СРР.

Документи Всеукраїнського Церковного Оновленського з'їзду духовенства і мирян нами виявлено у фонді Народного комісаріату внутрішніх справ УРСР (ф. 5), який зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України)¹⁵. Віднайдена справа під назвою “Матеріали про діяльність ліквідаційних комісій по відокремленню церкви від держави при відділах управління Київського губернського і окружних виконкомів”, написана російською мовою, датована 26 січня – 27 листопада 1923 р. і має 243 аркуші.

Осідання документів релігійних організацій в архівах НКВС не є випадковим, оскільки наркомати внутрішніх справ, юстиції, Державне політичне управління здійснювали нагляд і контроль за розвитком релігійно-церковних процесів у країні. Спочатку було створено губернські і повітові ліквідаційні комісії та підвідділи по відокремленню церкви від держави (ліквідкоми) у складі відповідних відділів юстиції. З вересня 1922 р. вони перебували в структурі управлінь, а з 1923 р. (як адмінвідділи) – губернських і окружних виконкомів. Саме через ці структури здійснювався постійний владний контроль за діяльністю релігійних об'єднань.

Пропонований комплекс документальних матеріалів цінний первинною інформацією про розвиток історичних подій, особливо в контексті організаційного оформлення оновленського руху в Україні та загального стану релігійно-церковного життя 1920-х років. Так, уже перший документ (арк. 220–220 зв.) свідчить про складність міжконфесійних взаємин, що виявилось під час реєстрації делегатів. Протокол подає стислий виклад доповіді протоієрея В. Шаповалова щодо загальноцерковної ситуації, в якій головну увагу зосереджено на ставленні до інших конфесій і до радянської влади. Резолюція, зафіксована в протоколі № 1, дає можливість аналізувати позиції з'їзду щодо місця оновлення серед інших релігійних об'єднань.

Протокол № 2 містить доповідь вікарія Харківської єпархії О. Мігуліна про автокефалію Української церкви, в ній доповідач, зокрема, наголосив на необхідності самостійного існування і незалежного управління для церкви в Україні. Він охарактеризував становище УАПЦ, оцінив значення спроби митрополита Михаїла проголосити восени 1922 р. автокефалію РПЦ у республіці з точки зору

відсторонення від церковно-обновленського руху і не підпорядкування Всеросійському вищому церковному управлінню. Делегати з'їзду висловили негативне ставлення до поведінки митрополита, одногослоно підтримавши відповідну заяву професора Белолікова (документ № 3).

У протоколі № 4 подано дані з питання ставлення обновленців до одруженого єпископату. Особливої уваги заслуговує документ № 5 “Положення про Всеукраїнське Вище Церковне управління” (ВУВЦУ) – орган тимчасового керівництва церковними організаціями України (до скликання Всеукраїнського Помісного Собору, який відбувся в Харкові пізніше: 25–27 жовтня 1923 р.). Важливою є інформація про обрання складу ВУВЦУ.

Крім питань внутрішньоцерковного життя, на зібранні порушувалися питання зовнішнього характеру, наприклад такі, як ставлення до Рурських подій у Німеччині тощо. Останнє є досить показовим свідченням як соціальних уподобань учасників з'їзду, так і їхнього бажання долучитися до участі в політичному житті суспільства.

Отже, вивчення матеріалів справи може сприяти глибшому розумінню протиріч внутрішньоцерковної ситуації, об'єктивному трактуванню тенденцій і закономірностей перебігу подій в житті церкви.

Усі документи публікуються в повному обсязі, мовою оригіналу, із збереженням стилістичних і орфографічних особливостей епохи. Сказане стосується й правопису термінів та аббревіатур, уживаних у 1920-і роки, а також традиційної церковної термінології. Виняток складають явні огріхи суто граматичного характеру, які автором подаються виправленими.

Список скорочень, які зустрічаються в документах:

архиєп. – архієпископ
ВУВЦУ – Всеукраїнське Вище Церковне Управління
ВЦУ – Вище Церковне Управління
губ. – губернія

ЕУ – єпархіальне управління
“Ж.Ц.” – “Жива Церква”

прот. – протоієрей
проф. – професор
свящ. – священник

¹ Введенский А. И. Церковь и государство (Очерк взаимоотношений церкви и государства в России 1918–1922 гг.). – М.: б. и., 1923. – 253 с.; Титлинов Б. В. Новая церковь. – Пг. – М.: Изд-во Петроград, 1923. – 85 с.; *Він же.* Смысл обновленческого движения. – Самара: Тип. Полиграфпрома им. Т. Мяги, 1926. – 6 с.

² Бонч-Бруевич В. “Живая церковь” и пролетариат. – М.: Моск. рабочий, 1922. – 59 с.; Скворцов-Степанов И. И. О “Живой церкви”. – М.: Моск. рабочий, 1922. – 59 с.; Луначарский А. В. Христианство и коммунизм: диспут с митрополитом А. Введенским. – Л.: ГИЗ, 1926. – 74 с.

³ Гордиенко Н. С. Эволюция русского православия (20–80-е годы XX столетия). – М.: Знание, 1984. – 64 с.

⁴ Курочкин П. К. Эволюция современного русского православия. – М.: Мысль, 1971. – 270 с.

⁵ Шейнман М. М. Христианский социализм: История и идеология. – М.: Наука, 1969. – 315 с.

⁶ Красников Н. П. Социально-этическое воззрение русского православия в XX веке. – К.: Выща шк. Головное изд-во, 1988. – 179 с.

⁷ Шишкин А. А. Сущность и критическая оценка обновленного раскола русской Православной церкви. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1970. – 367 с.

⁸ Алексеев В. А. Иллюзии и догмы. – М.: Политиздат, 1991. – 400 с.

⁹ Одинцов М. И. Государство и церковь: (История взаимоотношений, 1917–1938 гг.). – М.: Знание, 1991. – 63 с.

¹⁰ Поспеловский Д. В. Русская православная церковь в XX веке. – М.: Республика, 1995. – 511 с.

¹¹ Жилюк С. І. Без апологетики. Витоки оновлення православної церкви в Україні. – Житомир: Полісся, 2000. – 164 с.

¹² Зінченко А. Л. Ця влада не від Бога, а від дракона // Вітчизна. – 1991. – № 4. – С. 157-163.

¹³ Пиливець Л. Хрещениця ДПУ. З історії Діяльно-Христової церкви // Людина і світ. – 1992. – №5-6. – С. 26-29.

¹⁴ Силантьев В. И. Большевики и Православная церковь на Украине в 20-е годы. – Х.: ХГПУ, 1998. – 232 с.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 2189, 243 арк. Материалы о деятельности ликвидационных комиссий по отделению церкви от государства при отделах управления Киевского и окружных исполкомов.

№ 1

Протокол № 1 заседания от 13-го февраля 1923 года, г. Киев. Покровский монастырь.

На съезд прибыли делегаты след[ующих] епархий:

Киевской – Митрополит Тихон, еп. Александр, прот. Борис Кротевич, прот. Д. Ничай, архимандрит Калист, проф. Белоликов, свящ. Гавриил

Марчевский, прот. Матфей Бережной, прот. Влад. Коваленко, свящ. Феодор Инфимовский и прот. Дмитрий Беляков.

Харьковской: архиеп. Николай, еп. Александр, прот. Евгений Белинский, прот. В. Дубчук, прот.

Владимир Шаповалов, свящ. Матфей Китиченко, мирянин Яков Артюховский, мирянин Павел Захаржевский, проф. прот. Иван Филевский.

Екатеринославской: еп. Иннокентий, прот. Петр Письменный.

Черниговской: свящ. Василий Балановский, свящ. Иван Юрченко и диакон Иван Пустотин.

Подольской: свящ. М. Могилевич, еп. Павел, мирянин Петр Голубович, прот. Сергей Кржишковский, свящ. Василий Корнич и мирянин Москалев.

Таврической: еп. Петр и прот. Борис Дикарев.

Перед открытием Съезда, с благословения митрополит. Тихона, прот. профессором И. Филевским, прот. Борисом Дикаревым и прот. Д. Ничай был отслужен молебен. Перед началом его прот. проф. Филевским была сказана речь о задачах Съезда. Митрополит Тихон в 12 час. дня объявил именем Великого Архиерея Господа нашего Иисуса Христа Первый Всеукраинский Церковно-Обновленческий Съезд Духовенства и мирян открытым.

Слово предоставляется члену ВЦУ прот. Дикареву, который оглашает письменное постановление ВЦУ о разрешении и благословении Съезда.

Митр. Тихон предлагает избрать президиум. Единогласно избранными оказались: председатель Митрополит Тихон, зампреда архиеп. Николай (Харьковский) и проф. Белолик; членами президиума: прот. проф. Филевский, прот. Шаповалов и мирянин Захаржевский. Секретарями прот. Письменный и прот. Ничай.

После избрания президиума предложено было избрать комиссию для проверки мандатов. В комиссию избраны по одному представителю от каждой епархии: от Екатеринославской – еп. Иннокентий, от Киевской – прот. Коваленко, от Харьковской – свящ. Китиченко, от Черниговской – свящ. Балановский, от Таврической – прот. Дикарев и от Подольской мирянин Голубович. После избрания комиссия приступила к проверке мандатов. По докладу комиссии Съезд постановил признать всех прибывших на Съезд викарных епископов членами Съезда с решающим голосом по должности. Вопрос о правомочности явившихся на Съезд из Подольской епархии представителей автокефалистов-липковцев вызвал продолжительные дебаты.

После выступления митрополита Тихона, проф. прот. Филевского, прот. Дикарева, прот. Коваленко, мирянина Захаржевского, свящ. Китиченко, прот. Кр[ж]ишковского, епископа Павла, архиепископа Николая, прот. Шаповалова и депутатов

липковцев, принимается большинством голосов (23 против 1 и 4 воздержавшихся) следующая резолюция:

Принимая во внимание избрание депутатов Подольской епархии так наз. липковцев на епархиальном Съезде и рекомендацию их со стороны епископа Павла Погорилко, в чувстве христианского братолюбия и в стремлении к церковно-каноническому общению с заблудшими, Съезд постановил: Допустить их к заседанию съезда с правом совещательного голоса, как мирян если они здесь же открыто отрекутся от своего общения с автокефальной (липковской) украинскою церковью и дадут подписку в том, что они отказываются от политически-сепаратистических стремлений в духе Петлюровщины и откажутся от своей тактики на местах относительно способа присоединения к автокефалистам-липковцам православных приходов на Подолии.

После принятия этой резолюции объявляется перерыв на 10 минут, во время которого мандатная комиссия оканчивает свою работу по проверке полномочий делегатов. После некоторых прений Съезд приглашает с правом решающего голоса двух представителей из Подольской епархии (православных) свящ. Корнича и мирянина Москалева.

Всех полномочных членов Съезда по подсчету мандатной комиссии оказалось 32 человека.

В виду нежелания представителей автокефалистов-липковцев выполнить условия резолюции, они приглашаются Съездом лишь в качестве гостей без права решающего голоса.

Слово предоставляется прот. Шаповалову, который делает доклад об общецерковном положении. Докладчик отметил необходимость для духовенства и православных мирян выявить свою политическую физиономию и торжественно признать справедливость социальной Революции в ее основных стремлениях.

Докладчик указал, что в настоящее время церкви предстоит серьезная борьба с реакционным направлением в церкви (или так наз. “тихоновщиной”), которая всеми силами противится делу церковного обновления, причем докладчик указал и на те методы, к которым прибегают противники церковного обновления, а именно к услугам кликуш, распространению подложных документов от заграничных иерархов и от Карловицкого Собора, к распространению провокационных слухов о том, что обновленцы совершенно разрушают весь строй церковной жизни и извращают учение Христа. Докладчик призывал духовенство к энергичной борьбе против этих врагов. Особенно бо-

лезненними по мнению докладчика является для Съезда вопрос об автокефалистах-липковцах, вопрос большой в виду того, что прежняя церковная власть на Украине своими бестактными поступками, свидетельствующими не о любви, а о какой-то каменной холодности, оттолкнула от себя национальное движение. Докладчик выразил искреннее желание возвратити заблудших овец в лоно православной Церкви, средства для чего должен указать Съезд и будущий Собор. Наконец, докладчик указал на предстоящий Поместный Собор и на желательность созыва Вселенского Собора, который должен произвести обновление церкви в мировом масштабе при помощи соединений церквей.

В прениях по докладу принимают участие: мрянин Захаржевский, проф. Белоликов, проф. прот. Филевский и др.

В конце принимается резолюция, предложенная прот. Шаповаловым и дополненная проф. Белоликовым.

Резолюция:

1. Признавая, что “тихоновщина” пытается всемерно разрушить дело церковного обновления, что она наносит вред церкви Христовой, постановили вести с ней настойчивую и неослабную борьбу, священнослужителей не признающих ВЦУ, ЕУ и местного епископа, утвержденного ВЦУ, в случае их упорства, увольнять от занимаемых ими должностей как отколовшихся от общения с церковью; запретить ушедшим из монастырей монахам священнослужение в храмах без разрешения настоятелей.

2. Противопоставить липковской автокефалии – украинскую автокефалию православной церкви.

3. Поручить будущему Всеукраинскому ВЦУ разработать к предстоящему Всероссийскому Поместному Собору условия воссоединения с православной церковью отколовшихся от нее автокефалистов самосвятов липковского толка.

4. Для борьбы с провокацией относительно “Живой Церкви” выпустить от имени Съезда воззвание с разъяснением истинного смысла, задач и целей обновленческого движения.

5. Выпустить специальный № журнала на двух языках с рядом статей по программным вопросам.

6. Выработку текста воззвания поручить Комиссии, в состав коей избрать прот. Шаповалова, прот. Коваленко и еп. Павла.

7. Редактирование специального № журнала поручить проф. прот. Филевскому и проф. Белоликову.

Затем съезд решил отправить след. телеграммы:

1. Москва. В.Ц.У. Всеукраинский Съезд духовенства и мрян шлет привет, пожелание плодотворной работы на благо церкви. Председатель митрополит Тихон.

2. Москва. Митрополиту Антонину. Всеукраинский Съезд духовенства и мрян шлет привет отцу церковной революции.

3. Москва. Протопресвитеру Красницкому. Всеукраинский Съезд духовенства и мрян приветствует идейного вождя революционного духовенства и мрян группы “Живая Церковь”. Председатель Митрополит Тихон.

Заседание объявляется закрытым до 6-ти часов вечера.

Поют молитву “Достойно есть”.

ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 2189, арк. 220, 220 зв.

№ 2

Протокол № 2 заседания от 13-го февраля 1923 года, г. Киев, Покровский монастырь

Заседание открывается пением молитвы “Днесь благодать Св. Духа”.

Доклад еп. Александра Мигулина, викария Харьковской епархии об автокефалии Украинской Церкви. Содержание его следующее:

Вопрос об автокефалии украинской церкви всем нам, как украинцам, весьма близок. При создавшемся положении церковной жизни на Украине, этот вопрос наболелший в душе всех, дорожащих чистотой и интересами Украинской церкви. Рассматривая этот вопрос, прежде всего, необходимо обратить Ваше высокое внимание на след. обстоятельства:

Христианство как религия абсолютная, как полное откровение божественной жизни в условиях человеческого существования, многократно и многосторонне. Посему оно во всей полноте не может осуществляться не только отдельными личностями, но и целыми эпохами и отдельными народами и нациями. Как таковое, оно различно преломляется не только в зависимости от индивидуальных особенностей той или другой личности, но своеобразно воспринимается и осуществляется различными нациями и народностями, в зависимости от тех или иных особенностей их национального уклада и быта жизни.

Вот почему еще с первого времени христианства единая апостольская церковь Христова в конкретной жизни разделялась на отдельные церковные области, самостоятельно управляющиеся и являвшиеся поместными церквами, частями единой Апостольской церкви Христовой, или на нашем языке, были [при] автокефальных епископах и территориальных пределах их власти, так говорил Второй Вселенский Собор (правило 2) [так дословно за текстом – А. К.]. Равным образом и Третий Вселенский Собор предписывает, чтобы всякая епархия (церковная область) сохраняла в чистоте и без стеснения ранее принадлежавшие ей права, по обычаю, издревле утвердившемуся (правило 3). Следуя этому принципу, Третий Вселенский Собор в частности подтвердил право на независимое управление за Кипрской церковью (то же 8 правил, что впоследствии защищал и Шестой Вселенский Собор). Он указал, что должны быть сохранены неизменными преимуществами, данные Кипрскому престолу на Третьем Вселенском Соборе (правило 39). Вообще, в церкви как видно из 17 правила, четвертого и 32 правила, Шести Вселенских Соборов, церковно-административные подразделения приравнивались к гражданским политическим округам. Это происходило потому, что гражданские политические единицы в своей основе имели национальные особенности и бытовые отличия того или иного края с национальными же особенностями, как видно из вышесказанного, по самому характеру христианства, не могла в практической жизни не считаться Христова Церковь, призванная оказывать свое животворное нравственное влияние на все стороны многообразной человеческой жизни при всевозможных условиях.

Если посмотреть с этой точки зрения на положение православной церкви на нашей родной Украине, то нельзя не заметить, что в укладе церковно-религиозной жизни украинского населения резко заметны церковно-бытовые особенности, отличающие Украину от единой и близкой ей Великодержавы. Все эти особенности каждому из нас украинцев хорошо известны и понятны, потому говорить здесь о них много не приходится, пусть эти особенности касаются мелочей, но наличие их несомненно и они относятся собственно ко всему тому, из чего складывается конкретная жизнь народа. Что это действительно так, видно из того обстоятельства, что вопрос об украинской церкви выплыл сам собою, с необходимостью как только происшедшая у нас революция разрушила оковы, связывавшие появление национального духа украинского народа. Наиболее яркое до-

казательство более или менее резких особенностей украинского народа несомненно и из того обстоятельства, что несмотря на общие основы социалистического устройства жизни в Великодержаве и на Украине, обе они являются все же отдельными, хотя и тесно спаянными одной идеей и родственной близостью Республиками. Если же так, то несомненно необходима в самостоятельном существовании и независимом управлении для украинской церкви.

Если мы обратимся к истории, то увидим, что украинская церковь, как самоуправляющаяся единица, имеет исторические данные для самостоятельного существования и управления.

Христианство было впервые принято русским народом именно здесь у нас в Киеве, и Киевская митрополия управлялась самостоятельно. Вся зависимость от Константинопольского патриарха фактически выражалась первоначально в поставлении, а потом лишь в посвящении Киевского митрополита.

Киевская Украинская церковь является матерью и церкви великороссийской, которая по сложившимся историческим обстоятельствам и национальным особенностям в свое время получила самостоятельное существование, но по сложившимся историческим условиям даже подчиняла свою мать украинскую церковь в ущерб церковно-национальному развитию последней. Это случилось в 1686 году. До того же времени с самого начала своего существования Киевская Украинская церковь жила своею самостоятельной жизнью, находясь лишь в номинальной зависимости от Константинопольского патриарха, у которого она добровольно искала нравственной поддержки среди внешних и внутренних ее бедствий после того, как в значительной своей части русская церковная жизнь была перенесена на север. Самое присоединение Киевской митрополии к московской церкви, возвысившейся уже тогда на степень патриарха, было произведено по политическим соображениям. Посему оно являлось искусственным и насильственным актом, сопровождавшимся уничтожением особенностей церковно-бытового уклада православной “благочестивой” веры на Украине. Произошло это тогда, когда после смерти последнего народного избранника, независимого от Москвы Киевского митрополита Иосифа Нелюбовича Тукальского, вопреки желанию украинского народа иметь своим митрополитом Черниговского архиепископа Лазаря Барановича, под давлением тогдашнего гетмана Ивана Самойловича на эту кафедру был поставлен его свояк Луцкий епископ князь Гедеон-Святополк-Четвертинский.

Последний в благодарность за возведение его в сан митрополита дал свое согласие на полное подчинение Украинской церкви Московскому патриархату, вместо номинальной зависимости от Константинопольского патриарха. Самое согласие Константинопольского патриарха было, как известно, добыто путем подкупа. Мало того, присоединение Киевской митрополии к Московскому патриарху и сопровождавшее его полное уничтожение самостоятельности Киевской украинской церкви, в течение всего XVIII века, выражалось в уничтожении украинских церковных прав, украинских школ, приспособленных к украинской мове церковно-славянских богослужебных книг, заменой этих книг книгами московской печати, уничтожением выборного соборноправного начала в церковной жизни и другими мерами, направленными к парализованию местных особенностей в церковно-украинской жизни и к полному ее нивелированию в интересах московской церкви, как и естественно сопровождалось крайне губительным последствием. Оно выразилось в замирании бывшей когда-то на Украине церковно-общественной жизни, с одной стороны, и сопровождавшем его появлении и широком распространении на Украине разного рода сект, в которые украинский народ массами шел не находя удовлетворения своим живым запросам в наличной церковной жизни, сдавленной вредным казенным формализмом и чуждым ему и нечутким к его нуждам административно-церковным управлением, находящимся вдали от Украины.

Как самое наглядное и жизненное доказательство такой ненормальности и как естественное следствие такого обезличия украинской церковной жизни, является появление на Украине в 1921 году самосвятской иерархии, выступившие под флагом автокефальной Украинской церкви. Последняя, несмотря на свое отступление от православия, через пограние апостольского преемства, находит себе отклик и относительную поддержку в значительных массах украинского православного населения. Происходит это вследствие того, что она определенно идет по пути украинизации церкви, и вообще стремится удовлетворить сдавленную ранее потребность украинской церкви на самостоятельное существование и свободное развитие, возможное лишь при независимом самоуправлении. Несмотря на то, что эта лже-иерархия порвала апостольское преемство, лежащее в основе православного церковного устройства, эта ненормальная, нездоровая автокефалия находит себе по церковно-националистическому характеру своей деятельности большее или меньшее сочувствие в

народных православных украинских массах. Результатом этого является то, что в ведении этой лже-иерархии в настоящее время находится не менее 2000 церквей, находящихся в Киевской, Подольской, Полтавской, Волынской, Черниговской и др. украинских епархиях. Значит, живая народная потребность в самостоятельном существовании и в связанном с ним самостоятельном управлении или что то же, в автокефалии православной церкви на Украине, очевидно и несомненно. Вопрос только в правильном ее удовлетворении. Если такие церкви, как греческая, болгарская, сербская, черногорская, румынская и даже грузинская, на основании такой потребности пользуются самоуправлением и являются автокефальными поместными церквями Единой, Святой, Соборной Апостольской церкви Христовой, то при наличности такой потребности на Украине, в значительной своей части находящей свое ошибочное удовлетворение в шовинистически-национально болезненной направленной самосвятской автокефалии, необходимо дать этой потребности национально церковное стремление в духе вселенского истинно православного понимания христианства (чуждого смешения церковной жизни с политикой). Этим самым может и должно быть парализовано злоупотребление идеей автокефалии со стороны самосвятской украинской автокефалии в контрреволюционных целях (петлюровщины). Подлинная православная автокефалия украинской церкви по самой своей сути должна быть строго аполитичной.

Другим ясным доказательством живой народной потребности в автокефальности украинской православной церкви служит то обстоятельство, что реакционные князья украинской церкви (епископы-приверженцы церковного политиканства патриарха Тихона и его экзарха митрополита Михаила) епископы-экзархисты пытались парализовать церковно-обновленческое движение, оглаемое на Украине "Живой Церковью", в октябре прошлого года – на своем съезде тоже провозглашением автокефалии – в целях отмежевания церковно-обновленческого движения и неподчинения Всероссийскому Высшему Церковному Управлению, ведущему церковную жизнь в духе истинного православия и ясного понимания задач православной церкви, возлагаемых на нее небывалым в истории переживаемым моментом. Как и следовало ожидать, эта искусственность, далекая от действительной потребности живой религиозной церковной жизни народных масс на Украине, не встретила сочувствия и поддержки у православного населения и посему не имела никакого успеха и практического результата. Тем не менее, раз ре-

акционно-церковные элементы пытались спасти и упрочить свое положение под флагом автокефалии, то живая потребность в ней для Украины для них была очевидна, а для нас она несомненна. После всего сказанного, особенно в виду того, что украинское население в значительной своей части за неимением истинного удовлетворения своей потребности в самостоятельном развитии и независимом самоуправлении своею православно-церковной жизнью, основанною на национальном принципе своей благочестивой веры и на тесном единении с братской единовременной Российской церковью и другими поместными церквами, единой вселенской православной церкви, совращаясь болезненною самосвятскою автокефалиею, идет по ложному пути, удаляющему его от сущности апостольско-благодатного уклада чисто церковной жизни. Всеукраинский съезд прогрессивного духовенства и мирян должен признать необходимость православной (не самосвятской) церковно-обновленческой (а не экзархистской) автокефалии. Только путем немедленного объявления и осуществления православной автокефалии Украинской церкви возможно парализовать, как сектантскую самосвятскую шовинистическую автокефалию, в корне разрушающую апостольско-церковное устройство, как и мнимую “Автокефалию” церковно-реакционных экзархистов, и вместе с тем удовлетворить глубокую потребность и осуществить вполне справедливое право украинского православного народа на свободное развитие его православно-церковной религиозной жизни, соответственно национальным особенностям украинского народа, но без всякого национального шовинизма и в духе обще-христианского братства и признания справедливости социальной революции, направленной на благо угнетенных и обездоленных несправедливыми жизненными условиями трудовых народных масс. По этнографическим и географическим основаниям автокефальность Украинской православной церкви должна быть распространена и на православное население Крыма и Галиции.

После всего сказанного я осмеливаюсь предложить Вам, всечестные о. митр., всечестные архипастыри, честные о.о. и братья всего высокого Всеукраинского Православного Съезда принять следующую резолюцию:

“Сознавая исконные особенности национального церковного уклада жизни на Украине и вытекающее отсюда полное право православной цер-

кви на Украине на самоуправление, для удовлетворения религиозно-церковных потребностей верующего украинского народа и вместе с тем для парализования нездоровой самосвятской шовинистической “автокефалии” – Всеукраинский Съезд прогрессивного духовенства и мирян объявляет православную церковь на Украине, в Крыму и Галиции автокефальною; для осуществления самоуправления, имеющего свое независимое Всеукраинское Высшее Церковное Управление, находящееся в живом братском каноническом общении с Российской православною церковью и ее Высшим Церковным Управлением, а также и со всеми др. православными автокефальными церквами, как частями “единой Святой Православной Апостольской Церкви Христовой”.

После некоторых прений и разъяснений проф. прот. И. Филевского вышеприведенная резолюция принимается единогласно. Далее следует внеочередное заявление прот. Б. Т. Дикарева о Рурских событиях и насилиях буржуазного французского правительства над германскими рабочими.

По предложению прот. Дикарева принимается единогласно следующая резолюция:

Выслушав внеочередное заявление о Рурских событиях, Всеукраинский Высший Православный съезд духовенства и мирян, горячо протестует против насилий, творимых забывшей все заветы Христа Спасителя мировой буржуазией над униженной и ограбленной Германией. Проводимая под диктовку Франции политика истощения германского народа ведет к гибели и уничтожению прежде всего германского рабочего класса и является ничем иным, как сознательным убийством наших братьев рабочих.

Съезд призывает Христианское духовенство всего мира возвысить свой голос против этого убийства и грабежа, прикрываемого лицемерными лозунгами свободы, равенства и братства и, объединившись против насилия мировой буржуазии с обновляемой по заветам Христа и Апостола в православной автокефальной церкви на Украине, своим энергичным моральным выступлением доказать жизненность и действенность Христианства как религии мира и любви.

Резолюция принята единогласно.

Заседание закрывается до 11 часов следующего дня.

Поется молитва “Достойно есть”.

ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 2189, арк. 221, 221 зв., 222, 222 зв.

Протокол № 3 засідання от 14-го февраля 1923 г.
г. Киев. Покровский монастырь

Засідання відкривається в 11 годин ранку співом молитви “Днесь благодать святого Духа”.

Доклад свящ. М. Китиченко об “автокефалистах-липковцах” – історія виникнення і розвитку автокефалії липковців, докладчик на хорошому українському мові детально і обстоятельно викладає історію появи і розвитку на Україні автокефалії липковщини.

Доклад приймається до відома.

Вноситься проф. Белоликовим внеочередное заявление об изменении резолюции протокола № 1 о правомочии явившихся на съезд Подольской епархии представителей “автокефалистов-липковцев”.

Изменение резолюции, предложенное проф. Белоликовым: “Съезд, ознакомившись с постановлением Подольского Епархиального Съезда обновленческого движения, в котором по политическому вопросу вынесено постановление в желательном и приемлемом для съезда смысле, считает свое выражение в резолюции по вопросу о допущении на съезд с правом совещательного голоса депутатов от Подольской губернии, принадлежащих к так называемой “липковщине” о том, чтобы депутаты эти дали подписку в том, что они отказываются от всякого рода политически сепаратистических выступлений (Петлюровщины) основанными на недоразумении.

Съезд допускает депутатов Подолии присутствовать на заседании съезда в качестве гостей, причем по вопросам, касающимся “автокефалистов самосвятов”, им будет дана возможность высказать свою точку зрения”.

Изменение резолюции принимается единогласно.

Далее проф. Дикаревым прочтен проект положения о ВЦУ Украины, Крыма и Галиции.

Вносится предложение прочесть проект по параграфам, по прочтении проекта по параграфам вносится предложение о включении в состав автокефальной православной Украинской церкви и Кубани; по поводу этого предложения возникает обмен мнений, единогласно принимается предложение архиеп. Николая, проф. прот. Филевского, прот. Бережного и свящ. Китиченко – обратиться в ближайший епархиальный съезд Кубани – в состав автокефальной Украинской православной церкви.

Положение о ВЦУ Украины, Крыма и Галиции с некоторыми поправками и дополнениями еди-

ногласно принимается (Положение при сем прилагается). [Див. документ № 5 – А. К.].

Потом съезд приступает к выборам митр. Киевского и всея Украины.

Вносится проф. прот. И. Филевским предложение просить присутствующего на съезде митр. Тихона быть митр. Киевским и всея Украины.

Предложение съездом принимается единогласно.

Митр. Тихон, усматривая в этом Волю Божию, соглашается и благодарит съезд за избрание.

Съезд поет митр. “Многия лета”.

Митр. возглашает многолетие съезду.

Оглашается список кандидатов всего состава ВУВЦУ из 15 лиц, из них 6 лиц президиума, список подписан группой членов съезда. Список баллотируется весь сразу, и большинством голосов всех присутствующих против 2-х принимается.

Таким образом, избранными в ВУВЦУ оказались:

Президиум:

1. Председатель – митр. Тихон.
2. Зам. председат. протоиерей Шаповалов.
3. Зам. председат. профессор Белоликов.
4. Управдел протоиерей Дикарев.
5. Член президиума: прот. Белинский.
6. Таврический епископ Петр Рождественский

Члены Пленума:

7. Редактор официального органа ВУВЦУ проф. прот. Филевский.
8. Архиеп. Николай.
9. Мирянин П. Н. Захаржевский.
10. Мирянин Артюховский
11. Прот. Коваленко.
12. Еп. Павел Погорилко.
13. Прот. И. Письменный.
14. Проф. Покровский.
15. Прот. Дубчук.

Далее следует внеочередное заявление проф. Белоликова об уволенном ВЦУ быв. митр. Киевском Михаиле.

После обмена мнений единогласно принимается:

“Всеукраинский Церковно-Обновленческий съезд, считаясь с фактом увольнения ВЦУ митр. Михаила, экзарха Украины, 17-го ноября 1922 г. на покой за неподчинение ВЦУ и за контррево-

люционную деятельность, с своей стороны признает, что:

1. Митрополит Михаил обнаружил непонимание духа украинского народа, вследствие чего не только оставил без внимания церковно-религиозные нужды этого народа, но и в высшей степени оскорбительно надругался над ним; в результате этого украинские церковные деятели, стремившиеся к обновлению и возрождению церкви на основах национального духа, пошли по ложному пути и образовали у себя самочинно лжеерархию.

2. Митрополит Михаил виновен в отсутствии твердого определенного курса в борьбе с “липковщиной”, вследствие чего является всецело ответственным за церковный раскол, в частности за то, что отколовшиеся от церкви были превращены в церковном сознании в раскольников, а потом и еретиков.

3. Митрополит Михаил виновен в том, что в целях отмежевания от обновленческого движения в духе “Живая Церковь”, он в августе 1922 г. вместе с другими епископами Украины объявил церковь на Украине автокефальной, причем постановление об этом не было надлежаще обосновано юридическим и каноническим путем.

4. Митрополит Михаил после организации в Киеве комитета “Ж. Ц.” епарх. Съездом “Ж. Ц.” не пошел навстречу своим пасомым, слезно просившим его, как отца и архипастыря прийти к ним на помощь в деле обновления церкви, обнаружив при этом окаменелую холодность сердца, и своим архипастырским авторитетом не оказал надлежащего влияния на духовенство.

5. Митрополит Михаил оставил провинциальное духовенство без всякого попечения в трудные моменты его исторического существования.

6. В целях популяризации себя в приискании средства для поднятия своего авторитета он раз-

вращал духовенство, поощряя без достаточных поводов и оснований земными наградами угодных ему лиц и оставляя без всякой поддержки рядовое духовенство епархии.

7. Митрополит Михаил, приняв в аренду Киевский быв. епархиальный свечной завод в целях снабжения киевских церквей свечами и изыскания средств для удовлетворения нужд епархии – совершенно не удовлетворил ни одной из указанных целей.

8. Митр. Михаил, признав в августе 1922 г. автокефалию церкви на Украине и тем отколовшись от Москвы, в минуты опасности, в целях самосохранения прибег к защите ВЦУ, послав туда письменное ходатайство об оставлении его в Киеве, каковое ходатайство находится в архиве ВЦУ.

9. Признавая ранее ВЦУ, митр. Михаил, получив указ ВЦУ об удалении его на покой, не подчинился решению ВЦУ, высказав при этом принципиальный взгляд на ВЦУ о непризнании его авторитета, назначил свое епархиальное управление, помимо епархиального управления, утвержденного ВЦУ, и рассылал указы с призывом неподчинения последнему, чем вызвал новый раскол в Киевской епархии и на Украине.

10. После отречения патриарха Тихона, пославшего митр. Михаила своим экзархом на Украину, м. Михаил, официально порвавший связь с патриархом Тихоном, не сложил с себя звания экзарха, чем поставил массы верующих в недоумение.

11. В виду этого Съезд постановил: признать увольнение м. Михаила канонически правильным и звание экзарха уничтожить, как отголосок патриаршества.

ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 2189, арк. 222 зв., 223.

№ 4

Протокол № 4 заседания от 16-го февраля 1923 г., г. Киев. Покровский монастырь.

Поется молитва “Днесь благодать Святого Духа”.

Съезд открывается в 1 час дня.

На съезде присутствуют и вновь прибывшие делегаты из Полтавской епархии: иеромонах Сергий и мирянин Верещак.

Доклад прот. Дикарева [о] Всероссийском Поместном Церковном Соборе. Принципы, положенные в основу избирательного закона. В основу

закона положен принцип полноты представительства и равноправности клира и мирян. В этом отношении этот закон много совершеннее закона, действовавшего при выборах на соборе 1917 г.

На собор приглашаются с решающим голосом представители всех православных автокефальных церквей; особо даются места (с решающим голосом) представителям, оторванных от родины и находящихся ныне за границей наших братьев, уг-

нетенных черносотенной кликой Антония Храповицкого и компанией.

В качестве гостей “без права голоса” приглашаются представители всех христианских церквей, что, может быть, даст толчок к дальнейшему развитию идеи восстановления всех церквей и возрождения вновь единой Вселенской Православной церкви. Процентное отношение лиц, приглашаемых на собор по назначению, теперь ниже такового в прежнем законе 1917 года. Поэтому если наши противники, как они уверяют, действительно стоят за идею соборноправности, то они должны теперь же немедленно ни одной минуты принять то Высшее Церковное Управление, которое стремится к осуществлению на деле этой идеи, в противном же случае открыто сказать, что дело тут не в соборноправности и не в ломке догматов (чего никто и делать не собирается), а в каких-то иных скрытых побуждениях.

Доклад принимается к сведению.

Прочитывается самое положение о соборе, которое при этом прилагается.

Прот. Дикарев заявляет, что получено уже соглашение прислать представителей на собор от Константинопольского и Антиохийского патриархов, и можно вполне надеяться, что таковые представители будут присланы и др. патриархами заграничными автокефальными православными церквами.

Прот. Кржишковский вносит предложение о возведении проф. прот. И.И.Филевского в сан протопресвитера за его особенно выдающиеся труды в деле церковно-обновленческого движения.

Предложение съездом единогласно принимается. Поется многолетие новому протопресвитеру проф. Филевскому, который в сердечных выражениях благодарит съезд за оказанную ему честь.

Свящ. Г. Марчевский вносит предложение просить прот. Владимира Коваленко быть викарным еп. Звенигородским, говоря, что это желание не его личное, а всего звенигородского уезда, представителем которого он, Марчевский, является.

Прот. Коваленко говорит, что это дело ЕУ представлять кандидатов во епископы ВУВЦУ.

Мирянин Артюховский и некоторые другие члены съезда заявляют, что следует вопрос о брач-

ных епископах обсудить на съезде принципиально. Прот. Китиченко говорит, что обсуждение этого вопроса напрасно, так как оно ясно выяснено в священ. писании – женатый епископат необходим.

Прот. Шаповалов не соглашается с предыдущим оратором о снятии вопроса о женатом епископате с обсуждения его и добавляет, что необходимо на этом же съезде обсудить и предпринять этот вопрос в положительном смысле, чтобы с готовыми уже постановлениями явиться на предстоящий Всероссийский Поместный Собор, а до собора провести женатый епископат в жизнь на местах, где это возможно.

Прот. Шаповалов заявляет, что белым епископам следовало бы носить не клобуки, а камилавки.

Проф. протопресвитер Филевский делает доклад о холостом быте – конкугинате.

Еп. Павел заявляет, что наша задача состоит не только в том, чтобы белый епископат заменил собой черный монашеский епископат, но и в том, чтобы возвысить идеал семейной жизни в лице епископа. Далее он говорит о замене черных клобук – белыми.

По вопросу о проведении в жизнь белого женатого епископата высказываются прот. Коваленко, прот. Кржишковский, проф. Филевский и еп. Павел, а также вновь прибывший делегат Полтавской епархии иеромонах Сергей.

По данному вопросу предлагается резолюция прот. Письменным следующего содержания:

“Съезд, подтверждая прежнее постановление ВЦУ о желательности проведения в жизнь белого женатого епископата, постановляет: белый женатый епископат признать желательным и возможным в автокефальной православной Украинской церкви, сообразуясь однако с условиями церковной жизни данной епархии”.

Резолюция принимается большинством голосов.

Председатель съезда митр. Тихон объявляет Всеукраинский Церковный Обновленческий Съезд духовенства и мирян г. Киева закрытым.

Поется молитва: “Достойно есть”.

ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 2189, арк. 223зв., 224.

Положение о Всеукраинском Высшем Церковном Управлении.

Общие положения:

1. Высшая церковная власть в пределах Украины, Крыма и Галиции принадлежит ВУВЦУ.

2. Осуществляя принцип автокефалии во внутреннем строе Украинской церкви – ВУВЦУ находится в каноническом общении с ВЦУ Российской Православной церкви (в Москве).

3. ВУВЦУ сносятся с автокефальными православными церквами, инославными объединениями через посредство ВЦУ.

4. ВУВЦУ делегирует на пленум ВЦУ своего представителя.

5. ВЦУ делегирует своего представителя на пленум ВУВЦУ.

Права и обязанности.

6. В пределах Украины, Крыма и Галиции ВУВЦУ пользуется всеми правами Высшего Церковного Управления.

7. В организации предстоящего Всероссийского Поместного собора ВУВЦУ действует вполне самостоятельно.

8. ВУВЦУ назначает и перемещает епископов и уполномоченных и утверждает членов всех епарх. управлений, а равно и распускает те епарх. управления, кои нарушили положение о епарх. управлениях, утвержденное ВУВЦУ.

9. ВУВЦУ наблюдает за деятельностью епарх. управл. через назначенных им уполномоченных.

10. ВЦУ пересматривает в окончательной форме решения епарх. управлений, когда это будет признано необходимым.

11. ВУВЦУ награждает священнослужителей, преподает благословение и одобрение или ограничивает в церковных правах лиц, того заслуживающих.

12. ВУВЦУ заботится о своевременном изготовлении св. мира, хранит его и снабжает им епархиальные управления Украины, Крыма и Галиции.

13. За полмесяца до срока своих полномочий ВУВЦУ созывает Всеукраинский съезд духовенства и мирян, который и избирает новый состав ВУВЦУ.

Организация, состав и права его членов

14. Члены ВУВЦУ избираются Всеукраинским съездом духовенства и мирян сроком на 1 год. Члены ВУВЦУ ответственны перед Всеукраинским съездом и Собором.

15. ВУВЦУ состоит из 15 членов. Председателем его является митр. Киевский и всея Украины.

16. Вопросы принципиального характера решаются ВУВЦУ в полном его составе (пленум), всю же текущую административно-организационную и судебную работу ведет президиум, состоящий из 6 человек, в числе коих: председатель, два заместит., управдел и два члена президиума. Президиум избирается Всеукраинским съездом.

Примечание: В случае выбытия одного из членов ВУВЦУ до следующего Всеукраинского съезда таковой заменяется кандидатом, избранным Пленумом ВУВЦУ.

17. При решении всех вопросов все члены пользуются равными правами, и решения происходят по большинству голосов, при равенстве голосов голос председателя дает перевес.

18. Члены ВУВЦУ, не состоящие в данный момент в президиуме, могут быть уполномоченными ВУВЦУ по епархиям (права и обязанности уполномоченных регламентируются особой инструкцией).

19. Все члены ВУВЦУ по специальному уполномочию его имеют право участия с решающим голосом в заседаниях епарх. управлений, а равно и епарх. съездов.

20. При ВЦУ организуется Предсоборная комиссия, председателем коей назначается президиумом ВУВЦУ. При решении вопросов, касающихся подготовки и организации Поместного собора, он участвует в ВУВЦУ с правом решающего голоса.

21. ВУВЦУ пользуется печатью [с] изображением Доброго Пастыря и своим наименованием.

Средства содержания

22. ВУВЦУ содержится: а) на добровольные пожертвования от церквей и частных лиц; б) на доходы от монастырей, часовен, кои будут переданы в ВУВЦУ; в) на процентные отчисления из епарх. сумм; г) на доходы от издания журнала, устройства лекций, диспутов, концертов и проч.

23. Настоящее положение может быть изменено Всеукраинским съездом духовенства и мирян или Собором.

Настоящее положение выработано членом ВУВЦУ прот. о. Борисом Дикаревым, и принято Всеукраинским Церковно-Обновленческим съездом в г. Киеве 14-го февр. 1923 г.

Председатель съезда Тихон, митр. Киевский и всея Украины

Николай Федотов – архиеп. Харьковский и Ахтырский.

Петр Рождественский – архиеп. Таврический и Симферопольский

Инокентий – епископ Екатеринославский и Новомосковский.

Александр – еп. Радомысльский и Чернобыльский, викарий Киевской епархии.

Павел – еп. Ольгопольский, викарий Подольской епархии.

Александр Мигулин – еп. Черниговский и Нежинский.

Филевский Иван Иванович – проф., протопресвитер Украинской автокефальной православной церкви.

Прот. Б. Дикарев.

Прот. Владимир Шаповалов.

Прот. Петр Письменный.

Мирянин г. Харькова П. Н. Захаржевский.

Проф. Киевской Духовной Академии В. Белюков.

Прот. Сергей Николаевич Кржишковский.

Прот. Дементий Ничай.

Прот. Борис Кротевич.

Прот. Дмитрий Поляков.

Свящ. Гавриил Марчевский.

Свящ. Василий Балановский.

Протодиякон Иван Пустотин.

Священник.

Свящ. Василий Корнич.

Прот. Владимир Дубчук.

Свящ. Матфей Китиченко.

Мирянин Я. А. Артюховский.

Иеромонах Сергей.

С подлинным верно:

Управдел, член президиума ВУВЦУ (подпись)

Скрепил: Секретарь (подпись)

ЦДАВО України, ф. 5, оп. 1, спр. 2189, арк. 224, 224 зв., 225.

Віра Солодова

МУЗЕЙНА СПРАВА В ОДЕСІ ЗА ЧАСІВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1825–1917 рр.)

До найактуальніших завдань сучасного українського суспільства і молоді Української держави належить формування національної історичної пам'яті. Ефективним способом вирішення цього завдання є розширення доступу до накопичених упродовж сторіч величезних духовних багатств, втілених у пам'ятках культури, збирати й зберігати які покликані архівні та музейні установи. Тому сьогодні спостерігається цілком об'єктивний процес зростання ролі музеїв у громадському житті країни.

Сучасне трактування культурологічного значення музею по-новому висвітило такі його аспекти, як відповідальність за збереження та популяризацію культурної спадщини, можливість віддзеркалення історії музейними засобами, взаємовідносини музезнавства з профільними науками. У зв'язку з цим набуває актуальності історичний досвід музейної справи.

Завдання цієї статті полягає в реконструкції процесу виникнення, становлення і розвитку музейної справи в дореволюційній Одесі (1825–1917 рр.). У цей час в Одесі існувало близько 17 музеїв. Вони мали різну відомчу підпорядкованість, яка визначила їхній профіль. Це були археологічні, художні, природничонаукові та галузеві музеї, спільною ознакою яких були науково-просвітницька діяльність і доступність.

Упродовж усього радянського періоду панувала думка, що експозиції всіх дореволюційних музеїв не були історичними й не давали соціального трактування. При їх огляді у відвідувача не могло скластися цілісного синтетичного розуміння історичного розвитку, оскільки сама історична наука була “дворянською і буржуазною”¹.

Проте факти свідчать про інше. Музеї були своєрідною формою наукових установ. Вони розглядалися не тільки як сховище пам'яток, а й як місце наукового оброблення, систематизації матеріалів, зібраних у результаті вивчення краю. Наочність же і доступність систематизованих і виставлених у музеях колекцій сприяли пропаганді знань про край та залучали до роботи з його вивчення аматорів.

Таким чином, основним фактором організації музеїв в Одесі стала потреба у вивченні краю, яка зумовила інтерес до цієї діяльності серед місцевої громадськості, котра взяла активну участь у створенні й роботі наукових товариств і музеїв. Велику роль у цьому відіграв Новоросійський університет, його викладачі. Наголосимо, що створення музеїв в Одесі – явище не ізольоване. Діяльність учених Київського університету сприяла відкриттю в Києві нових музеїв. Подібне відбувалося і в Харкові.

Не можна характеризувати і теорію музейної справи до 1917 р., як таку, що знаходилася в за-

родковому стані². Музейна справа Одеси весь час перебувала в динаміці, торкалося це університетських музеїв або музею Одеського товариства історії та старожитностей. Інакше б не видавалися “Записки ...” товариства, на сторінках яких публікувалися дослідження про його музейне зібрання; каталоги і покажчики музейних зібрань і виставок. Тому закономірним став для музею товариства новий період, що почався в 1890-і рр., пов'язаний з ім'ям професора Новоросійського університету і директора музею Ернеста фон Штерна³. Він був першим творцем науково обґрунтованого розміщення експонатів, створення музейної експозиції за хронологічним принципом, який показує історію від появи людини до середньовіччя. Штерн був автором низки каталогів, що не втратили свого наукового значення досі і служать зразком музеєфікації стародавностей⁴. Його запросили на з'їзд Музейного товариства (1908), що проходив у Франкфурті-на-Майні, як фахівця в області музейної справи⁵.

Не можна переоцінити збиральницьку діяльність одеських музеїв, що накопичили значні фонди, які не втратили свого значення і досі.

Вивчення теми історії музейної справи в Одесі виправдано ще й тим, що вона підкріплена виданнями музеїв, які існували в Одесі у 1820–1910-і рр., а також джерелами, які раніше не вводилися в науковий обіг саме в такому зв'язку. Це документи і матеріали, які зберігаються в Державному архіві Одеської області (ДАОО), Інституті рукопису національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського і Одеському історико-краєзнавчому музеї (ОІКМ).

Історія музейної справи в Одесі бере свій початок з 1825 р., коли в “столиці” Новоросійського краю з'явився Музей старожитностей. Його створення нерозривно пов'язано з ім'ям графа М. С. Воронцова – генерал-губернатора Новоросії (з 1823), адміністративна діяльність якого стосувалася питань, що мають відношення до освіти, науки і культури. Саме йому колишній ад'ютант дюка Рішельє полковник Іван Олексійович Стемпковський – видатний археолог, який першим розпочав систематичне дослідження давньогрецьких міст Північного Причорномор'я, подав “Ділову записку про користь заснування в Новоросійському краї музеїв для зберігання різних старожитностей, які в ньому часто зустрічаються”⁶. Після цього Воронцов підготував для імператора ґрунтовну доповідь з даного питання, в якій писав: “Якби Вашій Імператорській Величності завгодно було удостоїти милостивим схваленням вищевикладеного мною подання для користі наук, то я б по-

турбувався про відшукання яких-небудь залишків від сум по губерніях, мені увіреном, для проведення робіт, потрібних до нових відкриттів стародавностей ...”⁷.

19 червня 1825 р. з'явилося царське розпорядження “про проведення робіт для відшукання стародавностей у Новоросійському краї та про заснування для зберігання винятковостей музеїв в Одесі та Керчі”. Директором музеїв було призначено статського радника, археолога І. П. Бларамберга. Відкриття музею в Одесі відбулося 9 серпня 1825 р.⁸

І. П. Бларамберг був дійсним членом імператорського Московського товариства історії і старожитностей, а також членом-кореспондентом Королівської академії наук у Берліні і Королівсько-Азіатського товариства в Лондоні⁹. Він володів значною колекцією старовинних монет, посуду, написів, книг. У 1817 р. Бларамберг пожертвував для Мінц-кабінету, тільки що створеного Рішельєвського ліцею в Одесі, 700 монет зі свого зібрання¹⁰. Його колекція нумізматики стала основою для розгортання Міського музею старожитностей. Одна її частина була ним подарована, а інша – придбана для музею “за тисячу червоних з прибутків міста в 1826 р.”. Посередником у цій справі виступив М. С. Воронцов, який звернувся до імператора Миколи I дозволити саме з такою метою витратити міські гроші. Найвищий дозвіл незабаром було отримано¹¹.

М. С. Воронцов надавав особливу увагу створеному музею. У вересні 1825 р. ним було розіслано адміністративним особам краю розпорядження про те, “що в Одесі відкрито музей і він повинен зберігати в себе всі старожитності, відшукані в Херсонській губернії, в Бессарабії і на о. Тендрі”¹².

Одеський міський музей проіснував самостійно 33 роки. Спочатку він розміщувався в невеликій ротонді Бларамбергової садиби¹³, у 1831 р. перемістився в будівлю на Приморському бульварі. В 1858 р. Міський музей увійшов до складу музею Одеського товариства історії і старожитностей.

Створення в 1839 р. Одеського товариства історії і старожитностей стало знаменною подією в розвитку історичної науки Півдня Російської імперії. Біля його витоків стояли такі видні діячі науки, культури, громадського і політичного життя, як Д. І. Княжевич, І. О. Стемпковський, М. С. Воронцов, М. Н. Мурзакевич, М. І. Надеждін, О. І. Левшин та ін. Товариство виникло не випадково. Вигідне розташування Одеси, що знаходилася в межах колишньої давньогрецької цивілізації, насичена історія і археологічні пам'ятники

краю, які займали гідне місце в світовій історії і культурі, цікавили як вітчизняних дослідників, так і європейців і примушували їх звертатися до історичного минулого Північного Причорномор'я¹⁴. Мету товариства було визначено Статутом: “всебічне вивчення історії та археології взагалі, а переважно Південної Росії, тобто Новоросійського краю, Бессарабії, Криму та Східного берега Чорного моря”¹⁵. Під всебічним вивченням малися на увазі облік та охорона пам'яток історії і культури, їхнє дослідження і опис, що було часто можливе тільки в польових умовах, під час проведення розкопок. Важливим напрямом були публікації результатів досліджень у спеціальних працях, “Записках...”, які після надання в 1872 р. товариству звання “Імператорського” (з призначенням престолонаслідника, майбутнього Олександра II його “найяснішим покровителем”)¹⁶, стали називатися – “Записки Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей”. Матеріали та статті, опубліковані в 33 томах “Записок” дотепер становлять інтерес не тільки для вивчення діяльності товариства, історіографії досліджень, вони часто є єдиним джерелом для відтворення багатьох історичних подій і пам'яток матеріальної культури. Впродовж XIX – початку XX ст. видавнича діяльність товариства (окрім “Записок...”, видавалися каталоги, покажчики, путівники) сприяла встановленню наукових зв'язків не тільки в межах Росії, а й з Західною Європою¹⁷.

Дійсними членами товариства обиралися особи, які присвятили свої праці “якій-небудь частині наук історії і старожитностей” (археології, епіграфії, нумізматиці, геральдиці, архівознавству, історичній географії, статистиці і т. д.), а також “відомі своєю корисною діяльністю любителі і збирачі старожитностей, які сприяють досягненню цілей товариства”¹⁸. Членами товариства були вчені, просто освічені люди, що захопилися можливістю пошуку і безпосереднього дослідження пам'яток матеріальної культури минулого. Всі старожитності, згідно з царським указом (1847), знайдені на місці Херсонеса, Пантікапея, Ольвії, Тіри тощо, і які не надійшли в Санкт-Петербурзькі сховища Ермітажу, передавалися в музеї товариства¹⁹. Крім Одеського музею, було засновано Феодосійський музей старожитностей (1850), Аккерманську і Судакську фортеці (1865), Мелек-Чесменський курган²⁰.

Про діяльність перших археологічних музеїв Одеси є багато публікацій. Колекції Музею Одеського товариства історії і старожитностей завжди привертала увагу дослідників, і не випадково, до 1917 р. за своїми унікальними археологічними зіб-

раннями він вважався другим після Ермітажу. Але разом з тим існують неточності, на яких хотілося б зупинитися.

Колекції Музею Одеського товариства історії і старожитностей завжди привертала увагу дослідників, і до 1917 р. за своїми унікальними археологічними зібраннями він вважався другим після Ермітажу. Про ці колекції, як і про діяльність перших археологічних музеїв Одеси опубліковано багато праць. Однак в них наявні неточності, на яких хотілося б зупинитися.

Найістотніша з них пов'язана з роком відкриття музею Одеського товариства історії і старожитностей. Одні автори вважають, що музей було відкрито 1839 р.²¹, а інші – 1843 р.²²

Відкриттю будь-якої установи, у тому числі і музею, завжди передують організаційні заходи. Між датою її заснування і відкриттям може минути декілька років. С. С. Дложевський пише, що музей товариства відкрито 1 січня 1843 р., а М. С. Синіцин і С. А. Булатович вказують на те, що 1843 р. при товаристві організовано музей і лише.

Першим цю розбіжність помітив А. М. Разгон в своєму дослідженні про археологічні музеї Росії. Проте навіть після його публікації 1960 р. деякі автори продовжують захищати неправильну точку зору. Хоча існує праця Е. І. Діаманта про перше приміщення Одеського товариства історії і старожитностей, в якій написано, що в 1842 р. міська влада передала арочну галерею для розміщення служб товариства і музею²³. Згідно з документами архіву²⁴ виникнення музею відноситься до 1839 р., це ж підтверджує і стаття в “Новоросійському календарі на 1851 рік”, в якій вказано, що “заснування музею сучасна заснуванню Товариства, яке отримало початок в 25 день березня 1839 року”²⁵. Тому має рацію С. С. Дложевській, що відкриття музею Одеського товариства історії і старожитностей відбулося 1 січня 1843 р.

Інша неточність є тільки в одного автора, але її не можна вважати друкарською помилкою, оскільки її повторено двічі в тексті його статті²⁶. Йдеться про час, з якого почалася передача в музей товариства археологічних пам'яток, знайдених у Новоросійському краї. За даними М. С. Синіцина, це стало відбуватися з 1849 р. Наявні документальні матеріали і твори ряду авторів відкривають можливість уточнити, що передача археологічних пам'яток до музею почалася з 1847 р.²⁷

Істотною неточністю є перебільшення віку Одеського археологічного музею на 14 років. З'явилося воно в 1925 р., зі статті Г. Цомакіона “До сторіччя Одеського і Керченського археологічних музеїв” у “Віснику Одеської комісії краєзнавства при

Українській академії наук”²⁸. Наступного року видано статтю М. Ф. Болтенко²⁹, в якій написано, що “31 липня 1925 р. виповнилося 100 років з дня заснування в Одесі Миського музею старожитностей, перейменованого потім у Державний історико-археологічний музей”.

Нова дата стала переходити з однієї публікації в іншу з 1950-х рр. Наприклад, у путівнику по музею, виданому в 1959 р., написано, що “Одеський державний археологічний музей, заснований в серпні 1825 р., розміщується в спеціально побудованій для нього (в 1883 р. за проектом архітектора Гонсіоровського) будівлі, яка знаходиться в найживописнішій частині міста”³⁰. В 1975 р. Одеський археологічний музей наголошував на 150 роках з дня свого заснування. До цієї дати приурочили ювілейну конференцію і випустили путівник по музею³¹. В передмові до останнього написано: “Одеський археологічний музей АН УРСР – один з найстаріших в країні – був заснований ще в 1825 г.”

На цю дату можна натрапити і в тезах доповідей конференції, присвяченій 150-річчю Одеського товариства історії і старожитностей. Наприклад, з таким формулюванням: “... в 1825 р. в Одесі з ініціативи любителів археології і стародавньої історії І. П. Бларамберга, О. І. Левшина, І. О. Стемковського та інших, а також при підтримці генерал-губернатора Новоросії та Бессарабії М. С. Воронцова був створений Одеський археологічний музей...”³². Ця неправильна дата перейшла і в одне з останніх видань музею³³.

Дата заснування 1825 р. може відноситися дійсно до одного з найстаріших музеїв у нашій країні, – Одеського міського музею старожитностей, що проіснував 33 роки з 1825 по 1858 р. Його фонди були передані в музей Одеського товариства історії і старожитностей. Але це не дає підстави для збільшення віку музею товариства. Для порівняння можна звернутися до інших музейних зібрань, які зазнавали реорганізацій у різний час, наприклад, до колекцій Одеського історико-краснознавчого музею, створеного в 1955 р. згідно з наказом Міністерства культури УРСР. Фонди цього музею були частково поповнені колишніми зібраннями музею “Степова Україна” (1925), музею вишуканих мистецтв Новоросійського університету (1865) та музею Одеського товариства історії та старожитностей (1839). Але це не дає право історико-краснознавчому музею збільшувати свій вік, оскільки існує документ, що визначив його – це наказ Міністерства культури. Тому вік Археологічного музею треба обчислювати, виходячи з дати створення музею або його відкриття, тобто

1839 або 1843 рр. Необхідно наголошувати на двох цих датах, проводячи конференції, видаючи каталоги і наукові праці.

Археологічний музей – один із всесвітньо відомих музеїв країни, славиться своїми зібраннями, які вивчало вже не одне покоління дослідників. Але так склалося, що увагу дослідників привертати археологічні колекції музею, тоді як унікальні його документальні зібрання залишалися поза нею. Окрім досліджень XIX – початку XX ст., опублікованих в “Записках...” товариства, ця проблема більше не порушувалася. У 30 томах “Записок Одеського товариства історії і старожитностей” опубліковано 991 статтю, з них тільки 89 стосувалися опису старовинних рукописів і документів, що зберігалися в музеї або бібліотеці товариства³⁴.

Музейна справа в Одесі не обмежилася появою трьох музеїв: двох археологічних і одного нумізматики (Мінц-кабінет Рішельєвського лицю).

У першій половині XIX ст., особливо в 20–40-х рр., підвищений інтерес до економіки сільського господарства привів до виникнення в Російській імперії низки сільськогосподарських товариств – Московського, Казанського, Ярославського. В Одесі у 1828 р., з ініціативи графа М. С. Воронцова, засновано товариство сільського господарства Південної Росії. Воно сприяло розвитку в краю рільництва, лісівництва, виноградарства і садівництва.

Правилами проведення сільськогосподарської виставки 1842 р. було визначено, що після закінчення змагань, плуги-переможці будуть виставлені в музеї для огляду протягом 15 днів для того, щоб кожний охочий міг їх побачити, а при необхідності зняти з них моделі³⁵. Цей факт можна розглядати і як визначення призначення музею – пропаганда вдосконалених сільськогосподарських знарядь і машин та поширення сільськогосподарських знань.

Ідея створення музею землеробських знарядь виникла в 1832 р. Її висунув секретар товариства П. Т. Морозов³⁶. На поповнення музею спеціальні кошти не передбачалися, і воно відбувалося стихійно. Багато експонатів находили в дар. У 1841 р. музеєм став завідувати дійсний член товариства сільського господарства Південної Росії М. О. Райко. Кількість сільськогосподарських знарядь, що надходили до музею, значно зросла. Райко запропонував виставити їх “біля біржі за колонадою проги бульвару”³⁷. Проте цього не сталося, оскільки саме там вже намітили розмістити музей Одеського товариства історії і старожитностей.

У 1848 р. за пропозицією віце-президента товариства сільського господарства Південної Росії

Є. Ф. Гана вирішено займатися підбором для музею моделей сільськогосподарських знарядь, для цих цілей було виділено 150 крб. У 1850 р. в будівлі товариства, яка розташовувалась у центрі Одеси в Миському саду, було виділено приміщення для музею. Вплив музею на розповсюдження вдосконалених знарядь зріс. На поповнення його фондаций стали виділяти 400 крб сріблом щорічно³⁸. Сільські господарі почали замовляти зразки, крім того, вони могли брати знаряддя на строк до 6-ти тижнів для тимчасового випробування в своїх господарствах. Зусиллями членів товариства в музеї сформувалася досить повна колекція сільськогосподарських знарядь.

Але розвиток землеробства в Новоросійському краю з його благодатним ґрунтом і кліматом вимагав більш досконалих сільськогосподарських знарядь. Віце-президент товариства сільського господарства Південної Росії граф М. Д. Толстой звернувся до відомої англійської фірми в Лінкольні “Клейтон, Шуттлворт і К^о” (Clayton, Shuttleworth & Co.) з пропозицією про відкриття в Одесі складу виготовлених на заводах фірми сільськогосподарських машин. Фірма вибрала своїм генеральним агентом у Південній Росії торговий будинок “С. Фендеріх і К^о”. Склад-магазин збудовано при будинку товариства в Миському саду (1860)³⁹. Тоді ж товариство продало йому всі свої знаряддя, виконані в натуральну величину⁴⁰. Цей рік можна вважати роком закриття музею.

Тим часом, попит на машини в Новоросії та Бессарабії швидко зростав, але вартість англійської техніки була високою. Тому торговий будинок “С. Фендеріх і К^о” створив в Одесі фірму під назвою “Белліно-Фендеріх”, яка почала власне виробництво землеробських знарядь за англійськими зразками, вносячи деякі зміни в їхню конструкцію, з урахуванням місцевих умов і досвіду сільських господарів. Ціни стали нижчими, попит збільшився. Збільшилися і доходи фірми. Не було вже потреби в рекламі через магазин при товаристві сільського господарства Південної Росії, і в 1867 р. фірма відмовилася від магазину. Проте це не призвело до відродження музею. Зразки сільськогосподарської техніки, що залишилися, товариство передало Новоросійському університету для його дослідного хутора⁴¹.

Питання про відродження музею сільськогосподарського профілю порушувалося неодноразово. Наприклад, в Одесі з 8 вересня по 1 жовтня в 1884 р. відбувалася виставка виробів сільськогосподарської, заводської і сільської промисловості Південної Росії. Її організувало Товариство сільського господарства Південної Росії. Члени това-

риства, підводячи її підсумки, висловили думку, що така виставка могла б “покласти початок сільськогосподарському і фабричному музею”, який принесе користь краю⁴²....

Наприкінці 80-х рр. XIX ст. при Одеському відділі Російського товариства садівництва існував ще один невеликий музей. Головою Відділу був Г. Г. Маразлі – одеський міський голова. Він на свій кошт утримував музей і поповнював його фонди. 1888 р. ним була придбана колекція (672 зразки) “моделей плодів з пап’є-маше роботи Дюрфеля”⁴³.

До кінця 60-х рр. XIX ст. значення Одеси як великого наукового центру Півдня Російської імперії зросло у зв’язку зі створенням Новоросійського університету. Всі учбово-допоміжні кабінети, що існували в ліцеї, перейшли у ведення університету. Кабінети вищих навчальних закладів Російської імперії були прообразом університетських музеїв. Тому їх слід розглянути як складову частину розвитку музейної справи в Одесі.

У мінералогічний кабінет університету з ліцею перейшло 6764 мінерали. В 1872 р. із нього виділилися геологічний і палеонтологічний кабінети. Його колекцію склали 318 різних скам’янілостей і зразків гірських порід. Із пожертвувань завжди виділяли кістки мастодонта, передані в дар у 1869 р. С. Ю. Вітте, коли він, будучи студентом, виконав заповіт “своєї бабці пані Фадєєвої”⁴⁴.

Унікальним був і ботанічний кабінет. Ще в ліцеї він складався з двох частин: “гербарію, розташованого за системою Жюсьє і Бартлінга” (6018 експ.) і гербарію місцевої флори (7000 експ.). До 1889 р. колекція кабінету досягла 21675 експонатів.

Від Рішельєвського ліцею університет прийняв кабінет по природній історії. Дещо пізніше відбулося його розділення на зоотомічний, фізіологічний і зоологічний кабінети. Останній з них відзначався найбільшою колекцією чучел і препаратів в спирті – 8739 найменувань.

У 1910 р. правління Новоросійського університету надало Одеському обласному ґрунтовому музею приміщення в будівлі студентського гуртожитку по Інститутській вулиці⁴⁵. Початок музею поклали колекції з ґрунтознавства, зібрані в 1906–1908 рр. персоналом агрономічної лабораторії університету. В його експозиції були представлені зразки ґрунтів повітів Херсонської, Таврійської, Бессарабської, Подільської, Волинської губерній, а також Ростовського, Сальського і Армавірського округів Донської області. Завдяки колекціям і експедиціям, що проводились та фінансувались земствами, вдалося скласти карти опадів і ґрунтові карти півдня України.

З'явившись із лабораторії, колекції якої мали спочатку значення навчальних посібників для демонстрації на лекціях з ґрунтознавства в університеті і на Одеських вищих жіночих курсах, музей зберіг своє освітнє призначення. Його відвідували учні сільськогосподарських шкіл і середніх учбових закладів краю, селяни, агрономи, землевласники. Вони одержували необхідні відомості з основ ґрунтознавства і кліматології краю.

У 1912 р. у музею виникли труднощі. Подорожі з метою збору матеріалів, утримання музейних приміщень і штату співробітників (консерватор і служитель) вимагали стабільного фінансування. Новоросійський університет не міг цього забезпечити. Разові пожертвування для нього з боку Земського банку Херсонської губернії, Бессарабських губернських земських зборів і Ради товариства сільського господарства Південної Росії не могли поліпшити становище, що виникло.

Незважаючи на нетривале існування, ґрунтовий музей був корисним у справі правильної організації поширення агрономічних знань і в проведенні ґрунтових досліджень у губерніях південного регіону.

Навчально-виховними установами Новоросійського університету, які відносились до його історико-філологічного факультету, були Музей вишуканих мистецтв і Мінц-кабінет. Мінц-кабінет існував при Рішельєвському лиціє з самого його заснування (1817), на момент переходу в університет його колекція нумізматики налічувала 1720 одиниць зберігання. Це – монети, медалі, жетони із золота, срібла і бронзи, на 1 січня 1889 р. їх кількість становила вже 5838 одиниць⁴⁶.

Створенням університетського Музею вишуканих мистецтв займався професор Ф. А. Струве, який читав курс грецької філології і займав кафедру теорії й історії мистецтв⁴⁷. При ньому було придбано велику колекцію гіпсових копій з пам'яток класичної скульптури. Завдяки його посередництву великий мориніст І. К. Айвазовський написав спеціально для Новоросійського університету картину "Пушкін на березі моря" (1867)⁴⁸. У 1870 р. кафедру і музей очолив учений і фахівець з теорії й історії мистецтв – Н. П. Кондаков. Під його керівництвом для Музею вишуканих мистецтв придбано твори з історії мистецтв і колекція теракоти.

Поповнення музейних фондів відбувалося, в основному, за рахунок дарувальників. Професор зоології І. А. Маркузен подарував музею (1869) 5 картин західноєвропейської школи, згідно з заповітом надвірного радника І. А. Самсонова йому передано 61 картину. Ці надходження заклали ос-

нову для зібрань живопису, тому при музеї з часом з'явилася невелика картинна галерея⁴⁹. Кількість живописних творів увесь час збільшувалося. В 1920-х рр. в музеї було 449 картин і малюнків⁵⁰. Серед них виділялися не тільки твори І. К. Айвазовського, але й І. І. Шишкіна, М. К. Клодта, К. А. Сомова та ін.

Із предметів декоративно-прикладного мистецтва привертала увагу кавовий сервіз із золотим покриттям роботи майстрів знаменитої Севрської мануфактури (Франція)⁵¹. Його замовив Рішельє ще до заснування лицію в 1817 р. На чашках, кавнику, молочнику – фасадні зображення будинку Рішельєвського лицію, узяті з нездійсненого проекту петербурзького архітектора О. Монферрана. Сервіз надійшов у музей від викладача херсонської гімназії С. І. Білого.

Наявність добре обладнаної фотолабораторії відкрила можливість мати підбірки фотографій і діапозитивів. У 1919 р. в музей надійшло декілька особистих бібліотек, що належали одеським колекціонерам. Одеський бібліограф В. С. Фельдман вважає, що в тогочасних умовах власники бібліотек, передаючи свої книжні зібрання в університетський музей, тим самим рятували їх від загибелі⁵². Так в університетських музейних зібраннях опинилися книги банкірів Ашкеназі (433 назви), почесного мирового судді К. М. Севастопуло (204 назви), інженера В. К. Розена (126 назв), голови одеського відділення Російського технічного товариства М. В. Брайкевича (400 назв), професорів Н. П. Кондакова (53 назви) та І. А. Линниченка (229 назв)⁵³.

У 1921 р. Новоросійський університет перетворено в Інститут народної освіти (ІНО) і музей перейшов у його відання. Але інституту музей виявився непотрібним. За розпорядженням Головного комітету професійної освіти Наркомпросу УРСР від 10 лютого 1923 р. фонди музею передано Одеському інституту образотворчих мистецтв⁵⁴. У 1924 р. в Одеський державний історико-археологічний музей із колишніх університетських зібрань надійшли предмети археологічних знахідок 1884, 1904–1913 рр. Вони передавалися разом з обладнанням, тому їх відразу виставили в експозиції. Фонди Археологічного музею поповнилися також колекціями нумізматики, кераміки та книгами з історії античної культури і художньої промисловості – близько 4000 томів⁵⁵. Твори живопису і графіки опинилися в зібраннях Художнього музею.

Художній музей (перша назва – Одеський міський музей вишуканих мистецтв) відкрито 24 жовтня 1899 р. за ініціативою Одеського товариства вишуканих мистецтв. Завдання товариства,

заснованого в 1865 р., зводилися до “утвердження і розвитку художнього смаку в усіх верствах суспільства, заохочення всіх галузей художньої діяльності і розширення як чисто художньої, так і художньо-промислової освіти”⁵⁶, а також до створення картинної галереї. Про це на відкритті музею нагадав тим, хто зібрався професор О. А. Павловський: “Сьогодні ми відкриваємо міський музей вишуканих мистецтв, створений товариством, який складається переважно з художніх творів, зібраних за 35 років його існування. Здавалося б, дуже довгий термін для здійснення наміченої мети, але насправді і для відкриття цього скромного музею треба було докласти багато енергії і праці. Кошти товариства за весь час його існування були вкрай скромні, і їх ледве вистачало на серйозну організацію художньо-педагогічної справи, на підтримку заснованої товариством малювальної школи, яка завоювала собі почесну популярність у Росії. Проте ці головні турботи ніколи не замінювали думки і про створення музею. І сьогодні товариство відзначає своє велике свято, своє торжество, оскільки йому все-таки вдалося здійснити свою давню мрію – дати одеситам середніх достатків, які не мають нагоди отримати художній розвиток у поїздках по Західній Європі і в столицях, можливість повсякчас бачити художні твори у себе в Одесі”⁵⁷.

Музей відкрився в будинку, подарованому місту одеським міським головою і меценатом Г. Г. Маразлі. До 1 січня 1900 р. музейна колекція налічувала 166 експонатів⁵⁸. Головну цінність її становив живопис. Значна частина зібрань товариства вишуканих мистецтв була сформована завдяки витворам, присланих Петербурзькою Академією мистецтв, тому природно, що академічні роботи стали ядром всієї колекції Одеського художнього музею.

Музей перебував у віданні Одеського товариства вишуканих мистецтв, на підставі угоди, укладеної при його створенні Радою товариства з Міським громадським управлінням. Безпосереднє завідування музеєм покладалося на музейну комісію, обрану Радою товариства в складі: професора О. А. Павловського, художників К. К. Костанді, П. О. Нілуса, О. А. Попова, Б. В. Едуардса. Секретарем комісії та хранителем музею був В. П. Куровський. Судячи із звітів музею за 1909–1912 рр., в середньому він був відкритий “для безкоштовних відвідин публіки” 185 днів на рік, а музейну експозицію щорічно оглядали 2207 чоловік⁵⁹.

Кошти на утримання музею виділялися з двох джерел. Перше – асигнування Одеського міського громадського управління, що давало можливість прибирання і опалювання приміщень, а також “ут-

римувати швейцара і служителя”⁶⁰. Другим джерелом, менш значним, були прибутки від надання приміщень музею для виставок товариству південно-російських художників, товариству пересувних художніх виставок і журналу “Світ мистецтва”.

Виставки товариства південноросійських художників у приміщенні Музею вишуканих мистецтв стали щорічно проводитися з 29 вересня 1901 р.⁶¹ Винятком був 1914 р., коли художники організували добродійну виставку-лотерею на користь жертв війни в іншій будівлі. В 1916 р. XXVI періодичну виставку товариства південноросійських художників влаштовано в приміщенні Англійського клубу⁶².

Створення і діяльність Міського музею вишуканих мистецтв мало величезне значення. Він “був, поза сумнівом, одним з вельми нечисленних у провінційній Росії загальнодоступних розсадників розвитку любові до мистецтва і його розуміння”⁶³.

Водночас, у провінційного Одеського музею було те, що його вигідно відрізняло від інших подібних музеїв. Зародження його колекції прямо пов'язано з художнім середовищем, властивим тільки цьому місту. Саме в Одесі з'явилося в 1890 р. товариство південноросійських художників – найбільше художнє об'єднання на території України кінця XIX – початку XX ст.⁶⁴.

Демократичне мистецтво членів Товариства пересувних художніх виставок (з 1870) розвивалося паралельно з офіційним напрямом в живопису, очолюваного в цей період Петербурзькою академією мистецтв. Остання, на протипагу передвижникам, не тільки стала організовувати свої виставки за адресами передвижників, але і поповнювати своїми творами музеї, де вони вже з'явилися. Так, Херсонський музей у 1911–1912 рр. одержав 19 картин, Миколаївський музей у 1913–1914 рр. – 33 картини⁶⁵, Одеський міський музей вишуканих мистецтв у 1909 р. – 16 картин⁶⁶. Тому сталося так, що в одній будівлі уживалися високі за технічною майстерністю твори академістів, живе мистецтво передвижників і твори представників товариства південноросійських художників – П. Нілуса, Є. Буковецького, К. Костанді, М. Кузнецова, О. Попова та інших, збагачені сонячним колоритом та насичені світлом, що йшло від самої природи.

Одна з функцій музею полягала ще й в тому, що він надавав свої багатства для користування молодим художникам, здебільшого учням Художнього училища, які копіювали музейні картини.

Серед провінційних художніх музеїв царської Росії 1900-х рр., за відгуком художника О. П. Соколова, спеціально відрядженого Академією мис-

тецтв для ознайомлення з установами подібного роду, були два добротні музеї – Радщевський музей у Саратові і Міський музей вишуканих мистецтв в Одесі⁶⁷.

Наприкінці XIX – початку XX ст. в Одесі створено декілька приватних музеїв, що обумовлювалося наявністю ряду колекцій, досить значних за художнім рівнем – від зразків античної скульптури до творів живопису. Всі вони розміщувалися в спеціально збудованих їхніми власниками будівлях. Найбільшим з таких музеїв вважалася Картинна галерея О. П. Руссова, відкрита в 1905 р. До її складу входило понад 800 творів російських і українських художників⁶⁸. На думку власника, галерея мала служити наочною школою рідного мистецтва в його кращих зразках для художників-початківців. Один із залів був відведено під Музей рідкостей і вишуканих витворів. Там знаходилися великі колекції російських історичних медалей, цінних табакерок, мініатюр, виробів із слонової кістки, старовинних годинників, порцеляни, зброї та срібла⁶⁹. Галерея проіснувала до 1917 р., деякі з витворів цих зібрань знаходяться в колекції Одеського художнього музею⁷⁰.

У 1899 р. з'явилася Картинна галерея графа М. М. Толстого. Колекція Толстих збиралася трьома поколіннями і складалася з творів російського і західноєвропейського мистецтва.

У 1900 р. відкрито Картинну галерею академіка живопису, одеського художника М. Д. Кузнецова. У це зібрання входили твори вітчизняних художників І. Рєпіна, В. Серова, І. Крамського, В. Васнецова, І. Похітонова, а також твори французьких художників салону Марсового поля, норвезьких і англійських художників Ж. Александера, Л. Деламо, Ш. Когте, Г. Латуша, Ф. Таулова і багатьох інших. У 1920 р. М. Д. Кузнецов емігрував до Югославії. Його галерея відіграла помітну роль в орієнтації творчих уподобань одеських живописців. Деякі з них наголошували, що на їх творчість вплинула колекція праць французьких майстрів⁷¹.

Картинні галереї графа М. М. Толстого і художника М. Д. Кузнецова були доступними обмеженому колу осіб, які одержали дозвіл від їхніх власників. У цьому плані відрізнялася Картинна галерея Руссова, відкрита для публіки в усі недільні і святкові дні, а його Музей рідкостей і вишуканих творів приймав відвідувачів в “особливо призначені” дні.

Міський голова Г. Г. Маразлі подарував Одесі будівлю палацового типу, в якій розмістився не тільки Музей вишуканих мистецтв, а й Міський педагогічний музей. Відкриття останнього відбулося 22 грудня 1898 р.⁷² Він був прекрасною прак-

тичною школою для викладацького персоналу народних шкіл і початкових училищ. У музеї був спеціальний відділ з матеріалами, які стосувалися професійних класів не тільки Одеси, а й всієї Херсонської губернії. Такі класи наприкінці XIX ст. стали відкриватися при початкових училищах з метою дати можливість учням, які їх закінчили, мати заробіток по обраному ними ремеслу. Відкриття такого музею було цілком закономірним для Одеси, оскільки Одеський навчальний округ був на третьому місці, за кількістю училищ з ремісничими класами після Московського і Санкт-Петербурзького округів⁷³. При музеї в 1902 р. утворено бібліотеку для вчителів (3000 томів) і зразкову шкільну учнівську бібліотеку (1000 томів)⁷⁴.

У музеї зберігалася колекція всіляких навчальних посібників, зокрема зразків ручної праці по дереву, які були виготовлені керівником курсів ручної праці Є. П. Печерпом і учнями Херсонського міського п'ятикласного училища. Бджоляр-учитель Ф. А. Крюков виготовив вітрину із спеціальним приладдям і продуктами раціонального бджільництва. Серед навчальних приладів були моделі різноманітних систем шкільних лав, дошок тощо.

У 1909 р. за розпорядженням Міської управи в Педагогічний музей з Міського музею вишуканих мистецтв передано колекцію кустарних виробів, дарованих місту японським урядом⁷⁵. Управа віддала таке розпорядження тому, що Педагогічний музей перебував у віданні та на утриманні Міського громадського управління. На міський кошт купувалися навчальні посібники для музею, проводилися ремонтні роботи. Музей був відкритий щодня (крім свят) протягом двох годин і доступний для всіх.

З 1913 р. в Одесі почав видаватися журнал “Шкільні екскурсії і шкільний музей” під редакцією О. Ф. Грекулова. Журнал призначався для вчителів, які цікавилися заснуванням шкільного музею і проведенням екскурсій. На сторінках журналу давався опис екскурсій⁷⁶ учнів під час канікул. Надавалася особлива увага геологічному, ботанічному і зоологічному напрямку їх, причому подавався він у популярній формі, стосовно до уроків або бесід. Один з розділів журналу розповідав про ручну працю, як метод викладання на уроках і екскурсіях. Описувалися різні роботи: малювання, ліплення, оброблення городу і саду. Популярністю серед учителів користувався опис шкільного природно-історичного музею за системою, розробленою О. Маніним⁷⁷.

Музей продовжив свою діяльність і в 1920-х рр., як Міський центральний педагогічний музей. Він перебував у віданні губполітпросвіти, тому зберіг

і основний напрям своєї діяльності – науково-педагогічний⁷⁸.

Поширенням природно-історичних знань в школах, громадських установах і серед приватних осіб, використовуючи метод наочного навчання, займався Пересувний музей навчальних і наочних посібників. Його створено 11 серпня 1904 р. одеським відділенням імператорського Російського технічного товариства⁷⁹. Для створення цього музею було організовано комісію, що займалася збором матеріалів. З цією метою робилися запити в Гірничий інститут з проханням прислати колекції мінералів у Харківське землеробське училище (про передачу колекції з ботаніки і зоології), на чавуноливарний машинобудівний завод Ельворті (Єлизаветград) (про моделі землеробських знарядь), в Одеську школу садівництва (про зразки садових знарядь, колекції насіння, городні рослини і квіти), Уральське товариство любителів природознавства (Катеринбург) (про макет залізниці і 130 мінералів)⁸⁰.

Відкриття музею відбулося в 1905 р. Характер його експозиції відрізнявся від звичних музеїв. У ньому знаходилися колекції зразків приладів і препаратів з різних галузей знань, технічних, промислових і кустарних виробництв, мистецтв та ін. Він називався “пересувний”, що означало рух матеріалів, якими володів. Музейну цінність становили наочні навчальні посібники, засоби з виготовлення посібників і бібліотека.

Музей був своєрідним центральним складом навчальних посібників для даного регіону (Одеса і повіт), з якого вони видавалися в тимчасове користування. Музей безкоштовно обслуговував народні школи, вечірні, недільні і суботні курси для робітників, решту навчальних закладів – за гроші. Міські училища платили 6 крб. на рік, середні учбові заклади – 20 крб., приватні особи – 10 крб. Постійні відвідувачі мали абонементні квитки на право користування колекціями Пересувного музею⁸¹. Останній працював увечері протягом всього навчального року – з 1 вересня по 1 червня.

При музеї було влаштовано майстерні⁸² для виготовлення наочних посібників. Фізико-механічна майстерня приймала замовлення на виготовлення всіляких фізичних приладів, устаткування для лабораторій і наукових кабінетів. У зоологічній майстерні вироблялися макроскопічні і мікроскопічні препарати із зоології та інших галузей природознавства. В діапозитивній майстерні виготовляли чорно-білі і кольорові діапозитиви. Ціни на прилади, які вироблялись у фізико-механічній майстерні, були нижчими на 25–140%, ніж в інших фірмах. Наприклад, “демонстративний гальвано-

метр”, виготовлений у ній, коштував 15 крб., тоді як в інших фірмах – 25 крб.; “станції телеграфу Морзе” з майстерні коштували – 35 крб., а в інших фірмах – 60 крб.⁸³.

Посібники групували по відділах хімії, фізики, географії, технології, мінералогії, кристалології, ботаніки, зоології, анатомії, історії. Музей допомагав в організації аналогічних музеїв в інших повітах. Наприклад, у фондах Одеського історико-краснавчального музею зберігається лист Єлизаветградської повітової земської управи (1911) з проханням про допомогу в організації Пересувного музею наочних посібників в Єлизаветграді⁸⁴.

Тривалий час Пересувним музеєм завідував М. І. Ржепішевській. Його обирали загальними зборами Одеського відділення імператорського Російського технічного товариства.

Кошти Музею склалися з платні, одержуваної за користування посібниками приватними навчальними закладами і приватними особами, з прибутків від продажу посібників, що виготовлялися в майстернях музею або що приймалися на комісію, з субсидій різних казенних і громадських установ, пожертвувань приватних осіб і зборів з добродійних вечорів, влаштовуваних на користь освітніх установ одеського відділення імператорського Російського технічного товариства⁸⁵.

31 серпня 1920 р. Одеський губернський ревком прийняв постанову про ліквідацію колишнього Російського технічного товариства. Всі його відділи із секціями розподілили між різними відомствами. Раднаргоспу з хімії відділом дісталися майстерні, а губнаросвіті з відділом профтехнаросвіти – бібліотека, фільмотека, кінозал і музей⁸⁶.

Після 1917 р. реорганізовано й музей Одеської міської публічної бібліотеки, відомий як “Зал імені графа М. М. Толстого”, названий так на честь головного опікуна бібліотеки. Він з'явився ще в 1907 р., коли бібліотека святкувала своє новосілля в спеціально збудованій для неї будівлі, і призначався “для зберігання різного роду картин, видів, портретів, які, головним чином, мають відношення до історії Новоросійського краю взагалі і зокрема – до історії Одеси”⁸⁷.

У 1908 р. музейна експозиція бібліотеки складалася з гравюр і фотографій, на яких було зображено вулиці, будівлі центральної частини міста. Сюжетні літографії відображали історію розвитку театральної справи і бомбардування Одеси кораблями англо-французької ескадри в квітні 1854 р. Серед портретів виділялися зображення М. С. Воронцова, А. І. Левшина, М. Ф. де Рібаса, М. Н. Мурзакевича і Г. Г. Маразлі. В окремі вітрини були виставлені документи з автографами царських

персон – Катерини II, Павла I, Олександра I і деяких російських письменників – І. С. Тургенева, Я. П. Полонського, Н. О. Некрасова та ін.⁸⁸

Судячи із звіту Одеської міської публічної бібліотеки, в 1909 р. складено каталог експонатів, які знаходилися в “залі імені графа М. М. Толстого”. Виявилося, що в бібліотечному музеї “зберігається 627 предметів, серед яких було багато цінних для занять з історії мистецтв і для вивчення одеської старовини”⁸⁹.

Основу матеріалів фондів бібліотечного музею складала пожертвування приватних осіб. У 1909 р. колекцію видів старої Одеси поповнили надходження від таємного радника Г. О. Тройницького, нащадка одного з відомих родів в Одесі. Він прислав з Петербурга чотири літографії видів старої Одеси – два види старого театру, види митниці і Єкатеринінської вулиці. Свій подарунок Тройницький передав з листом, в якому висловив побажання, щоб колекціоновані ним види сприяли вивченню перебування в Одесі О. С. Пушкіна⁹⁰.

Спеціальних придбань для музею не робили, витрати допускалися тільки на устаткування. Наприклад, у 1914 р. в музей із Міської управи передали 25 срібних вінків, із покладених до пам'ятників імператриці Катерини II, імператора Олександра II, О. С. Пушкіна в Одесі і на труну І. С. Тургенева від м. Одеси під час його поховання. Міська управа для таких незвичайних експонатів виділила 420 крб на виготовлення спеціальних вітрин, які незабаром було встановлено⁹¹.

Звіти бібліотеки, публікації в газетах того часу, дослідження Л. В. Арюпиної⁹² дають підстави зробити висновок, що експозицію “залу імені графа М. М. Толстого” можна вважати першим музеєм історії міста Одеси. Це було визначено предметним і тематичним підбором унікальних матеріалів: гравюрами, фотографіями, творами живопису, предметами декоративно-ужиткового мистецтва, афішами, рукописами, документами, не кажучи вже про книги. У 1922 р. на базі відділу рідкісних видань Одеської державної публічної бібліотеки створено Музей книги⁹³. Основою для нього послужили книги “залу імені графа М. М. Толстого”, які частково збереглися.

У статті розглянуто основні музеї, що існували в Одесі в XIX – на початку XX ст., проте для змалювання повноти картини музейної справи в Одесі, слід розглянути і не здійснені музейні проекти.

У 1904 р. на засіданні архітектурного відділу одеського відділення Російського технічного товариства заслуховували доповідь цивільного інженера М. Ф. Бесчастнова “Про створення в Одесі художньо-архітектурного музею у зв'язку із захо-

дами щодо піднесення художнього рівня фасадів”. У новому музеї мали зберігатися креслення, фотографії моделей, які відносяться до історії архітектури м. Одеси і всього південного регіону.

Одночасно передбачалося створити особливий комітет, до якого увійшли б представники міського громадського управління, одеського відділення Російського технічного товариства, товариства вишуканих мистецтв та інших відповідних установ. Комітет мав щорічно проводити оцінку фасадів будівель у художньо-архітектурному відношенні, побудованих або реконструйованих за минулий рік. Архітектори, чий будівлі признавалися кращими, одержували б золоті або срібні медалі від міського громадського управління. Зображення або макети всіх премійованих споруд повинні були зберігатися в архітектурно-художньому музеї. Музей же пропонувалося поєднати з Міським музеєм вишуканих мистецтв, де “для постійного огляду публікою знаходитимуться разом із живописом і скульптурою й архітектура, як витончене мистецтво”⁹⁴.

Одеські архітектори були стурбовані тим, що багато пам'яток архітектури руйнуються або зносяться. Вони вважали, що це відбувається через відсутність належного контролю, який би на себе зміг узяти спеціальний комітет. Ідея створення архітектурного музею втілювалася в 1927 р., коли відкрився музей “Стара Одеса”. Його творцем був архітектор О. Д. Зейлігер.

Про “заснування в Одесі особливого міського музею”⁹⁵ мріяв професор історії Новоросійського університету І. А. Линниченко. Для нього зразком наукового колекціонування був О. Л. Берт'є-Деллагард – віце-президент Одеського товариства історії і старожитностей (з 1899), який збирав матеріали по Криму. Його зібрання налічували декілька тисяч томів книг, документів, карт, планів, портретних і видових зображень.

У фонді особового походження І. А. Линниченка, що зберігається в Державному архіві Одеської області, є чернетка каталогу очікуваного музею. Він складається з 5 розділів:

I. Карти і плани (1740–1910);

II. Види міста і околиць, окремих будівель і пам'ятників (1820–1910);

III. Групи одеських громадян та інших осіб, які брали участь в житті м. Одеси (1841–1898);

IV. Портрети засновників міста, духовних осіб, чинів адміністрації військової та цивільної, професури, громадських діячів, благодійників, купців і взагалі осіб, що брали участь у житті м. Одеси (1793–1910);

V. Змішаний (1817–1902)⁹⁶.

Назви розділів сформульовано І. А. Линниченком, а хронологічні рамки визначалися вже виходячи з датування матеріалів, які укладач включив в той або інший розділ. Верхні межі датування вказують на приблизну дату складання каталога – 1910 р. Це чорнові записи каталога, тому деякі з розділів представлено досить повно, тоді як інші – фрагментарно. Одержати повне уявлення про колекцію майбутнього музею не вдалося.

З проектом професора І. А. Линниченка ознайомила наукова громадськість міста. Багато хто з її представників, довідавшись про цей задум, прагнули поповнити його колекцію одеської старовини⁹⁷. Серед таких подвижників була і випускниця Одеських вищих жіночих курсів Д. Атлас. Вона провела в 1907–1908 рр. анкетування серед учнів початкових і середніх шкіл Одеси і предметів. Її дослідження засвідчило “повне незнання нашого підростаючого покоління з містом навіть у теперішньому часі, не говорячи вже про далеке минуле”⁹⁸.

Д. Атлас запропонувала створити виставку, яка стала б передднем майбутнього музею, а його організаторам дала б багато цінних відомостей. На її думку, виставка повинна була складатися з 6 розділів:

1. Види міста і околиць;
2. Групи і окремі портрети осіб, що мали відношення до життя старої Одеси;
3. Плани міста і його околиць;
4. Рукописи;
5. Літературні твори;
6. Предмети, що склали повсякденну обстановку життя одеситів в різні роки існування міста⁹⁹.

Не реалізовані проекти початку ХХ ст. свідчать про те, наскільки назріла для Одеси в той час потреба в такій історико-красознавчій установі, як музей історії міста. Зі всіх тодішніх музеїв не було жодного, який би мав спеціальну експозицію, яка відображала минуле міста і краю.

Музей товариства історії і старожитностей зберігав строго археологічну спрямованість, закладену ще при його заснуванні в 1839 р. Університетські музеї продовжували виконувати функцію навчально-допоміжних кабінетів своїх факультетів. Музей одеського відділення Російського технічного товариства і Педагогічний музей прищеплювали методи наочного навчання і професійної освіти в школах Одеси і повіту. Залучали до світу прекрасного і сприяли розвитку художнього смаку Міський музей вишуканих мистецтв і приватні картинні галереї. До історії Одеси частково наближеною виявилася тільки експозиція “залу імені графа М. М. Толстого” в Міській публічній біб-

ліотеці, але вона вимагала вдосконалення.

Усі музеї були доступними для безкоштовних відвідин. Виняток становили кабінети Рішельєвського ліцею, який був навчальним закладом напівзакритого типу, а дещо пізніше, приватні галереї. Галерея Кузнецова нагадувала більше “майстер-клас”, ніж музей, була відкрита, в основному, для молодих художників. У галереї Руссова вхід був платним, але весь збір йшов на добродійні установи і на користь незаможних художників.

Одеські музеї перебували у віданні міського громадського самоврядування (4), наукових товариств (4), вищих навчальних закладів (13) і приватних осіб (3). Їх кількість впродовж 1825–1917 рр. постійно коливалася в різні десятиріччя:

- 1820-і рр. – 3;
- 1840-і рр. – 7;
- 1860-і рр. – 12;
- 1880-і рр. – 10;
- 1900-і рр. – 17.

Усі музеї зазнавали спади і піднесення в своїй діяльності, викликані, передусім, нестабільністю фінансування з боку міських властей або відомств, до яких вони належали. Залежність від випадкових обставин і зміни осіб, що працювали в музеях, призводила до нерівномірності їх розвитку. Часто рятували становище пожертвування, котрі надходили як від великих меценатів і благодійників, так і від простих громадян, що свідчило про потребу в таких просвітницьких установах як музеї.

¹ Разгон А. М. Этнографические музеи в России (1861–1917 гг.) // Очерки истории музейного дела в России. – М., 1961. – Вып. 3. – С. 268; Разгон А. М. Очерк истории военных музеев в России (1861–1917 гг.) // Труды научно-исследовательского института музееведения. – М., 1962. – Вып. 7. – С. 203; Бондар М. М., Мезенцева Г. Г., Славин Л. М. Нариси музейної справи. – К., 1959. – С. 11.

² Мезенцева Г. Г. Музеезнавство. – К., 1980. – С. 25.

³ Дложевський С. С. Одеський державний історично-археологічний музей. – К., 1927. – С. 6.

⁴ Ванчуров В. П. Одесское общество истории и древностей на рубеже XIX–XX вв. и Э. Р. Штерн // 150 лет Одесскому обществу истории и древностей. 1839–1989. Тезисы докладов юбилейной конференции 27–28 октября 1989 г. г. Одесса. – О., 1989. – С. 25.

⁵ ІР НБУВ, ф. V, спр. 2159, арк. 1–4; спр. 2162, арк. 1.

⁶ Записки Н. Н. Мурзакевича. 1806–1883. // Русская старина. – СПб., 1887. – Кн. 9. – С. 496.

⁷ Попруженко М. Г. Императорское Одесское общество истории и древностей (По поводу 75-летия его существования) // Исторический вестник. – 1914. – № 11. – С. 547.

⁸ Зеленецкий К. Жизнь и ученая деятельность Бларамберга // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – Т. 2. – Отд. 1. – О., 1848. – С. 225.

⁹ Там само. – С. 226.

- ¹⁰ Юргевич В. Н. Об археологических разысканиях и открытиях в Южной России, предшествовавших учреждению Одесского общества истории и древностей // ЗООИД. – Т. 14. – Отд. 1. – О., 1886. – С. 43.
- ¹¹ Держархів Одеської обл., ф. 4, оп. 2, спр. 624, арк. 1, 3.
- ¹² Попруженко М. Г. Вказ. праця. – С. 548.
- ¹³ Зеленецкий К. Вказ. праця. – С. 225.
- ¹⁴ Плеская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы 1803–1920. – О., 1999. – С. 273.
- ¹⁵ Держархів Одеської обл., ф. 93, оп. 1, спр. 107, арк. 19.
- ¹⁶ Юргевич В. Н. Краткий очерк деятельности Императорского Одесского общества истории и древностей // ЗООИД. – Т. 14. – Отд. 1. – О., 14. – С. 52.
- ¹⁷ Охотников С. Б. Библиографические заметки // Краткие сообщения Одесского археологического общества. 160 лет Одесскому археологическому обществу. – О., 1999. – С. 11; Черняков И. Т. Одесскому обществу истории и древностей – 150 лет // 150 лет Одесскому обществу истории и древностей. 1839–1989. Тезисы докладов юбилейной конференции 27–28 октября 1989 г. г. Одесса. – О., 1989. – С. 3, 5.
- ¹⁸ Держархів Одеської обл., ф. 93, оп. 1, спр. 107, арк. 20.
- ¹⁹ Там само, арк. 30.
- ²⁰ Одесское общество истории и древностей // Украинская советская энциклопедия. – К., 1982. – Т. 7. – С. 451.
- ²¹ Разгон А. М. Археологические музеи в России (1861–1917 гг.) // Очерки истории музейного дела в России. – М., 1961. – Вып. 3. – С. 192; Музеум Одесского общества истории и древностей // Новороссийский календарь на 1851 год. – О., 1850. – С. 398;
- ²² Дложевський С. С. Вказ. праця. – К., 1927. – С. 3; Синицын М. С. Развитие археологии в Одессе // Записки Одесского археологического общества. – О., 1960. – Т. 1. – С. 10; Булатович С. А. Из истории нумизматического собрания Одесского общества истории и древностей (античная коллекция); Черняков И. Т. Вказ. праця. – С. 5.
- ²³ Диамант Э. И. Первое помещение Одесского общества истории и древностей // 150 лет Одесскому обществу истории и древностей. 1839–1989. Тезисы докладов юбилейной конференции 27–28 октября 1989 г. г. Одесса. – О., 1989. – С. 11.
- ²⁴ Держархів Одеської обл., ф. 93, оп. 1, спр. 174, арк. 2.
- ²⁵ Музеум Одесского общества истории и древностей // Новороссийский календарь на 1851 год. – О., 1850. – С. 398.
- ²⁶ Синицын М. С. Вказ. праця. – С. 10.
- ²⁷ Держархів Одеської обл., ф. 93, оп. 1, спр. 107, арк. 30; Краткий указатель музея Одесского общества истории и древностей. – О., 1880. – С. 4; Музеум Одесского общества истории и древностей // Новороссийский календарь на 1851 год. – О., 1850. – С. 398.
- ²⁸ Цомакион Г. К столетию Одесского и Керченского археологических музеев // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській академії наук. – О., 1925. – Ч. 2–3. – Секція археологічна. – С. 81–84.
- ²⁹ Болтенко М. Ф. Государственный историко-археологический музей в Одессе // Новый восток. – М., 1926. – № 15. – С. 366–367.
- ³⁰ Одеський державний археологічний музей. Путівник. Склали: Г. О. Дзис-Райко, Н. Г. Доконт, Е. Ф. Патокова. – О., 1959. – С. 5.
- ³¹ 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР. Тезисы докладов юбилейной конференции. Отв. Ред. Карышковский П. О.) – К., 1975; Одесский археологический музей Академии наук УССР. Путеводитель. – О., 1975. – Составители: Г. А. Дзис-Райко, Н. Г. Доконт, И. Б. Клейман, А. А. Кравченко, Э. Ф. Патокова. – 28 с.
- ³² Самойлова Т. Л. Формирование фондов Одесского археологического музея // 150 лет Одесскому обществу истории и древностей. 1839–1989. Тезисы докладов юбилейной конференции 27–28 октября 1989 г. г. Одесса. – О., 1989. – С. 27.
- ³³ Greek and Cypriote antiquities in the archaeological museum of Odessa. – Chief editors. – Vassos Karageorghis, Vladimir P. Vanchugov. – The Catalogue of the Archeological Museum of Odessa produced by the Foundation Anastasios G. Leventis was printed at Nicosia, September 2001. – P. 7, 10.
- ³⁴ Попруженко М. Г. Указатель статей помещенных в I–XXX томах Записок императорского Одесского общества истории и древностей. – О., 1914. – 63 с.
- ³⁵ Записки Императорского Общества сельского хозяйства Южной России на 1841 год. – О., 1841. – С. 498.
- ³⁶ Боровский М. П. Исторический обзор пятидесятилетней деятельности императорского общества сельского хозяйства Южной России с 1828 по 1878 год. – О., 1878. – С. 85.
- ³⁷ Записки Императорского Общества сельского хозяйства Южной России на 1841 год. – О., 1841. – С. 5, 98.
- ³⁸ Боровский М. П. Вказ. праця. – С. 85.
- ³⁹ Плеская-Зебольд Э. Г. Вказ. праця. – С. 107–109.
- ⁴⁰ Боровский М. П. Вказ. праця. – С. 86.
- ⁴¹ Там само. – С. 244.
- ⁴² Подробное описание Одесской выставки 1884 года. – О., 1884. – С. 14.
- ⁴³ Отчет и труды Одесского отдела императорского Российского общества садоводства за 1888 год. – О., 1889. – С. 13.
- ⁴⁴ Маркевич А. И. 25-летие Императорского Новороссийского университета. – О., 1890. – С. 637.
- ⁴⁵ Набоких А. И. Одесский областной почвенный музей // Записки Императорского Общества сельского хозяйства Южной России. – О., 1912. – № 3–4. – С. 90.
- ⁴⁶ Маркевич А. И. Вказ. праця. – С. 613, 614.
- ⁴⁷ Фельдман В. С. Из генофонда культуры // За наукові кадри. – 1990. – 16 березня. – № 10.
- ⁴⁸ На даний момент картина знаходиться в зібранні Одеського художнього музею.
- ⁴⁹ Коханский В. Одесса и ее окрестности. Полный иллюстрированный путеводитель и справочная книга. – О., 1892. – С. 175.
- ⁵⁰ Держархів Одеської обл., ф. Р-150, оп. 1, спр. 439, арк. 507.
- ⁵¹ На даний момент цей сервіз зберігається в зібранні Одеського історико-краєзнавчого музею.
- ⁵² Фельдман В. С. Вказ. праця.
- ⁵³ Держархів Одеської обл., ф. Р-150, оп. 1, спр. 439, арк. 503.
- ⁵⁴ Там само, арк. 503–507 зв.
- ⁵⁵ Дложевський С. С. Вказ. праця. – С. 8, 10.
- ⁵⁶ Держархів Одеської обл., ф. 367, оп. 1, спр. 18, арк. 13.
- ⁵⁷ Отчет Одесского общества изящных искусств за 1899 г. – О., 1900. – С. 20–21.
- ⁵⁸ Там само. – С. 23.
- ⁵⁹ Держархів Одеської обл., ф. 367, оп. 1, спр. 18, арк. 1–5.
- ⁶⁰ Там же, арк. 2.
- ⁶¹ Каталог двенадцатой выставки Товарищества южнорусских художников в Одессе. – О., 1901. – 14 с.; Каталог тринадцатой выставки Товарищества южнорусских художников в Одессе. – О., 1902. – 14 с.; Каталог четырнадцатой

выставки Товарищества южнорусских художников в Одессе. – О., 1903. – 16 с.; Каталог пятнадцатой выставки картин Товарищества южнорусских художников в г. Одессе. – О., 1904. – 16 с.; Каталог XVI выставки картин Товарищества южнорусских художников в г. Одессе. – О., 1905. – 30 с.; XVII выставка картин Товарищества южнорусских художников: [Кат.]. – О., 1906. – 16 с.; Каталог XVIII выставки картин Товарищества южнорусских художников в г. Одессе. – О., 1907. – 16 с.; Каталог XIX выставки картин Товарищества южнорусских художников в г. Одессе. – О., 1908. – 12 с.; каталог XX выставки картин Товарищества южнорусских художников в г. Одессе. – О., 1909. – 14 с.; Каталог XXI выставки картин и скульптуры Товарищества южнорусских художников. – [Одесса], 1910. – 48 с.; Каталог XXII выставки картин и скульптуры Товарищества южнорусских художников. – [Одесса], 1911. – 48 с.; XXIII выставка картин Товарищества южнорусских художников 1912 г.: [Кат.]. – О., 1912. – 24 с.; XXIV выставка картин Товарищества южнорусских художников 1913 г.: Кат. – О., 1913. – 18 с.; XXV выставка картин Товарищества южнорусских художников 1915 г.: Кат. – О., 1915. – 16 с.; XXVII выставка картин Товарищества южнорусских художников: [Кат.]. – О., 1917. – 16 с.; XXVIII выставка картин Товарищества южнорусских художников: [Кат.]. – О., 1918. – 14 с.; XXIX выставка картин Товарищества южнорусских художников: [Кат.]. – О., 1919. – 24 с.

⁶² Товарищество южнорусских художников. Биобиблиографический справочник. Составители: О. М. Барковская, В. А. Афанасьев. – О., 2000. – С. 93, 98.

⁶³ *Москвич Г.* Иллюстрированный практический путеводитель по Одессе. – О., 1905. – С. 194.

⁶⁴ *Равикович Д. А.* Местные художественные музеи II половины XIX – начала XX века // Труды научно-исследовательского института музееведения. – М., 1962. – Вып. 7. – С. 65.

⁶⁵ Там же. – С. 92–93.

⁶⁶ Держархів Одеської обл., ф. 367, оп. 1, спр. 18, арк. 11.

⁶⁷ *Москвич Г.* Вказ. праця. – С. 196.

⁶⁸ Картинная галерея А. П. Руссова. Иллюстрированный каталог. – О., 1905. – 101 с.

⁶⁹ Путеводитель и справочник по Одессе. – О., 1910. – С. 91.

⁷⁰ *Абрамов В. А.* Частные коллекции Одессы конца XIX, нач. XX вв. и их роль в формировании собраний одесских музеев // Роль музеев в развитии исторического краеведения в городе Одессе и крае. Тезисы докладов научно-теоретической конференции, посвященной 40-летию Одесского историко-краеведческого музея 17 мая 1996 года. – О., 1996. – С. 22.

⁷¹ *Абрамов В. А.* “...Хорошие картины моя страсть” // Одесские деловые новости. – 1996. – Июль. – № 25.

⁷² Южно-русский альманах. – Одесса: Издание Ю. Сандомирского, 1900. – С. 70.

⁷³ Фр.-Я. и А. Я. Профессиональное образование // Энциклопедический словарь. Издатели Ф. А. Брокгауз (Лейпциг), И. А. Эфрон (С.-Петербург). – СПб., 1898. – Т. 25а. – С. 572.

⁷⁴ *Москвич Г.* Вказ. праця. – С. 197.

⁷⁵ Держархів Одеської обл., ф. 367, оп. 1, спр. 18, арк. 13в.

⁷⁶ Школьные экскурсии и школьный музей. – О., 1915. – Кн. 2, 7.; Школьные экскурсии и школьный музей. – О., 1916. – Кн. 3.

⁷⁷ *Манин А.* Устройство школьного музея // Школьные экскурсии и школьный музей. – О., 1916. – Кн. 4–5. – С. 1–7.

⁷⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 191, арк. 92.

⁷⁹ ОІКМ. – Інв. № Д – 14554.

⁸⁰ ОІКМ. – Інв. № Д – 14518 – 14523.

⁸¹ ОІКМ. – Інв. № Д – 14555.

⁸² ОІКМ. – Інв. № Д – 14556.

⁸³ ОІКМ. – Інв. № Д – 14559.

⁸⁴ ОІКМ. – Інв. № Д – 14526.

⁸⁵ Держархів Одеської обл., ф. 333, оп. 1, спр. 539, арк. 4.

⁸⁶ Держархів Одеської обл., ф. 599, оп. 1, спр. 599, арк. 144.

⁸⁷ Отчет Одесской городской публичной библиотеки за 1907 год. – О., 1908. – С. 53.

⁸⁸ *Арютин Л. В.* “Зал имени графа М. М. Толстого” Одесской городской публичной библиотеки // Страницы истории благотворительности в Одессе. К 100-летию вступления графа М. М. Толстого в должность попечителя Одесской городской публичной библиотеки. – О., 2000. – С. 44–45.

⁸⁹ Отчет Одесской городской имени императора Николая II публичной библиотеки за 1909 год. – О., 1910. – С. 25.

⁹⁰ Там само. – С. 8.

⁹¹ Отчет Одесской городской имени Императора Николая II публичной библиотеки за 1914 год. – О., 1915. – С. 7, 8.

⁹² *Арютин Л. В.* Вказ. праця. – С. 43–51.

⁹³ *Тюнеева О.* Музей книги Одеської державної публічної бібліотеки. – К., 1927. – С. 3.

⁹⁴ Держархів Одеської обл., ф. 16, оп. 80, спр. 178, арк. 3.

⁹⁵ Держархів Одеської обл., ф. 153, оп. 1, спр. 131, арк. 7 зв.

⁹⁶ Там само, арк. 1.

⁹⁷ Там само, арк. 5.

⁹⁸ Держархів Одеської обл., ф. 153, оп. 1, спр. 616, арк. 2.

⁹⁹ Там само, арк. 3, 5.

Лариса Андрієвська

НОВІ АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ ПРО ДОЛЮ МІНІСТРІВ ОСТАННЬОГО УРЯДУ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Тривалий час вивчення історії Української Держави, очолюваної гетьманом Павлом Скоропадським (квітень – грудень 1918 р.), гальмувалось обмеженнями доступу до документної інформації, що зберігалась в радянських архівах. Авторам доводилося звертатись лише до спогадів учасників подій того часу та розрізаних архівних документів і матеріалів їхніх приватних архівів. Одним з найгрунтовніших досліджень з даної проблематики була двотомна праця Д. Дорошенка, міністра закордонних справ в уряді УД – “Історія України 1917–1923 рр.”, видана в Ужгороді в 1930–1932 рр. Останнім часом, з появою у дослідників можливості роботи з раніше недоступними архівними джерелами періоду гетьманства П. Скоропадського, історіографія Української Держави збагатилась численими новими дослідженнями Г. Папакіна, В. Горелова та інших авторів, публікаціями матеріалів наукових конференцій, спогадів учасників подій¹. Сучасним українським науковцям вдалося відносно повно та об’єктивно змалювати непересічну постать гетьмана, окреслити його роль в українському державотворчому процесі, в загальних рисах дослідити головні напрямки розвитку очолюваної ним Української Держави. Втім, ще багато важливих аспектів історії УД залишаються недослідженими; увагою дослідників майже повністю обійдені постаті соратників гетьмана, які разом з ним творили Українську Державу, формували її політику, економіку, фінанси, культуру. Про долю деякого з них йтиметься в даній розвідці.

За неповних вісім місяців існування УД склад її уряду – Ради Міністрів – змінювався неодноразово. Остання зміна урядового кабінету була пов’язана з різким поворотом зовнішньої політики гетьманату до федерації з Росією. Необхідність цього кроку гетьмана диктувалась зовнішньополітичними причинами: спробою заручитись підтримкою держав Антанти в боротьбі з більшовиками, оскільки дієвої власної армії гетьманська держава ще не сформувала, а Німеччина та Австро-Угорщина після революцій 1918 р. втратили статус надійних союзників. Більшість членів уряду не схвалили такого повороту і 13 листопада 1918 р. пішли у відставку. П. Скоропадський згадував: “13 числа я распустил кабинет и тут же... написал грамоту, в которой я, твёрдо стоя на почве политического, культурного и экономического развития

Украины, объявил, что отныне мы должны работать для будущей федерации с Россией”². Наступного дня грамоту було оприлюднено, а невдовзі приступив до роботи новий уряд, який очолив Сергій Гербель, відомий державний діяч, родом з Херсонщини. У 1903–1904 рр. він обіймав посаду харківського губернатора, в 1904–1912 рр. – начальника Головного управління місцевого господарства Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, був членом Державної Ради. У роки Першої світової війни С. Гербель – головував у повноважений з постачання продовольством діючої армії. 3 липня 1918 р. – міністр продовольчих справ уряду Української Держави. “Человек большого служебного опыта, – згадував про нього П. Скоропадський, – я рассчитывал на него как на человека большой силы воли”³.

Міністром фінансів залишився відомий київський фінансист і громадський діяч Антон Ржепецький, який працював на цій посаді з травня 1918 р. Гетьман високо цінував його професіоналізм: “Антон Карлович Ржепецкий с первого дня моего гетьманства до последнего занимал должность министра финансов, ... много сделал для правильной постановки дела. Он выработал новую налоговую систему, учредил Государственный банк, Земельный банк... Прекрасный хозяин, я верил, да и теперь убеждён, что он упорядочил финансы. Был очень бережлив... Он умел убеждать, особенно своей настойчивостью, других, благодаря этому в Совете Министров пользовался значением... Взвзавшись за дело, он работал честно”⁴.

Міністром охорони здоров’я залишився В. Любинський, міністром внутрішніх справ – І. Кістяківський, міністром шляхів сполучення став Є. Лансберг, закордонних справ – А. Афанасьєв, освіти і мистецтв – В. Науменко, віросповідань – М. Воронович, юстиції – В. Рейнбот. Посаду державного контролера обійняв С. Петров, державного секретаря – С. Завадський.

Свою діяльність уряд розпочав у надзвичайно несприятливих умовах: відхід союзних військ Німеччини та Австро-Угорщини, антигетьманське повстання, очолюване Директорією, загроза більшовицького наступу, відсутність боєздатної армії, незавершеність розпочатих реформ. Авторитет гетьманської влади різко падав. Всі намагання П. Скоропадського та його міністрів врятувати становище були марними. 14 грудня 1918 р. гетьман

зрікся влади. Українська Держава припинила своє існування, а її уряд “обсудив требование Директории, ... постановил сложить с себя полномочия и передать власть Директории”⁵. До Києва вступили війська УНР на чолі з С. Петлюрою.

21 грудня 1918 р. Директорія ухвалює “Закон про Верховну слідчу комісію УНР по розслідуванню діяльності уряду Скоропадського”, згідно з яким:

1. Утворюється Верховна слідча комісія в складі десяти членів її, призначених Директорією; з сих членів Директорія одного призначає Предсідателем Комісії, і одного – його товаришем.

2. На слідчу комісію покладається обов’язок розслідувати діяльність бувшого гетьмана Скоропадського, ради його міністрів, їх товаришів та інших осіб, організацій, установ і взагалі їх співучасників, направленої проти Української Народньої Республіки і інтересів її як матеріальних, так громадських і політичних.

3. Комісія своїм загальним зібранням розбиває себе на підкомісії і розподіляє між ними роботу по розслідуванню...

6. Членам комісії при проведенні слідств надається право арештовувати запідозрених раніше заявлення їх обвинувачення, коли пробування їх на волі загрожує інтересам справи...

8. Членам комісії надається право безпосередньо піднімати карне переслідування проти урядових осіб всіх рангів, а також проти приватних осіб.

9. Скарги на розпорядження комісії, підкомісій і окремих членів їх подаються через них же в Особливу комісію з трьох осіб, призначених Директорією...

13. Для судового розгляду справ по актах обвинувачення утворюється Надзвичайний суд по особливому статуту⁶.

До складу комісії увійшли К. Ляхницький, Г. Шиянов, В. Коренєв, О. Щербак, М. Ботвинський, В. Кибірьов, І. Черкаський, Р. Лашенко, О. Тихомиров, В. Греков⁷. Головою її було призначено міністра судівництва УНР С. Шелухіна, знаного в Україні правника, громадського і політичного діяча, члена ЦК Української партії соціалістів-федералістів, члена Центральної Ради. Саме йому в травні 1918 р. гетьман П. Скоропадський запропонував портфель міністра юстиції в першому уряді Української Держави, на що С. Шелухін спочатку погодився, але потім змушений був відмовитись на вимогу своєї партії⁸.

27 грудня 1918 р. постановою № 1 комісія оголосила про початок своєї діяльності⁹, та оприлюднила повідомлення такого змісту: “27 грудня 1918 року розпочала свою діяльність Верховна

слідча комісія, складена по особливому, затверженому Директорією, статуту, для розслідування карної діяльності б. Гетьмана Скоропадського його міністрів та товаришів їх і інших причетних до того осіб, організацій і інституцій.

Комісія складається з 10 осіб – сенаторів та членів Судової палати. На чолі цієї Комісії стоїть сенатор С. П. Шелухін. Комісія має широкі повноваження і працює цілком незалежно і окремо од всіх інших слідчих комісій...¹⁰. 8 січня 1919 р. було прийнято постанову № 7, в якій повідомлялось: “Верховна слідча комісія, розглянувши журнали засідань Ради Міністрів... та переписку, ... знайшла, що Рада Міністрів в складі: Голови С. М. Гербеля, міністрів А. К. Ржепецького, І. А. Кістяківського, Г. Є. Афанасьєва, Б. О. Щуцького, А. Г. Покровського, В. А. Косінського, С. Ф. Меринга, В. П. Науменка, В. Є. Рейнбота, В. Ю. Любинського, М. М. Вороновича, В. Є. Лансберга, державного контролера С. Н. Петрова, державного секретаря С. В. Завадського й товаришів Міністрів В. Є. Брунста, К. Є. Замена, М. О. Гаврилова, Д. В. Вілійського, взявши собі за завдання скасувати українську державність і прилучити Україну до Московської (Російської) держави озброєною силою, а також розбити тією силою українські народні маси, які повстали для захисту незалежності, державности й суверенности Української Народньої Республіки проти захватчиків влади в особах б. гетьмана П. П. Скоропадського та вище названих його міністрів і їх товаришів... постановила: прикликати вище переписаних осіб до обвинувачення по 100 ст. Угол. Улож.”¹¹.

На початку січня 1919 р. за цим звинуваченням були заарештовані колишні міністри С. Гербель, А. Ржепецький, В. Рейнбот, В. Науменко та двоє товаришів міністрів: внутрішніх справ – С. Варун-Секрет та продовольства – М. Гаврилов. Усі вони на час слідства були ув’язнені в київській Лук’янівській в’язниці, за винятком В. Науменка, якого звільнили під поруку Л. Новицького, власника будинку по вул. Паньківській, 1, в якому мешкав колишній міністр освіти¹².

В Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України зберігається фонд Верховної слідчої комісії УНР по розслідуванню діяльності уряду П. Скоропадського (ф. 1125), в якому зібрані слідчі документи в справі колишніх, міністрів (накази, розпорядження, протоколи допитів, записки, телеграми, листування тощо), що є джерелом важливої інформації як про хід слідства, так і про самих заарештованих. Найстаршому з них, В. Науменку, виповнилося на той час 67 років, наймолодшому, М. Гаврилову –

VI. Огляди архівних фондів

41 рік; всі, крім В. Рейнбота (німця за походженням, лютеранина), були православними, українцями чи громадянами України (лише М. Гаврилов, корінний петербуржець, назвався великоросом); всі мали родини, дорослих дітей; більшість, за винятком А. Ржепецького та В. Науменка, – вихідці з дворян; університетську освіту отримали М. Гаврилов та В. Науменко, військову – С. Варун-Секрет, С. Гербель, В. Рейнбот закінчив вище училище правознавства; А. Ржепецький, С. Варун-Секрет, В. Рейнбот, В. Науменко назвалися землевласниками, а С. Гербель та М. Гаврилов визнали, що нерухомістю не володіють. Усі заарештовані, крім М. Гаврилова, на початку допитів заявили, що володіють українською мовою, але на подальші запитання слідчих українською відповідав лише В. Науменко¹³. Всі заарештовані рішуче відхилили звинувачення в бажанні завдати шкоди українській державності та українському народу і винними себе не визнали.

С. Гербель заявив: “Присоединять Украину до Московской Народной Республики не собирался, а работал исключительно на пользу Украины”¹⁴. Його підтримав А. Ржепецький: “Как министр финансов, я вёл политику чисто деловую, не оказывая преимуществ ни одному классу населения... Я никоим образом не мог стремиться к подчинению Украины российской власти, полагая, что Украинская Держава имеет своё правительство, свой Сейм и свои государственные учреждения, что касается федерации, то я находил, что решение этого вопроса должно быть объявлено Сеймом, к скорейшему созыву которого мы и стремились”¹⁵. С. Варун-Секрет наголосив: “Я не признаю себя виновным в предъявленном мне обвинении... Ни прямо, ни косвенно я не принимал участия в насильственном перевороте на Украине, ибо по моему глубокому убеждению при настоящем расколе и развале Великороссии было бы даже преступно помогать соединению с нею Украины, было бы преступно, потому что она растворилась бы в море великорусской разрухи...”¹⁶. Приблизно такі ж міркування висловили й інші допитувані (В. Науменко, М. Гаврилов, В. Рейнбот).

26 січня 1919 р. під натиском більшовицьких загонів війська УНР залишили Київ, відступивши на Поділля. Верховна слідча комісія, кількісний склад якої скоротився до чотирьох чоловік (К. Ляхницький, Г. Шиянов, О. Тихомиров, Р. Лашенко¹⁷), переїхала до Вінниці. Ув’язнені міністри, до яких був приєднаний Г. Ненарокомов (колишній прокурор Казанської судової палати, один з керівників Київського обласного союзу земельних власників, заарештований 15 грудня 1918 р. за звину-

ваченням в організації політичного перевороту 29 квітня 1918 р.¹⁸), спочатку були переведені до вінницької в’язниці, а потім – до Жмеринки, де через відсутність в’язниці їх тримали під вартою в залізничному вагоні просто на станції. В справі зберігається записка, в якій Верховна слідча комісія просить старшого лікаря Жмеринської залізничної лікарні оглянути хворих С. Гербеля, А. Ржепецького і С. Варун-Секрета, та записи лікаря про результати огляду, що засвідчують тяжку серцеву хворобу, виявлену у А. Ржепецького, застуду – у С. Варун-Секрета, запалення нирок – у С. Гербеля та рекомендують негайно перевести хворих до лікарні¹⁹. Комісія визнала за потрібне відправити на лікування лише А. Ржепецького.

4 березня 1919 р. комісія ухвалила перевести в’язнів до проскурівської в’язниці і звернулася до Міністерства юстиції з проханням призначити для них місце ув’язнення в одному з міст Галичини, де загроза з боку більшовиків була б меншою²⁰. 14 березня надійшла відповідь від Головного управління місцями замкнення (ув’язнення) УНР: “Згідно наказу члена Директорії п. Андрієвського в’язні Гербель Сергій, Рейнбот Віктор, Варун-Секрет Сергій, Гаврилов Микола і Ненарокомов Юрій переведені в Кам’янець-Подільську губернiальну в’язницю; що ж стосується в’язня Антона Ржепецького, то останній, залишається в Жмеринській залізничній лікарні, яко хворий, для лікування”²¹.

Стомившись від невизначеності та постійних переїздів, ув’язнені звернулись до Директорії УНР з листом, в якому, зокрема, писали: “... До сих пор, несмотря на исключительно тяжёлые условия тюремного заключения как физические, так и нравственные, мы терпеливо ждали логического конца нашим испытаниям, т. е. суда, который дал бы нам возможность получить желанную свободу, снять с нас как обвинения, так и подозрения в деяниях, противных интересам Украины...”

Мы не являемся представителями той стороны, с которой ведётся борьба в данное время, как равно мы не являемся и составом того прежнего правительства, которое могло бы быть опасным, ибо среди нас лишь два бывших министра... Борьба Гетманского правительства с Директорией закончилась, правительство сложило свои полномочия, как равно и Гетман отрёкся от власти. Мы, задержанные, признали новую власть, оставшись в Киеве и не скрываясь... Не было ни малейших указаний на то, чтобы заподозрить в нас лиц, подготавливающих к новому народному возстанью. Очевидно, что никакой опасности для нынешней власти мы представлять не можем...

Не имея возможности рассчитывать предстать в скором времени перед судом, мы вынуждены коснуться и существа предъявленного нам обвинения. Нас обвиняют в том, что мы стремились умалить самостоятельность Украинской Державы, склоняясь к федерации с Россией... Прежде всего необходимо твёрдо установить, что эта самостоятельность и независимость не была до сих пор установлена в той законной форме, теми учредительными актами, которые являлись бы бесспорными и признанными другими державами... Гетманское правительство ни на одну минуту не считало себя выразителем Верховной власти народа, подготовляя созыв учредительного Сойма в феврале 1919 г. ...Эти акты (законы УД. – Л. А.) являются лишь выражением мнений и не закладывают в себе законодательного императива... Надо думать, что несогласие и расхождение в политических взглядах не может быть ни караемо, ни преследуемо...

Гетманскому правительству не может быть поставленным в вину ни один акт, который отказывал бы ожидавшемуся народному представительству в пути и возможности свободно установить те или иные новые формы политического и социального строя Украины... Для правильной оценки политики Гетманского правительства необходимо принять во внимание и сложившуюся международную обстановку, оно ясно отдавало себе отчёт, что в политике, и в особенности международной, занятие непримиримой позиции при отсутствии военной силы, влечёт за собой неминуемый крах... Остаётся ответить ещё на прозвучавший в печати и на Трудовом Конгрессе упрёк в том, что Гетманское правительство не желало аграрной реформы... Правительство не брало на себя смелости окончательного разрешения аграрного вопроса, считая, что на его обязанности лежит лишь тщательная подготовка законопроекта, подлежащего затем обсуждению Сейма, для сего и создано было особое совещание при участии представителей общественных организаций... Мы не хотим допустить мысли, что в деле нашего ареста действуют не объективные причины, а личные; мы хотим верить, что недостойное чувство мести исключено из числа побуждений, препятствующих нашей свободе. Мы, наконец, питаем надежду, что будут приняты во внимание как наш возраст, так и те последствия, которые явились результатом физических и нравственных переживаний людей, не имеющих на своей совести преступных действий.

В заключение считаем нужным отметить, что из числа пяти содержащихся в каменец-подольской тюрьме, лишь два лица, Гербель и Рейнбот,

были министрами, два других, Варун-Секрет и Гаврилов – товарищами министров, ни в коей мере не ответственными за политику правительства, а пятый, Ненарокомов, никакого отношения к правительству Гетмана не имеет...²². Лист був написаний 13 березня 1919 р. рукою С. Гербеля і підписаний власноруч кожним з п'яти ув'язнених.

Проте комісія не погодилась зняти обвинувачення з колишніх членів уряду Української Держави і лише під тиском обставин (загроза більшовицького нападу та терміновий від'їзд урядових установ УНР з Кам'янця-Подільського) 27 березня 1919 р., перед переїздом до Рівного, ухвалила: "Верховна слідча комісія примушена силою подій вибрати іншу міру перепинення відносно в'язнів... – залог в сумах, відповідаючих як ступені винності кожного з них, так і їх в сучасний мент матеріальній спроможності...: за Гербеля – десять тисяч, за Ржепецького – п'ять тисяч, Рейнсбота – чотири тисячі, Варун-Секрета – дві тисячі і Ненарокова – одну тисячу карбованців; і по одержанні цього залогоу звільнити їх з в'язниці..."²³.

29 квітня, вже перебуваючи в Рівному, члени комісії довідалися, що їхні підопічні були звільнені з в'язниці і зникли з міста²⁴. Для з'ясування обставин представники комісії М. Ботвинський і Р. Лашенко повертаються до Кам'янця-Подільського. На місці їм вдалося встановити, що розпорядження про звільнення від 7 квітня 1919 р. підписав прокурор Кам'янець-Подільського окружного суду. 9 квітня в присутності губернiального комісара Сідницького п'ятьох в'язнів було відпущено на свободу. Це підтвердив начальник в'язниці Василевський, надавши членам комісії оригінал розпорядження прокурора Нестеровського такого змісту: "На підставі 10 арт. Уст. Уг. пропоную Вам негайно звільнити Сергія Гербеля, Віктора Рейнсбота, Сергія Варун-Секрета, Миколу Гаврилова і Георгія Ненарокова. Разом з цим прошу Вас надіслати зазначених осіб під надійною охороною до границі Хотинського повіту"²⁵. Сам прокурор, який в цей час збирався у відрядження, надіслав до комісії телеграму і пояснив свою ухвалу таким чином: "10 квітня Гербель Рейнбот Варун Секрет Гаврилов Ненарокомов звільнені мною арешту згідно статті 10 Карного Устава позаяк їм загрожувала небезпека з боку більшовиків..."²⁶.

Верховна слідча комісія негайно віддала розпорядження начальника міліції Кам'янця-Подільського та сусідніх повітів про розшук звільнених²⁷, але знайти їх не вдалося; було лише встановлено, що після звільнення "...міністри декілька днів жили в Кам'янці, а потім самі виїхали до м. Хотина"²⁸. Не з'ясованим залишилось також пи-

VI. Огляди архівних фондів

тання про те, чи вносили в'язні заставу, а якщо вносили, то кому і в якому розмірі. Виявилось лише, що перед звільненням прокурор Нестеровський дав дозвіл на побачення ув'язненого С. Гербеля з якимось паном на прізвище Куколь-Яснопольський²⁹.

Отже п'ятеро в'язнів – колишніх політичних діячів Української Держави відбули за кордон (м. Хотин тоді знаходилось на території Румунії). Шостий заарештований, колишній міністр фінансів А. Ржепецький, за неперевіреними відомостями слідства, помер у жмеринському залізничному шпиталі³⁰. Трагічно склалася доля сьомого звинуваченого, колишнього міністра освіти, відомого в Україні вченого-педагога та громадського діяча В. Науменка, котрий, як відзначалось вище, був відпущений під запоруку і залишився в Києві. Не зазнавши ув'язнення від властей УНР, він потрапив до рук куди жорстокіших суддів – більшовиків – і був страчений влітку 1919 р.³¹

Як свідчать документи комісії, справа носила суто політичний характер, мала чітке обвинувачувальне спрямування і велася з метою обов'язкового покарання ідеологічних супротивників. До честі слідчих необхідно віднести те, що розслідування велось професійно досконало, з дотриманням усіх юридичних норм і правил. Оскільки розшукати колишніх заарештованих в цій справі не вдалося, 27 жовтня 1919 року Директорія прийняла закон про скасування Верховної слідчої комісії: “Верховну слідчу комісію, утворену на підставі закону 21 грудня 1918 року – скасувати. Всі справи та кошти згаданої Комісії передати до Міністерства юстиції... Голова Ради Народних Міністрів – І. Мазепа”³².

¹ Див.: *Панакин Г.* Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. – К., 2003; *Горелов В.* Гетьман Української Держави П. П. Скоропадський. – К., 1995; *Останній гетьман.* Ювіл. зб. пам'яті П. Скоропадського. – К., 1993; *Студії з архівної справи та документознавства.* – К., 1999. – Т. 5; *Скоропадський П. П.* Спогади. – К.; Філадельфія, 1995; *Зеньковский В.* Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октяб. 1918 г.): Воспоминания. – М., 1995 та ін.

² *Скоропадський П.* Спогади. – К.; Філадельфія, 1995. – С. 305.

³ Там само. – С. 315.

⁴ Там само. – С. 166–167, 193.

⁵ Там само. – С. 378.

⁶ ЦДАВО України, ф. 1125, оп. 1, спр. 1, арк. 5.

⁷ Там само, арк. 2.

⁸ *Скоропадський П.* Спогади. – С. 159.

⁹ ЦДАВО України, ф. 1125, оп. 1, спр. 3, арк. 2.

¹⁰ Там само, спр. 2, арк. 4.

¹¹ Там само, спр. 3, арк. 36–37.

¹² Там само, арк. 50

¹³ Там само, арк. 21–26, 42–48, 52–55, 57–60, 62–69, 71–78, 154.

¹⁴ Там само, арк. 62.

¹⁵ Там само, арк. 57.

¹⁶ Там само, арк. 21.

¹⁷ Там само, спр. 1, арк. 63.

¹⁸ Там само, спр. 5, арк. 2, 3.

¹⁹ Там само, спр. 3, арк. 226, 227.

²⁰ Там само, арк. 228

²¹ Там само, арк. 230.

²² Там само, арк. 236–241.

²³ Там само, арк. 242–243.

²⁴ Там само, арк. 251.

²⁵ Там само, арк. 253 зв.

²⁶ Там само, арк. 255.

²⁷ Там само, арк. 259 зв.

²⁸ Там само, арк. 282 зв.

²⁹ Там само, арк. 251.

³⁰ Там само, арк. 259 зв.

³¹ *Скоропадський П.* Спогади. – С. 353.

³² ЦДАВО України, ф. 1125, оп. 1, спр. 3, арк. 296.

Петро Слободянюк

ТРАГІЧНА ДОЛЯ АРХІВІСТА М. Ф. ТИЩЕНКА¹

Реабілітовані історією... Скільки їх знедолених, понівечених, скалічених, безправних пройшло через нашу вітчизняну історію?!

Серед таких страждальників був Тищенко Микола Федорович – великий український патріот, талановитий архівіст, чесна і високопорядна людина.

Народився Микола Федорович 1893 р. в с. Вельбівка Гадяцького району на Полтавщині, 1919 р. закінчив Київський університет (географ) і залишився при університеті як професорський стипендіат (аспірант). З 1920 по 1924 рр. викладав географію в трудовій школі № 5 м. Києва. З жовтня 1924 по 1932 рр. – науковий співробітник і певний час – в. о. директора Київського архіву давніх актів.

Як людину талановиту, активну, самовіддану і працювиту М. Ф. Тищенка залучають до участі в різних наукових організаціях і установах. Він був членом розборочної комісії та вченим секретарем при губархіві, дійсним членом Історичного товариства, науковим співробітником Комісії по виучуванню історії західноруського та українського права, дійсним членом Комітету по виучуванню соціально-економічної історії України і Археографічної комісії. Працював над матеріалами архівів і музеїв Чернігова, Житомира, Києва. Був незмінним секретарем ВУАН у академіка Гілярівського. В серпні 1930 р. успішно пройшов чистку в апараті ВУАНу.

Роботу в архіві давніх актів він дуже любив, володів великою працездатністю, допомагав молодим спеціалістам. На роботі і в особистому житті його знали як людину принципову, вболіваючу за свою справу.

Коли 1932 р. директором Архіву давніх актів був призначений професор Оглоблін, Тищенко досить часто сперечався з ним, оскільки був не згоден з тими порядками, які той намагався запровадити. Це зовсім не подобалося новому керівництву архіву. В результаті у квітні 1932 р. була створена комісія під керівництвом Оглобліна по перевірці роботи архіву. Ця комісія, на підставі складеної М. Ф. Тищенком картотеки по архівних матеріалах та іншій його роботі в архіві, постановила звільнити його з роботи як українського буржуазного націоналіста.

У березні 1933 р. М. Ф. Тищенка було заарештовано органами ОДПУ в м. Києві, які протягом двох тижнів у в'язниці “уточняли”, чи не є він “сыном помещика, дворянина или генерала”. Не

добившись потрібного їм результату, вони відпустили його на волю. Але тавро буржуазного націоналіста давало про себе знати – на роботу нікуди не брали. Тому, перебиваючись на тимчасових посадах наукового працівника Всеукраїнського науково-дослідного інституту зерна та продуктів його переробки, бухгалтером будівельної організації, він лише 1936 р. отримує посаду учителя географії та економгеографа Клавдійської середньої школи № 15.

М. Ф. Тищенко мав слабе здоров'я. Тому на початку війни його не взяли до діючої армії, а по мобілізації Сталінського райміськвійськкомату м. Києва направили в робітничий батальйон у Смоленську область копати окопи та будувати оборонні укріплення.

Перебуваючи на фронті у складі робітничого батальйону на Смоленщині в м. Семлеві біля м. В'язьми, в жовтні 1941 р. він разом з іншими бійцями потрапив в оточення і був полонений німцями. Разом з іншими полоненими Микола Федорович утримувався два тижні в концтаборі в м. Дорогобужі. Під час конвою до Смоленська Тищенко М. Ф. разом з двома військовополоненими втік з-під варти. Але через 20 днів по дорозі додому в районі м. Ярославля його впіймав німецький патруль і звідти залізницею направив до концтаборів спочатку в м. Мінськ, а потім у м. Слуцьк. У Слуцькому таборі німці запропонували особам, які мають середньо-спеціальну і вищу освіту, працювати за своєю спеціальністю за місцем проживання, але з повною підготовкою у німецьких установах. Тому через тиждень М. Ф. Тищенко разом з іншими військовополоненими перевезли до німецького концтабору біля м. Нюрнберга. А з листопада 1941 р. до липня 1942 р. перебував у таборі військовополонених в Чехословацькому місті Фольнегау біля м. Карлсбада, а потім у спеціальному таборі (зондер-табір) “Східного міністерства” фашистської Німеччини поблизу Берліна в м. Устрау. Німці там готували управлінських спеціалістів з вищою і середньою освітою для подальшої пропагандистської та іншої роботи на окупованих українських територіях. Оскільки М. Ф. Тищенко мав вищу освіту, то його німці відібрали для такої підготовки.

У таборі всі військовополонені були розділені на 3 групи: група поліцейських (шуцманів), група пропагандистів і група спеціалістів. Микола Федорович не входив до жодної з них, оскільки мав

VII. Персоналії

погане здоров'я. Тому його готували як перекладача для зв'язків окупаційної влади з місцевим населенням. Ніяких умов, завдань та обов'язків йому не нав'язували, ніяких зобов'язань та угод з нацистами він не підписував і не укладав.

У цьому таборі Микола Федорович перебував півроку. Табір знаходився в лісі і ділився на два огорожені відділення, в яких перебувало приблизно по 500 чоловік військовополонених різних національностей – українці, росіяни, білоруси. В другому відділенні були представники східних національностей. Полонені виконували тільки внутрітабірні роботи, працювали на сільгоспроботах у місцевих бауерів.

У січні 1943 р. М. Ф. Тищенко – перевели в інший табір, де він виконував різні господарські роботи, працював на будівництві бараків тощо. Тут один зрадник читав для військовополонених різні антирадянські книги, а інший – професор Московського університету (так він себе називав) викладав німецьку мову. Якось останній приніс декілька сторінок з книги на німецькій мові. Як виявилось, то були уривки з книги А. Гітлера “Майн кампф”, з яких він зачитував полоненим окремі речення, також примушував їх самих читати і перекладати. Причому ні паперу, ні олівців у в'язнів не було. Тому під час повоєнного слідства Миколі Федоровичу переклад сторінок гітлерівської книги інкримінувався як злочин. Він звинувачувався у перекладі праці Гітлера з метою її друку та розповсюдження на окупованих радянських територіях.

У березні 1943 р. табірна медична комісія визнала М. Ф. Тищенко непридатним для фізичної праці з діагнозом “дистрофія”. Йому видали довідку, що він звільняється з полону. Через два дні після комісії його у складі групи понад 80 поліцейських і інших спеціалістів відправили до Києва.

У Києві М. Ф. Тищенко через біржу праці і за допомогою своїх знайомих влаштувався на роботу в історичний архів, де до серпня 1943 р. працював завідувачим економічним відділом XIX ст.

Під час втечі німців із Києва М. Ф. Тищенко під загрозою розстрілу зобов'язали супроводжувати архівні та музейні цінності, що вивозилися в тил. Будь-які відмови, аргументи і посилання на те, що дружина важко хвора на туберкульоз та інше, не допомагали. 24 вересня 1943 р. ешелон прибув до Кам'янця-Подільського. Під час руху ешелона на ст. Дунаївці із вагона, в якому їхав Микола Іванович, випало декілька коробок з архівними документами. Він вистрибнув на ходу з поїзда, підняв ті коробки, догнав вагона і поклав їх на місце. Серед привезених до міста документів були матеріали давніх актів, що мали велику історич-

ну цінність, а також цінні книги з Української академії наук, 1200 художніх полотен. З липня 1941 р. по вересень 1943 р. директором Кам'янецького архіву (обласного і міського) працювала Н. П. Кравченко, а в жовтні 1943 р. його очолив німець Ласке. Для архівних документів було виділено кімнати в приміщенні Кам'янецького архіву, а картини розміщено в музейних залах старої Турецької фортеці.

У складі провідників архівних цінностей були: Вінтер – начальник управління архівів, музеїв і бібліотек України, Бенцен – завідувач бібліотек на Україні, Лацке – завідувач архівами на окупованій території України, Байнц – директор у період окупації історичного архіву в м. Києві, а також фольксдойчі – бухгалтер, перекладач і друкарка. З українського персоналу культурні цінності супроводжували М. Ф. Тищенко з дружиною, Катерина і Любомир Остроградські та ін.

Оскільки під час руху поїзда один вагон був розкритий і документи дуже перемішалися, то М. Ф. Тищенко та іншим працівникам доручили впорядкувати їх. Працюючи з архівними фондами, Микола Федорович вирішив ряд актових книг і декілька ящиків найбільш цінних архівних матеріалів заховати і зберегти від відправки до Німеччини. Заховані ним документи залишились у Кам'янець-Подільському архіві.

У січні 1944 р. частину архівних документів і картин німці вивезли з Кам'янця-Подільського до рейху. Разом з німцями евакуювалися співробітники архіву Гененрі, Дар'ян. На пропозицію німців виїхати разом з ними Кульченко, Тищенко, Остроградські, Коленко відмовилися, хоча для них було заготовлено необхідні евакуаційні документи. Незабаром Вінтер надіслав розпорядження про призначення директором архіву К. М. Остроградської, а Тищенко – науковим працівником. А з приходом радянських військ М. Ф. Тищенко ще протягом 4 місяців працював завідувачем Кам'янецького архіву.

А загалом під час евакуації німців з Києва в листопаді 1943 р. ними було відвантажено майже 7 вагонів архівних матеріалів Київського центрального архіву давніх актів, а будинок Київського університету, де він розміщався, було спалене. Більшу частину цих архівних фондів німці встигли вивезти в м. Тропау (Австрійська Сілезія), а частину (2 вагони) радянські війська відбили у німців в м. Кам'янці-Подільському. Керував вивезенням архівних матеріалів доктор Вінтер, німець – начальник управління архівами, музеями та бібліотеками окупованої України і його помічник доктор Ляцке.

Вивезені 1943 р. архіви були розшукано і повернено до Києва в 1946–1947 рр. з Чехословаччини (м. Оправа) і з м. Кам'янець-Подільського. Крім того, житель с. Лошківці Дунаєвського району Мавінський передав у 1948 р. Центральному державному історичному архіву актову книгу Житомирського міського суду за 1762 р. на 1265 аркушах і частину справи Малоросійської колегії “По представленію Малоросійської Колегии по делу графа Разумовского с бригадиром Витневичем о деревнях” за 1783 р., які він підібрав у 1943 р. на ст. Дунаївці, коли вони випали з ешелона при транспортуванні німцями архівних та музейних цінностей з м. Києва.

Коли після тривалої хвороби 1943 р. в Кам'янці-Подільському померла дружина М. Ф. Тищенка, то в травні 1944 р. він одружився з Остроградською Любов'ю Миколаївною – молодшою сестрою Остроградської Катерини Миколаївни.

З 1944 по 1948 рр. М. Ф. Тищенко викладав географію в Кам'янець-Подільському педагогічному училищі. Згідно з характеристикою директора педучилища М. І. Дудника, він був одним з кращих методистів-викладачів, також брав активну участь у громадському житті колективу.

У 1948 р. М. Ф. Тищенка заарештували. При обшуку у нього було вилучено його особисті речі. Для того, щоб визначити, які із вилучених у нього книг є націоналістичними і забороненими для зберігання і користування приватними особами, а також перевірити, чи не є націоналістичними за своїм змістом наукові праці, написані і надруковані Миколою Федоровичем, УМДБ по Кам'янець-Подільській області було створено експертну комісію у складі голови – лектора обкому КП(б)У Бесової, членів комісії – лектора МК(б)У Кравця і цензора області Волошина. Комісія визначила, що “представленная на рассмотрение литература вся без исключения по своему характеру является буржуазно-националистической..., изъята из репертуара общего пользования и состоит только в спецфонде библиотеки”. Комісія також зробила висновок, що у своїх наукових працях Тищенко М. Ф. “разделяет взгляды буржуазно-националистических историков и экономистов Грушевського, Яворского, Слабченко..., где украинцы рассматриваются как нация безклассовая, ... а эксплуататорами он считает только польских и еврейских эксплуататоров. В статьях автора Россия везде подаётся как исключительно тормозящий фактор экономической жизни Украины”.

Ми тепер розуміємо, що навіть звичайні книги, п'єси, нариси та інші твори, в яких висвітлювалося життя, етнографія, побут, звичаї українського

народу, історія, географія України розцінювались як націоналістично-контреволюційні, категорично заборонялися для доступу читачів, знаходилися у спецховищах.

Під час слідства М. Ф. Тищенку доводилося переконувати слідчих, суд в тому, що книги йому дісталися від Академії наук УРСР, в яких він був аспірантом і готував наукові публікації з історії і географії України XVIII ст. Частину книг він отримав під розписку з бібліотеки Кам'янецького архіву на цілком законних підставах як співробітник цієї установи. До речі, на той час у бібліотеці архіву налічувалося 20 тис. книг.

М. Ф. Тищенко був талановитим вченим. Починаючи з 1928 р. він опрацьовував наукову літературу, мав понад 1000 сторінок авторського книжкового наукового тексту, працював учителем географії. Не читаючи книг, подібних тим, що були вилучені в нього, він не міг би успішно учителювати.

Миколу Федоровича звинувачували у тому, що він:

1. Знаходячись у німецькому полоні в особливому таборі для військовополонених з червня 1942 р. по квітень 1943 р., як спеціаліст з вищою освітою проходив підготовку пропагандиста з удосконаленням німецької мови і перекладом книги Гітлера “Моя боротьба” з німецької на російську мову.

2. У квітні 1943 р., будучи звільненим з табору військовополонених разом з поліцейськими їздив у м. Берлін на екскурсію, а потім з групою поліцаїв прибув із Німеччини на окуповану німцями українську територію до м. Києва, де добровільно поступив на службу до німців у Київський історичний архів на посаду завідувача відділу.

3. При відступі німців супроводив два вагони історичних цінностей з київських архівів і музеїв до м. Кам'янець-Подільського, де до вигнання німців очолював архів.

4. Упродовж 4-х років зберігав у себе вдома націоналістичну контреволюційну літературу, зокрема: “Слово о полку Игоревом”, М. Грушевського “З політичного життя Старої України”, “Золоте слово”, п'єсу “Про що тирса шелестіла”, щоденник Я. Марковича “Политико-польское государство в отношении Украины XVIII века”, “Україна в першій половині XVIII ст.”, Д. Оляничук “До теорії торгівлі Русі і України з Балтикою, зокрема Стародуба з Кенігсбергом, наприкінці XVII – початку XVIII ст.”.

Недостатність звинувачувальних матеріалів слідства призвела до того, що його двічі судив Військовий Трибунал і не міг винести звинувачу-

VII. Персоналії

вального вироку. Обласне управління МДБ не бажало змиритися з цим і направило його справу до Москви. Рішенням Особливої наради при МДБ СРСР від 01 грудня 1948 р. по ст. 54-1 п. “б” КК УРСР М. Ф. Тищенко засуджено до позбавлення волі у виправно-трудовому таборі терміном на 10 років. Від покарання був звільнений постановою Карагандинського обласного суду від 11 лютого 1955 р. через хворобу.

Повернувшись до Кам’янець-Подільського, Микола Федорович працював швейцаром в індустріальному технікумі, наймав куточок на приватній квартирі. Неодноразово звертався у різні інстанції

щодо своєї реабілітації як жертви політичних репресій, але безрезультатно. І тільки 18 травня 1962 р. кримінальну справу щодо звинувачування М. Ф. Тищенка у зраді Батьківщині бул переглянуто військовим трибуналом Прикарпатського військового округу, припинено за відсутністю складу злочину, і він був реабілітований.

Справедливість відновлено, але долю не повернеш...

¹ Держархів Хмельницької обл., ф. Р-6195 (Кримінальна справа про звинувачення Тищенка Миколи Івановича), оп. 12, спр. П-11252–356, арк. 1948–1962.

Ганна Волкотруб

ЖИТТЯ ТА ТВОРЧІСТЬ П. В. КЛИМЕНКА У ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ТА ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДНИКІВ

Життєпис талановитого українського вченого-історика – дослідника соціально-економічної історії України XVII–XIX ст., джерелознавця, архівознавця, організатора архівної справи періоду УНР під проводом Директорії Пилипа Васильовича Клименка та його творчий доробок досі не були предметом спеціального дослідження. Водночас окремі згадки про діяльність вченого та її оцінку знаходимо у літературі, присвяченій питанням: 1) організації архівної справи у 1920–1939-х рр.; розроблення теоретичних і практичних засад; діяльності представників державних пам’яткоохоронних інституцій; 2) історії ВУАН у 1924–1930 рр.; 3) діяльності археографічних комісій ВУАН (1930–1933) і ЦАУ УСРР (1929–1931) та аналізу творчого доробку її членів. Ці публікації можна умовно назвати працями загального характеру.

В українській історіографії радянського періоду 1925–1950 рр. відомостей про Пилипа Васильовича Клименка знаходимо зовсім мало, що зумовлено його участю в 1925–1930 рр. у діяльності Науково-дослідної кафедри історії України, створеної та очолюваної акад. М. С. Грушевським, кваліфікованого як “буржуазний націоналіст”. До того ж, переважна більшість вчених, яких згуртував навколо себе М. С. Грушевський, наприкінці 1920–1930-х рр. зазнали репресій і їх імена та творчість багато років свідомо замовчувались. Такої ж участі зазнав і П. В. Клименко. Перші дослідження про інституції ВУАН та вчених, які працювали на її теренах, з’явилися у середині 1950-х років за кордоном. Це праці українських істориків Н. Д. Полонської-Василенко, О. П. Оглоблина, Б. Д. Крупницького, які проживали на еміграції. Оскільки праці не опирались на солідну джерельну базу, а переважно ґрунтувались на споминах авторів, во-

ни носять дещо суб’єктивний характер та хибують на неточності.

У таких працях містяться відомості про вченого, наводяться списки його праць. Так, наприклад, у нарисі історії Української академії наук Н. Д. Полонської-Василенко¹ знаходимо відомості, що у 1926 р. вийшло друком 11 праць П. В. Клименка², а 1929 р. вийшла праця “Цехи на Україні”³.

Про викладацьку роботу П. В. Клименка знаходимо відомості, що 1925 р. науково-дослідна кафедра мала аспірантів, яким викладали спеціальні курси П. А. Тутковський, П. В. Клименко, В. І. Щербина⁴ та 1928 р. “провадив курси для аспірантів: П. В. Клименко – з методики історії”⁵. Ім’я вченого згадується також у реєстрі репресованих співробітників⁶. Про репресивні міри щодо П. В. Клименка свідчить ще одна фраза Н. Полонської – Василенко: “Загинув також, обвинувачений у шпіонажі на користь Литви П. В. Клименко, відомий історик Литви, що мав зв’язки з литовським університетом”⁷.

У розділі, присвяченому дискредитації вчених⁸ Н. Д. Полонська-Василенко, не називаючи прізвища, а тільки ім’я і по батькові, приводить факт “цькування та торпедування роботи М. С. Грушевського ... на науковому ґрунті” у 1930–1933-х рр.: “... під час обговорення наукового пляну однієї з комісій Історичних Установ, коли всі співробітники навипередки “критикували” наукову діяльність М. С. Грушевського, один із найстарших стажем співробітників, але автор нечислених праць, закинув М. С. Грушевському: чому він писав свою “Історію України-Руси” за таким, а не іншим планом”. На це М. С. Грушевський з усмішкою відповів: коли будете такий твір писати ви, Пилипе Васильовичу, то додержуйтесь вашого пляну, а я буду писати за своїм”⁹.

У розділі “Нарис історіографії України” монографії з історії України¹⁰ Н. Полонська-Василенко, описуючи створення М. Грушевським “історичних установ”, зазначає, що в них працювало близько 100 осіб, одні як постійні штатні співробітники, інші – як нештатні. Серед штатних були проф. О. Ю. Гермайзе, О. С. Грушевський, П. В. Клименко, В. Ю. Данилевич, В. І. Щербина, К. О. Лазаревська та ін.

Плідна праця цих установ була обірвана у 1930 р., “коли почалося нищення культурних установ. Першим кроком у цьому напрямі був процес СВУ, який позбавив Українську Академію Наук значного числа її співробітників, з академіками С. О. Єфремовим та М. Є. Слабченком на чолі”¹¹.

У складеній Н. Полонською-Василенко таблиці “Школа істориків України В. Антоновича”, Клименко Пилип Васильович означений як представник другого покоління школи істориків України, учень М. В. Довнар-Запольського. У довідці неточно подано дати народження (1880, насправді 1887) та заслання (1936, насправді 1938). Тут же зазначений Дубровський Василь Васильович (1897–1966), професор Харківського університету, співробітник УАН, член УВАН – історик третього покоління, учень П. В. Клименка¹².

Згадується ім’я П. В. Клименка у монографії сучасника вченого, історика й громадського діяча Олександра Оглоблина “Українська історіографія. 1917–1956”¹³, видана 1957 р. англійською мовою у Нью-Йорку та 2003 р. – українською у Києві (підготовлено до друку І. Вербою, О. Юрковою)¹⁴.

У монографії О. Оглоблин серед українських істориків представляє Пилипа Клименка, який співпрацював з Науково-дослідною кафедрою М. Грушевського, як учня М. Довнар-Запольського¹⁵, подає стислу довідку, вказуючи рік народження 1880 (насправді – 1887), не зазначає посад та місць роботи, крім одного – “професор Кам’янець-Подільського університету”, окреслює лише один з напрямків наукової роботи історика: “працював над проблемами соціально-економічної історії України сімнадцятого-дев’ятнадцятого століття і, зокрема, продовжував вивчення історії цехів на Правобережній Україні”¹⁶, подає перелік лише чотирьох праць П. Клименка, причому, називаючи монографію “Цехи на Україні”, не зазначає, що це лише перша частина – “Суспільно-правні елементи цехової організації”. Ще раз згадує ім’я Пилипа Васильовича серед імен українських істориків, які зазнали переслідувань за радянської влади¹⁷. Ці ж самі відомості знаходимо і в інших працях О. П. Оглоблина¹⁸.

В історіографічному огляді Б. Д. Крупницького¹⁹, який вийшов після його смерті – 1957 р. – Науково-дослідну кафедру історії України М. С. Грушевського виділено серед інших наукових установ ВУАН як “особливу”, серед праць інших істориків подано перелік праць П. В. Клименка.

В Україні перша стаття про вченого з’явилась 1967 р. в “Українському історичному журналі” у рубриці “Наш календар”. Це стаття О. С. Компан і М. З. Суслопарова, присвячена 80-річчю з дня народження П. В. Клименка²⁰. Один із авторів – М. З. Суслопаров близько знав Пилипа Васильовича, разом з ним працював над “Цеховою книгою Кам’янець-Подільського кушнірського цеху 1702–1779 рр.”. Рукою М. Суслопарова під наглядом Пилипа Васильовича зроблено копію цехової книги, опис її фізичного стану та складений іменний покажчик до неї. Ця книга залишилась невиданою і зберігається в особовому фонді П. В. Клименка в Інституті архівознавства. Як видно з листа, датованого 1965 р., М. Суслопарова до Олени Станіславівни Компан, який зберігається там же, М. Суслопаров підтримував зв’язки з П. Клименком до останніх днів життя. У листі зазначається, що Пилип Васильович останні роки свого життя цехами не займався. “Мені відомо, – пише М. Суслопаров, – що він написав рецензію на книгу К. Пажитнова “Проблема ремесленних цехов в законодательстве русского абсолютизма”, крім того, писав роботу про історію мистецтва”²¹. Названа рецензія, датована 1953–1954 рр., та листування з журналом “Вопросы истории” стосовно її публікації теж відклалися в особовому фонді.

Автори статті представили бібліографію наукових праць вченого та висловили думку, що П. В. Клименку наукова громадськість “завдячує виданням та збереженням ряду цінних документів з історії українських ремесел, міст і освіти на Україні”²². Серед таких документів – видана 1932 р. “Цехова книга бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів міста Кам’янця-Подільського від 1601 до 1803 рр.”²³.

Вшановуючи світлу пам’ять вченого, автори більшу частину статті присвячують описанню цінного історичного документа – “Цехової книги Кам’янець-Подільського кушнірського цеху 1702–1779 рр.”, копія якої разом з іншими документами Пилипа Васильовича зберігалась на той час у рукописному відділі Інституту історії АН УРСР. Детально описуючи розділи книги, автори статті відмічають, що відомості, які містить книга кушнірів, ще раз “підтверджують думку про велику роль Кам’янця-Подільського в процесі підготовки на Україні ремісничих кадрів” та допомагають краще

VII. Персоналії

зрозуміти соціально-економічні умови життя на Україні XVIII ст.²⁴

Оскільки стаття вийшла 1967 р., автори статті обходять мовчанням трагічні обставини життя вченого, подаючи дуже короткі відомості про його життя, а також дещо неточно називають факультет Університету св. Володимира, який закінчив П. Клименко (філологічний, насправді – історичне відділення історико-філологічного факультету). Закінчують О. С. Компан і М. З. Суслопаров свою статтю словами: “...життя, віддане науці, не може піти в забуття”²⁵.

“Цінним надбанням радянської історичної науки” у 1920-х роках називають праці молодих вчених НДКІУ, серед них і П. В. Клименка, історики А. В. Санцевич і В. Г. Сарбей у нарисі, вміщеному у двотомній “Історії Академії наук Української РСР”²⁶. Щоправда, автори зараховують названих ними істориків до Інституту червоної професури.

Згадано про вагомий внесок в історичну науку у 1920-і рр. П. В. Клименка також у історіографічному нарисі В. А. Дядиченка, Ф. С. Лося і В. Г. Сарбея “Розвиток історичної науки в Українській РСР”, який вийшов у 1970 р.²⁷

Грунтовний археографічний аналіз виданої П. Клименком 1932 р. “Цехової книги бондарів, стельмахів, колодіїв, столярів Кам’янця-Подільського від 1601 до 1803 рр.” подає Ковальський М. П., характеризуючи радянські археографічні публікації з історії України XVI – I пол. XVII ст.²⁸

1985 р., завдяки зусиллям С. І. Білоконя, вийшов біобібліографічний покажчик праць Н. Ю. Мірзи-Авак’янц і П. В. Клименка, оригінально вміщений у програму вечора, присвяченого історії київського міського транспорту²⁹. Такі вечори проводила Київська міська організація Українського товариства охорони пам’яток історії і культури разом з музеями та товариствами любителів книги. Бібліографічний список праць П. В. Клименка, укладений М. З. Суслопаровим, складає 38 праць. Цілком зрозуміло, що у біографічних довідках немає ні слова про те, що ці вчені були свого часу репресовані.

Початок 1990-х рр. ознаменувався виходом збірників та монографічних досліджень, присвячених не досліджуваним раніше темам.

1991 р. виходить збірник “Репресоване краєзнавство”³⁰, у якому знаходимо кілька згадок про вченого. Так, у статті П. Т. Тронька “Приреченість школи Грушевського (М. С. Грушевський)” зазначається, що у першому півріччі 1925 р. склад науково-дослідної кафедри, очолюваної М. С. Грушевським, був в основному укомплектований і

розпочав роботу. Окрім самого М. С. Грушевського, на кафедрі працювали В. І. Щербина, В. Ю. Данилевич, П. В. Клименко, О. С. Грушевський, Й. Ю. Гермайзе³¹.

О. М. Завальнюк і М. Б. Петров у статті “Винним себе визнав ... (В. О. Геринович)”, описуючи період роботи В. О. Гериновича в Інституті народної освіти в Кам’янці-Подільському, зазначають, що після проведення “чистки” з інституту були звільнені професори і доценти: Шашевський, Драй-Хмара, Клименко, Грінченко, Федоров³².

Про діяльність П. В. Клименка в ВУАН згадується також у монографії В. М. Заруби “Постаті”³³. У розділі, присвяченому академіку М. С. Грушевському та розгрому і знищенню київської школи істориків, створеної ним, М. Заруба, відзначаючи “кадрове багатство київської школи М. Грушевського”, серед співробітників, заслужених діячів української науки називає також П. Клименка³⁴.

Описуючи життя і творчість академіка Михайла Єлисейовича Слабченка, В. Заруба на підставі матеріалів журналу “Україна” та щоденника М. Є. Слабченка робить висновок, що між М. С. Грушевським та М. Є. Слабченком були непрості відносини. “Михайло Сергійович пильнував за науковими працями одеського історика і підшукував для них прискіпливих рецензентів. Зі свого боку М. Слабченко не випускав з поля зору жодного із співробітників Грушевського, як і самого академіка”. Як приклад, подає дослідник кілька витягів з “Щоденника” М. Слабченка за 1927 р., один з яких стосується П. Клименка: “2 січня. ... Сьогодні прочитав 7-й том “Записок УАН”. Особливо звернув увагу на статті Клименка. Клименко мучительно думає й не вміє виражати своїх думок, наче косноязычний. Зате апломб такий, що навіть дурник О. Грушевський його не має. Ой, прошморгаю його так, що тошно йому буде!”³⁵. Відзначимо суб’єктивно-особистий характер цієї оцінки. Можливо, це була реакція на рецензію П. Клименка на працю М. Слабченка “Организация хозяйства Украины от Хмельничины до Мировой войны. Ч. I. Хозяйство Гетьманщины в XVII–XVIII вв. Т. 4. Состав и управление государственным хозяйством Гетьманщины в XVII–XVIII вв.” – Николаев: ГИУ, 1925. – 330 с., надруковану в Записках ІФВ УАН, кн. 7/8 за 1926 р., а можливо, на аналіз інших праць, які подавав П. В. Клименко у своїх розвідках. Як зазначає В. М. Заруба, М. Є. Слабченко мав непростий характер і був дуже амбітний, тому болісно реагував на будь-яку критику, чому сприяли ще й всілякі інтриги, що плелися навколо М. С. Грушевського та М. Є. Слабченка.

Незважаючи на таке ставлення до П. Клименка, М. Слабченко 1929 р. у листі до Багалія, виступаючи з пропозицією скликати у Харкові Всеукраїнський з'їзд істориків-марксистів, серед учасників із Києва називає Клименка, Оглобліна, Гермайзе, причому секретарем Президії пропонує Клименка.

В. М. Заруба акцентує увагу, що М. Є. Слабченко називає істориками-марксистами тих вчених, кого пізніша "...советська марксистсько-ленінська історіографія однозначно і цинічно окрестила буржуазно-націоналістичними істориками"³⁶.

Ще раз зустрічається у монографії згадка про П. В. Клименка у розділі про професора Антона Степановича Синявського. В. М. Заруба наводить лист А. С. Синявського до Д. І. Яворницького (квітень 1924 р.), в якому перший просить обрати на будь-яку кафедру у Катеринославі В. О. Біднова, який хоче повернутися з еміграції, і при цьому так описує становище у наукових установах Києва: "Тут, в Києві, так все обсажено, що навіть Клименко, Клепатський й інші сидять без праці – професори, що залишились без катедр після ліквідації університету в Кам'янці-Под[ільському]"³⁷.

У ґрунтовному дослідженні П. С. Соханя, В. І. Ульяновського, С. М. Кіржаєва "М. С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність"³⁸ ім'я П. В. Клименка згадується неодноразово.

Автори зазначають, що першим результатом переговорів М. С. Грушевського з Укрголовнаукою була постанова від 24 жовтня 1924 р., згідно з якою "...науково-дослідна кафедра Грушевського закріплювалася при ВУАН і мала три секції: одна з яких – соціологічного обґрунтування історії і методології (керівничий – О. Ю. Гермайзе, член – проф. П. О. Клименко)"³⁹.

У листопаді 1927 р. М. С. Грушевський без відома кафедри перевів на утримання дійсних членів кафедри Ф. Савченка та К. Грушевську. Аналізуючи на підставі раніше невідомих архівних документів та щоденника С. О. Єфремова конфлікт у ВУАН між М. С. Грушевським та С. О. Єфремовим, автори констатують, що проти цього переведення виступили Президія та члени кафедри В. Ю. Данилевич, П. Клименко, О. Баранович, М. Ткаченко та Л. Окиншевич, які подали заяву, що переведення відбулось без їх відома. На Спільному зібранні 12 грудня 1927 р. "самоуправство" Грушевського більшістю було засуджене⁴⁰.

Про роботу кафедри з підготовки наукових кадрів маємо відомості, що 1924/25 рр. П. Клименко читав курс з методології історії, а 1927/28 рр. – методологію та архівознавство⁴¹.

У довідковій літературі 1930–2004 рр. зустрічаємо надзвичайно коротку, до того ж неточну стат-

тю про П. В. Клименка у 3-му томі 10-ти томної "Енциклопедії українознавства", виданої у Львові 1994 р.⁴² У статті подані лише три опубліковані праці вченого: "Западно-русские цехи XVI–XVIII вв." (рік видання – 1911, насправді – 1914), "Цехи на Україні" (1929), (не зазначено, що це лише перший том монографії – "Суспільно-правні елементи цехової організації"), "Місто й територія на Україні за Гетьманщини" (ЗІФ ВУАН, 1926). Крім того, подано невірну дату народження (1880, насправді – 1887) та рік заслання (1936, насправді – 1938).

На особливе наголошення заслуговує документальний біографічний нарис "Український історик Пилип Клименко (1887–1955)"⁴³ київського дослідника Івана Дивного, який першим ґрунтовно, на підставі архівних документів, дослідив життєвий та творчий шлях історика.

Як констатує сам дослідник, "спроба вперше створити документальну біографію П. В. Клименка має особливості об'єктивного і суб'єктивного характеру"⁴⁴, оскільки коло літератури про вченого дуже незначне і практично вичерпується статтею О. С. Компан і М. З. Суслопарова⁴⁵ та "низкою суперечливих матеріалів у закордонних українознавчих енциклопедіях".

Обмаль відомостей у друкованих виданнях змусили І. Дивного провести досить широкі розшуки в архівах, які увінчались знахідками і дали змогу дослідникові крок за кроком простежити життєвий та творчий шлях вченого, з'ясувати обставини його життя кам'янець-подільського та київського періодів. З жалем лише констатує дослідник, що йому не вдалося встановити родовід Клименків через відсутність метричних документів, що стосувалися б цієї родини та з'ясувати загадкові обставини смерті вченого і висловлює впевненість, що "...з часом вдасться документально підтвердити ці відомості і остаточно встановити істину"⁴⁶.

Російський вчений С. Михальченко у монографії, присвяченій київській школі істориків В. Б. Антоновича, М. В. Довнар-Запольського та їх учням⁴⁷, її ролі і значенні в російській історіографії, називає учнів М. В. Довнар-Запольського А. М. Гневушева, П. В. Клименка, Б. Г. Курца, П. П. Смирнова, Є. Д. Сташевського, Н. Ф. Яницького та ін. третім поколінням київської школи істориків, чия активна діяльність припадає на 1910–1920-і роки, зазначаючи, що еміграція багатьох з них, зміна системи вищої освіти в 1920-х роках і репресії проти вчених старої формації привели до розпаду і ліквідації цієї школи⁴⁸.

Третій розділ монографії присвячений організаційній діяльності діяльності школи методології

VII. Персоналії

та історичних поглядів учнів школи М. В. Довнар-Запольського. Тематика занять членів Історико-етнографічного гуртка, створеного за ініціативи проф. М. В. Довнар-Запольського 1903 р. в Університеті св. Володимира, була досить різноманітною: методологія історії, історіографія, рецензії на історичні праці, звіти студентів про відрядження до архівів. Однак, на думку С. Михальченка, помітними були два напрямки у роботі гуртка, “легко объясняемых основными научными интересами руководителя – это экономическая история Московского государства XVI–XVII вв. (прежде всего изучение хозяйства отдельных территорий по писцовым книгам) и история ВКЛ и, в меньшей степени Украины (Малороссии)”⁴⁹. С. Михальченко зазначає, що Пилип Клименко працював над дослідженням Великого Князівства Литовського. Слід відмітити, що така тема була запропонована керівником на початку заняття у гуртку. Згодом Пилип Клименко почав займатися історією українських цехів.

С. Михальченко зауважує, що методологія творів учнів М. В. Довнар-Запольського практично співпадала з методологічними установками праць вчителя, а оскільки його основні роботи вийшли у 1910-х роках, коли М. В. Довнар-Запольський остаточно перейшов на позиції економізму, стає зрозумілим і інтерес до економізму його учнів. Але, констатує С. Михальченко, як показали проведені ним дослідження конкретно-історичних праць учнів М. В. Довнар-Запольського, їх економізм “...не выходил за рамки позитивистской парадигмы и соседствовал с теорией фактов”⁵⁰.

Аналізуючи працю П. В. Клименка “Западно-русские цехи XVI–XVII ст.”, С. Михальченко зазначає, що у ній був підданий критиці близький М. В. Довнар-Запольському генетичний метод дослідження, при цьому визнавалась важливість для історика вивчення явища у розвитку, а не в статистичному стані. Однак, стан джерел, за якими П. Клименко досліджував цехи, на думку С. Михальченка, не дозволив йому самому провести дослідження цехів у розвитку, він показав, в основному, вже сформовану цехову структуру.

У монографії С. Михальченко подає біографічні довідки представників двох київських шкіл, в тому числі П. В. Клименка. Довідка дуже неповна, весь життєвий шлях з 1917 р. до арешту в кінці 1930-х рр. поданий фразою: “После 1917 г. преподавал в вузах Киева и Каменца-Подольского”, а науковий спадок – фразою: “Основным его трудом осталась медальная работа “Западно-русские цехи XVI–XVII вв.” (Киев, 1984). (См. также его статью “Из истории финансового строя города Дубно” // ЮС. – С. 275–300)⁵¹.

У монографії О. Юркової, присвяченій одній з інституцій Історичних установ М. С. Грушевського – Науково-дослідній кафедрі історії України у Києві⁵², діяльності одного з її дійсних членів – П. В. Клименку відведено чимало місця.

О. Юркова подає детальні відомості про діяльність П. В. Клименка на посаді керівника Кам’янець-Подільської кафедри, обставини його звільнення і залучення до співробітництва в НДКІУ. У квітні 1925 р. “...було ухвалено вважати науковця бажаним для праці даної установи”⁵³.

Розглядаючи питання кадрового забезпечення кафедри, О. Юркова зазначає, що на початку 1927 р. НДКІУ мала у штаті трьох керівників секціями (М. С. Грушевський, О. С. Грушевський, О. Ю. Гермайзе), три дійсних члена (В. Ю. Данилевич, П. В. Клименко, В. І. Щербина), три наукових співробітника (В. О. Баранович, К. М. Грушевська, Ф. Я. Савченко) та архіваріуса і бібліотекаря (М. А. Жуковська)⁵⁴.

Розповідаючи про випадок “самоуправства” М. С. Грушевського стосовно призначення без промоцій нових дійсних членів кафедри К. М. Грушевської та Ф. Я. Савченка, що стався у жовтні – грудні 1927 р., О. Юркова називає П. В. Клименка, який разом з В. Ю. Данилевичем виступили проти призначення нових дійсних членів і наукових співробітників без апробації кафедри, а також в числі інших дійсних членів, наукових співробітників і аспірантів подав заяву до президії Академії наук, що переведення К. М. Грушевської та Ф. Я. Савченка на дійсних членів відбулось без їх відома⁵⁵.

Надзвичайно цінними для української історіографії є подані О. Юрковою життєписи тих співробітників НДКІУ, “...про кого в історичній літературі ще немає ґрунтовних студій”. Серед них – П. В. Клименка. Щоправда, посилаючись на те, що про вченого з’явилась серйозна студія І. Дивного, О. Юркова охоплює тільки київський період життя і діяльності П. В. Клименка, його арешт, заслання та останні роки життя⁵⁶.

У додатках до монографії (2, 3, 4, 5, 6) подано короткі біографічні дані П. В. Клименка, зазначено, що він був дійсним членом кафедри з 1925 по 1930 рр., був керівником аспірантів К. Є. Антиповича, В. Я. Камінського, М. Ф. Карачківського, Л. В. Миловидова, брав участь у роботі Археографічної комісії ВУАН⁵⁷, а також подано бібліографію праць вченого⁵⁸.

Розглядаючи бібліографію робіт співробітників НДКІУ з питань соціально – економічних процесів в Україні XVII – поч. XX ст. О. Юркова розповідає про студії П. В. Клименка над історією україн-

ських міст та цехів XVI–XVII ст. та застосування ним статистичного методу при розробці цих тем, а також про дослідження ним українських ритодруків, шрифтів та екслібрисів⁵⁹.

Багато уваги у монографії приділено науково-виховній роботі кафедри. Вже наприкінці 1924 р., ще не будучи дійсним членом кафедри, П. В. Клименко читав аспірантам та “кандидатам на аспіранти вступний курс з методології історії”⁶⁰, а у 1928 р. – з архівознавства та методології історії⁶¹.

Оповідіє також дослідниця і про ініціативу П. В. Клименка щодо створення при кафедрі секцій історіографії, архівознавства та джерелознавства, з якою він виступив у вересні 1925 р. та складення вченим ґрунтовної програми з архівознавства для аспірантів⁶².

Роблячи спробу визначитись з іменами істориків кийвської школи М. С. Грушевського, О. Юркова називає М. Ф. Карачківського, який у 1923–1924 рр. відбував аспірантський стаж у Кам’янець-Подільській науковій кафедрі народного господарства та культури Поділля і під керівництвом П. В. Клименка написав розвідку про Кам’янець – Подільські цехи XIX ст. Восени 1925 р. його було зараховано аспірантом НДЖІУ, де він знову ж таки під керівництвом П. В. Клименка став опрацьовувати тему з історії кийвських цехів⁶³. П. В. Клименко керував також роботою Л. В. Миловидова, який вивчав історію освіти на Чернігівщині⁶⁴.

З монографії кийвського вченого І. Верби про Олександра Оглоблина⁶⁵. дізнаємось про те, що П. В. Клименко був формальним керівником аспірантів К. Є. Антиповича, Д. Є. Бованенка, І. І. Кравченка, В. Я. Камінського – учнів О. П. Оглоблина, який вирішив відкрити їм дорогу в науковий світ через кафедру М. С. Грушевського. На думку дослідника, М. С. Грушевський “...усвідомлював безперспективність керування ними, бо від початку було цілком ясно, що прийшли вони до нього задля іншої, не тільки наукової праці, тому й перевірив їх до дійсного члена кафедри П. В. Клименка. Зразу ж кидалося в очі, що Пилип Васильович є тільки формальним керівником, тоді як справжнім залишився Олександр Петрович. Зрештою, цього не приховував і О. П. Оглоблин”⁶⁶.

Описуючи створення Комісії для виучування соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст. в зв’язку з історією революційної боротьби (КВСЕІУ), яка “...постала на згарищах знищених Історичних установ ВУАН М. С. Грушевського”, дослідник серед інших “талановитих й працелюбних істориків, часто-густо підфарбованих марксизмом”, які у різні роки співробітничали з комісією, називає і Пилипа Васильовича⁶⁷.

Відомості про діяльність Історико-етнографічного гуртка під керівництвом М. В. Довнар – Запольського знаходимо у монографії кийвського історика І. Верби “Життя і творчість Н. Д. Полонської-Василенко (1884–1973)”⁶⁸. Серед випускників Паризького, Берлінського і Кийвського університетів, яких М. В. Довнар-Запольському вдалося залучити до роботи гуртка, автор монографії називає “... провідних і авторитетних в майбутньому, а тоді ще молодих вчених П. П. Смирнова, Б. Г. Курца, П. В. Клименка, Ф. Л. Ернста, Є. Д. Сташевського”⁶⁹.

Описуючи діяльність Комісії для виучування соціально-економічної історії України (КВСЕІУ) XVIII–XIX ст., заснованої 1929 р. при кафедрі історії України акад. Д. І. Багалія з метою вивчення соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст., переважно правобережної її частини, Гетьманщини, Запоріжжя, та революційних рухів в Україні, зокрема, історії польських повстань 1831–1863 рр., І. Верба серед нештатних співробітників і рядових працівників, серед яких було й багато “професорів високих шкіл”, називає П. В. Клименка⁷⁰.

П. В. Клименко також брав участь у підготовці до видання історико-джерельних творів академіка Д. І. Багалія, які за ініціативи Н. Д. Полонської-Василенко та О. П. Оглоблина (1933 р.) було вирішено видати з метою вшанування пам’яті академіка⁷¹.

Для осмислення внеску П. В. Клименка у вивчення історії Литви має значення розвідка Зигмантаса Кяупи “Зв’язки Історичного товариства Литви (1929–1940) і українських істориків”⁷².

У статті подано один з фрагментів співробітництва литовського історика Аугустинаса Янулайтіса з П. В. Клименком стосовно праці останнього про документи Міндовга. Це співробітництво почалося ще 1929 р., коли А. Янулайтіс прочитав в “*Altpreussische Forschungen*” статтю П. В. Клименка “Грамоти Міндовга Ливонському Ордену”, яка йому дуже сподобалась, і запропонував українському вченому продовжити дослідження епохи Міндовга, з тим, щоб надрукувати монографію у збірнику товариства “*Pracitės*” (“Минуле”). Пилип Васильович погодився і негайно взявся до роботи.

У своїй розвідці З. Кяупа на підставі листування двох істориків детально описує всі етапи роботи над монографією, труднощі приватного та політичного життя, причому більше торкається політичних обставин у Литві і жодним словом (можливо через відсутність необхідної інформації) не згадує, що П. В. Клименко 1938 р. був репресований і вийшов на волю в листопаді 1943 р. Лише

VII. Персоналії

пише, що після війни листування П. В. Клименка і А. Янулайтіса відновилося. Але книга, переклад і набір якої ще перед війною був готовий, так і не вийшла через різні обставини. “Умови для завершення цієї справи були вкрай незадовільні. Сталінський режим на вивчення древньої історії в Литві дивився негативно”⁷³.

Щодо П. В. Клименка, це стосувалось, на жаль, не лише його праць з історії Литви. Як репресований, він зовсім не мав змоги публікувати свої праці, і не мало значення, чи то були історичні розвідки, чи рецензії на праці інших істориків, відповіді з редакцій були дуже коректні, але завжди з відмовою публікувати. Про це свідчить його листування з кількома редакціями газет і журналів, яке зберігається у його особовому фонді.

З. Кяупа зважає, що майже повністю текст роботи П. В. Клименка про риси суспільного ладу Литви XIII ст. епохи Міндаугаса у перекладі литовською мовою зберігся у Рукописному відділі Бібліотеки Академії наук Литви. Оригіналу праці П. В. Клименка, яка пересилалась А. Янулайтісу у вигляді машинопису українською мовою, автором статті в архівосховищах Литви не виявлено. Зазначимо, що не збереглась вона і в особовому фонді П. В. Клименка в Інституті архівознавства.

Автор статті констатує, що стан зв’язків істориків Литви і України змушує бажати кращого і висловлює надію, що хоч два сюжети (другий – про співпрацю А. Янулайтіса з Іллею Борщакком з приводу роботи “Украина, Литва и французская дипломатия в 1648–1657 годах (по неизданным документам)”) співробітництва українських і литовських істориків у період між двома світовими війнами завершилися без успіху, “...увага до таких зв’язків минулого зіграє роль каталізатора для сучасного покоління істориків”⁷⁴.

Принагідно зазначимо, що в особовому фонді П. В. Клименка також збереглися листи А. Янулайтіса та чернетки листів П. В. Клименка з приводу вище зазначеної роботи.

О. Ясь у статті „Державницький напрям української історіографії та його інтелектуальна спадщина”⁷⁵ торкається рецензії П. Клименка на книгу В. Липинського “Історичні студії та монографії. Т. 3. Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті”, видану у Відні 1920 р.

Аналізуючи рецензії наших авторів на цю роботу, О. Ясь відзначає, що П. Клименко у своїй рецензії, на протипагу іншим позитивним відгукам, вказував на переоцінку В. Липинським значення “руської шляхти”, що було обумовлено недооцінкою ролі інших соціальних верств та неправо-

мірного ототождження окремих осіб чи груп шляхти з цілим шляхетським станом. П. В. Клименко зазначав, що з методологічного боку праця В. Липинського не є чисто науковою, бо в ній автор не систематизує, не аналізує і не творить історичних фактів на підставі численного джерельного надрукованого і не надрукованого матеріалу, використаного ним у роботі.

Діяльність Пилипа Васильовича на посаді завідувача відділу охорони пам’яток та голови Архівної комісії при Міністерстві народної освіти у м. Кам’янці у 1919 р. висвітлено О. Нестулею у монографічному дослідженні “Біля витоків державної системи охорони пам’яток в Україні (Доба Центральної Ради, гетьманщини, Директорії)”. Називаючи Пилипа Васильовича талановитим істориком і археографом, блискучим лектором, дослідник віддає належне докладеним ним зусиллям у збереженні національної історико-культурної спадщини⁷⁶. На жаль, автор подає неповну біографічну довідку вченого, обмежуючись лише кам’янецьким періодом життя.

Відомості про керівництво професором П. В. Клименком у 1919 р. Товариством охорони пам’яток старовини знаходимо у статті С. Борисевича “Документи Держархіву Хмельницької області як джерело дослідження історії Державного Українського Університету у м. Кам’янці-Подільському”⁷⁷.

Впродовж останніх 10-ти років наполегливо працює над вивченням проблем розвитку українського архівознавства і становлення системи підготовки кадрів для архівних установ І. Матяш. Результатом її праці стали численні публікації⁷⁸ та, нарешті, вихід у 2000 р. монографічного дослідження “Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років”⁷⁹, яке стало помітною подією в українській історіографії. При підготовці монографії авторкою використано і вперше запроваджено до наукового вжитку документальні матеріали центральних та обласних архівів України. У монографії висвітлено і належно поціновано внесок П. В. Клименка у розвиток архівної справи на Україні у 1920–1930-х рр., участь його у забезпеченні збереженості архівів.

Висвітлюючи заходи Директорії УНР щодо збереження документальних скарбів, дослідниця детально описує діяльність очолюваних П. В. Клименком Відділу охорони пам’яток старовини і мистецтва при Головному управлінні пам’яток старовини й мистецтв та архівних комісій – комісії, яка діяла при КПДДУ (створена у липні 1919 р.) і комісії для вироблення заходів охорони архівів (створена у серпні 1919 р.)⁸⁰.

Важливою акцією Архівної комісії для вироблення заходів охорони архівів, на думку І. Матяш, була підготовка на початку вересня 1919 р. проекту закону “Про охорону пам’яток старовини і мистецтва”⁸¹.

Багато місця у монографії відводиться часопису “Українська старовина”, видання якого стало значним здобутком комісії. До складу редакції входив також П. В. Клименко. У першому числі вміщено програмну статтю вченого “Архівна справа на Україні”, в якій, на думку дослідниці, автор “... зробив спробу не лише розібратися в проблемах та основних поняттях архівної справи, а й запропонував можливі шляхи їх вирішення, котрі багато в чому співпадали з положеннями проектів архівної реформи О. С. Грушевського і В. Л. Модзалевського”⁸².

І. Матяш констатує, що в складних умовах громадянської війни архівні установи, на які покладалося завдання “рятування архівних скарбів”, не припиняли своєї діяльності, “... головною запорукою успіху якої була самовіддана праця “могутньої купки” співробітників: О. С. Грушевського, О. О. Грушевської, В. Л. Модзалевського, В. В. Міяковського, О. І. Барановича, Ю. О. Іванова-Меженка, Ю. Г. Оксмана, Т. Г. Фаранюк, Л. Ю. Биковського, П. В. Клименка”⁸³.

2001 р. побачили світ біографічні нариси І. Матяш про українських істориків-архівістів. У статті “Пилип Клименко: портрет історика-архівіста на тлі доби”⁸⁴, вчена характеризує життєвий та творчий шлях вченого більш розширено і зважено, ніж інші дослідники. Так, зокрема, більше уваги приділено арештам П. В. Клименка. У жовтні 1921 р. вченого арештували “за проведення контрреволюційної націоналістичної роботи” та 9 травня 1938 р. – за звинуваченням у приналежності до петлюрівської контрреволюційної організації та підозрою у проведенні терористичних актів⁸⁵. Оповідає також дослідниця про останні роки життя Пилипа Васильовича, сподівання вченого на те, що набуті ним знання, плід багатьох років життя – ґрунтовні праці, до написання яких докладено так багато зусиль, стануть у нагоді, про безвихідь та трагічний кінець.

2002 р. Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства випущено посібник “Нариси історії архівної справи в Україні”⁸⁶, в якому на основі широкого кола історичних джерел висвітлено історію архівної справи в Україні від найдавніших часів до сьогодення.

У статті І. Матяш “Архіви та архівна справа в Україні 1917–1920-х рр.” досліджено перші кроки

становлення архівної системи в Україні. На початку 1919 р. науковою базою, завдяки якій стало можливим здійснювати заходи щодо рятування архівних скарбів, став відкритий ще за гетьманату Кам’янець-Подільський державний університет. 3 липня 1919 р. в університеті діяла архівна комісія на чолі з деканом історико-філологічного факультету, професором української історії П. Клименком⁸⁷. Дослідниця докладно розповідає про завдання комісії, розроблення нею закону про архівну справу та інструкцій архівним комісіям, створення мережі архівних установ, організацію архівних курсів⁸⁸.

Докладно описує також І. Матяш діяльність очолюваного П. В. Клименком Відділу охорони пам’яток старовини і мистецтва⁸⁹ та архівної комісії для підготовки інструкцій з охорони пам’яток старовини і мистецтва, створеної у серпні 1919 р. у складі МНО, до якої увійшов П. Клименко⁹⁰.

Архівна комісія на початку вересня 1919 р. підготувала проект закону “Про охорону пам’яток старовини і мистецтва”, “... згідно з яким історично культурні (в тому числі архівні) скарби українського народу підлягали під юрисдикцію держави, а ГУСМНК отримувало контроль над приватними, громадянськими і державними збірками”⁹¹.

Відомості про період перебування П. В. Клименка під арештом знаходимо у монографії І. Матяш про Катерину Грушевську⁹². Торкаючись трагічних обставин життя К. М. Грушевської – її арешту, І. Матяш подає відомості, що під час допитів до її справи для надання “законності” “... долучалися вирвані у таких же замордованих “шпіонів”, “націоналістів” свідчення проти неї”. Так зберігся у кримінальній справі К. Грушевської разом з іншими “документами” протокол очної ставки з П. В. Клименком, яка пройшла майже у повному мовчанні⁹³. Говорячи про “особливе ставлення до К. Грушевської, І. Матяш зазначає, що “... в списку учасників націоналістичної організації ім’я К. М. Грушевської значиться першим разом з В. А. Камінським, П. В. Клименком, А. З. Носовим, Н. Ю. Мірзою-Авак’янц, О. І. Поповим, Ф. Є. Петрунем, К. Ф. Штепою”⁹⁴.

Поціновано внесок П. В. Клименка у розвиток архівної справи в Україні періоду УНР під проводом Директорії, коли він очолював Комітет охорони пам’яток старовини і мистецтва у м. Кам’янець-Подільському та Архівну комісію, яка діяла у Державному Українському Університеті (м. Кам’янець-Подільський) у історико-архівних нарисах Г. В. Папакіна про видатного державного і громадського діяча, останнього гетьмана всієї України та військ козацьких Павла Скоропадського⁹⁵, у розвідках З. Сендика “Діяльність органів влади

VII. Персоналії

щодо охорони, обліку і концентрації архівних матеріалів (1917–1920 рр.)”⁹⁶, О. Алтухової “Наслідки політичних подій у становленні архівної справи на Кам’яниччині (1920–1921 рр.)”⁹⁷, В. Ляхоцького “Огієнко та архівна справа України”⁹⁸, “Питання архівної справи, охорони пам’яток культури і мистецтва в діяльності І. Огієнка”⁹⁹.

Автори досліджень на підставі документів Державного архіву Хмельницької області, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України та Центрального державного історичного архіву України в м. Києві роблять висновки, що завдяки цим установам та зусиллям фахівців, які входили до їх складу, вдалося в складних умовах революційної доби запобігти втрат значної частини архівів, як приватних, так і державних, колекцій бібліотек, пам’яток мистецтва і старовини, встановити контроль над місцевою паперовою фабрикою, яка приймала папери в необмеженій кількості для вторинної переробки.

У нарисі київського історика О. Журби¹⁰⁰, який докладно досліджує історію і діяльність Київської археографічної комісії за період 1843–1921 рр., її внесок у розвиток української історіографії, вказується, що комісія надавала допомогу молодим ученим, серед яких були і такі “відомі в майбутньому історики, як В. О. Романовський, П. В. Клименко, літературознавець М. К. Гудзій”¹⁰¹.

Характеризуючи вміщену у третьому томі “Українського археографічного збірника” статтю “відомого українського історика П. В. Клименка”, присвячену аналізу історично-статистичних джерел з історії України – “Компути та ревізії XVIII ст.”¹⁰², О. Журба відмічає, що автор статті зробив цікаві спостереження щодо ролі праць Київської археографічної комісії як джерела вивчення її діяльності у різні періоди, а також відзначив, що важливою віхою в історії Комісії можна вважати 1863 р., коли її головним рекдактором став В. Б. Антонович. Завдяки йому, а також наступному головному редактору – М. Ф. Владимирському-Буданову, на думку автора, “істотно змінилася тематика публікацій”, більше уваги приділялось соціально-економічній проблематиці, що вплинуло на збільшення історично-статистичних джерел у виданнях Комісії.

О. Журба зауважує, що автор статті ці позитивні зміни приписував лише особистій ініціативі головних редакторів Комісії, “... обминаючи ті глобальні суспільні процеси, які відбувалися на межі 1850–1860-х років і справили значний вплив на вибір нових шляхів діяльності головної археографічної установи України”¹⁰³.

Також П. В. Клименком, зазначає автор, зроблено докладний аналіз історично-статистичних публікацій АЮЗР (т. 1, ч. 6, 7, т. 2 ч. 4–7), в якому він закидав редакторам цих томів фрагментарність публікацій джерел та некритичне ставлення до останніх, тому що, на його думку “... вони не з’ясовували достовірність, автентичність, порівняність історично-статистичних джерел”.

Едиційний доробок Археографічної комісії ВУАН та Археографічної комісії ЦАУ, їх внесок у розв’язання проблем історії і теорії та методики археографічної науки висвітлено у першому випуску збірника “Едиційна археографія в Україні у XIX–XX ст.: Плани, проекти, програми видань”¹⁰⁴. Упорядники збірника серед провідних археографів, архівістів, істориків, які відіграли важливу роль у розв’язанні завдань української археографії та чий праці стали важливим внеском до українського джерелознавства, називають П. В. Клименка. У розділі “Плани, проекти, програми видань археографічних інституцій” подано перелік праць вченого, поставлених у видавничі плани комісії, з примітками про строки публікації¹⁰⁵.

Висвітлення діяльності П. В. Клименка як члена Археографічної комісії ВУАН знаходимо у дослідженні С. Кіржаєва¹⁰⁶.

На думку С. Кіржаєва, АК ВУАН на загальному тлі розвитку археографічної науки та практики в Україні 1920-х – поч. 1930-х рр. була провідною науковою інституцією, і важливу роль в розв’язанні поставлених завдань відігравали провідні археографи, архівісти, історики, зокрема, В. Щербина, О. Грушевський, С. Маслов, К. Лазаревська, П. Федоренко, П. Клименко, Й. Гермайзе, В. Романовський, М. Ткаченко та інші – учні М. Грушевського, Д. Багалія, М. Довнар-Запольського¹⁰⁷.

Значне місце відводить С. Кіржаєв діяльності АК ВУАН в галузі архівного будівництва. Крім свого основного завдання – вивчення, вивчення та публікацій писемних джерел, комісія ставила собі за мету забезпечувати науково-методичне керівництво дослідницькою та науково-методичною роботою архівів. Співробітники комісії, в т. ч. П. В. Клименко, здійснювали поїздки до Кам’яничя-Подільського, Запоріжжя, на Чернігівщину, Катеринославщину, Полтавщину “... з метою ознайомитись зі станом зберігання та перспективами використання архівних матеріалів, намагалися через керівництво ВУАН звернути увагу місцевих органів влади на потребу поліпшити умови зберігання, уберегти документи від знищення”¹⁰⁸.

Серед праць інших археографів та істориків С. Кіржаєв подає детальний археографічний аналіз двох підготовлених до друку П. В. Клименком

праць “Цехову книгу бондарів, стельмахів, колодців, столярів Кам’янця-Подільського від 1601 до 1803 рр.” та розвідки “Компути та ревізії XVIII століття”.

Аналізуючи “Цехову книгу...”, автор називає її “видатною пам’яткою не лише з історії середньовічної цехової організації праці, а також культури на Україні”¹⁰⁹. На сьогодні ця публікація залишається єдиною, що документально відтворює цехове життя XVII ст.¹¹⁰. Серед недоліків, на думку дослідника, слід відзначити брак у передмові відомостей про походження джерела та його значення для вивчення соціально-економічних відносин у середньовічному місті, а також наукових коментарів.

Вагомим внеском у вивчення соціально-економічної історії України XVIII ст. називає дослідник джерелознавчу працю П. В. Клименка “Компути та ревізії XVIII століття” – першу частину запланованої капітальної праці про співвідношення місцевого населення і загальної людності, її територіального розташування (окремий розділ її під назвою “Місто і територія на Україні за Гетьманщини 1654–1754.” надрукований раніше – 1926 р.)¹¹¹.

Детально аналізуючи зміст розвідки, С. Кіржаєв небезпідставно відмічає “важкий стиль викладу, своєрідну наукообразну мову автора”, а також відсутність вказівок, де взято архівні документи, які подані наприкінці статті. Також, зауважує С. Кіржаєв, автором розвідки не були опрацьовані (через брак коштів у АК на відрядження) матеріали (ревізії, компути) московських та ленінградських архівосховищ, а також не всі матеріали в архівах Києва (Київський центральний історичний архів).

Інформацію про участь П. В. Клименка у роботі Археографічної комісії ЦАУ УСРР в 1929–1930-і роки містить дисертаційне дослідження Г. В. Папакіна, присвячене діяльності та науковому доробку Археографічної комісії Центрального архівного управління УСРР за 1928–1934 рр.¹¹²

Найбільш плідним періодом в історії АК ЦАУ слід вважати, на думку автора, 1929–1930 рр., коли вона широко розгорнула свою діяльність. В той час до праці в ній були залучені такі відомі археографи, як Д. Багалій, В. Барвінський, В. Веретенников, М. Горбань, В. Камінський, П. Клименко, І. Кравченко, В. Романовський, П. Федоренко, М. Тищенко, О. Рябінін – Склярєвський, багато інших істориків та архівістів¹¹³.

З огляду на те, що добір учених до комісії проводився з ідеологічним підходом. П. В. Клименко пройшов перевірку і був прийнятий до київської філії АК ЦАУ як “попутник” і “марксист”¹¹⁴.

Робота комісії того періоду також велась за п’ятирічним планом, що включало в себе складання

договорів АК з упорядниками збірників. Папакін Г. В. констатує, що загальною практикою було затягування авторами виконання договорів. Чинниками, що стояли на заваді своєчасного подання робіт, було ускладнення передруків документів, на що скаржились Ф. Кольченко, П. Клименко, О. Мокрій, І. Кравченко¹¹⁵. П. Клименко та О. Мокрій скаржились також на труднощі подання польського тексту у збірнику “Інвентарна реформа на Україні”, добірки матеріалу по кількох великих фондах поганої збереженості та впорядкованості¹¹⁶.

Не можна обійти увагою оцінку світогляду П. В. Клименка, яка зустрічається в літературі. Так, С. Кіржаєв, аналізуючи методологію досліджень співробітників АК ВУАН зазначає, що до кінця 1920-х рр. в Археографічній комісії “...офіційно не впроваджувалося панування будь-якої методологічної доктрини, хоча окремі члени і співробітники були прибічниками позитивізму (соціологічного напрямку) (М. Грушевський, деякі його учні) або марксизму (Й. Гермайзе, П. Клименко), але в більшості зовсім не проголошували своїх світоглядних поглядів і застосовували у праці принципи “об’єктивного висвітлення історії”¹¹⁷.

Розглядаючи приклад із публікацією збірки матеріалів з історії обривування людності на Україні у XVIII ст., підготовленою П. В. Клименком (збереглася лише передмова), С. Кіржаєв подає відомості, що збірка одержала негативну рецензію за “немарксистське” та “вульгаристичне” трактування окремих процесів соціально – економічного розвитку України¹¹⁸.

Г. Папакін, відмічаючи ідеологічний підхід керівників київської філії АК ЦАУ до пропозицій археографів про співпрацю, підкреслює, що АК надзвичайно обережно ставилася до пропозицій вчених, плани їх робіт прискіпливо розглядалися на засіданнях бюро комісії. П. Клименко характеризувався ними як “марксист”: “...крім вже перевіреного нами попутника Клименка, нікого не прийнято і до роботи не допущено” – так писало керівництво філії до ЦАУ в перший рік існування комісії¹¹⁹.

Дослідниця Г. К. Швидько¹²⁰, на думку Кіржаєва С. М., проводить “традиційні для радянської історіографії 1950–1960-х років ідеологеми щодо буржуазно – націоналістичних поглядів академіків М. С. Грушевського та М. П. Василенка, неспроможності акад. Д. І. Багалія, проф. П. В. Клименка досягнути “марксистсько-ленінську ідеологію”¹²¹.

На нашу думку, найбільш слушним є зауваження Заруби В. М., що М. Є. Слабченко вважав себе і нову генерацію істориків, серед яких названо і П. В. Клименка, марксистами не в політично – ідеологічному, а в історіософічному значенні¹²².

VII. Персоналії

Таким чином, у історіографії проблеми можна виокремити два блоки публікацій: а) загального характеру; б) спеціально присвячені життю та діяльності П. В. Клименка. Активізація уваги до постаті вченого припадає на період незалежності України, що зумовлено посиленням уваги до репресованих представників науки і культури. Однак комплексно творчий доробок П. В. Клименка не розглядався.

¹ Полонська-Василенко Н. Д. Українська академія наук (нарис історії): У 2-х чч. – ч. I. – Мюнхен, 1955.

² Там само. – С. 138.

³ Там само. – С. 143.

⁴ Там само. – С. 82.

⁵ Там само. – С. 126.

⁶ Там само. – С. 68.

⁷ Там само. – С. 81.

⁸ Там само. – Ч. II. – Мюнхен, 1958.

⁹ Там само. – С. 15.

¹⁰ *Вона ж.* Історія України: У 2 т., Мюнхен, 1972–1976 (репринтне відтворення) – т. I. – К., 1992. – 558 с.

¹¹ Там само. – С. 25.

¹² Там само. – С. 33.

¹³ *Olexander Ohloblyn.* Ukrainian Historiography. 1917 – 1956 // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U. S. – New York, 1957. – Vol. V–VI.

¹⁴ *Олександр Оглоблин.* Українська історіографія. 1917–1956. – К., 2003. – 250 с.

¹⁵ Там само. – С. 24.

¹⁶ Там само. – С. 25.

¹⁷ Там само. – С. 64.

¹⁸ *Він же.* Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали / Ред. Любомир Винар. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – 419 с.; *Він же.* Українська історіографія на Наддніпрянській Україні в 1920–1930-х роках // Укр. історик, том XL. – 2003. – № 1–5. – С. 99.

¹⁹ *Крупницький Б.* Українська історична наука під Сове́тами (1920–1950). – Мюнхен, 1957. – С. 6–7.

²⁰ *Компан О. С., Суслопаров М. З.* До 80-річчя з дня народження П. В. Клименка // УІЖ. – К., 1967. – № 6. – С. 135–139.

²¹ Особовий фонд П. В. Клименка поки що не пройшов ЕК і не має номера.

²² Там само. – С. 136.

²³ *Клименко П.* Цехова книга бондарів, стельмахів, колдіїв, столярів міста Кам'янець-Подільського від 1601 до 1803 рр. – К., 1932.

²⁴ Там само. – С. 139.

²⁵ Там само. – С. 139.

²⁶ *Санцевич А. В., Сарбей В. Г.* Історія // Історія Академії наук Української РСР: В 2-х кн. – Кн. I. – К., 1967. – С. 322.

²⁷ *Дядиченко В. А., Лось Ф. С., Сарбей В. Г.* Розвиток історичної науки в Українській РСР. – К.: Наук. думка, 1970. – 79 с.

²⁸ *Ковальський Н. П.* Источники истории Украины (XVI–первая пол. XVII вв.): Учебн. пособие. – Ч. I: Анализ советских археологических публикаций. – Д., 1977. – С. 47–49.

²⁹ Сторінки історії київського міського транспорту: Пам'ятка вечора 13 березня 1985 р., Музей історії Києва:

Бібліографія істориків Києва: Вип. I: Мірза-Авак'янец Наталя Юстівна (1887–1942); Клименко Пилип Васильович (1887–1955) / Упор. М. Суслопарів. – К., 1985. – 8 с.

³⁰ Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К., 1991. – 492 с.

³¹ Там само. – С. 11.

³² Там само. – С. 179.

³³ *Заруба М.* Постаті. Студії з історії України. – Кн. 2. – Д., 1993. – 261 с.

³⁴ Там само. – С. 46.

³⁵ Там само. – С. 145–146.

³⁶ Там само. – С. 150.

³⁷ Там само. – С. 200.

³⁸ *Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М.* М. С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – 321 с.

³⁹ Там само. – С. 73.

⁴⁰ Там само. – С. 107.

⁴¹ Там само. – С. 158.

⁴² Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Л., 1994. – 1044 с.

⁴³ *Дивний І.* Український історик Пилип Клименко (1887–1955): Документальний біографічний нарис // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – Т. I. – К., 1996. – С. 356–386.

⁴⁴ Там само. – С. 378.

⁴⁵ *Компан О. С., Суслопаров М. З.* До 80-річчя з дня народження П. В. Клименка // УІЖ. – К., 1967. – № 6. – С. 135–139.

⁴⁶ Там само. – С. 381.

⁴⁷ *Михальченко С. Н.* Киевская школа в российской историографии: В. Б. Антонович, В. М. Довнар-Запольский и их ученики. – М.; Брянск, 1997. – 228 с.

⁴⁸ Там само. – С. 4.

⁴⁹ Там само. – С. 159.

⁵⁰ Там само. – С. 157.

⁵¹ Там само. – С. 158.

⁵² *Юркова О. В.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). – К., 1999. – 433 с.

⁵³ Там само. – С. 78–79.

⁵⁴ Там само. – С. 86.

⁵⁵ Там само. – С. 88.

⁵⁶ Там само. – С. 236–237.

⁵⁷ Там само. – С. 331, 339, 348, 350, 351, 354.

⁵⁸ Там само. – С. 382–384.

⁵⁹ Там само. С. 291–292, 314.

⁶⁰ Там само. – С. 57.

⁶¹ Там само. – С. 123.

⁶² Там само. – С. 67, 123–124.

⁶³ Там само. – С. 151–152.

⁶⁴ Там само. – С. 169.

⁶⁵ *Верба Ігор.* Олександр Оглоблин: життя і праця в Україні. – К., 1999. – 383 с.

⁶⁶ Там само. – С. 170.

⁶⁷ Там само. – С. 188.

⁶⁸ *Верба І. В.* Життя і творчість Н. Д. Полонської-Василенко (1884–1973). – К., 2000. – 339 с.

⁶⁹ Там само. – С. 45.

⁷⁰ Там само. – С. 105.

⁷¹ Там само. – С. 241.

VII. Персоналії

- ⁷² Осягнення історії: Зб. наук. праць на пошану проф. М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острого; Нью-Йорк, 1999. – С. 333–341.
- ⁷³ Там само. – С. 335.
- ⁷⁴ Там само. – С. 339.
- ⁷⁵ Ясь О. Державницький напрям української історіографії та його інтелектуальна спадщина // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 7. – К., 1999. – С. 287–313.
- ⁷⁶ Нестуля Олексій. Біля витоків державної системи охорони пам'яток в Україні (Доба Центральної Ради, гетьманщини, Директорії). – К.; Полтава, 1994. – С. 208–215.
- ⁷⁷ Борисевич С. Документи Держархіву Хмельницької області як джерело дослідження історії Державного Українського Університету у м. Кам'янці-Подільському // Духовна і наук.-пед. діяльність І. І. Огієнка (1882–1972) в контексті укр. нац. відродження: Наук. доп. другої Всеукр. наук.-теор. конф. (18–19 лют. 1997 р. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С. 132.
- ⁷⁸ Матяш І. Б. Основні проблеми архівного будівництва доби визвольних змагань // Архівна та бібліотечна справа доби визвольних змагань (1917–1921 рр.): Зб. наук. праць / Редкол.: В. С. Лозицький (відп. ред.) та ін. – К., 1998. – С. 24; *Вона ж.* Архіви та архівна справа в Україні 1917–1920-х рр. (у співавт. з Г. Папакінім) // Там само. – С. 350–352; *Вона ж.* Національна архівістика в добу української революції 1917–1921 рр. // Україна, українці, українознавство у ХХ ст. в джерелах і документах: Зб. наук. праць. У 2-х ч. – К., НВЦ “Наша культура і наука”, 1999. – Ч. I. – С. 136–149; *Вона ж.* Модель організації архівної справи доби Центральної Ради і український державотворчий процес // Матеріали наук. конф. 20 берез. 1997 р.: (у 2-х ч.) / Відп. ред. В. А. Смолій. – Ч. 2. – К., 1997. – С. 285–291; *Вона ж.* Архівна справа в Україні 1917–1921 рр.: особи, події, здобутки // Пам'ятки. – 1998. – № 1. – С. 4–10. *Вона ж.* Українська архівна періодика 1920–1930-х рр.: Історія, бібліографія, бібліометрія. – К., 1999. – 480 с.
- ⁷⁹ Матяш І. Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х років. – К., 2000. – 591 с.
- ⁸⁰ Там само. – С. 94–95.
- ⁸¹ Там само. – С. 98.
- ⁸² Там само. – С. 99.
- ⁸³ Там само. – С. 109.
- ⁸⁴ Матяш І. Б. Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси / Держкомітет архівів України; УДНДІАСД; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2001. – 228 с.
- ⁸⁵ Там само. – С. 67, 73.
- ⁸⁶ Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І. Б. Матяш та К. І. Климової. – К.: Видавн. дім “КМ Академія”, 2002. – 612 с.
- ⁸⁷ Там само. – С. 349.
- ⁸⁸ Там само. – С. 350.
- ⁸⁹ Там само. – С. 350.
- ⁹⁰ Там само. – С. 351.
- ⁹¹ Там само. – С. 351.
- ⁹² Матяш Ірина. “Зірка першої величини”: Життєпис К. М. Грушевської. – К., 2002. – 229 с.
- ⁹³ Там само. – С. 203, 20.
- ⁹⁴ Там само. – С. 207.
- ⁹⁵ Папакін Г. В. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина: Іст.-арх. нариси. – К., 2003. – С. 210–211.
- ⁹⁶ Архівна та бібліотечна справа доби визвольних змагань (1917–1921 рр.): Зб. наук. праць / Редкол.: В. С. Лозицький (відп. ред.) та ін. – К., 1998. – С. 24.
- ⁹⁷ Там само. – С. 66–68.
- ⁹⁸ Там само. – С. 201.
- ⁹⁹ Там само. – С. 53.
- ¹⁰⁰ Журба О. І. Київська археографічна комісія: 1843–1921: Нарис історії і діяльності. – К., 1993. – 185 с.
- ¹⁰¹ Там само. – С. 113.
- ¹⁰² Клименко П. В. Компюти та ревізії ХVIII століття. // Український археографічний збірник. Вип. 3. – К., 1930.
- ¹⁰³ Там само. – С. 21.
- ¹⁰⁴ Едиційна археографія в Україні у ХІХ–ХХ ст.: Плани, проекти, програми видань. Вип. 1. – К., 1993. – 230 с.
- ¹⁰⁵ Там само. – С. 14, 22, 79, 83, 92, 96, 105, 106, 115–117, 124.
- ¹⁰⁶ Кіржаєв С. М. Археографічна комісія ВУАН (1918–1934): внесок у розвиток археографії в Україні: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. – 250 с.
- ¹⁰⁷ Там само. – С. 218.
- ¹⁰⁸ Там само. – С. 72.
- ¹⁰⁹ Там само. – С. 169.
- ¹¹⁰ Там само. – С. 171.
- ¹¹¹ Клименко П. В. Місто і територія на Україні за Гетьманщини 1654–1754 // ЗІФВ ВУАН. – Кн. VII–VIII. – К., 1926. – С. 309–357.
- ¹¹² Папакін Г. В. Археографічна комісія Центрального архівного управління УСРР: історія створення і науковий доробок (1928–1934): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1995. – 224 с.
- ¹¹³ Там само. – С. 172–173.
- ¹¹⁴ Там само. – С. 83.
- ¹¹⁵ Там само. – С. 139.
- ¹¹⁶ Там само. – С. 141.
- ¹¹⁷ Кіржаєв С. М. Археографічна комісія ВУАН (1918–1934): Внесок у розвиток археографії в Україні: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. – С. 89.
- ¹¹⁸ Там само. – С. 89.
- ¹¹⁹ Папакін Г. В. Археографічна комісія Центрального архівного управління УСРР: Історія створення і науковий доробок (1928–1934): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1995. – С. 83.
- ¹²⁰ Швидько А. К. Этапы развития советской археографии на Украине и их особенности // Теоретико-методологические вопросы развития советской исторической науки: Межвузовский сб. научн. тр. – Д., 1987. – С. 42–51.
- ¹²¹ Кіржаєв С. М. Археографічна комісія ВУАН (1918–1934): внесок у розвиток археографії в Україні: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1994. – С. 17.
- ¹²² Заруба М. Постаті: Студії з історії України. – Кн. 2. – Д., 1993. – С. 150.

Людмила Приходько

ОЛЕКСАНДР ГРУШЕВСЬКИЙ І СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ НАУКИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

З величезним запізненням через молох заборон і незаслужене забуття повертаються до нас імена видатних представників української інтелігенції, які тією чи іншою гранню свого життя спричинилися до духовного відродження й утвердження українства. Серед них – Олександр Сергійович Грушевський, визначний вчений-дослідник, громадський діяч, яскрава і багатогранна постать в українській науці початку ХХ ст. Він, безперечно, був обдарованою, талановитою людиною, наділеною організаторським хистом, надзвичайною працездатністю і цілеспрямованістю. О. Грушевський збагатив скарбницю вітчизняної науки цінними працями з історії, історіографії, джерелознавства, історичної географії, етнографії, фольклористики, літературознавства. Вражають діапазон його наукових досліджень та їхні хронологічні межі, масштаб науково-організаційної і педагогічної діяльності вченого.

Актуальність досліджуваної теми визначається плідністю внеску О. Грушевського у становлення і розвиток української національної науки на початку ХХ ст. як ученого-дослідника, організатора наукового життя і педагога. Для об'єктивного висвітлення наукової творчості О. Грушевського потрібний, насамперед, аналіз епохи, до якої належав учений з урахуванням її суспільно-політичного життя, інтелектуального та історіографічного контексту. Початок наукової діяльності вченого припав на кінець 90-х років ХІХ ст. – час глибоких змін у суспільно-політичному і культурно-науковому житті українства, значного прискорення процесу національного відродження в українських землях. Українська спільнота, історичне буття якої було розчленоване між Російською та Австро-Угорською імперіями, яскраво виявила свою здатність до самоорганізації, волю до самоствердження у формі національного руху. Пройшовши складний шлях формування, українська інтелігенція постала в процесі модерного націостановлення як одноосібний духовний лідер, автор політичних ідей, що символізували суттєво новий рівень національної й громадської свідомості, і як головний виконавець цих ідей. Д. Дорошенко відзначав, що “наприкінці ХІХ століття виступає на громадську арену нове покоління українців, вихованих у поняттях і поглядах безкомпромісного українського націоналізму на широкій європейській основі, людей, що вже

не задовольнялись самою-то культурницькою діяльністю, а хотіли добути для українського народу всю повноту національних і політичних прав, ідучи поруч із всеросійським визвольним рухом, але своїм окремим шляхом, у рамках власних організацій”¹. Оборона нації та її свобода, потреба єднання українських земель і створення єдиного національного організму, активний пошук у минулому життєдайних національних сил, змагань до волі й окремішності, прагнення національного наповнення здобутків всесвітньої культури були тими духовними орієнтирами, що звільняли від почуття споконвічної приреченості і піднімали самосвідомість людини до віри у свої сили і волю народних мас.

Видатний внесок у формування національної свідомості і будівництво української нації зробили вітчизняні історики. Впродовж ХІХ – на початку ХХ ст. в умовах переслідувань і звинувачень, браку сил і коштів вони досліджували всі сторони життя українського народу в його минулому і сучасному, виявляючи “будівельні блоки національної ідентичності”². Завдяки їхній дослідницькій та громадській діяльності формувалося національне історичне знання, яке науково обґрунтовувало самобутність і самодостатність історичної еволюції розчленованого українського етносу. Розроблення нових концептуальних підходів і конкретно-історичних проблем, істотне розширення кола джерел, методологічної бази, сфери спеціальних дисциплін, плідна діяльність наукових гуртків, товариств, часописів, становлення різних історичних шкіл, створення узагальнюючих праць з історії України свідчили, що українська історична наука вступала у фазу пасіонарного піднесення, досягаючи справжнього самовизначення й розквіту. Важливим доказом цих складних й багатогранних процесів стало остаточне ідейно-концептуальне та організаційне оформлення української національної історіографії, окремішної від російської, польської чи німецької³. Її потужний мобілізуючий вплив на масову свідомість був зумовлений подальшою організаційно-інституційною розбудовою, а також виробленням національних концепцій, які органічно поєднуються з “відродженським” рухом, надавали йому своєрідної наукової легітимності⁴. Слід відзначити, що ідея розбудови української незалежної держави була залучена до ідейних основ національного відродження завдяки

українській історіографії. Її видатним доробком і однією з могутніх підвалин національно-державного відродження України в ХХ ст. стала наукова концепція української історії М. Грушевського. Отже, на етапі бездержавності, коли Україна взагалі не існувала в світовій історичній думці, завдяки подвижницькій праці кількох поколінь українських істориків була створена наукова концепція безперервного історичного розвитку українського народу, що стала визначальним чинником національного самоствердження. Як вказала І. Колесник, бездержавні форми розчленованого історичного буття українського народу і національно-культурне відродження зумовили надмірну ідеологізацію діяльності істориків, зангажованість їхньої свідомості соціально-політичною думкою. На відміну від російських інтелектуалів, чиї зусилля зосереджувалися на створенні релігійно-філософських та соціально-політичних утопій, розумовий потенціал українських інтелектуалів був спрямований на оборону права історичного існування українського народу, національного самовизначення⁵.

До творення ідейних та організаційних основ національної історичної науки на початку ХХ ст. був причетний і О. Грушевський. Його ознайомлення з науковою роботою розпочалося під час навчання на історичному відділі історико-філологічного факультету університету св. Володимира в Києві. Керівником його перших наукових досліджень був В. Антонович – славетний історик, археограф, етнограф, археолог, публіцист і громадський діяч, ключова постать в українській історіографії та українському національному русі другої половини ХІХ ст. Помітний вплив наставника на молодого дослідника позначився в опрацюванні ним специфічних тем, методології дослідження, а також світоглядних основах його історичних праць. Від свого вчителя він сприйняв уроки суворого документалізму, що передбачав використання актових і статистичних даних, відхід від емоційного етнографізму, позитивізм, реалістичне висвітлення історичних процесів як прояв живого суспільного організму – нації⁶. О. Грушевський вийшов із “земельної школи” В. Антоновича, запозичивши від нього принцип монографічного обласного дослідження історії України з залученням історико-географічних, археологічних та етнографічних матеріалів, інтерес до вічових форм давньоруського життя, а також ідеї народництва і федералізму. Університетське навчання він закінчив з дипломом І ступеня та золотою медаллю за працю “Пинское Полесье. Исторические очерки”.

О. Грушевському було притаманне сполучення рис, потрібних історичному початку ХХ ст.: талант ученого-дослідника, глибокі знання історичного минулого своєї Батьківщини і самовіддана праця для її майбутнього, шляхетність помыслів і високість у духу. Своєю історичною творчістю вчений охопив періоди давньої, нової і новітньої історії України, часи її занепаду і росту, розвиток державних інституцій, вітчизняної культури і науки. О. Грушевський здобув авторитет як знавець і дослідник старої княжої доби, Великого Князівства Литовського, Козацько-Гетьманської держави ХVІІ–ХVІІІ ст., української історії, історіографії та культури ХІХ ст. Д. Багалій підкреслив цінність досліджень вченого про початки української історіографії, “Історію Русів”, М. Максимовича, М. Маркевича, М. Костомарова, діяльність НТШ⁷. О. Грушевський здійснив значну роботу з виявлення та наукового опрацювання актових матеріалів, пам’яток, даних, видобутих із розпорочених архівів, етнографічних джерел. Відзначився дослідник і внеском у розвиток історичного наукового краєзнавства та регіонально-історичних досліджень. Його численні студії висвітлювали різні аспекти історії та культури Правобережної і Лівобережної України. В історичній спадщині ученого переважали історико-культурні та соціально-економічні дослідження. Ідеал науковості, об’єктивності, ціннісний підхід до минулого, багатство архівного та історіографічного матеріалу були альфою і омегою його творчості. В процесі багатолітніх досліджень над історією України, глибокого пізнання суспільного життя українства, творчого осмислення української історичної науки, її популяризації в університетських курсах, наукових доповідях і публічних лекціях формувалося розуміння вченим українського історичного процесу. Здається, що дослідник шукав своєї синтези української історії в історичних умовах певної доби і певного терену України, у взаємозв’язку подій, процесів, ідей, героїчних особистостей і простих, звичайних людей. Численні наукові студії, розвідки, статті вченого могли стати основою для великої праці з синтезованим викладом історії України. В особовому фонді О. Грушевського ЦДІАК України зберігаються його рукописи лекцій з історії України ІХ–ХVІІІ ст., з української історіографії та археографії, а також з історії розвитку церкви і братств в Україні⁸. Залишається тільки пожалкувати, що ці праці не були завершені вченим.

Помітне місце в науковій спадщині О. Грушевського займають дослідження розвитку української наукової думки і становлення національної науки в ХІХ – на початку ХХ ст. Він вивчав дія-

VII. Персоналії

льність Кирило-Мефодіївського братства⁹, українського гуртка в Петербурзі¹⁰, особливості українського культурного і наукового життя в середині XIX ст.¹¹, роботу Київського наукового гуртка¹². Свої історіографічні спостереження дослідник подав у тісному зв'язку з суспільно-політичною думкою та громадсько-політичними рухами. На основі всебічного вивчення листування кирило-мефодіївців О. Грушевський проаналізував їхній політичний та національний світогляд, а також розроблену ними програму діяльності української інтелігенції, яку так і не вдалося реалізувати. Вчений також визначив основні моменти в розвитку слов'янофільства і розкрив особливості поглядів українофілів, які, на відміну від московських слов'янофілів, виступали за федеративний устрій та проведення реформ. Учений вважав, що характерною рисою світогляду кирило-мефодіївців була їхня близькість до євангельських заповідей¹³.

Розвиток національно-історичної думки дослідник пов'язує зі знаковими постатями української науки і національно-культурного відродження XIX ст. – М. Максимовича¹⁴, М. Маркевича¹⁵, П. Куліша¹⁶, М. Костомарова¹⁷, М. Драгоманова¹⁸, І. Франка¹⁹, яким він присвятив низку праць. Слід підкреслити багатоаспектність цих досліджень, широкий спектр проблем історичних, історіографічних, літературознавчих, поставлених і розв'язаних ученим. Дослідник не захоплювався деталізацією біографії, а подавав лише необхідні факти і через ґрунтовний аналіз історичної творчості, етнографічних праць, літературних творів учених, розкривав суттєві грані їхніх світоглядів й пошуків, творчі здобутки. Генеалогія О. Грушевського-історика свідчить, що він увійшов в історичну науку, перейнявши досвід кількох поколінь українських учених. Його сформувала українофільська література першої половини XIX ст., учений зазнав відчутного впливу просвітницької, романтичної, позитивістської інтелектуальних течій. О. Грушевський пройшов школу демократично-народницького світогляду, яка була пройнята ідеєю української національної окремішності. Кидаючи погляд на схему українського історичного процесу в національно-історичній думці XIX ст., дослідник намагався встановити той визначний внесок, який зробили його попередники і вчителі у розвиток української історіографії і формування національної свідомості, досліджуючи “самобутне життя Земель, народні начала, начала незалежності і окремішності, запоруки власного існування”²⁰. До цього ряду праць слід додати студії вченого, присвячені “Історії Русів”²¹, в яких

О. Грушевський ґрунтовно проаналізував національні та суспільно-політичні погляди автора видатної пам'ятки української історіографії, визначив її концепцію, подав свої спостереження над проблематикою твору, простежив характер його оцінок в науковій літературі XIX ст.

О. Грушевський вивчав історичну думку у зв'язку з діяльністю наукових установ, особливо НТШ і УНТ, двох українських протоакадемії, які відіграли ключову роль у новітній історії національної науки і культури. Вчений був активним діячем товариств і більшість своїх праць надрукував у наукових виданнях цих інституцій. Він висвітлював діяльність НТШ в українських часописах, кілька статей-хронік про історію заснування товариства, його наукові видання й здобутки опублікував у Петербурзі. Особливе місце займає його праця “Наукове товариство ім. Т. Шевченка і його видання 1905–1909 років”, в якій О. Грушевський докладно описав зміст практично всіх випусків “Записок НТШ” за окремо взяті періоди, подав перелік авторів, тематику статей, а також доповнив ту чи іншу публікацію відомими йому матеріалами і джерелами²². Вчений підкреслював, що НТШ об'єднувало навколо себе наукову діяльність “письменників Австрійської та Російської України. Як загальноукраїнська наукова інституція викликало глибокі симпатії української інтелігенції”²³. Велику увагу вчений приділив діяльності УНТ, зокрема вів рубрику “Хроніка Українського Наукового товариства в Києві” в журналі “Україна”. Йому належать студії “Київське Наукове Товариство. 1907–1917”²⁴, “Українське Наукове Товариство” і “Історична секція при Всеукраїнській Академії Наук” в рр. 1914–1923”²⁵ тощо, в яких учений подав вичерпні відомості про утворення і основні етапи становлення товариства, ґрунтовно висвітлив його наукову й видавничу діяльність. Слід підкреслити, що праці О. Грушевського про НТШ і УНТ залишаються джерелом цінної бібліографічної інформації з українознавчої тематики.

Важливою складовою наукової діяльності О. Грушевського була його плідна участь у роботі наукових товариств, комісій, гуртків, архівів, бібліотек, часописів. Ще на початку 1900-х років він став дійсним членом НТШ, УНТ, Історичного Товариства Нестора-Літописця, Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті. Великої уваги вчений надавав науково-педагогічній праці, вихованню молоді. Завдяки активній науковій, педагогічній й просвітницькій діяльності він знаходився в гуштині суспільного та культурного життя українства і був добре обі-

знаний з тим важким станом, в якому знаходилась вітчизняна наука в умовах Російської імперії. Через переслідування української культури, заборону української мови, обвинувачення в сепаратизмі, цензурні утиски, важке вето на всі наукові видання, а часом відверту неприязнь "...вчені, які працювали по українських наукових темах, не могли працювати нормально. Або приходилося брати інші теми, які не були під підозрінням і заборону, або преходити до російської мови в працях по українській історії"²⁶. На думку вченого, великою перешкодою для здійснення українознавчих досліджень була "постійна трагедія широких наукових планів і завдань при дуже обмежених засобах матеріальних"²⁷, а також централізація наукового життя в Росії і примусова централізація матеріалів і наукових закладів. Хто розглядав уважно збірки Ермітажу, Архельогічної Комісії, Археографічної Комісії той легко зауважив, як багато річей з України переховується в цих збірках і колекціях"²⁸.

О. Грушевський неоднаразово звертав увагу на відсутність розроблення наукових тем з вітчизняної історії, етнографії, літератури і підготовки в цих галузях українознавства молоді в російських університетах України. А наслідком було "мале побільшення кадрів наукових робітників взагалі і спеціально мала кількість фахівців, які пройшли спеціальну методологічну школу, добре познайомилися з матеріалом і дійсно могли б з нього зробити відповідні висновки... При утворенні культурних інституцій на місцях як музеї краєві етнографічні, музеї архельогічні, краєві архівні комісії – брак співробітників з підготовленням науковим відчувався дуже боляче..."²⁹.

Відродження суспільно-політичного і культурного життя українства на зламі століть загострило проблему розвитку національної мови, визнання статусу української мови. О. Грушевський був послідовним поборником запровадження української мови в наукову сферу. Він першим серед професорів Новоросійського університету почав викладати свої лекції рідною мовою. Тоді він працював приват-доцентом на філологічному відділі з січня 1907 р. по вересень 1908 р., викладаючи курс історії Київської Русі і Литовської держави. За викладання спеціального курсу з історії України українською мовою вчений одержав попередження від попечителя Одеського навчального округу: "...в случае повторения подобных явлений, он будет уволен из числа приват-доцентов университета"³⁰. Студенство зустріло виклади вченого на українській мові з великим зацікавленням, а місцева "Просвіта"

вітала О. Грушевського "як першого в Росії лектора української історії рідною мовою"³¹. Погрози звільнити з посади за це невдовзі справилися і вчений вимушено залишив стіни університету.

Впродовж 1909–1917 рр. О. Грушевський проживав у Росії. Він працював приват-доцентом історико-філологічного факультету Московського (лютий 1909 р. – червень 1910 р.) і Петербурзького (з другої половини 1910 р. по 1916 р.) університетів. Молодий вчений активно використовував можливості кафедр університетів для пропаганди української історії та розгортання студій у цій галузі. Продовжуючи традиції свого вчителя В. Антоновича, він організував у Москві та Петербурзі джерелознавчий семінар, проводив заняття з невеличким гуртком на дому. Учасники семінару працювали з архівними документами, писали реферати і залікові роботи. В гуртку українознавства розроблялися проблеми, не зв'язані з курсами і семінаром³². Учений прислухався українській ідеї своєю активною просвітницькою і популяризаторською діяльністю. Як свідчать архівні документи, він виступав з доповідями на засіданнях гуртка українознавства при Петербурзькому університеті³³, співпрацював з Петроградським українським клубом "Громада"³⁴. Саме при підтримці української громади "північної столиці" вчений підготував і видав збірник літературно-критичних праць, присвячених 100-річчю від дня народження Т. Шевченка – "Шевченківський збірник", який став помітною подією в культурному житті українства³⁵. У квітні 1911 р. Комісія Санкт-Петербурзької Академії Наук з влаштування виставки "Ломоносов і Єлизаветинський час" доручила О. Грушевському організувати "малоросійський" відділ виставки. Вчений одержав дозвіл на роботу з необхідними документами в Державному, Сенатському, Московському архівах, а також в архіві Міністерства юстиції. З дорученням комісії він справився успішно³⁶.

"Московський" і "петербурзький" періоди були досить плідними у творчій біографії О. Грушевського. Він продовжував власні історичні, історіографічні, джерелознавчі, літературознавчі дослідження, багато працював у російських архівах і бібліотеках, друкувався. У 1913 р. вченого обрали дійсним членом Російського географічного товариства³⁷, його запрошували на засідання Російського Воєнно-Історичного товариства, Російського бібліологічного товариства. Проте О. Грушевський був передусім істориком періоду національного відродження і його безпосереднім учасником. Свою багатогранну наукову діяльність

VII. Персоналії

він спрямовував на формування громадської думки, збудження національних почуттів і ширення національної свідомості, відстоювання природного права українців на збереження й розвиток своєї мови, історії, літератури. Його діяльність у Петербурзі поряд з іншими вченими-істориками (В. Данилова, Г. Голоскевича, В. Перетца та ін.) "...визнавали світлою точкою на темному фоні ідейної і рукопашної боротьби російських патріотів з українством при необицяючому особливо рожевих надій мовчанні російського суспільства"³⁸.

Чи не найактивнішим періодом життя О. Грушевського стали 1917–1921 рр. Майже одночасно з братом Михайлом він повернувся до Києва. О. Грушевський став членом Центральної Ради від Української трудової партії. Бурхлива, стрімка, сповнена доленосних подій епоха, десятиліття наукової праці, особистий і громадський досвід додали нових думок. Ідеї національної автономії і державної федерації привели до усвідомлення історичної необхідності реалізації самостійного суверенного життя української нації. О. Грушевський був глибоко переконаний, що Українська революція надала унікальний шанс для вирішення пекучих проблем національного відродження. Треба було творити й організовувати наукову працю, наукові осередки, гуртувати кращі сили українства, продовжувати працю своїх попередників і вчителів. Для вченого важливим завданням було спрямувати дослідників на опрацювання українських наукових матеріалів, а не "московських писцових книг або приказних джерел"³⁹. Він бере участь у створенні численних товариств та інституцій, багато займається педагогічною і просвітницькою діяльністю, друкується. О. Грушевський написав й надрукував у цей період ряд статей, зокрема, "Український народний університет", "Стежки і шляхи української науки", "Наші наукові потреби", "Наші наукові завдання", "Бібліотечні справи" та інші, в яких критично оцінюючи стан культурно-наукового життя українства за часи Російської імперії, обґрунтовував шляхи розбудови української національної науки, обстоював необхідність її незалежного і самодостатнього розвитку. Вчений писав: "...Не будемо слухати солодких сірен, які так приємно на всі ноти співають, що наука не знає національності. Так, дійсно наука не знає національності, але наука Флоринських, Кулаковських, Голубевих знала національність, підперала свою великоросійську і нищила заробки української науки. Ми, українська інтелігенція, не мали своїх наукових видань і чверть віка посилали статті до львовських часо-

писів як раз завдяки тим, які на всі ноти співають, що для науки нема національних ріжниць"⁴⁰. Вчений вважав, що саме через піднесення наукою національної свідомості і національної культури можливе духовно-культурне поглиблення народу. Важливу роль у будівництві національної культури і науки він відводив УНТ, Українському народному університету, Академії Наук, Національній бібліотеці, розгалуженій мережі архівів і бібліотек. Заслуговує на увагу стаття О. Грушевського "Зайва чемність. (Про виховання почуття національної свідомості в українців)", яка, на жаль, залишилась у рукопису. Вчений порушив проблему виховання в українській нації почуття національної гідності й самоповаги через усвідомлення й обстоювання нею своєї мови, історії, культури, окремішності⁴¹.

У цей час О. Грушевський був авторитетною постаттю в науковому середовищі та громадському житті. Енергійна наукова і педагогічна діяльність зробили його ім'я знаним і відомим далеко за межами Києва. Його запрошували викладати лекції, працювати в комісіях, часописах. У травні 1917 р. ученого обрали дійсним членом Центрального Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтв в Україні⁴². Влітку 1917 р. О. Грушевський брав активну участь у заснуванні Українського народного університету, який, на думку вченого, мав "стати огнищем української науки", "зібрати всі цінні наукові українські сили, розкидані по всіх кінцях, дати їм можливість працювати коло української науки", "поширити кадри української інтелігенції", а також забезпечити "нахил і підготовленне до самостійної наукової праці і розроблення наукових тем"⁴³. Він розробив один із варіантів навчального плану, схваленого історично-філологічною комісією (Г. Павлуцький, А. Лобода, О. Грушевський, І. Свенцицький, І. Огієнко). Згідно з цим планом із 3-х років навчання перший рік мав бути присвячений українознавству. Після відкриття університету О. Грушевський працював у ньому приват-доцентом, пізніше професором, а також товаришем голови президії правничого факультету. Водночас він очолив бібліотечну комісію університету. З 1 вересня 1917 р. по серпень 1918 р. учений виконував обов'язки директора Педагогічного музею.

У вересні 1917 р. О. Грушевський очолив бібліотечно-архівний відділ, створений у структурі Генерального секретарства справ освітніх УЦР (з січня 1917 р. Народного міністерства освіти УНР). Учений докладав максимальних зусиль для реалізації ідеї рятунку народного багатства – документальних пам'яток і прагнув довести широ-

кому загалом, що “архіви – це основа для розвитку студій про минуле українського народу, бо мало хто з дослідників минулого українського життя може обійтися без архівних матеріалів у своїх наукових студіях”⁴⁴. І. Матяш підкреслила, що О. Грушевський серед перших поставив питання про підготовку архівної реформи в Україні і здійснив ряд конкретних заходів для реалізації цього проекту, які можна по праву вважати значним внеском у розбудову теоретичних основ архівної справи в Україні. В галузі бібліотечної справи його активна діяльність сприяла формуванню законодавчої бази і державно-правових основ діяльності книжкових інституцій, зокрема Національної бібліотеки, запровадженню обов’язкового примірника і державної бібліографічної реєстрації творів друку. Вчений присвятив багато праці створенню розгалуженої системи бібліотек, активізації бібліотечного руху в Україні. Він дбав про фаховий рівень і матеріальний стан бібліотечних працівників, належну організацію роботи в бібліотеках, залучення до неї кращих сил українства.

До визначних подій культурно-наукового життя означеної доби слід віднести заснування у серпні 1918 р. Національної бібліотеки Української Держави (далі – НБ) та у листопаді 1918 р. Української Академії Наук. Як відомо, в основу організації НБ і УАН була покладена концепція В. Вернадського, підтримувана М. Василенком. О. Грушевський, ще за часів керівництва бібліотечно-архівним відділом, був одним з розробників “Законопроекту про утворення Української національної бібліотеки” (квітень 1918 р.), в якому проголошено головну соціальну функцію НБ початку ХХ ст. – максимально повне комплектування та збереження всієї друкованої продукції Української Держави. На НБ було покладено функції головної бібліотеки держави, а також визначено її підпорядкування, систему комплектування і матеріального забезпечення. Цей законопроект реалізувати не вдалося, 29 квітня 1918 р. стався державний переворот. Через 3 місяці, 2 серпня 1918 р., український уряд ухвалив Закон про утворення фонду Національної бібліотеки Української Держави. В період Директорії О. Грушевського включили до складу Тимчасового комітету на чолі з В. Вернадським, який після прийняття даного Закону здійснював велику організаційну роботу і практичне керівництво усім комплексом робіт щодо заснування НБ. Але вчений практично не брав участі в його діяльності. 30 січня 1919 р. він пише листа “До Комітету Української національної бібліотеки”, в якому заявив про неможливість своєї подальшої роботи в ньому⁴⁵. Архівні документи свідчать, що між

О. Грушевським і В. Вернадським існували принципові розбіжності в поглядах на організаційні засади розбудови НБ і УАН. Учений виступав проти підпорядкованості НБ Академії Наук, необхідність якої обстоював В. Вернадський разом з М. Василенком. О. Грушевський вважав, що вона “...зводить Національну бібліотеку зі ступені незалежних бібліотек типу Французької Національної бібліотеки або Британського музею на ступінь вузких бібліотек, призначених виключно для задоволення фахових інтересів академіків, а не широких народних мас, які шукають засоби і шляхи для вищого культурного розвитку. Ця залежність нищить остаточно всяку ознаку автономності Національної бібліотеки у внутрішньому житті”⁴⁶.

Стосовно організації УАН слід підкреслити, що і в своїх публіцистичних статтях і в науково-організаційній діяльності вчений послідовно проводив ідею трансформації УНТ в УАН. Саме 4 червня 1918 р. на зустрічі з В. Вернадським він обстоював цю ідею⁴⁷. І хоча позиція вченого відображала концепцію М. Грушевського, вона була принциповою і послідовною. Питання про УАН О. Грушевський розглядав як учений-історик, у контексті безперервності і своєрідності українського історичного процесу, спадкоємності традицій національних наукових установ, серед яких УНТ, слідом за НТШ, зробило визначний внесок у формування підвалин української науки і мало на той час усталену структуру (сформовані секції, власне видавництво, музей, наукові видання). На жаль, обсяг даної статті не дає можливості повною мірою відобразити, як багато робив учений для цього. Можна навести такий приклад: у розробленому під керівництвом О. Грушевського “Законопроекті про обов’язкову надсилку друкарнями всіх видань”, що заклав юридичні основи функціонування на державному рівні бібліографічної реєстрації творів друку, наголошувалося на необхідності створення на базі Бібліотечно-архівного відділу Українського бібліографічного інституту та перетворення УНТ в УАН. На глибоке переконання вченого, шляхи розбудови НБ і УАН мали відповідати кращим європейським традиціям, водночас відображати національний характер і на етапі становлення української державності передбачати саморозвиток цих інституцій, що відповідав потребам і завданням розбудови української культури.

В умовах воєнного лихоліття і розрухи 1917–1920-х рр. О. Грушевський багато зробив для збереження історичної секції УНТ, яка була центральною в товаристві, найбільш представницькою

VII. Персоналії

за складом членів, а також за дослідницькою й видавничою діяльністю. На думку Т. Щербань, вона стала справжньою школою для багатьох українських учених і саме в її рамках почалася диференціація досліджень різноманітної гуманітарної проблематики, яка згодом в УНТ та Академії Наук оформилася в самостійні напрямки і установи⁴⁸. Під час еміграції М. Грушевського вчений виконував обов'язки голови секції. Як свідчать архівні документи, за керівництвом О. Грушевського проводилися засідання, на яких вироблялися плани секції, ухвалювалися програми наукових засідань, розглядалися питання співпраці з іншими установами, зокрема бібліотеками, архівами, заслуховувалися доповіді й реферати⁴⁹. О. Грушевському доводилося вирішувати багато складних організаційних проблем, найболючішою з яких була видавнича справа. Проводилася робота щодо описування київських збірок архівних документів, а у грудні 1917 р. Рада УНТ ухвалила пропозицію історичної секції продовжувати публікацію розпочатих раніше археографічних видань і виділила на це гроші⁵⁰. Слід підкреслити велику роботу секції по збереженню історичних та культурних пам'яток, музеїв, архівів, бібліотек. О. Грушевський виступав з рефератами “Наукова діяльність В. Б. Антоновича”, “Літературні шукання Нечуя-Левицького”, “Пам'яті О. Русова”, “З життя Волинської шляхти”, “З економічного побуту української старшини XVIII в.”, “До наукової спадщини О. М. Лазаревського” та ін. Історична секція виступила ініціатором структурного перетворення товариства і нового підходу до організації історичних досліджень. 29 січня 1920 р. до Ради УНТ було подано лист за підписом голови історичної секції – О. Грушевського і секретаря О. Гермайзе, в якому, зокрема, зазначалося: “Президія історичної секції, маючи прислати до Ради докладну записку про бажані зміни в історичній секції, складену членами історичної секції і прийняту на засіданнях 18/І і 25/І б.р., доводить до відома про це в найближчому часі і має подати відомості про утворення зазначених в записці комісій. До того Президія доручає прохання поставити на розгляд Ради виставлене в записці бажання про поділ Наукового товариства на два відділи: гуманітарний і природничий. Додаток: Докладна записка про бажані зміни в історичній секції”⁵¹. Автори записки наголошували, що УНТ “...мусить остатися центром наукової української думки і організованої наукової праці, незважаючи на те, що вже утворені й працюють інші вогнища національної науки (Український народний університет, Академія Наук)”⁵². Вони наголошували, що, залишаючись

вільною науковою установою, УНТ має згуртувати навколо себе всі дієві й творчі наукові сили, зокрема й ті, які відокремлені від офіційних наукових інституцій і потребують об'єднання і наукового керівництва. Зважаючи на сучасний розвиток товариства і подальше розширення його роботи, автори записки пропонували з метою раціональної організації наукової праці поділити УНТ на два відділи: природничий і гуманітарний. В записці пропонувалося також здійснити певну організаційну перебудову діяльності історичної секції. Президія, як робочий орган секції, мала здійснювати загальне об'єднання і керівництво роботою, адміністративний нагляд, ведення справ, зв'язки з Радою товариства, презентацію в ньому секції, скликання засідань і зборів, проведення в життя рішень секції. Внутрішня наукова робота історичної секції мала провадитися по новостворених, досить самостійних, комісіях. Намічалось створити такі комісії:

1. Археографічну. Для підготовки і видання історичних пам'яток Київської Русі, а також XVII–XVIII ст.

2. По опису архівів із завданням складання реєстрів архівних зібрань. Комісія повинна була почати з реєстрації рукописних зібрань Київського університету (О. Лазаревського, Рум'янцевського опису та ін.).

3. Історико-бібліографічну. Для підготовки довідників і покажчиків з української історії, які на той час практично не існували, якщо не рахувати дуже недосконалих російських і польських.

4. Термінологічну для розробки історичної термінології, укладання словника української актової термінології.

5. Генеалогії та хронології.

6. Лекційно-екскурсійну.

7. Видавничу, що передбачала широкі програми пропаганди і популяризації історичних знань. Висловлювалася думка, що бажано надати журналу “Україна” характер спільного органу всього гуманітарного відділу УНТ.

Реалізувати цей план не вдалося, але його основні ідеї знайшли відображення при відродженні М. Грушевським історичних установ.

Після створення Академії Наук з березня 1919 р. О. Грушевський працював директором постійної Комісії для складання історико-географічного словника українських земель на правах академіка історико-філологічного відділу. На думку вітчизняних дослідників, серед постійних комісій ВУАН, які до приїзду у Київ М. Грушевського зробили помітний внесок у розвиток регіональних досліджень України, роботу даної комісії слід по-

ставити на перше місце⁵³. У планах комісії передбачалося видати словник у кількох томах, охопивши історію заселення українських земель, включивши і сучасний географічно-статистичний матеріал. Ідея створення цього словника належала ще В. Антоновичу, яку він висловив у своєму гуртку наприкінці 80-х років XIX ст. Учений подав на обговорення цілком розроблений план колективної роботи, яка б на його думку гуртувала його учнів і прилучала до роботи молодих талановитих науковців. Згодом матеріли, що збиралися під керівництвом В. Антоновича, після заснування Академії Наук були передані в комісію. В особовому фонді О. Грушевського в ЦДІАК України зберігається рукопис ученого передмови до історико-географічного словника, в якому, зокрема, зазначалося: “Історико-географічний словник має своїм завданням освітити географічні умови життя українського народу, хід заселення українським народом його теперішньої території, зріст великих центрів українського життя, історичну долю українських поселень, розповсюдження по українській території племен, які брали участь в місцевим українським житті”⁵⁴. Комісія проводила роботу за такими напрямками:

- вибирання на картки матеріалу з друкованих і недрукованих джерел для словника;
- перегляд архівних джерел, зокрема Рум’янцевського опису, збірки О. Лазаревського, Київського центрального архіву та ін;
- підготовка статей для словника;
- розробка в монографічній формі питань, пов’язаних з історією заселення українських земель, з урахуванням географічних, економічних, колонізаційних, культурних і політичних умов їхнього розвитку;
- члени, співробітники і кореспонденти комісії подавали та зачитували інформацію про архівні пошуки, про знайдені матеріали та можливості їхньої обробки, про свої наукові відрядження, про плани своїх праць та готові статті. Це зачитувалося на засіданнях комісії.

Слід зазначити, що О. Грушевський відновив і організував систематичні студії над Рум’янцевським описом, який справедливо вважається важливим джерелом з соціально-економічної історії України XVIII ст. Члени студентського семінару Київського ІНО, де викладав О. Грушевський, працювали під проводом ученого над науковим описом цього документа. Для обговорення методів наукової праці, а також ознайомлення з аналізом джерел певні наукові теми переносилися до семінару соціальної історії України, створеного при даній комісії. Його учасниками були зде-

більшого студенти. За кожним працівником комісії був закріплений певний регіон дослідження. О. Грушевський вивчав Східну Волинь, І. Каманін – Західну Волинь, Є. Перфецький – Галичину і Холмщину, О. Гермайзе – Східну і Центральну Полтавщину, В. Щербина – Південну Київщину, Л. Добровольський – Північну Київщину, В. Данилевич – Східне Поділля, К. Лазаревська – Чернігівщину⁵⁵. Словник видати не вдалося. Протягом 1927–1931 рр. Комісія видала 4 томи “Історико-географічного збірника”. О. Грушевський редагував ці томи і опублікував у них студії, присвячені історії Великого Князівства Литовського і Гетьманщини. Комісія підготувала ще чотири томи, але вони не вийшли в світ у зв’язку з розгромом історичних установ ВУАН.

Упродовж 1918–1923 рр. О. Грушевський працював в установах ВУАН, зокрема він – член Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України (з 1919 р.), Археографічної комісії (з 1919 р.), Софійської комісії (з червня 1923 р.), товариш голови Товариства правників (з березня 1921 р.), а також дійсний член науково-дослідної кафедри історії України під керівництвом М. Василенка (1922–1923 рр.).

У 1924–1930 рр. Олександр Сергійович працював в історичних установах, створених його старшим братом М. Грушевським. Ученого було обрано до Ради історичної секції, він був заступником голови секції, очолив секцію соціально-політичної та економічної історії науково-дослідної кафедри історії України, керував Історико-географічною комісією, а також співпрацював у комісії районного дослідження Лівобережної України та Археологічній комісії. Спільно з М. Грушевським редагував “Праці історичної секції”, був членом редколегії журналу “Україна”, “Записок історико-філологічного відділу ВУАН”.

Керована вченим секція соціально-політичної та економічної історії НДКІУ особливу увагу приділила історії колонізації, торгу, промислу та взагалі економічним відносинам в Україні у XVII–XVIII вв., досліджувала джерела з історії господарства України в XVIII ст., обробляла матеріали Рум’янцевського опису і зробила низку прилюдних доповідей з зазначеної вище тематики дослідницької роботи.

Як справедливо відзначила І. Матяш, особливої уваги, з точки зору архівістики, заслуговує робота О. Грушевського в археографічній Комісії ВУАН. За дорученням комісії вчений опрацював архівні документи з історії міського землеволодіння часів Гетьманщини, прилучився до розроблення правил археографічних публікацій у складі спеціального

VII. Персоналії

редакційного комітету, до якого входили також М. Грушевський, О. Гермайзе, К. Лазаревська, Є. Тимченко. Досвід архівної роботи надав можливості ученому запропонувати методіку описування архівних збірок і колекцій, котра знайшла практичне застосування. Він особисто брав участь у розбиранні та описуванні колекцій О. Лазаревського, М. Судієнка⁵⁶. О. Грушевський продовжував свої дослідження історії соціально-економічних відносин в Україні у XVI–XVIII вв., Києва і Київщини, історіографічні студії про П. Куліша, М. Костомарова, М. Драгоманова.

О. Грушевський був найдовірнішою людиною і співробітником в оточенні М. Грушевського. У своїх планах останній бачив молодшого брата не тільки своїм заступником і одноступцем, але й ланкою, що з'єднувала академічний осередок з вищою школою⁵⁷. Дійсно, педагогічна діяльність О. Грушевського надавала йому можливість залучати до наукової праці обдаровану молодь. Це мало важливе значення з огляду на те, що НДКІУ стала тим осередком історичних установ, на базі яких розпочався процес формування Київської історичної школи М. Грушевського. З великою долею вірогідності можна припустити, що визначальну роль у формуванні першого аспірантського набору НДКІУ в 1924 р. – О. Баранович, С. Глушко, В. Ігнатенко, М. Ткаченко та С. Шамрай відіграв якраз О. Грушевський⁵⁸. Він викладав аспірантам джерелознавство, економічну історію України нового періоду та історіографію. Вчений був офіційним керівником наукової праці О. Барановича “Нариси магнатського господарства на південній Волині в XVIII ст.”, його порадами користувався М. Ткаченко, працюючи над дослідженням економічного і соціального життя Лівобережжя. Під керівництвом О. Грушевського культурно-національні та громадські рухи другої половини XIX ст. досліджував С. Глушко⁵⁹.

Зважаючи на багатогранну і плідну діяльність О. Грушевського на благо української національної науки, вчений, безперечно, мав усі права на присвоєння звання академіка. Проте, як зазначив І. Гирич, “акиморська битва” (за словами В. Перетца) між С. Єфремовим, А. Кримським та М. Грушевським поширювалася на широке коло підлеглих. Президія АН мала більші можливості для ущемлення й упослідження близьких до М. Грушевського людей. Вона й виступила проти обрання О. Грушевського в академіки⁶⁰. Однак учений продовжував активно працювати в академічних установах, залишаючись вірним своїм принципам і цінностям.

В умовах сталінського тоталітаризму трагічний фінал життя О. Грушевського, як і всієї родини

Грушевських був закономірним, а, враховуючи його наукові й політичні погляди, – неминучим. На довгі роки ім'я вченого було вирване з контексту української науки і викреслене з пам'яті поколінь. Наукова спадщина О. Грушевського, його науково-організаційна робота, здобутки в галузі архівної та бібліотечної справи тривалий час не вивчалися, хоча багато ідей вченого не втратили актуальності й сьогодні.

Повернення імені вченого в українську науку розпочалося за доби незалежності України. Активна діяльність сучасних грушевськознавців невинно стирає “білі” й “чорні” плями в історії життя і наукової творчості О. Грушевського, відкриваючи можливості історіографічного синтезу й узагальнення дослідницького досвіду вченого.

О. Грушевський належав до покоління української інтелігенції, яке було виховано “українською ідеєю” і покликане будувати незалежну Українську Республіку в 1917 р. Він не був політиком і не опрацював політичні програми. Але його життєвий й творчий шлях органічно пов'язаний з національно-визвольним рухом, потреби якого істотно визначили спрямованість і зміст наукової діяльності вченого. О. Грушевський увійшов в українську національну науку як визначний вчений-дослідник, талановитий організатор наукового життя і педагог. Особливо він відзначився заслугами перед українською Клію. Його історичні праці по праву належать до золотого фонду української національної історіографії, яка на доленосному зламі віків стала джерелом національного відродження і будівельним матеріалом у розбудові нової України. В умовах націотворення і формування нової історичної свідомості вчений багато зробив для поширення наукової спадщини української історичної науки, її популяризації серед широкого загалу українства. Фах історика, розуміння самодостатності українського історичного процесу вирішальним чином вплинуло на науково-організаційну і науково-педагогічну діяльність вченого. Його концепція відродження української національної науки базувалася на глибокій основі державних та культурних традицій історії України. Розвиток української науки він обстоював з позицій окремішності української нації, української культури, української держави.

Вчений був глибоко переконаний, що наукові знання є важливим чинником національного самопізнання й самоствердження, культурно-духовного поглиблення народу. В контексті ціннісних пріоритетів української національної науки вчений чітко і послідовно обстоював ідею її

незалежного і самодостатнього розвитку, входження духовної культури України у світовий культурний простір. Перехід до нового етапу культурно-наукового життя українства він пов'язував з творенням Української держави та її повноцінним функціонуванням. Як свідчать архівні документи, дослідження грушевськознавців, О. Грушевський впродовж усього свого життя був причетний до розбудови української національної науки, її інституалізації, усамостійнення національних досліджень, особливо в галузі української історії. Вчений мав безпосереднє відношення до творення і діяльності національних наукових інституцій, зокрема, НТШ, особливо УНТ, Українського народного університету, Академії Наук, Національної бібліотеки Української держави, що символізували “величний храм вільної української науки на вільній українській землі”. Формування розгалуженої мережі архівів і бібліотек, створення національного інформаційного середовища становили важливу складову його концепції відродження національної науки. Слід підкреслити заслуги О. Грушевського у розбудові українського наукового життя 1920-х рр., його самовіддану подвижницьку працю в історичних установах М. Грушевського. Разом з ним він творив вільну українську історичну науку на державницьких засадах і зробив значний внесок у підготовку плеяди молодих талановитих українських істориків. Педагогічна діяльність О. Грушевського базувалася на тісному, органічному зв'язку виховного творчого процесу в вищих навчальних закладах з науково-дослідною працею в гуртках, наукових товариствах, установах Академії Наук.

О. Грушевський гідно прожив нелегке життя і залишив цінну наукову спадщину, яка заслуговує на комплексне дослідження. Свій духовний подвиг учений здійснив не для слави й визнання, а з інтелектуального потенціалу і великої внутрішньої потреби працювати на благо свого народу і своєї Батьківщини.

¹ Дорошенко Д. Нарис історії України. В 2-х т. – Т. 2. – К., 1992. – С. 318.

² Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1992. – С. 203.

³ Колесник І. Українська історіографія. XVIII – початок XX ст. – К., 2000. – С. 7.

⁴ Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша половина XX ст.). – К., 2001. – С. 8.

⁵ Колесник І. Українська історіографія. XVIII – початок XX ст. – К., 2000. – С. 9.

⁶ Ульяновський В. Володимир Антонович: громадянин, учений, людина // В. Антонович. Моя сповідь. Вибрані історичні і публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 58.

⁷ Багалій Д. Нарис історії на соціально-економічному ґрунті. – К., 1928. – С. 37–40.

⁸ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1159, 1161, 1162.

⁹ Грушевський О. З настроїв і думок Кирило-Мефодієвського братства // Україна. – 1914. – Кн. 1. – С. 71–77; Литературные планы и надежды Кирилло-Мефодиевского братства // Укр. жизнь. – 1914. – № 2. – С. 68–76.

¹⁰ Він же. З життя українського гуртка в Петербурзі 1858–1861 рр. // ЛНВ. – 1913. – Т. 63. – С. 20–25.

¹¹ Він же. З українського культурного і наукового життя в середині XIX ст. // Записки НТШ. – 1906. – Т. 74. – С. 69–92.

¹² Он же. Из жизни Киевского украинского кружка // Укр. жизнь. – 1915. – № 11–12. – С. 33–39.

¹³ Він же. Нові матеріали до біографії Костомарова // Записки УНТ в Києві. – 1908. – Кн. I–II. – С. 72–81.

¹⁴ Он же. М. А. Максимович. (1804–1873). Из истории украинской историографии XIX ст. // Известия отделения русского языка и словесности АН. – 1906. – Т. XI. – Кн. 1. – С. 374–416.

¹⁵ Он же. Н. Маркевич: Из прошлого украинской литературы и историографии. – СПб., 1911. – 82 с.

¹⁶ Він же. Історичні студії П. О. Куліша // ЛНВ. – 1919. – Т. 75. – С. 77–93.

¹⁷ Он же. Из харьковских лет Н. И. Костомарова. – СПб., 1908. – 65 с.; Ранние этнографические работы Н. И. Костомарова. – СПб., 1911. – 44 с.; Маловідома стаття Костомарова з 1846 р. // Записки НТШ. – 1907. – Т. 79–80. – С. 161–164; До статті Костомарова про федеративний лад старої Русі // Україна. – 1928. – Кн. № 3. – С. 50–57; Історичні статті Костомарова в “Основи” // Україна. – 1928. – № 4. – С. 73–90.

¹⁸ Він же. Драгоманов і галицька молодь 1870-х рр. // Україна. – 1926. – № 6. – С. 43–55.

¹⁹ Він же. З етнографічних студій Ів. Франка. – К., 1918. – 8 с.

²⁰ Він же. До статті М. Костомарова про федеративний лад старої Русі // Україна. – 1928. – Кн. 3. – С. 56.

²¹ Он же. К судьбе “Истории Руссов”: Эпизод из украинской историографии XIX в. // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца. – Кн. XIX, в. II. – К., 1906. – С. 51–70; К характеристике взглядов “Истории Руссов” // Известия Отделения русского языка и словесности АН. – 1908. – Т. XIII, кн. I. – С. 396–427.

²² Он же. Научное Товарищество имени Т. Шевченка и его издания 1905–1909 гг. – СПб., 1912. – 67 с.

²³ Там же. – С. 4.

²⁴ Він же. Київське Наукове Товариство. 1907–1917 // ЛНВ. – 1918. – Т. 71. – С. 264–269.

²⁵ Він же. Українське Наукове Товариство в Києві та Історична Секція при Всеукраїнській Академії Наук в рр. 1914–1923 // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 180–188.

²⁶ Він же. Київське Наукове Товариство // Шлях. – 1918. – Ч. 8. – С. 66.

²⁷ Там само. – С. 68.

²⁸ Він же. Стежки і шляхи української науки // ЛНВ. – 1918. – Т. 70. – С. 129.

²⁹ Там само. – С. 129.

³⁰ Матиш І. Особа в українській архівистиці. Біографічні нариси. – К., 2001. – С. 18.

³¹ ЦДІАК України, ф. 275, оп. 1, спр. 1111, арк. 125.

³² Він же. Український народний університет // ЛНВ. – 1917. – Т. 68. – С. 322.

³³ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1066, арк. 77, 140, 146.

³⁴ Там само, спр. 1049, арк. 110.

VII. Персоналії

³⁵ *Дорошенко В.* Шевченкознавство за останнє десятиліття (1914–1924). – Л., 1925. – С. 2.

³⁶ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1049, арк. 121, спр. 1067, арк. 1.

³⁷ Там само, спр. 1066, арк. 7.

³⁸ *Вол Я.* Петербургская академия наук и украинская литература // Укр. жизнь. – 1913. – Кн. 5. – С. 60.

³⁹ *Грушевський О.* Київське Наукове товариство. 1907–1917 // ЛНВ. – 1918. – Т. 71. – С. 266.

⁴⁰ *Він же.* Український Народний Університет // Шлях. – 1918. – Кн. 2. – С. 56.

⁴¹ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1080, арк. 1.

⁴² Там само, спр. 1066, арк. 110.

⁴³ *Грушевський О.* Український Народний Університет // Шлях. – 1918. – Кн. 2. – С. 56–58.

⁴⁴ *Матяш І.* Особа в українській архівістиці. Біографічні нариси. – К., 2001. – С. 22.

⁴⁵ ІР НБУВ, ф. 1, спр. 26652, арк. 1.

⁴⁶ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1073, арк. 57.

⁴⁷ ІР НБУВ, ф. 260, спр. 758, арк. 5.

⁴⁸ *Щербань Т. О.* Історичні дослідження в Українському Науковому Товаристві. (1907–1921 рр.) // УІЖ. – 1995. – № 1. – С. 30.

⁴⁹ ІР НБУВ, ф. X, спр. 31615–31635.

⁵⁰ *Кіржаєв С. М.* Деякі зауваження щодо археографічної діяльності УНТ. (Чи існувала в товаристві окрема Археографічна комісія) // Укр. археогр. щорічник. – Вип. 3/4. – Т. 6/7. – К., 1991. – С. 79.

⁵¹ ІР НБУВ, ф. X, спр. 31624, арк. 17.

⁵² Там само, спр. 31633, арк. 27.

⁵³ *Верменич Я.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003. – С. 192.

⁵⁴ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1244, арк. 1.

⁵⁵ Звідомлення Всеукраїнської Академії Наук у Київ до 1 січня 1920 р. – К., 1920. – СХVI–СХVII.

⁵⁶ *Матяш І.* Особа в українській архівістиці. Біографічні нариси. – К., 2001. – С. 27.

⁵⁷ *Верба І. В.* Родина Грушевських в українській історичній науці 1920–х рр. // УІЖ. – 1995. – № 6. – С. 136–138.

⁵⁸ *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. Грушевського (1824–1930). – К., 1999. – С. 140.

⁵⁹ Там само. – С. 142–145.

⁶⁰ *Гирич І. М.* Грушевський і С. Єфремов на тлі українського суспільно-політичного життя кінця XIX – 20-х рр. XX ст. // Укр. історик. – 1996. – № 1–4. – С. 179–180.

Магдаліна Бухальська

ДОКУМЕНТИ ПРО ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ АКАДЕМІКА МИКОЛИ ПЕТРОВА В ІНСТИТУТІ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ім. В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

У даній статті спробуємо реконструювати творчий життєпис Миколи Петрова (1840–1921) на основі архівних джерел і літератури, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Звернення до документів Інституту зумовлено тим, що в ньому є найповніше зібрання особового фонду вченого. Значна кількість його матеріалів ще не була в науковому обігу і заслуговує особливої уваги. До особового фонду М. І. Петрова входить цілий комплекс джерел: рукописні праці вченого, службова документація, автобіографічні і біографічні матеріали, мемуарна література та епістолярій.

Значний масив документів зберігається в особовому фонді М. І. Петрова (ф. 225), фонді Київської духовної академії (ф. 160), фонді ІІІ (листування) та ін. Матеріали про М. І. Петрова є у фондах Ф. І. Титова (ф. 175), С. І. Маслової (ф. 33), М. Ф. Біляшівського (ф. XXXI), в Архіві Академії наук (ф. X).

М. І. Петров посідає помітне місце з-поміж учених-гуманитаріїв України другої половини XIX – початку XX ст. як один з перших академіків України. З 1918 р.¹ Питання про утворення Академії наук у Києві було піднято вперше на надзвичайних загальних зборах УНТ в Києві 23

червня 1918 р.² та на його наступному засіданні, яке відбулося 28 червня 1918 р.³ Про це, зокрема, в рукописному фонді М. Петрова свідчить запрошення вченого на засідання товариства як дійсного члена. А в листопаді 1918 р. М. Петров отримав повідомлення Міністра народної освіти та мистецтва про включення його до списку членів УАН 14 листопада 1918 р.⁴

Різнобічна діяльність М. І. Петрова помітно виявилася в Київській духовній академії (далі – КДА) на посаді професора кафедри теорії словесності, в її Раді, Церковно-історичному і археологічному товаристві (далі – ЦІАТ), церковно-археологічному музеї (далі – ЦАМ). Не менш активною вона була і в роботі періодичного академічного часопису “Труды Киевской духовной академии” (далі – ТКДА)*.

Водночас слід відзначити, що інтерес М. І. Петрова виявився в науковій сфері з проблем історичного літературознавства, археології (церковної і світської), історії християнських конфесій в Україні, археографії, регіональної історії, українсь-

* Примітка: “ТКДА” – одне з відомих наукових видань. Видавалось з 1860 р. За перший рік вийшли тільки 4 книги, а надалі виходили щомісячно. До першої редакційної колегії увійшли архієпископ Філарет (ректор КДА), професори А. А. Олесницький та В. Ф. Півницький.

кої етнографії та мистецтвознавства. Означені вище напрями свідчать про багатогранність наукових уподобань ученого на ниві українознавства. Він вийшов за межі академічної науки в КДА, де спочатку навчався (1861–1865), а з 1871 р. викладав теорію словесності.

Поєднуючи наукову і педагогічну роботу Микола Іванович зробив важливий внесок у галузь словесності, віддаючи при цьому перевагу дослідженню генезису української літератури. В науково-освітньому процесі України така багаторічна діяльність вченого була помітною і відзначена різними нагородами. До них належать, зокрема, грамота про нагородження його знаком відмінної 40-річної служби в КДА від 23 серпня 1906 р.⁵ До інших відносяться грамоти про нагородження орденами Анни, Володимира, Станіслава, пам'ятною медаллю, які отримував упродовж 1873–1913 рр.⁶ Петербурзька академія наук присудила йому премію імені митрополита Макарія та обрала його членом-кореспондентом (1 вересня 1913 – 29 грудня 1916 рр.)⁷. 1 листопада 1886 р. за плідну наукову діяльність вченому присуджено Уварівську премію (ф. 225, спр. спр. 17).

На службовій діяльності М. І. Петрова позначилися ті заходи, що проводилися в КДА у зв'язку з її внутрішньою реорганізацією. Архівні документи, складені вченим, висвітлюють процеси в академії пов'язані з новими статутами⁸. Щодо видання власного наукового доробку за 1888–1917 рр. знаходимо його заяву з питань професорсько-викладацької діяльності, публікації своїх праць та ін. (ф. 225, спр. 549–560).

Створені на початку 70-х рр. XIX ст. в КДА ЦІАТ і ЦАМ мали безпосереднє відношення до Миколи Івановича як одного з фундаторів цих інституцій. Багаторічна діяльність ученого в них була відзначена вітальними адресами, зокрема, до 30-річчя заснування товариства, яке відзначалося в 1902 р.⁹ Низка документів відобразила його складну організаційну роботу в названих ЦІАТ і ЦАМ. Заслуговує уваги, зокрема, “Записка про свою діяльність як секретаря Церковно-археологічного товариства і завідувача музею у відповідь на звинувачення професора А. А. Дмитрієвського”¹⁰ від 27 листопада 1898 р.

Академічні видання ЦІАТ і ЦАМ, що готувалися М. І. Петровим, як дійсним членом товариства, його секретарем і завідувачем ЦАМ, відкривають можливість проаналізувати формування наукових принципів такого роду діяльності вченого. Вони містять реферати, повідомлення, статті з організаційних питань діяльності товариства і музею за 1874–1916 рр.

Дуже цінною є автобіографія М. І. Петрова¹¹, яка надійшла в ІР НБУВ від постійної комісії для складання Біографічного словника українських діячів. Складена з двох частин. До першої входить життєпис академіка¹², до другої – найповніша бібліографія його творів¹³.

Насамперед науковий інтерес становить історичний доробок Миколи Івановича, зафіксований ним у власній бібліографії за роками¹⁴, завдяки якій можна дослідити еволюцію поглядів вченого. Водночас наукові погляди М. І. Петрова висвітлюють його рукописні матеріали “Особливі думки про роботу молодих учених, кандидатів на посаду викладачів, про реорганізацію Церковно-археологічного товариства та ін. (1899–1911 рр.)”¹⁵.

Серед біографічних матеріалів увагу привертають спогади і листування з різними особами (1840–1882), духовний заповіт, складений М. І. Петровим 15 жовтня 1916 р., атестат про закінчення КДА від 20 березня 1867 р.

Крім “Автобіографії М. І. Петрова”, що надійшла в ІР НБУВ із Архіву АН УРСР, є й інші матеріали, які відкривають можливість уточнити факти його творчої біографії: вони висвітлюють науково-педагогічну і науково-організаційну діяльність ученого.

Важливим джерелом для вивчення творчого життєпису М. Петрова є мемуари. Цінними серед них є, передусім, спогади самого вченого, зокрема “Воспоминания и переписка с разными лицами (1840–1882). [Биографический очерк]”¹⁶, “Воспоминания старого археолога” та ін. Перші залишилися в рукописному вигляді, другі надруковано в 1918 р.¹⁷. У 1997 р. останні перевидав В. І. Ульяновський¹⁸.

Серед інших спогадів М. І. Петрова назвемо такі: про викладача Одеської духовної семінарії, члена ЦІАТ КДА Л. С. Мацієвича, датовані 1918 р.¹⁹, про преосв. Філарета (Філаретова), колишнього ректора КДА (1860–1878 рр.)²⁰, спогади про преосв. Сильвестра (Малеванського), колишнього ректора КДА²¹ та ін.

Аналіз показав, що майбутній академік почав дослідницьку діяльність зі словесності, ще навчаючись в КДА. Після закінчення її в 1865 р. діапазон його наукових інтересів поступово зростає. Уже з 1867 р., з'являються перші наукові публікації М. І. Петрова з питань церковної історії²².

На нашу думку, цей напрям студіювання був пов'язаний з основним профілем КДА. Однак, у вченого інфраструктура історії церкви в Україні набуває інституції соціального середовища²³. Ця проблема знайшла відображення в низці праць М. І. Петрова, що торкаються історії різних

VII. Персоналії

християнських конфесій: православної, католицької та уніатської. Щодо історії уніатської церкви, як свідчить аналіз бібліографії вченого, то його зацікавили відомості про базиліанський орден, які він переклав з польської мови²⁴. Ми вважаємо, що це стало поштовхом для подальшого дослідження історії цього ордену²⁵. Він і надалі продовжував студіювати історію уніатських церков в Україні²⁶.

Інтерес становлять дослідження М. І. Петрова про соціальні і суспільно-політичні відносини². На початку 70-х рр. XIX ст. з'явилися перші археографічні²⁸ та етнографічні праці вченого, зокрема, "О народных праздниках в Юго-Западной России"²⁹. Цінний етнографічний матеріал, зібраний ним на Волині, увійшов до "Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западный Русский край", що вийшли друком у Петербурзі в 1872 р., видання яких ініціював П. Чубинський. Обоє вчених з кінця 60-х рр. XIX ст. об'єднав спільний інтерес до української етнографії.

Значною була практична діяльність вченого в ЦІАТ і ЦАМ КДА, репрезентована комплексом рукописних джерел. Серед них є матеріали М. І. Петрова про описи рукописних та музейних колекцій, публікації рукописних пам'яток, звіти про роботу Церковно-історичного та археологічного товариства, протоколи засідань останнього, списки музейних експонатів КДА, листування (ф. 160, спр. 2754–2757).

Плідною була діяльність Миколи Івановича в галузі археології. Об'єктом його дослідження були предмети періоду стародавньої світової та вітчизняної історії, що надходили в ЦАМ КДА. Різні галузі історичного знання знайшли відображення в низці праць майбутнього академіка. З точки зору церковної і світської археології цікавими є альбоми визначних археологічних пам'яток ЦАМ³⁰.

У низці листів ф. III висвітлено співпрацю М. І. Петрова в галузі регіональної історії і культури з петербурзьким видавцем П. М. Батюшковим. Листи останнього до Миколи Івановича містяться у спр. 3757, 12289, 12228–12230, 12231–12300, 12301–12372, 3756.

В Інституті рукопису зберігаються статті М. І. Петрова, що стосуються життя КДА, історії Києва, українського літературознавства та ін. Серед них увагу привертає праця "З літопису академічного життя КДА", яка охоплює 1906–1917 рр.³¹. Продовженням її є історичний нарис "Київська духовна академія" (початок XX ст.)³² та ін. Досліджуючи історію КДА вчений складав водночас і списки студентів у різні часи існування академії, щоразу їх доповнюючи. До них, зокрема,

належать "Списки студентів КДА за 1800–1916 рр. з короткою характеристикою їх" (ф. 225, спр. 569). Крім цього, джерелознавчу цінність становлять археографічні праці з історії КДА³³ та ін.

Аналіз показує, що серед різноматематичних досліджень М. І. Петрова деякі дійшли до нас у рукописному вигляді, а інші було надруковано за його життя. Науковий інтерес становлять, зокрема, "Нариси з історії української літератури XVII–XVIII ст."³⁴, надруковані в 1911 р. в Києві. Іншою працею вченого є конспект лекції "Теорія словесності та історія іноземної літератури"³⁵, яка так і залишилася в рукописному вигляді.

Інтерес викликає "Збірник документів і паперів XVII і XVIII ст., що відносяться до історії Києва і Київської Академії, складений професором М. І. Петровим"³⁶. Водночас слід відзначити, що багато рукописних матеріалів, пізніше увійшли до різних праць ученого.

М. І. Петрова правомірно вважають літописцем Києва, адже він багато часу присвятив вивченню його історії. Ним підготовлено рукописний варіант праці "Опис богоспасенного града Києва": по суті його виписка з архіву Києво-Печерської Лаври³⁷. Цікавими є матеріали вченого про Київ XVII ст. Серед них рукопис "Частини плану м. Києва 1668 р."³⁸ Аналіз показав, що ці матеріали лягли в основу його публікації "Опыт реставрации плана Киева в Тератургиме А. Кальнофойского 1638 г."³⁹.

Невтомна праця вченого на ниві української науки і культури зробила його відомим серед тогочасної наукової еліти. Через це різні наукові товариства України і зарубіжжя упродовж 1870–1920 рр. обирали його постійним дійсним чи почесним членом.

Про це свідчить диплом дійсного члена Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії від 10 квітня 1882 р.⁴⁰, вітальна адреса М. І. Петрову у зв'язку з 30-літтям товариства, датована 1902 р.⁴¹, повідомлення про обрання дійсним членом Комісії для розбору давніх актів у Києві від 7 травня 1905 р.⁴² та ін., про обрання М. І. Петрова дійсним членом Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва в Україні від 17 червня 1917 р.⁴³, про обрання його дійсним членом Українського наукового товариства у Києві⁴⁴, диплом дійсного члена Одеського товариства історії і старожитностей⁴⁵, виданий 30 листопада 1882 р.⁴⁶, диплом дійсного члена Володимирського братства у м. Володимирі-Волинському⁴⁷ та багато ін.

Серед документів службового характеру знаходимо листи вченого з висловненою вдячністю за

VII. Персоналії

обрання його дійсним членом різних інституцій, листи з питань співробітництва з ними і листи до редакції “Киевская старина” та ін.

М. І. Петрова було обрано почесним членом різних наукових товариств і видано дипломи: почесного члена Казанської духовної академії від 6 листопада 1914 р., виданий у зв’язку з його численними працями в галузі вивчення російської та української літератури і церковної археології⁴⁸, диплом почесного члена Московської духовної академії, виданий 29 грудня 1916 р. у зв’язку з 50-літньою плідною працею вченого КДА, розширенням фондів ЦАМ та виданням різних наукових праць⁴⁹, диплом почесного члена Петроградської духовної академії, виданий 16 лютого 1916 р. у зв’язку з видатними науковими працями його з церковної історії, полемічної літератури і церковної археології⁵⁰.

Збереглися також дипломи почесного члена Історичного товариства Нестора Літописця (датований 3 грудня 1900 р.)⁵¹, КДА (30 квітня 1912 р.)⁵², Мстиславського музею старожитностей (15 листопада 1916 р.)⁵³, Російського археологічного інституту в Константинополі⁵⁴ та ін. Серед інших матеріалів увагу привертають повідомлення про обрання М. І. Петрова почесним членом Бессарабського церковно-археологічного товариства та обмін виданнями тощо⁵⁵, про обрання постійним членом Володимирської губернської наукової архівної комісії та обмін виданнями⁵⁶, обрання почесним членом Чернігівської ученої архівної комісії від 4 листопада 1902 р.⁵⁷ та багато ін.

Водночас у фондах, що стосуються М. І. Петрова, як дійсного чи почесного члена різних організацій, є запрошення на з’їзди, ювілейні урочистості (1877–1918 рр.) тощо. Тут збереглися різні фінансові документи: розписки, квитанції, рахунки, повідомлення про гонорари (1880–1918 рр.)⁵⁸.

Про участь М. І. Петрова в різних наукових і культурних заходах свідчить ціла низка запрошень. З-поміж них є запрошення його на ювілейні урочистості. Так, Київський український клуб запросив вченого на ювілей М. С. Грушевського (грудень, 1910 р.)⁵⁹, а від Катеринославської Вченої архівної комісії 13 жовтня 1913 р. він отримав запрошення на ювілей літературно-вченої діяльності Д. І. Еварницького⁶⁰. Серед запрошень на відкриття наукових установ, товариств увагу привертає запрошення М. І. Петрова на відкриття Педагогічного музею 5 жовтня 1912 р.⁶¹, Історико-літературного товариства при Університеті св. Володимира від 12 жовтня 1917 р.⁶². Серед запрошень іншого характеру, адресованих йому, є, зок-

рема, запрошення надати допомогу клубу студентів Університету св. Володимира⁶³.

Про визнання значимості наукової діяльності Миколи Івановича свідчить його участь у з’їздах (історико-археологічних, славістики та ін.). Збереглися листи про роботу М. І. Петрова на IV археологічному з’їзді в Казані (22 березня – 4 вересня 1877 р.)⁶⁴, повідомлення від 14 березня 1892 р. установчого комітету по підготовці IX археологічного з’їзду у м. Вільно та обрання його членом комітету⁶⁵, повідомлення вченому від Костромської вченої архівної комісії про проведення 4-го обласного історико-археологічного з’їзду від 2 березня 1909 р.⁶⁶ та ін.

М. І. Петров зробив вагомий внесок у розвиток археографії. На визнання його наукової компетентності у вказаній галузі до вченого зверталися різні товариства та наукові організації з проханням взяти участь у розборі і виданні давніх актів. Так, Віленська комісія по розбору і виданню давніх актів у листах зверталася до вченого про обмін науковою літературою та про участь в ювілеях, 1908–1914 рр. (ф. 225, спр. 91–96).

М. І. Петров взяв участь у роботі комісії з перевірки реставраційних робіт у Києві: Успенської церкви (ф. 225, спр. 582), фресок Києво-Софійського собору (ф. 225, спр. 325). Аналогічне доручення він мав щодо реставрації фресок Києво-Кирилівської Св. Троїцької церкви (ф. 225, спр. 365).

З точки огляду архівних матеріалів про М. І. Петрова заслуговує уваги ціла низка справ у різних його фондах I, X, 175. Та найбільше їх у фонді 225, де знаходяться майже всі дипломи вченого.

Для сучасних дослідників з історії духовної культури українського народу становить інтерес список власної колекції ікон, який зробив М. І. Петров у 1891 р.⁶⁷, і каталог книг бібліотеки КДА, які записував упродовж 1889 р. учений в зошити.

Важливе значення мають матеріали періодичної преси про науково-педагогічну діяльність М. І. Петрова: “Труды Киевской духовной академии”, “Киевские епархиальные ведомости”, “Волынские епархиальные ведомости”, “Чтения в историческом обществе Нестора Летописца”, “Киевская старина”, “Московские ведомости” та багато ін. Періодична преса свідчить про інтенсивну наукову діяльність вченого.

Таким чином, широкий масив рукописних і друківаних матеріалів ІР НБУВ є цінним джерелом для відтворення наукової й громадської діяльності вченого.

VII. Персоналії

- ¹ Історія Академії наук України. 1918–1993. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 18, 299.
- ² ІР НБУВ, ф. 225 (фонд М. І. Петрова), спр. 538, арк. 1.
- ³ Там само, спр. 539, арк. 1.
- ⁴ Там само, спр. 415, арк. 1.
- ⁵ Там само, спр. 45, арк. 1.
- ⁶ Там само, спр. 37–43, арк. 7.
- ⁷ Там само, спр. 69–70, арк. 2.
- ⁸ Там само, спр. 567–568.
- ⁹ Там само, спр. 392, арк. 1.
- ¹⁰ Там само, спр. 571.
- ¹¹ ІР НБУ ім. В. І. Вернадського – фонд М. І. Петрова, ф. X, спр. 5996–5997 [Архів АН УРСР]. Петров Микола Іванович [автобіографія]. 20 червня 1920 р.
- ¹² Там само, спр. 5996–5997 [Архів АН УРСР]. Петров Микола Іванович [автобіографія]. 20 червня 1920 р.
- ¹³ Там само. – С. 10–62.
- ¹⁴ Там само, спр. 5997. – С. 10–50.
- ¹⁵ ІР НБУ ім. В. І. Вернадського – фонд М. І. Петрова, ф. 225, спр. 561–566.
- ¹⁶ Там само, спр. 1, арк. 1.
- ¹⁷ *Петров Н. І.* Воспоминания старого археолога // Віра та держава. Видання міністерства ісповідувань у Києві. – К., 1918. – № 5; 7; 10; 11.
- ¹⁸ Медієвістика. Історія церкви, науки і культури. – Вип. I. – К., 1997. – С. 93–134.
- ¹⁹ ІР НБУ ім. В. І. Вернадського – фонд М. І. Петрова, ф. 225, спр. 3, арк. 1.
- ²⁰ Там само, спр. 981, арк. 1.
- ²¹ Там само, спр. 980, арк. 1.
- ²² *Петров Н. І.* Краткие сведения о православных монастырях Волынской епархии, в настоящее время не существующих // Волынские епархиальные ведомости (далі ВЕВ). – 1867–1868. – № 1–8.
- ²³ *Він же.* Некоторые черты отношений помещиков Юго-Западного края России к священникам до времени воссоединения сего края с Россией // Волынские епархиальные ведомости (далі ВЕВ). – 1868. – № 1.
- ²⁴ *Він же.* Краткие сведения о положении базилианского ордена и разных переменах в его управлении от 1772 до 1811 [перевод с польского] // Труды Киевской духовной академии (далі ТКДА). – 1868. – № 7. – С. 147–168; № 10. – С. 100–144; № 11. – С. 245–302.
- ²⁵ *Він же.* Очерки истории базилианского ордена в бывшей Польше. – К., 1871. – 675 с.
- ²⁶ *Він же.* Меры к поддержанию унии в XVIII веке в пределах нынешней Киевской епархии [сведения по униатским источникам] // Киевские епархиальные ведомости (далі КЕВ). – 1867. – № 10.
- ²⁷ *Він же.* Некоторые черты отношений помещиков Юго-Западного края России к священникам до времени воссоединения сего края с Россией // ВЕВ. – 1868. – № 1; *Он же:* Общественно-политические брожения в Киевской губернии в 1846 и 1847 гг. // Исторический вестник. – 1885. – № 9. – С. 541–556; *Он же:* Записки писаря Киевского магистрата Данилы Слюсарского о киевских событиях с 1734 по 1778 год // КЕВ. – 1885. – № 1, 2.
- ²⁸ *Він же.* Описание рукописей, находящихся в музее Церковно-археологического общества при Киевской духовной академии. – К., 1874. – 208 с.
- ²⁹ *Він же.* О народных праздниках в Юго-Западной России // ТКДА. – 1871. – № 9. – С. 551–600; № 10. – С. 3–39; № 12. – С. 337–367.
- ³⁰ *Він же.* альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии: Коллекции синайских и афонских икон преосв. Порфирия Успенского. К., 1912. – Вып. I. – 16+21 табл.; Сорокинско-Филаретовская коллекция русских икон. – К., 1913. Вып. II. – 37+19 табл.; Южнорусские иконы. – К., 1913. – Вып. III. 49+12 табл.; – К., 1914. – Вып. IV. – 12+49 табл.; – К., 1915. – Вып. V. – 62+40 табл.
- ³¹ ІР НБУ ім. В. І. Вернадського, ф. 225, спр. 4, арк. 1.
- ³² Там само, спр. 5, арк. 18.
- ³³ *Петров Н. І.* Акты и документы, относящиеся к истории Киевской духовной академии: Отд II [1721–1795]. – К., 1904. – Т. 1 [1721–1750]. – Ч. I и II. – V+XXI+530 с.; Т. 2: [1751–1762] / К., 1905. – XXXII+533 с.; Т. 3 [1762–1770]. – К., 1906. – XXXVII+320 с.; Т. 4 [1770–1783]. – К., 1907. – XXXV+393 с.; Т. 5 [1783–1796]. – К., 1908. – XLI+637 с.
- ³⁴ ІР НБУ ім. В. І. Вернадського – фонд М. І. Петрова, ф. 225, спр. 10, арк. 1.
- ³⁵ Там само, спр. 983, арк. 1.
- ³⁶ Там само, спр. 185–228, 43 од.зб.
- ³⁷ Там само, спр. 7, арк. 1–2.
- ³⁸ Там само, спр. 984, арк. 1.
- ³⁹ *Петров Н. І.* Опыт реставрации плана Киева в Тератургиме А. Кальнофойского 1638 года: с таблицей рисунков // Известия отделения русского языка и словесности (далі ИОРЯС). – 1918. – Т. XXIII. – Кн. 1. – С. 65–88.
- ⁴⁰ ІР НБУ ім. В. І. Вернадського – фонд М. І. Петрова, ф. 225, спр. 36, арк. 1.
- ⁴¹ Там само, спр. 47, арк. 1.
- ⁴² Там само, спр. 392, арк. 1.
- ⁴³ Там само, спр. 545. – 1 л.

- ⁴⁴ Там само, спр. 518–542.
⁴⁵ Там само, спр. 26, арк. 1.
⁴⁶ Там само, спр. 26, арк. 1.
⁴⁷ Там само, спр. 18, арк. 1.
⁴⁸ Там само, спр. 20, арк. 1.
⁴⁹ Там само, спр. 24, арк. 1.
⁵⁰ Там само, спр. 27, арк. 1.
⁵¹ Там само, спр. 19, арк. 1.
⁵² Там само, спр. 23, арк. 1.
⁵³ Там само, спр. 25, арк. 1.
⁵⁴ Там само, спр. 28, арк. 1.
⁵⁵ Там само, спр. 78–82.
⁵⁶ Там само, спр. 101–103.

- ⁵⁷ Там само, спр. 547, арк. 1.
⁵⁸ Там само, спр. 53, арк. 1.
⁵⁹ Там само, спр. 352, арк. 1.
⁶⁰ Там само, спр. 227, арк. 1.
⁶¹ Там само, спр. 346, арк. 1.
⁶² Там само.
⁶³ Там само, спр. 127, арк. 2.
⁶⁴ Там само, спр. 543–544.
⁶⁵ Там само, спр. 154, арк. 1.
⁶⁶ Там само, спр. 399, арк. 1.
⁶⁷ Там само, спр. 52, арк. 1.

Надія Павловська

КООРДИНАЦІЙНА ТА НАУКОВО-МЕТОДИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ В. І. ВЕРЕТЕННИКОВА В СИСТЕМІ АРХІВНИХ УСТАНОВ УКРАЇНИ

Внесок історика й архівіста Василя Івановича Веретенникова у наукове та практичне вирішення актуальних проблем архівної справи в Україні 1920–1933 рр. є надзвичайним. Чітко усвідомлюючи ті завдання в галузі архівістики, які поклалися на Укрцентрархів загалом і на відділ архівознавства зокрема, вчений робив все від нього залежне, щоб максимально ці завдання розв'язати. В доповідній записці, підготовленій 16 грудня 1926 р., він серед численних завдань свого підрозділу на перше місце поставив: “Архивоведческое инструктирование архивных учреждений как самого Укрцентрархива, так и ведомственных архивных частей; сюда входит: а) разработка планов и отчетов краевых и центральных архивов; б) выработка линий по разборке, описанию и вообще – упорядочению архивных материалов (инструкции, правила, циркуляры); в) разрешение частных запросов архивоведческого характера, поступающих со стороны архивов и окружных архивных управлений; г) архивоведческое инспектирование архивных частей центральных учреждений; д) дача заключений по архивоведческим вопросам по планам и отчетам окружных архивных управлений I и II группы; е) рассмотрение вопросов и принятие мер по подготовке архивных работников (архивные курсы, кружки-семинары, институт стажерства и пр.); ж) постановка и ведение учета работы архивных работников”¹.

Працюючи в Центральному архівному управлінні УСРР, В. І. Веретенников ніколи не давав категоричних, зверхніх розпоряджень. Підготовлені ним обіжники та інструкції вмотивовано і ґрунтовно пояснювали необхідність виконання тих чи інших завдань, надавали конкретні рекомендації

щодо методики роботи. Прикладом такої допомоги В. І. Веретенникова архівістам на місцях є, зокрема, організація виявлення документів з історії подій 1917–1921 рр., що проводилась напередодні десятої річниці Жовтневого перевороту. Кампанія проходила з великим розмахом, контролювалася постійно, вимагала конкретних результатів: списків фондів, описів документів, даних про втрачені, евакуйовані на територію інших республік матеріали. У фондах Центрального державного архіву вищих органів державної влади і упраління України зберігається низка листів до окружних архівних управлінь, підготовлених 1926 р. В. І. Веретенниковим, з роз'ясненнями щодо організації роботи з виявлення документів. Він детально визначив шлях, яким треба йти: 1) насамперед переглянути всі документи, що є в архівній установі (окрарсі); 2) ретельно ознайомитися з архівними фондами діючих установ, бо ймовірно, й там можуть зберігатися випадково забуті документи 1917–1921 рр.; 3) перевірити, чи немає на території округи бездоглядних архівів; 4) з'ясувати всіма можливими засобами, чи не зберігаються потрібні матеріали у приватних осіб, які працювали в державних установах протягом 1917–1921 рр. Прагнучи ще більше допомогти молодосвідченим колегам, В. І. Веретенников роз'яснив, яким чином можна розпізнати, ідентифікувати потрібний матеріал, якщо його вдасться виявити: насамперед по заголовку на титульному аркуші чи обкладинці справи². Така опіка може видатися сучасникам надмірною, а пояснення занадто деталізованими. Проте, як свідчать результати роботи, виконаної тогочасними архівістами, навіть цих детальних настанов їм виявилось замало. Так, Сумський окр-

VII. Персоналії

арх надіслав до Центрального архівного управління списки архівних фондів, де назви установ, яким належали фонди, назви підрозділів (наприклад, “Бухгалтерія” чи “Загальний підрозділ”) подано без зазначення організації, до якої вони входили. Крім того, назви установ-фондоутворювачів повідомлялися неповні або неточні, як от: “Міліція”, “Повітвиконком”. В. І. Веретенников слушно зауважив, що таких повітових установ в Україні дуже багато, а назву фонду слід подавати так, щоб її не можна було сплутати з жодною іншою³. Критичну оцінку В. І. Веретенникова одержала й робота Одеського окрарху, куди було надіслано 4 червня 1926 року лист ЦАУ про недоліки й помилки в описуванні документів⁴. Глибоко усвідомлюючи необхідність зберегти цінні історичні документи, В. І. Веретенников приділяв особливу увагу місцевим архівам, яким особливо загрожувала небезпека знищення. “Ліквідувавши поміщиків як клас”, радянська влада націоналізувала їхні землі та майно. Багаті бібліотеки та фамільні архіви були залишені напризволяще. Значна кількість їх загинула. В ході кампанії з виявлення документів з історії революції та громадянської війни в Україні 1917–1921 рр. В. І. Веретенников зумів знайти потрібні аргументи, щоб переконливо довести важливе науково-історичне значення поміщицьких архівів “для вивчення історії великого землеволодіння і соціально-економічних відносин поміщиків і селянства”. Він підготував спеціальний обіжник ЦАУ “Про поміщицькі архіви” (від 15 березня 1926 р.)⁵, в якому запримічуємо гаряче занепокоєння долею цінних документальних пам’яток. Щоб з’ясувати місцезнаходження колишніх поміщицьких архівів, В. І. Веретенников проводив розшук відомостей про великі землеволодіння в центральних установах України. У березні 1926 р. він підготував лист ЦАУ до Уккрандгоспоб’єднання з проханням надіслати список радянських господарств із зазначенням, на території якого мастку вони утворені. Інший лист надіслано ЦАУ до Центрального статуправління із запитом про наявність даних про друковані матеріали, що стосуються великих землеволодінь в Україні. Аналогічні відомості з’ясувалися і в Науковому сільськогосподарському комітеті Наркомзему УСРР⁶.

Втратою архівних документів могли обернутися й проведені адміністративно-територіальні реорганізації. Обіжник Укрцентрархіву “Про колишні волосні та сільські архіви” (від 27 березня 1926 р.), підготовлений В. І. Веретенниковим, пропонував для збереження розпорошених волосних і сільських архівів, які стали непотрібними на місцях для довідкових цілей після скасування волос-

тей, сконцентрувати їх в окружних архівосховищах. У 1927 р., коли в ЦАУ УСРР готувалася “Інструкція експертним комісіям”, В. І. Веретенников вніс до її тексту серйозні доповнення, щоб запобігти втратам документів. Корінний росіянин, професор російської історії, який у зв’язку з цим був звільнений від проходження українізації, написав власноручно доповнення до проекту інструкції по-українськи: “Матеріали поміщицьких, фамільних, волосних та монастирських архівів через їхню рідкість з метою утилізації не повинні розглядатися”. В затвердженому тексті це доповнення збережене дослівно⁷.

Відомості, що надходили з місць до Укрцентрархіву, сповіщали про тривожну ситуацію: деякі архівні документи з фондів установ дореволюційного часу опинилися у приватних осіб. Це сталося через адміністративне безладдя, коли тільки в губернських центрах, де існували архівні установи, можна було захищати архівні фонди від загибелі та піклуватися про їхню цілісність. У зв’язку з цим 3 березня 1926 р. на місця розіслано підготовлений В. І. Веретенниковим обіжник, в якому підкреслювалося, що треба не тільки вжити всіх заходів до повернення присвоєних документів, а й надалі запобігати таким випадкам. Укрцентрархів пропонував суворо і точно дотримуватися “Правил користування архівними матеріалами”, зокрема: “архівні матеріали для користування поза архівами можна видавати тільки установам, а не окремим особам, з дозволу Укрцентрархіву не виш 3 місяців з правом у разі потреби продовження його”⁸.

Чітко вмотивованим було розпорядження ЦАУ про необхідність утворення газетного фонду в кожному окружному архівному управлінні. В обіжнику Укрцентрархіву від 13 липня 1926 р. роз’яснювалося, що газети, які видавалися у 1917–1921 рр., мають велике значення. У зв’язку із знищенням значної кількості архівних фондів газети перетворювалися на неоціненне історичне джерело. В обіжнику, підготовленому В. І. Веретенниковим, наводилися конкретні рекомендації до збирання газет, що видавалися у цей час. Виявлення газет рекомендувалося проводити як в архівах установ, так і приватних осіб. У виключних випадках газети дозволялося купувати у громадян. Кошти рекомендувалося закласти в бюджет окрарху. В обіжнику вказувалося: “Пристаючи до утворення газетного фонду, треба скласти по можливості повний список газет, що видавалися в цьому періоді на території даної округи,... виявити по бібліотеках списки комплектів газет або їхніх окремих номерів”⁹.

Вчений глибоко усвідомлював, що лише наукова організація праці дозволить обмеженому контингенту архівних працівників упоратися з величезною кількістю покладених на них завдань. У цій ситуації величезного значення набувало чітке планування праці. “Правильно намітити головніше і основне в роботі на кожний даний період (місяць, квартал, півріччя) є найпершочерговішим завданням керівників та інших робітників архівних установ”, – відзначалося в обіжнику ЦАУ від 20 грудня 1926 р.¹⁰ Враховуючи недостатній досвід практичної роботи багатьох керівників окружних архівних управлінь, Укрцентрархів в особі В. І. Веретенникова обіжником рекомендував включати до планів окрархів конкретні види роботи, а саме: продовжити виявлення та облік документів революційної доби 1917–1921 рр., закінчити виявлення матеріалів волосних, повітових та інших установ (до 1917 р.), завершити роботу по внесенню до картки з обліку ЄДАФ усіх діловодних фондів, що зберігаються у сховищах окрархів тощо. Наведені нами конкретні обіжники ЦАУ, які підготував В. І. Веретенников, стосуються 1926 р. та попередніх років. Після того, як посаду завідувача відділом архівознавства обійняв Р. М. Шпунт, простежити авторство (чи співавторство) В. І. Веретенникова в обіжниках Укрцентрархіву достеменно неможливо – його підпис більше не представлявся. Хоча, на нашу думку, за тими численними резолюціями, що продовжували і надалі адресувати виконання найвідповідальнішої роботи в ЦАУ саме В. І. Веретенникову, його участь у методичній та консультативній роботі з архівними установами не стала меншою й після 1926 р.

На В. І. Веретенникова, як працівника Укрцентрархіву, покладалися обов’язки керувати звітністю і плануванням регіональних архівних установ, аналізувати надіслані ними матеріали, доповідати свої висновки про їхні планові та звітні показники на засіданні колегії ЦАУ. Серед документів архівного фонду Головного архівного управління УРСР (ЦДАГО України, ф. 14) зберігається звіт про роботу Полтавського крайового історичного архіву за 1929 р., а також план роботи цієї установи на 1930 р. Їх ґрунтовно опрацював вчений архівознавець В. І. Веретенников, а зроблені ним висновки і зауваження надійшли до архіву як рекомендації ЦАУ¹¹.

Досягненням архіву В. І. Веретенников вважав виконання роботи, запланованої на 1929 р., а саме те, що проводилося впорядкування і розбирання архівних матеріалів. Адже у його звіті відзначалося, що до 1929 р. “архів не мав ні розборочної кімнати, ні читальної зали, ні кімнати для кан-

целярії – розборка архівних матеріалів проводилася поміж стелажами, тут же тулилися наукові дослідники, а в одному з таких закапелків була і канцелярія архіву; приміщення господарчого характеру архів також не мав зовсім”. Щодо стану збереженості документів повідомлялося, що “один і той же фонд часто-густо переховувався в різних місцях спільного архівосховища, а значна частина матеріалів лежала в штабелях на підлозі... Частина тих матеріалів, що лежали на стелажах, переховувалися в непомірно великих в’язках у стоячому стані, займали дуже багато зайвого місця; в’язки при найменшому рухові падали із стелажів і розбивалися, а матеріали від такого переховування псувалися”¹².

Про план роботи Полтавського крайового історичного архіву на 1930 р. В. І. Веретенников відгукнувся загалом схвально, але при цьому звернув увагу на відсутність обґрунтування вибору тих або інших фондів для опрацювання в наступному році. Він підкреслював: “Актуальність їх, без сумніву, різна і роботу над ними треба було поставити в певну черговість, обґрунтувавши її попитом науково-дослідчих установ, ювілейними датами, довідковим значенням...”¹³. Учений дбав про гармонійну злагодженість роботи всіх ланок архівної установи, звертав увагу на те, що зберігання документів проводиться не задля зберігання, а для того, щоб збережені архівні документи приносили користь. І щоб користь ця стала можливою не в далекому майбутньому, а в якомога ближчому часі.

У висновку про план роботи Центрального історичного архіву (м. Харків) на 1930 р., складеному після попереднього обговорення його основних напрямків у відділі архівознавства ЦАУ, В. І. Веретенников, загалом схваливши план, вказав, що в архіві до цього часу не розібрані справи за діловодними фондами. Вчений архівознавець зауважує, що залишати документів архіву в такому хаотичному стані абсолютно не допустимо. Висловлюється думка, що найпершим завданням архіву в даний момент – направити всі зусилля на те, щоб по можливості в найкоротший термін всі документи архіву привести до елементарного порядку: розібрати їх за діловодними фондами, зібрати основні відомості про кожен з фондів (хронологічні дані, обсяги, відомості про стан збереженості тощо). В. І. Веретенников дає конкретну рекомендацію як слід організувати роботу, а саме: збільшити час на впорядкування архівних документів за рахунок скорочення запланованих робіт з описання¹⁴.

План роботи Харківського крайового історичного архіву на 1930 р. вчений архівознавець

VII. Персоналії

В. І. Веретенников загалом схвалив, зазначивши, що він “составлен тщательно и с надлежащими расчетами”. Проте вказав на незначні масштаби популяризаторської роботи архіву, зробив конкретні зауваження щодо змісту плану: „глухо сказано о работе по разборке старых канцелярских описей, желательнее тут дать более конкретные данные; работа по организации библиотеки изложена в общих чертах”¹⁵.

У зауваженнях до плану роботи Чернігівського краєвого історичного архіву В. І. Веретенников вказав на необхідність терміново переглянути питання про включення до плану роботи над матеріалами фондів губернського прокурора (XIX ст.) та губернського в'язничного комітету. Вказує на малу актуальність цих джерел, а також невелике історично-наукове значення господарсько-тюремної організації¹⁶.

Істотні зауваження зробив В. І. Веретенников щодо змісту планових завдань на 1931 р. Київського центрального історичного архіву. Найбільшого коригування, на його думку, вимагав план роботи єврейської секції архіву: вона не повинна перебирати на себе функції апарату ЦАУ, зокрема, передбачати у своїх планах підготовку листів та обіжників від його імені. Він виступив проти самостійного випуску секцією археографічних видань, випуск її першого тому “Археографічних записок” рекомендував обов'язково узгодити з Археографічною комісією ЦАУ¹⁷.

Отже, вчений підходив до оцінки планових і звітних показників роботи архівних установ з глибоким розумінням особливостей кожної з них, місцевих проблем і потреб, але при цьому ніколи не випускав з поля зору основних напрямів роботи всієї архівної галузі і узгоджував з ними завдання кожного конкретного архіву.

Для забезпечення наукових підходів в організації планування та звітності архівних установ Укрцентрархіву необхідно було виробити об'єктивні критерії оцінки роботи працівників галузі. Так постало завдання про вироблення форм обліку роботи архівних працівників, тісно пов'язане з визначенням нормативних показників. Питання про це було розглянуте на засіданні колегії Укрцентрархіву 17 липня 1926 р. З доповіддю про основні положення організації роботи архівних працівників виступив В. І. Веретенников. Він відзначив, що облік необхідно вести окремо по кожному виду роботи. Оформлення його проводити на картках, заведених для кожного окремого працівника. Знаний архівознавець також визначив ті види робіт, які мають обліковуватися: суто технічні роботи, описування архівних документів, підго-

товка архівних джерел до публікації, обслуговування архівними матеріалами установ та окремих осіб. Облікові картки мали бути трьох типів: а) особові картки співробітників для всіх видів роботи (спочатку планувалося заведення окремих карток для кожного окремого виду роботи); б) зведені картки для окремого архіву з усіх видів роботи; в) зведені картки за видами роботи для всіх установ Укрцентрархіву¹⁸. Колегія Укрцентрархіву визнала за необхідне запровадження індивідуального обліку роботи архівних працівників. Результати праці мали фіксуватися щодня шляхом заповнення спеціального щоденника.

Запропоновані В. І. Веретенниковим форми обліку роботи було затверджено як орієнтовні. Колегія постановила перевірити їх у Центральному архіві революції та Харківському центральному історичному архіві, а потім розповсюдити для використання в усіх архівах. Збереглися форми цих облікових карток¹⁹. Обіжником, надісланим 3 вересня 1926 р. до центральних архівів, ЦАУ довело до відома запровадження обліку роботи працівників архівних установ. Водночас надсилались облікові форми, а також взірці заповненої особової облікової картки. Після апробації форм протягом двох тижнів пропонувалося висловити зауваження і пропозиції щодо їхнього удосконалення²⁰. Пропозиція завідувача Київського архіву давніх актів В. О. Романовського полягала в запровадженні точного обліку в архіві шляхом розрахунків на різні види роботи та нормування специфічних робіт. Ним рекомендувалося враховувати при нормуванні труднощі, які виникають при роботі з документами, складеними латинською, польською та іншими іноземними мовами.

Відомості, які надходили з архівів, В. І. Веретенников аналізував і узагальнював. В підсумковому аналізі кількісних показників роботи працівників різних архівів (за окремими видами роботи), порівнюючи кількість опрацьованих справ, аркушів, зв'язок, В. І. Веретенников робив помітки: “один случай, мало”, “проверитъ еще”, “необходимо большее количество случаев”²¹. Питання щодо запровадження нормативів обговорювалося на спеціальній нараді в ЦАУ. З доповіддю виступив В. І. Веретенников, у якій ознайомив учасників наради з методикою роботи щодо запровадження норм, розповів про результати проведених досліджень. Учасники наради одноголосно схвалили основні моменти методики роботи, ухвалили рішення запровадити лабораторні дослідження для перевірки окремих нормативів²².

Запровадження норм виявилось складним для

її організаторів не тільки через недостатню розробленість методики. Про це свідчить і протокол роботи Всеукраїнської наради завідувачів центральних та крайових історичних архівів, що відбулася у грудні 1928 р. Під час обговорення питання про норми архівно-технічної роботи пролунало чимало критичних зауважень, які стосувалися необхідності створення необхідних умов праці (обладнання архівів відповідними меблями, механізація підшивання справ, нумерування аркушів), проведення лабораторного вивчення питання, оскільки робота в різних архівах мала свою специфіку. Керівництво ЦАУ усвідомлювало всю складність запровадження нормативів роботи архівних працівників, а тому відділу архівознавства не встановлювалися обмежені терміни для її завершення. Розпочата 1926 р. справа продовжувалася і на початку 1930-х рр.

Певні підсумки зробленого в цьому напрямку підведено в статті В. І. Веретенникова “Про принципи вироблення норм для архівно-технічної роботи”, опублікованій 1931 р.²³ Вчений відзначив, що питання про встановлення норм мусить бути вирішене, по-перше, з метою уможливити реальніше планування роботи в архівних установах, по-друге, з метою обліку виконаної роботи, щоб мати змогу контролювати діяльність кожного, вчасно подавати допомогу на тих ділянках, де виявиться відставання. Автор ознайомив читачів з методикою вирішення питання встановлення нормативів і зазначив, що є два головних шляхи: статистичний та лабораторний. Як справжній науковець, якому була зрозумілою складність і неоднозначність досліджуваної теми, В. І. Веретенников зауважив, що за встановленням всякої архівної норми, якою б вона не була правильною і точною, треба пам’ятати, що ця норма завжди дає „тільки орієнтовану велечинь, що по суті має лише відносне значення. Вона вказує лише ту межу, біля якої повинен бути нормальний виріб у кожному окремому випадку... З огляду на таке значення норм, суто формального ставлення до неї ні в якому разі не може бути і з таким ставленням треба рішуче боротися”²⁴. В. І. Веретенников підкреслив у статті, що встановлення норм вимагає певного часу, обережності і пильності; не можна його здійснити за два-три місяці, не ризикуючи припуститися надто великих помилок, не можна його провадити “так

собі, між іншим”. Робота над встановленням норм ніколи не дасть математично точних, незмінних кінцевих результатів; ті результати, ті норми завжди матимуть не абсолютний, а відносний характер.

Вирішуючи нагальні практичні потреби архівної галузі, В. І. Веретенников займався питанням підвищення кваліфікації працівників периферійних архівних установ, роз’яснював їм методи і прийоми виявлення, класифікації та описування документів, використання архівної інформації. Висновки В. І. Веретенникова щодо планової чи звітної документації центральних і крайових історичних архівів засвідчили глибоке розуміння ним особливостей діяльності кожної архівної установи, вміння спрямувати її в русло загального поступу архівної галузі. Вся методична, координаційна та організаційна робота вченого сприяла узгодженню планів роботи колективів окремих архівних установ згідно із завданнями архівної системи, концентрації сил працівників архівів на пріоритетних напрямках діяльності, підвищенню рівня наукової організації праці в установах галузі, фаховому зростанню архівістів.

¹ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 249, арк. 299, 299 зв.

² Там само, спр. 375, арк. 9–10.

³ Там само, спр. 375, арк. 11–12.

⁴ Там само, спр. 333, арк. 109, 120.

⁵ Там само, спр. 370, арк. 31 зв., 32.

⁶ Там само, спр. 323, арк. 4–6.

⁷ Там само, спр. 449, арк. 68–71, 82.

⁸ Там само, спр. 246, арк. 50.

⁹ Там само, спр. 246, арк. 243, 243 зв.

¹⁰ Там само, арк. 161–162 зв.

¹¹ Там само, спр. 867, арк. 19–24.

¹² Там само, арк. 2.

¹³ Там само, арк. 24.

¹⁴ Там само, спр. 867, арк. 121.

¹⁵ Там само, арк. 52, 59.

¹⁶ Там само, арк. 158, 165.

¹⁷ Там само, спр. 1311, арк. 285, 286.

¹⁸ Там само, спр. 249, арк. 127.

¹⁹ Там само, арк. 128–141.

²⁰ Там само, спр. 777, арк. 177.

²¹ Там само, арк. 198.

²² Там само, спр. 774, арк. 251 зв.

²³ В. Веретенников. Про принципи вироблення норм для архівно-технічної роботи // Архівна справа. – 1931. – Кн. 4 (15). – С. 47–53.

²⁴ Там само, С. 48.

Ірина Мага

НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ В. О. РОМАНОВСЬКОГО З АРХІВІСТИКИ

Одне з головних місць у науковому житті та творчості видатного історика, джерелознавця, археографа та педагога Віктора Олександровича Ро-

мановського (1890–1971) посідала архівістика. З 1914 р. по 1931 р., з незначною перервою з середини 1918 р. по 1920 р., він займався науковою

VII. Персоналії

та практичною діяльністю в Київському архіві давніх актів, а з 1921 р. упродовж десятиліття ще й очолював цю установу. Звільнення вченого з посади керівника архіву пов'язано з його арештом наприкінці січня 1931 р. за сфабрикованою справою “Київський обласний центр дій”. Політичні звинувачення в контрреволюційній діяльності, арешт та ув'язнення (1935–1940 рр.) негативно позначилися на його науковій та адміністративній кар'єрі.

Попри все, практична праця і наукові студії В. О. Романовського в галузі архівістики й понині не втратили свого значення. Вони стали об'єктом досліджень багатьох науковців, в яких з'ясовано різнобічний внесок ученого в історичну науку та архівознавство¹.

До наукового доробку вченого входить 22 опубліковані розвідки з архівознавства (історії, теорії, архівної практики) та археографії. За видовою ознакою дослідження з архівістики представлені у вигляді: підручника – “Нариси з архівознавства. Історія та практика архівної справи на Україні” (далі “Нариси”²), розробок правил публікації історичних пам'яток, статей та інформативних повідомлень, опублікованих на шпальтах часописів і в збірниках наукових праць. Ці його праці з достовірно відомою датою написання та ті, датування яких вдалося встановити, хронологічно відносяться здебільшого до “київського” періоду творчості.

У працях В. О. Романовського охоплено найрізноманітніші проблеми архівістики: дослідження історії архівних установ, питань з історії формування фондів, їхнього упорядкування, збереження, класифікації, комплектування та описування (архівних фондів та колекцій); організація роботи з джерелами (від камерального описування до актуалізації документа); думки з приводу архівної техніки, організації праці архівної установи.

Ученому належить низка праць, присвячених безпосередньо питанням архівістики. Зокрема, п'ять його статей опубліковано у збірці “Центральний архів стародавніх актів в м. Київі”³, видані вченим під власною редакцією. Він надрукував статті про історію Київського центрального архіву давніх актів (далі КЦАДА), огляд окремих фондів та історію їхнього створення, розробки, що безпосередньо торкаються практичної роботи з документами (методи опрацювання документів, їхнього збереження та підготовки до видання)⁴.

Серед статей В. О. Романовського наукового та науково-прикладного характеру важливе місце займають рецензії та огляди. Добре знання

польської мови прислужилося йому при написанні кількох статей-рецензій археографічного спрямування на польський фаховий часопис “Archejon”⁵ та розвідку одного з його дописувачів Ю. Семенського⁶. Не залишилися поза увагою вченого і видання Археографічної комісії УАН “Український археографічний збірник”⁷ та відома праця М. Бельчикова “Теория археографии”⁸.

За проблемним спрямуванням праці В. О. Романовського можна згрупувати за трьома напрямками: а) історія архівної справи та архівних установ (реконструкція втрачених архівних фондів), б) практична робота з документами (описування, систематизація, консервація тощо), в) опрацювання документів з метою підготовки їх до друку.

До першої групи відносяться статті вченого, присвячені історії КЦАДА, в яких вчений висвітив 75-річну історію архіву від моменту його заснування (1852 р.). Він торкнувся питання діяльності архіву у період визвольних змагань в Україні і в радянські часи, його перепідпорядкування з-під відомства Університету Св. Володимира і ВУАН до новоствореної системи центральних установ Укрцентрархіву при ВУЦВК. Ним розкрито склад фондів його трьох основних структурних одиниць – відділів (стародавніх актових книг, різно-рідних грамот і колекцій, архівних матеріалів установ Київщини XVIII ст.), упорядкування колекцій документів, історію описування актових книг. Вчений ґрунтовно дослідив обставини, що передували створенню архіву, назвав ентузіастів розшуків старожитностей, серед яких М. Максимович, М. Іванишев та багато інших відомих діячів Тимчасової комісії для розгляду давніх актів (Київської Археографічної комісії (1843–1921 рр.)). Він підкреслив, що зібрані її членами численні колекції документів, актових книг, жалуваних грамот, універсалів тощо заклали основу для створення Архіву давніх актів. Не залишилися поза увагою автора і працівники архіву та їхня копійка праця.

На думку В. О. Романовського, актові матеріали, зібрані в архіві, з огляду на наявну в них інформацію становили невичерпну базу вивчення соціально-економічної історії України. В актових книгах, вказував науковець, записувалося все, що мало юридичну силу⁹. Визначення актових матеріалів як особливих і надзвичайно важливих пам'яток української старовини базувалося на підставі давності їхнього походження (адже часто книги з актами датувалися XV–XVI ст.) та різних мов (староукраїнська, польська, латинська), на яких вони написані¹⁰.

Загалом, вчений показав, що КЦАДА є не тільки центром зберігання документів, а й передусім

провідним осередком вивчення, архівного описування та видання важливих писемних пам'яток української історії. До історії архіву В. О. Романовський звернувся ще раз уже в роки Другої світової війни, перебуваючи далеко за межами України – у Караганді. В 1944 р. у московському “Историческом журнале” вчений висвітлив долю його багатющих колекцій та актових книг у роки німецької окупації м. Києва¹¹. У статті він з боєм писав про знищення фашистами скарбів писемних пам'яток архіву. На жаль, вона вийшла зі значними скороченнями. В особовому фонді вченого зберігається рукописний варіант цієї розвідки¹², який допоміг нам зробити такі висновки.

Низку розвідок В. О. Романовський присвятив огляду та аналізу окремих архівних фондів або колекцій. Значну увагу вчений приділив проблемі реконструкції та відновлення втраченого інформаційного потенціалу архівних фондів установ періоду Гетьманщини. Так, учений дійшов висновку, що в історичних працях України міцно утвердилася хибна думка про те, що пожежі 1748 та 1784 рр. у Глухові спричинили майже цілковите знищення цих фондів. На підставі аналізу виявлених та вивчених ним документів було відкинуто це твердження. Зокрема, він навів “доношення в войсковую Генеральную Канцелярию войскового товарища Андрея Кондзеровского”¹³ (1748 р.) про стан архівних документів після пожежі. На основі цього та інших віднайдених документів, зокрема реєстрів (справ згорілих та тих, що збереглися), В. О. Романовський довів до спеціалістів інформацію про те, що в той час архів Генеральної військової канцелярії перевірявся і упорядковувався, справи систематизувалися і описувалися, більшу частину архівних документів вдалося зберегти, а про всі втрачені з них було ретельно вказано.

У 1926 р. вийшла ще одна наукова праця В. О. Романовського, присвячена дослідженню архіву Малоросійської колегії та проблемі ретроспективного відворення втрачених архівних документів¹⁴. Поштовхом для написання її стали виявлені ним документи під час розгляду неописаних матеріалів в КЦАДА. На їхній підставі, зокрема рапорту коменданта м. Глухова полковника Простоквашина, в якому подавалися відомості про врятовані та знищені документи, автор порівняв стан збереженості архіву з результатами втрат після пожежі 1784 р. у Глухові. Серед уцілених документів були всі іменні угоди і грамоти, сенатські укази, протоколи, журнали, реєстри, доповідні записки, чолобитні тощо. Він відзначив, що серед багатьох цінних документів в Архіві дав-

ніх актів йому вдалося віднайти розпорядження Рум'янцева про переведення архіву Малоросійської колегії з Глухова до Чернігова. Учений описував всі колізії, яких зазнала вона після глухівської пожежі і аж до її фактичної ліквідації¹⁵.

Отже, В. О. Романовський цими працями спростував усталену думку в історіографії про те, що пожежі 1748 та 1784 рр. спричинили загибель усіх архівів урядових установ Лівобережжя XVIII ст. Уцілілі та віднайдені вченим документи дають можливість ретроспективно відтворити особливості соціально-економічних відносин в Гетьманщині, зокрема в сфері фінансів, торгівлі та податків.

Таким чином, науковий доробок В. О. Романовського в галузі дослідження історії архівної справи та архівних установ, комплектування останніх документами і стану їхнього зберігання були предметом дослідження вченого як з історичного боку, так і з точки зору архівознавства та джерелознавства. Він досліджував історію архівних документів крізь призму історії діяльності установ, з яких вони вийшли, аналізував історію окремих фондів, колекцій, розшукував описи, реєстри. Все це передувало практичній роботі з документами.

До іншого напрямку наукових студій В. О. Романовського слід віднести ті праці, в яких порушуються питання, присвячені, на його думку, основному процесу праці архівіста – підготовці документів до друку, до наукового використання і, звісно, довголітнього зберігання їх. У них подано його власні розробки опрацювання архівних документів (описування, систематизація, складання покажчиків), засоби їхнього фізичного збереження (консервація, умови зберігання).

Розвиток історичної науки, архівної справи вимагли кардинальної реорганізації описувальної системи, яка існувала в тогочасній архівній практиці. Значних зусиль до позитивних змін у цьому доклав якраз В. О. Романовський. Насамперед, маємо на увазі розробку вченим “спрощеного” (полегшеного) способу описування документів, який за короткий проміжок часу забезпечував докладний опис значної кількості архівних матеріалів. Водночас він вказав на ті види архівних актових матеріалів, які вимагали детального описування, а саме: акти верховної влади та державного управління (королівські грамоти, універсали, декрети, укази, дипломи, жалувані грамоти та ін.), сеймові ухвали, конституції, інструкції послам тощо.

Оскільки розподілити матеріали за фондами і описувати кожний фонд окремо було неможливо через відсутність обкладинок у справах, іноді початку або кінця тексту документа, через переплутані або непронумеровані аркуші, В. О. Ро-

VII. Персоналії

мановський запропонував робити розширений опис кожної справи на окремих картках. Він розробив детальну інструкцію описування архівних матеріалів такого роду¹⁶. Окрім швидких темпів описування, новий запроваджений метод дав можливість віднайти чималу кількість раніше не описаних справ з архівів Малоросійської колегії, Генеральної військової канцелярії, Генерального суду тощо.

Учений долучився також до вивчення таких актуальних і нині питань, як збереження архівних матеріалів, консервація, реставрація пошкоджених грамот, “стовпців”, боротьба з шкідниками документів. Як архівіст-практик він запровадив у практику архівної справи низку розроблених ним і його колегами як профілактичних методів збереження матеріалів, так і механічної або хімічної очистки паперової основи документів, технології консервації ушкоджених грамот тощо. Цим питанням учений присвятив низку статей¹⁷. Докладні рекомендації щодо реставрації та консервації архівних документів В. О. Романовський подав у праці “Консервація пошкоджених грамот”¹⁸, наголошуючи, що спосіб консервації залежить від матеріалу, на якому написано грамоту чи акт (пергамент або папір).

Окрему розвідку вчений присвятив збереженню так званих “стовпців”¹⁹, методам їхньої консервації та реставрації. Це – рецензія на статтю К. Ушакової. Він піддав сумніву запропонований авторкою метод консервації “стовпців”, а саме: оправляти “стовпці” в обкладинки і робити з них книги. Такий спосіб В. О. Романовський вважав недоцільним та технічно неприйнятним. На його думку, краще було б аркуші складати у стопки по сторінках, а стопки в спеціальні папки. Впорядковані таким способом “стовпці” дослідник міг би опрацювати, перегортаючи сторінки як в альбомі.

Праці, в яких В. О. Романовський обґрунтовував різні способи консервації та реставрації документів, на той час були надзвичайно актуальними, своєчасними і корисними для широкого загалу архівістів. Зрештою, вони не втратили свого значення й понині.

У низці праць вченого йдеться про підготовку архівних матеріалів до друку та подальшого наукового використання, тобто про археографію. На його думку, ця робота є невід’ємною частиною діяльності архівіста, її кінцевим етапом.

У просторій рецензії на брошуру М. Бельчикова “Теория археографии”²⁰, В. О. Романовський критично підійшов до запропонованого автором термінологічного та понятійного апарату в археографії. Зокрема, він підкреслив суперечливість позиції

автора рецензованої праці в тому, що з одного боку, він стверджує, що археографії як науки до 1917 р. практично не було, а з другого, вказує на взаємозв’язок методик археографії, історії, джерелознавства, на яких базується вся теорія археографії. Головний недолік брошури рецензент вбачав у плутанні понять: архівознавство, архівна справа, археографія, джерелознавство²¹. Він підкреслив, що М. Бельчиков у поняття “теорія археографії” вклав “вопросы генезиса фондов, особенности входящих в состав фонда документов, реконструкцию фонда (построение фонда и распределение, систематизация в нём материала), характеристику материала (аннотация) при описании с соблюдением социальной дифференциации документов в свете положений современной социологии”²², – тобто вся діяльність архівіста спрямовувалася на упорядкування, опис та фондування документів. Справді, М. Бельчиков визначав археографію як розробку, систематизацію й описування архівних матеріалів²³. Звісно, таке визначення було вузьким і В. О. Романовський в рецензії це докладно показав. Він виходив з того, що архівознавство як “система знань про архіви та архівне влаштування” дає можливість раціонального обліку, класифікації, збереження і видання друком цього матеріалу, тобто воно охоплює еволюційний процес роботи з документом від початку опрацювання до його археографічної обробки. І тільки після нього документи потрапляють до археографа, мета якого “дати досліднику максимум даних для наукової оцінки архівного матеріалу”²⁴. В. О. Романовський вказував, що археограф вивчає не внутрішній зміст документа, а його зовнішній вигляд, палеографічні, філігранологічні та інші якості. Закінчуючи огляд брошури М. Бельчикова, учений зробив висновок, що запропонована ним термінологія “вийшла з його власної голови, ігноруючи практику”²⁵.

Частину праць В. О. Романовський присвятив безпосередньо практичній роботі дослідників з документами: їх атрибуції, аналізу, описуванню та підготовці до друку. У статті “Наукова праця архівіста” вчений твердив, що жодну серйозну наукову розвідку не можна підготувати без виявлення і використання вагомої джерельної бази. Це можливо зробити тільки за умови, коли дослідникові архівісти допоможуть віднайти весь комплекс необхідних джерел. При цьому останні повинні вміти виділяти “першорядне від другорядного, справжнє від підробленого”²⁶. Попереднє ознайомлення з документами, їхнє опрацювання (складання описів, покажчиків тощо), тлумачення – дають можливість правильно систематизувати та “розмістити” документи. В. О. Романовський був переконаний,

що тільки при попередньо проведеній науковій роботі архівістів можна видавати у світ грамотно археографічно опрацьовані документи та тематичні збірки документів. У процесі камеральної та едиційної роботи археографи повинні визначати оригінальність документа, охарактеризувати його зовнішній вигляд, папір тощо. Вчений вважав, що, готуючи документи до видання, архівісти та археографи повинні “вивчити весь архівний матеріал, вибрати найбільш важливі документи для друку, а про решту повідомити коротко, виклавши їхній зміст і давши їм наукову оцінку”²⁷. Головне завдання проблемного археографічного видання, на його думку, – повне подання всіх відомостей з теми, до яких мають бути складені покажчики (іменний, географічний, предметний), словник юридичних термінів при публікації дипломатичних актів²⁸. Учений детально зупинився на таких питаннях, як система цитування документів та техніка приміток, що є, за його словами, важливим в археографії. Зокрема, В. О. Романовський вважав, що зазначити назву архіву, номери фонду, справи та аркуша – недостатньо. З такої “глухої” легенди дослідник не знатиме, з якого саме фонду (назва), з якої справи (назва) взято документ, тобто, чи має вказана справа безпосереднє відношення до певного факту, адже вона може торкатися зовсім іншої теми, а його висвітлює лише побіжно. В. О. Романовський застерігав архівістів та археографів від висновків, які базувалися на поодиноких фактах, що часто мають епізодичний характер і не є типовими²⁹.

У рецензії на перший том “Українського археографічного збірника”, в якому опубліковано розвідки В. Щербини, М. Василенка, К. Лазаревської, О. Гермайзе та М. Корниловича, – В. О. Романовський ґрунтовно проаналізував кожну з них з огляду на дотримання основних правил видання джерел, їхнього опрацювання тощо. Чимало недоліків вчений виявив у публікації К. Лазаревської “Книга глухівського цеху” – документа, що стосувався системи міського устрою Лівобережної України. Зокрема, при публікації “Книги”, писав він, не зазначено, “де ж переховується ця книга цехова, ... не дано докладного опису книги, не позначено кількості аркушів, не описано водяні знаки на папері, не дано докладного пояснення способів видання”³⁰. Не відійшов від об’єктивності В. О. Романовський і при розгляді публікації “Генеральні слідства по полках Ніжинському та Чернігівському”, подану академіком М. П. Василенком. Вчений відзначив, що останній надрукував акти за неперевіреними копіями і не дав зовнішнього опису кожного акта. Особливу увагу В. О. Романов-

ський приділив підбірці документів з історії Києва, які подав В. Щербина, звернувши увагу на термінологічні розходження. Зокрема, автор використав дефініції “документ”, “грамота”, “акт”, “диплом”, не завжди доречно їх розрізняючи³¹. Недоліком цієї публікації було також те, що В. Щербина обмежився тільки жалуваними грамотами князів литовських, королів польських та царів московських. В. О. Романовський навів 34 відомі йому жалувані грамоти та привілеї, надані м. Києву та декілька універсалів Б. Хмельницького та І. Мазепи, які залишилися поза увагою автора публікації. В. Щербина припустився неточностей при передачі текстів документів. Учений докладно перерахував всі віднайдені ним похибки та помилки³². У цілому, В. О. Романовський дійшов висновку, що основна мета видання – дати дослідникам всі дані для критичної оцінки джерел, не була досягнута.

Питання техніки передачі оригінального тексту В. О. Романовський порушив у рецензії на книгу Ю. Семенського, в якій автор пропонував свою систему публікації рукописів.

Отже, вивчення історії архівних установ, їхніх фондів, дослідження питання класифікації, консервації та інших методик збереження документів для подальшого їх опрацювання та публікації були пріоритетними у наукових студіях В. О. Романовського в київський період творчості. Водночас, студіювання проблем з архівістики залишилося у колі зацікавлень вченого і надалі. Набутий власний теоретичний та практичний досвід опрацювання джерел вчений використовував у своїх наукових працях, у публікаціях збірників документів та розробці настанов для молодих дослідників.

Не применшуючи архівознавчого та джерелознавчого значення названих вище праць, нині найбільшим здобутком науково-дослідної роботи В. О. Романовського в галузі архівознавства прийнято вважати “Нариси з архівознавства”. Підручник В. О. Романовського істотно вплинув на подальший розвиток архівознавчої науки та архівної справи, прислужився при підготовці і виданні в незалежній Україні першого національного підручника з архівознавства³³. “Нариси з архівознавства” не втратили свого наукового і дидактичного значення й нині, а традиції національної архівознавчої думки, започатковані вченим на початку ХХ ст., продовжують втілюватися в інших працях³⁴.

¹ *Бутич І. Л.* Віктор Романовський – історик-архівіст // Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика. – К., 1997. – Вип. 30. – С. 323–

VII. Персоналії

- 333; *Казьмирчук Г. Д.* Віктор Олександрович Романовський: життя та праця вченого. – К.: Наук. світ, 2000. – 38 с.; *Мага І. В. О. Романовський* – фундатор навчальних посібників з архівознавства // *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство*: Міжвід. зб. наук. праць. – К., 2000. – Вип. II: Архівознавчі читання. – С. 164–172; *Вона ж.* Внесок В. О. Романовського в дослідження історії друкарства в Україні // *Наук. праці НБУВ*. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 157–163 та ін.; *Матяш І. Б.* Віктор Романовський – автор першого навчального підручника з архівознавства // *Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси*. – К., 2001. – С. 178–198; *Вона ж.* Віктор Романовський // *Історіографічні дослідження в Україні* / Відп. ред. Ю. А. Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2002. – Вип. 12: Визначні постаті української історіографії XIX–XX ст. – К., 2003. – С. 508–525.
- ² *Романовський В.* Нариси з архівознавства. Історія архівної справи на Україні та принципи порядкування в архівах. – Х.: Видавництво ЦАУ УСРР, 1927. – 170 с.
- ³ *Він же.* Архів стародавніх актів та його фонди; *Він же.* Колекція, що належала Археографічній комісії; *Він же.* Збірка монастирських документів; *Він же.* Збірка автографів та палеографічних зразків; *Він же.* “Нова серія” // *Центральний архів стародавніх актів у Києві*: Зб. ст. за ред. В. О. Романовського. – К., 1929. – С. 1–32; 146–151; 151–152; 152–154; 156–160.
- ⁴ *Він же.* Наукова праця архівіста // *Червоний архівіст*. Бюлетень Київського губерніального архівного управління. – 1925. – Ч. 1–2 (січень). – С. 10–15; *Він же.* Київський центральний архів давніх актів // *Архівна справа*. – Х., 1925. – Кн. I. – С. 86–100; *Він же.* Киевский архив древних актов // *Исторический журнал*. – 1944. – № 5–6. – С. 92, 93; *Він же.* До історії архіва “Малоросійської колегії” // *Україна*. – 1926. – Кн. 5 (19). – С. 3–6; *Він же.* До історії архівних фондів старої Гетьманщини // *Архівна справа*. – 1927. – Кн. 2–3. – С. 55–65; Консервація пошкоджених грамот // *Архівна справа*. – 1930. – Кн. 2 (13). – С. 65–71; *Він же.* Боротьба з архівними шкідниками // *Архівна справа*. – 1927. – Кн. 4. – С. 35–38; *Він же.* З архівної техніки. Про переховування московських приказних “стовпців” // *Архівна справа*. – 1931. – Кн. 4 (15). – С. 76–78; *Він же.* Вміло користуватися історичними джерелами // *Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР*. – 1960. – № 2 (40). – С. 46–47.
- ⁵ *Він же.* Рец.: “Архејон” – науковий журнал присвячений архівним справам. Томи I та II. – Варшава, 1927 // *Архівна справа*. – Х., 1928. – Кн. 7. – С. 84–86; *Він же.* Рец.: “Архејон” – науковий журнал присвячений архівним справам. Т. III. – Варшава, 1928 // *Архівна справа*. – Х., 1928. – Кн. 8. – С. 80–82; *Він же.* Рец.: “Архејон” – науковий журнал присвячений архівним справам. Т. IV. – Варшава, 1928 // *АС*. – Х., 1931. – Кн. 4 (15). – С. 94–95.
- ⁶ *Він же.* Рец.: Семенський Ю. Видавничі символики. Проект встановити єдність. – Варшава, 1928 // *Архівна справа*. – Х. – 1928. – Кн. 7. – С. 86–87.
- ⁷ *Він же.* Рец.: Український археографічний збірник. Видала АК УАН // *Архівна справа*. – 1928. – Кн. 5–6. – С. 106–114.
- ⁸ *Він же.* Рец.: Бельчиков Н. Теория археографии // *Архівна справа*. – 1930. – Кн. 3 (14). – С. 134–138.
- ⁹ *Він же.* Київський центральний архів давніх актів // *Архівна справа*. – 1925. – Кн. 1. – С. 88.
- ¹⁰ *Він же.* Архів стародавніх актів та його фонди // *Центральний архів стародавніх актів у Києві*. – К., 1929. – С. 8.
- ¹¹ *Он же.* Киевский архив древних актов // *Исторический журнал*. – 1944. – № 5–6. – С. 92–93.
- ¹² *Державний архів Ставропольського краю*, ф. Р-6007, оп. 1, спр. 120, 121.
- ¹³ *Романовський В.* До історії архівних фондів старої Гетьманщини // *АС*. – 1927. – Кн. 2–3. – С. 58.
- ¹⁴ *Він же.* До історії архіва “Малоросійської колегії” // *Україна*. – 1926. – Кн. 5 (19). – С. 3–6.
- ¹⁵ Там само. – С. 6.
- ¹⁶ *Він же.* Архів стародавніх актів та його фонди // *Центральний архів стародавніх актів у Києві*. – К., 1929. – С. 29–31.
- ¹⁷ *Він же.* Консервація пошкоджених грамот // *АС*. – 1930. – Кн. 2 (13). – С. 65–71; *Він же.* Боротьба з архівними шкідниками // *Архівна справа*. – 1927. – Кн. 4. – С. 35–38; *Він же.* З архівної техніки. Про переховування московських приказних “стовпців” // *Архівна справа*. – 1931. – Кн. 4 (15). – С. 76–78.
- ¹⁸ *Він же.* Консервація пошкоджених грамот // *Архівна справа*. – 1930. – Кн. 2 (13). – С. 65–71.
- ¹⁹ *Він же.* Про переховування московських приказних “стовпців” // *АС*. – 1931. – Кн. 4 (15). – С. 76–78.
- ²⁰ *Він же.* Рец.: Бельчиков Н. Теория археографии // *Архівна справа*. – 1930. – № 3. – С. 134–138.
- ²¹ *Він же.* Рец.: Бельчиков Н. Теория археографии // *АС*. – 1930. – № 3. – С. 137.
- ²² *Бельчиков Н.* Теория археографии. – М. Л. АCADEMIA. – 70 с.
- ²³ Там само. – С. 18–19.
- ²⁴ *Романовський В.* Рец.: Бельчиков Н. Теория археографии // *АС*. – 1930. – № 3. – С. 137.
- ²⁵ Там само. – С. 138.
- ²⁶ *Він же.* Наукова праця архівіста // *Червоний архівіст*. Бюлетень Київського губерніального архівного управління. – 1925. – Ч. 1–2 (січень). – С. – 11.
- ²⁷ *Він же.* Вміло користуватися історичними джерелами // *Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР*. – К., 1960. – № 2 (40). – С. 46.
- ²⁸ *Він же.* Наукова праця архівіста // *Червоний архівіст*. Бюлетень Київського губерніального архівного управління. – 1925. – Ч. 1–2 (січень). – С. 14.
- ²⁹ *Він же.* Вміло користуватися історичними джерелами // *Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР*. – 1960. – № 2 (40). – С. 46–47.
- ³⁰ *Він же.* Рец.: Український археографічний збірник // *Архівна справа*. – 1928. – Кн. 5–6. – С. 107.
- ³¹ Там само. – С. 107.
- ³² Там само. – С. 113–114.
- ³³ *Архівознавство: Підручник для студентів вищих навчальних закладів України* / Редкол.: Я. С. Калакура (гол. ред.) та ін. – К., 1998. – 316 с.
- ³⁴ *Архівознавство: Підручник для студентів вищих навчальних закладів України* / За заг. ред. Я. С. Калакури та І. Б. Матяш. – К., 2002. – 356 с.; *Нариси історії архівної справи в Україні* / За заг. ред. І. Б. Матяш та К. І. Климової. – К.: Видавн. дім “КМ Академія”, 2002. – 612 с.; *Хрестоматія з архівознавства: Навч. посіб. для студ. іст. спец. вищ. навч. закладів* / Упоряд.: Г. В. Боряк та ін. – К.: Видавн. дім “КМ Академія”, 2003. – 408 с.

Михаил Ларин

НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ВНИИДАД В ОБЛАСТИ ДОКУМЕНТОВЕДЕНИЯ: 1994–2004 гг.

Всесоюзный (Всероссийский с 1991 г.) научно-исследовательский институт документоведения и архивного дела был создан в 1966 году в связи с необходимостью решения важной задачи – создания Единой государственной системы делопроизводства. С тех пор институт как союзное, а затем российское научное учреждение выполнил многие научные задания в сфере документоведения, делопроизводства и документационного обеспечения управления (ДОУ). Практически все теоретические документоведческие разработки, методические рекомендации, государственные стандарты связаны с деятельностью ученых ВНИИДАД. Институт по праву может гордиться такими разработками, как Единая государственная система ДОУ, Типовая система документационного обеспечения, стандарты на организационно-распорядительную документацию, УСОД. Важно отметить, что подавляющее большинство разработок института получило практическое внедрение и с успехом применялось в СССР, а теперь в Российской Федерации. На современном этапе своего развития ВНИИДАД намерен сохранить и приумножить славные научные традиции.

В последнее десятилетие институт уверенно следует современным тенденциям развития документоведения, отражающим новые методологические подходы (управление документацией, информационный менеджмент), стремится укрепить правовое положение документационного обеспечения управления, унифицировать требования к делопроизводству в государственном масштабе.

Научные исследования осуществляют сотрудники отдела ДОУ, численность, которого в настоящее время составляет 14 человек, из которых 2 доктора и 8 кандидатов наук.

В соответствии с Уставом ВНИИДАД Отдел ДОУ осуществляет проведение научных исследований и разработку нормативных, прикладных и методических документов в области документационного обеспечения управления для организаций различных форм собственности. Отдел решает задачи терминологии ДОУ, унификации правил документирования деятельности организаций, обеспечения единого порядка работы с документами, информационно-поисковых систем, контроля исполнения и подготовки документов к передаче в архив, сокращения количества применяемых форм документов, разработки прогрессивных

технологий ДОУ на базе применения современной компьютерной и организационной техники.

Отдел ДОУ трудится в соответствии с утвержденными Федеральным архивным агентством планами научно-исследовательских работ (НИР).

Система планов включает в себя раздел годового плана отраслевых НИР и соответствующий раздел федеральной целевой подпрограммы “Архивы России”. Здесь заказчиком НИР выступает Росархив, а их финансирование осуществляется из федерального бюджета. Кроме этого, институт участвует в Федеральной целевой программе “Электронная Россия” в качестве соисполнителя, а также осуществляет НИОКР в соответствии с заключенными хозяйственными договорами. В ходе НИОКР институт привлекает к работе не только штатный состав отдела ДОУ, но и лучших специалистов-documentsедов и представителей смежных профессий из сторонних организаций.

В основном период разработки одной темы ограничивается календарным годом.

Можно выделить следующие направления исследований:

- теоретические проблемы (терминология, научные доклады, обзоры);
- разработка законопроектов и ГОСТов;
- исследования в области электронных документов;
- подготовка методических рекомендаций.

Разработка законопроектов и стандартов

В этом разделе, прежде всего, следует отметить теоретические исследования института в связи с разработкой законопроекта “О документационном обеспечении управленческой деятельности”. Необходимость такого закона очевидна. Усиливая правовую составляющую деятельности государства, невозможно обойти стороной вопрос о документировании и документообороте в государственном управлении. Особенно актуальной эта задача представляется сейчас, когда в России проходит административная реформа. ВНИИДАД начал практическую работу по созданию законопроекта в 2000 году, когда в план НИР была включена тема “Подготовка проекта научной концепции Федерального закона “О документации”. К разработке темы были привлечены ведущие специалисты ВНИИДАД, Росархива, историко-архивного института Российского государственного гуманитарного университета, Института государства и права

РАН, представители архивов и других организаций. Работа над законопроектом дала много информации о состоянии документоведческого знания на современном этапе и о тех направлениях, на которых необходимо сосредоточить научные силы.

При подготовке концепции законопроекта рассматривались несколько вариантов названия закона, и в результате обсуждения группа разработчиков остановилась на варианте “О документационном обеспечении управленческой деятельности”, как наиболее отвечающем задачам правового регулирования в данной сфере. Закон предназначен для комплексного регулирования правоотношений в сфере создания, обработки, обмена документированной информацией, ее хранения и поиска на стадиях активного влияния документа на все сферы жизни общества; для подготовки и перевода документа в стадию накопления и использования знаний и опыта в форме государственного хранения как национального достояния.

После подготовки концепции, группа разработчиков создала текст законопроекта и комплекс необходимой сопроводительной документации; на уровне Росархива была создана межведомственная группа для окончательного редактирования законопроекта. К сожалению, из-за начавшейся административной реформы работы по дальнейшему продвижению законопроекта остановлены. Поскольку Федеральное архивное агентство, к которому относится ВНИИДАД, лишено права на законопроектную деятельность, перспективы принятия законодательного акта в сфере ДОУ стали весьма туманными. Надо заметить, что в этом вопросе мы отстаем от Украины, где действует закон “Об электронных документах и электронном документообороте” и в завершающей стадии находится закон о делопроизводстве. Российские документоведы не собираются сидеть сложа руки в данной ситуации, мы будем активно использовать печать, общественные организации, конференции и полномочные государственные органы для продвижения закона о ДОУ.

Говоря о законопроектной деятельности, нельзя не отметить, что специалисты ВНИИДАД приняли активное участие в создании нового российского Закона об архивном деле, рецензировали законопроекты “Об электронной цифровой подписи”, “Об электронном документе” и др.

Очень важным направлением НИР ВНИИДАД стала подготовка ряда государственных стандартов. Для их создания необходима научная база, проведение поисковых научных исследований, поэтому представляется возможным включить данную работу в теоретический раздел.

Институтом разработаны терминологический ГОСТ Р 51141-98 “Делопроизводство и архивное дело. Термины и определения” и две редакции ГОСТ Р 6.30 “Унифицированные системы документации. Унифицированная система организационно-распорядительной документации. Требования к оформлению документов” – 1997 и 2003 гг. И к ГОСТ Р 6.30-97, и к ГОСТ Р 6.30-2003 были разработаны и введены в действие методические рекомендации по их применению и внедрению.

ГОСТ Р 51141-98 “Делопроизводство и архивное дело. Термины и определения” устанавливает термины и определения понятий в области делопроизводства и архивного дела.

ГОСТ Р 6.30-2003 “Унифицированные системы документации. Унифицированная система организационно-распорядительной документации. Требования к оформлению документов” распространяется на организационно-распорядительные документы, относящиеся к УСОДРД и включенные в Общероссийский классификатор управленческих документов, устанавливает состав реквизитов документов, требования к их оформлению, требования к бланкам документов, включая бланки документов с воспроизведением Государственного герба Российской Федерации.

Терминологические исследования института преследуют своей целью создание общей для специалистов разных отраслей знания понятийной базы с учетом того непреложного факта, что ДОУ является объектом внимания информатиков, инженеров и управленцев, юристов и экономистов и др. Терминологические нестыковки, как показал опыт работы ВНИИДАД в рамках ФЦП “Электронная Россия”, значительно осложняют взаимодействие специалистов, приводят к дублированию отдельных видов работ, а иногда и к неверным технологическим и организационным решениям. То же самое можно сказать и о международном сотрудничестве.

Еще в 1994 г. мы осуществили первые попытки подготовки русско-немецкого словаря терминов в области информации и документации совместно с Университетом Потсдама. Подготовленный словарь содержит перечень основных понятий и терминов в области информации и документации на немецком и русском языках. За основу словаря был взят перечень понятий и терминов, подготовленный немецкой стороной (отделение теории информации Университета Потсдама). Российская сторона осуществила перевод немецких определений и терминов на русский язык. При этом специалисты ВНИИДАД попытались дать не буквальный

VIII. Архівознавство за кордоном

перевод, а адекватные определения и термины, используемые в России. Обращалось внимание на перевод важнейших определений и терминов из немецкого списка.

Эта НИР, а также участие ВНИИДАД в подготовке пятиязычного словаря архивной терминологии Международного Совета архивов (проект не окончен) показали сложность терминологических проблем, вызванных не только разноязычием, но и разными подходами в вопросах классификации терминов, их дефиниций, содержания и процессов определяемых трудовых действий.

В последнее время во ВНИИДАД терминологическая работа активизируется. Создан терминологический семинар по ДООУ, который использует оригинальную методику и современные информационные технологии, внутриинститутский интранет-форум.

Научные доклады и обзоры

Научные доклады являются одной из форм реализации научных идей ученых, не требующей их обязательного практического внедрения. К сожалению, в плане НИР ВНИИДАД они встречаются не часто.

Одной из ключевых проблем современного документоведения является задача определения места делопроизводственной документации в системе информационных ресурсов организаций, а также задача имплементации системы ДООУ в общую инфраструктуру организации в условиях современных информационных технологий. Отвечая на вызов времени, специалисты ВНИИДАД осуществили в 1994–1995 гг. подготовку научного доклада “Теория и практика информационного менеджмента в управленческих структурах рыночной экономики”.

В научном докладе исследовано научное содержание информационного менеджмента (ИМ) на концептуальном уровне. ИМ содержит инструмент целенаправленного воздействия на информационные ресурсы организации для принятия оптимальных решений. В докладе дан анализ его исторических и методологических аспектов, отражены перспективные пути развития информационного менеджмента на основе современных информационных технологий совместно с ДООУ. В дальнейшем удалось реализовать положения доклада в методических рекомендациях.

Очень интересные перспективы сулила подготовка коллективом авторов научного доклада “Государство и эволюция систем документации”, выполненная при финансовой поддержке РГНФ. К сожалению, прекращение финансирования не дало возможности довести до конца данное ис-

следование, в котором отчетливо просматривалась неразрывная взаимосвязь эволюционирования систем управления и, соответственно, систем документации в России, закономерности появления видов документов, их реквизитов и технологий обмена информацией.

С 1999 г. ВНИИДАД приступил к исследованию проблемы электронных документов (ЭД). На первом этапе в институте была собрана группа специалистов, работающих над проблемой ЭД. Этот творческий коллектив в течение года подготовил аналитический обзор: “Документоведческие и архивоведческие проблемы электронных документов”.

Объектом исследования являются электронные документы. Цель работы – выявление научных проблем электронных документов на всех стадиях их жизненного цикла от момента возникновения до передачи на государственное хранение для формирования программы приоритетных задач научных исследований и практических мер по работе отечественных архивистов и документоведов с электронными документами. В результате НИР выявлена специфика электронных документов, степень разработанности проблемы в России, собран необходимый исходный материал для развертывания конкретных исследований. В процессе подготовки обзора были опрошены архивные учреждения всех субъектов федерации с целью выяснить, насколько проблема ЭД знакома архивистам и насколько эта проблема является актуальной для практики работы архивов. Анализ анкет показал, что в среде архивистов пока не сложилось единого представления о сути ЭД и степени актуальности проблемы.

Материалы обзора позволили ученым ВНИИДАД создать программу научных исследований и методических разработок по проблеме ЭД. Эта программа была подготовлена в 2000 г. и включала в себя мероприятия, рассчитанные на выполнение до 2010 года.

Основные цели и задачи программы:

- определение перспектив исследований в области электронных документов;
- плановое и организационное обеспечение комплексной научной разработки вопросов управления, правового статуса, организации хранения и обеспечения сохранности, использования электронной документации;
- усиление влияния архивной отрасли на вопросы информатизации в стране, нормативно-правовое обеспечение электронного документирования;
- выявление заинтересованных в решении конкретных вопросов работы с электронными до-

VIII. Архивознавство за кордоном

кументами организаций и специалистов для проведения совместных работ в исследуемой области.

В соответствии с намеченной программой, ВНИИДАД провел в 2002–2003 гг. исследование практики работы с электронными документами в делопроизводстве федеральных органов исполнительной власти Российской Федерации при поддержке Федеральной целевой программы “Электронная Россия” (2002–2010). Предметом исследования стали организационно-распорядительные документы, составленные в электронной форме, применяющиеся в практике документационного обеспечения управления федеральных органов исполнительной власти (ФОИВ). Цель исследования – изучение практики создания, обработки, исполнения, хранения и использования электронных документов в управленческой деятельности ФОИВ. Аналитический обзор основан на данных, полученных при анкетировании ФОИВ и отражает сегодняшнее положение дел в сфере документационного обеспечения управления.

Проведенное исследование показало, что электронные документы постепенно занимают все больше места в составе информационных ресурсов организаций. В то же время нормативно-правовое обеспечение их функционирования в документообороте аппарата управления находится в неудовлетворительном состоянии и требует соответствующего внимания со стороны документоведов и юристов.

В настоящее время ученые ВНИИДАД заняты подготовкой научного доклада “Нормативно-правовое и методическое обеспечение электронного документооборота на основе зарубежного и отечественного опыта”. Научный доклад должен быть закончен в декабре 2004 года.

Таким образом, будет завершена подготовительная фаза и собран необходимый информационный массив для разработки законопроекта в сфере электронных документов и электронного документооборота, решения терминологических задач ЭД.

Самостоятельной частью научных исследований отдела ДОУ стал аналитический обзор (1996) “Документационное обеспечение управления кадрами”. Целью обзора был анализ состояния нормативно-правовой базы по управлению кадрами в стране, изучение опубликованной литературы, затрагивающей в той или иной степени вопросы документационного обеспечения работы кадровых служб, а также практику применения форм документации по кадрам, особенно при автоматизированной обработке кадровой информации.

Разработка методических рекомендаций

Ученые ВНИИДАД за прошедшее десятилетие выполнили значительный объем методической ра-

боты. Главным методическим документом этого периода следует считать Типовую инструкцию по делопроизводству в федеральных органах исполнительной власти. Этот документ подготовлен в 2000 г. Он содержит научно обоснованные рекомендации по организации делопроизводственных служб в органах исполнительной власти РФ, их функционированию, оформлению организационно-распорядительной документации, регистрации, контролю исполнения и хранению документов в оперативном делопроизводстве. Типовая инструкция получила широкое распространение и является единственным нормативным документом РФ в сфере делопроизводства, утвержденным распоряжением Правительства РФ.

На базе этого документа в 2003 г. разработаны Рекомендации по ведению делопроизводства в организации в целях совершенствования документирования управления, технологий обработки документов, организации документооборота и формирования документальных фондов организации на единой правовой и методической основе. Рекомендации имеют приложения (образцы бланков и формы документов) и перечень используемых нормативных правовых актов.

Институтом были разработаны Рекомендации по документационному обеспечению деятельности органов исполнительной власти (администраций краев, областей, городов федерального значения, органов местного самоуправления). Рекомендации освещают вопросы работы с документами – документационного обеспечения управления (ДОУ) – в органах исполнительной власти краев, областей, городов федерального значения Российской Федерации, а также в исполнительных структурах действующих на их территориях органов местного самоуправления. Рассмотрены все стадии работы с документами (подготовка, оформление, хранение и пр.), а также нормативно-методическая база документационного обеспечения, организация работы службы ДОУ, внесены рекомендации по организации документооборота.

Рекомендации имеют следующие приложения:

- алфавитный словарь терминов в области документационного обеспечения;
- перечень основных нормативных актов и методических пособий, регламентирующих работу с управленческой документацией;
- материалы по классификации документов;
- материалы по нормированию труда работников, занятых документационным обеспечением;
- образцы форм документов.

VIII. Архівознавство за кордоном

Кроме инструктивных документов, касающихся организации ДОУ, ВНИИДАД разработал также ряд документов, облегчающих оргпроектную работу. Здесь необходимо прежде всего назвать Методические рекомендации “Информационный менеджмент в современных управленческих структурах”. Они предназначены для оказания помощи организациям различных форм собственности и сфер деятельности в становлении эксклюзивных информационных технологий, ориентированных на повышение эффективности их деятельности на основе разработки и внедрения информационной стратегии организации. Определены цели, задачи, порядок работ и функции участников деятельности по внедрению технологий информационного менеджмента.

Эти рекомендации хорошо дополняются Классификационным перечнем работ, выполняемых в органах управления по документационному обеспечению управления (1996 г.). В Классификационном перечне представлен наиболее полный (по сравнению с предыдущими классификационными схемами) комплекс технологических описаний видов работ по документационному обеспечению управления, управленческих процедур, составляющих полный цикл прохождения документа от его создания до сдачи на хранение. Перечень можно рассматривать как определенную модель функционирования службы документационного обеспечения управления.

Институтом также разработаны Межотраслевые укрупненные нормативы времени на работы по документационному обеспечению управления. Они предназначены для расчета норм времени и организации работы в службах документационного обеспечения управления (ДОУ), определения трудоемкости работ, определения численности работников и рекомендуются для применения в любых организациях.

В настоящее время отдел ДОУ готовит ряд методических рекомендаций по работе с электронными документами: 1) Рекомендации о порядке учета, оперативного хранения и отбора на постоянное хранение электронных документов, 2) Перечень типовых управленческих электронных документов федеральных органов государственной власти с указанием сроков хранения, которые могут не дублироваться на бумажной основе.

Кроме этого, в плане 2004 года стоит работа по созданию Методических рекомендаций по разработке типовых номенклатур дел.

Институтом подготовлен комплекс нормативно-методических документов по документированию кадровой работы в управленческих структурах

различных форм собственности, обеспечению сохранности кадровой документации и порядку передачи документов правопреемникам и на государственное хранение.

Он включает Примерную инструкцию по делопроизводству в службе кадров организации с приложениями, Примерную номенклатуру дел службы кадров и Перечень нормативных правовых актов.

По-прежнему много внимания уделяется вопросам оформления документов в соответствии с государственными стандартами. За прошедшее десятилетие подготовлены:

Методические рекомендации по оформлению документов на основе ГОСТ Р 6.30-97 “Унифицированные системы документации. Унифицированная система организационно-распорядительной документации. Требования к оформлению документов” и “Организационно-распорядительная документация. Требования к оформлению документов”: Методические рекомендации по внедрению ГОСТ Р 6.30-2003.

Эти методические рекомендации предназначены для специалистов в области документационного обеспечения управленческой деятельности, преподавателей и учащихся высших учебных заведений, а также широкого круга архивистов, историков и работников аппаратов управления, интересующихся проблемами документирования управленческой деятельности и формирования архивного фонда на базе принятого стандарта.

Подготовленные в 1998 г. “Методические рекомендации по унификации текстов управленческих документов” позволяют решить следующие задачи: упорядочить состав документов организации, унифицировать формы и тексты управленческих документов, сократить затраты на создание документов за счет использования структурированной информации, использовать унифицированные шаблоны текстов документов для компьютерных автоматизированных систем делопроизводства, ускорить процессы принятия управленческих решений.

Проведение ежегодной конференции

ВНИИДАД ежегодно проводит международную научно-практическую конференцию “Документация в информационном обществе”. Подводя итоги десятилетней работы конференции можно с уверенностью сказать, что она стала местом контакта ученых-документоведов и практиков, заинтересованных в современных методах организации делопроизводства на единой научно-методической базе. Многие идеи и предложения, выска-

занные и получившие одобрение общественности, со временем получили практическое решение.

Сотрудники отдела ДОО ведут активную преподавательскую деятельность как на курсах Отраслевой центр повышения квалификации ВНИИДАД, так и в ВУЗах, готовящих специалистов в области документоведения, являются научными руководителями дипломных работ и диссертационных исследований.

Постоянно ведется консультационная работа. Ежедневно к специалистам отдела поступают вопросы по ДОО от сотрудников делопроизводственных и архивных отделов предприятий и организаций различных форм собственности.

Заключение

XXI век – это век информации, новых информационных технологий. Разумеется, документоведение развивается с учетом этих факторов. Однако необходимо серьезно поразмышлять, каким будет документоведение в ближайшем и отдаленном будущем. Мы находимся на пороге самых революционных преобразований за период развития делопроизводства со времен петровского Генерального регламента. Появление электронного документа, расширение сферы его использования в управлении ставит множество теоретических и практических вопросов, требующих быстрого адекватного ответа. Специалисты ВНИИДАД находятся на переднем крае исследований в сфере современного документоведения и имеют необходимый научный потенциал для решения актуальных проблем в сфере ДОО. Вместе с тем, учитывая глобальный характер проблем, мы выступаем за расширение международного сотрудничества, особенно с коллегами из Украинского и Белорусского НИИ документоведения и архивного дела.

Перечень научно-исследовательских работ в области документоведения, проведенных ВНИИДАД в 1994–2004 гг.

1. *Ларин М. В., Зеегер Т.* Информация и документация: Немецко-русский терминологический словарь. – 1994.

2. *Терещенко Л. С.* Межотраслевые укрупненные нормативы времени на работы по документационному обеспечению управления: Сборник нормативов. – 1994.

3. *Чуковенков А. Ю.* Рекомендации по документационному обеспечению деятельности органов исполнительной власти (администраций краев, областей, городов федерального значения, органов местного самоуправления). – 1994.

4. *Ларин М. В.* Теория и практика информационного менеджмента в управленческих структурах рыночной экономики: Научный доклад. – 1995.

5. *Красавин А. С.* Документационное обеспечение управления кадрами: Аналитический обзор. – 1996.

6. *Ларин М. В.* Информационный менеджмент в современных управленческих структурах: Методические рекомендации. – 1996.

7. *Степанова Л. А.* Классификационный перечень работ, выполняемых в органах управления по документационному обеспечению управления: Классификационный перечень. – 1996.

8. *Сокова А. Н.* ГОСТ Р 6.30-97 “Унифицированные системы документации. Система организационно-распорядительной документации. Требования к оформлению документов”. – 1997. – ГОСТ принят и введен в действие Постановлением Госстандарта России от 31 июля 1997 г. № 273.

9. *Сокова А. Н.* ГОСТ Р 51141-98 “Делопроизводство и архивное дело. Термины и определения”. – 1998. – ГОСТ принят и введен в действие Постановлением Госстандарта России от 27 февраля 1998 г. № 28.

10. *Сокова А. Н.* Методические рекомендации по оформлению документов на основе ГОСТ Р 6.30-97 “Унифицированные системы документации. Унифицированная система организационно-распорядительной документации. Требования к оформлению документов”. – 1998.

11. *Сокова А. Н.* Унификация текстов управленческих документов: Методические рекомендации. – 1998.

12. *Ларин М. В.* Документоведческие и архивоведческие проблемы электронных документов: Аналитический обзор. – 1999.

13. *Ларин М. В.* Электронные документы: Программа научных исследований (2001–2010). – 2000.

14. *Ларин М. В.* Подготовка проекта научной концепции Федерального закона “О документации”. – 2001.

15. *Красавин А. С.* Документирование кадровой работы в управленческих структурах различных форм собственности, обеспечение сохранности кадровой документации и порядок передачи документов правопреемникам и на государственное хранение: Комплекс нормативно-методических документов. – 2002.

16. *Сокова А. Н.* Рекомендации по ведению делопроизводства в организации. – 2003.

17. *Сокова А. Н.* ГОСТ Р 6.30-2003 “Унифицированные системы документации. Унифицированная система организационно-распорядительной

VIII. Архівознавство за кордоном

документации. Требования к оформлению документов”. – 2003. – ГОСТ принят и введен в действие Постановлением Госстандарта России от 3 марта 2003 г. № 65-ст.

18. *Сокова А. Н.* Организационно-распорядительная документация: Требования к оформлению документов: Методические рекомендации по внедрению ГОСТ Р 6.30-2003. – 2003.

19. *Ларин М. В.* Исследование практики работы с электронными документами в делопроизводстве федеральных органов исполнительной власти Российской Федерации: Аналитический обзор. – 2003.

20. *Сокова А. Н.* Методические рекомендации по разработке типовых номенклатур дел. – 2004.

21. *Ларин М. В.* Нормативно-правовое и методическое обеспечение электронного документооборота на основе зарубежного и отечественного опыта: Научный доклад. – 2004.

22. *Рысков О. И.* Подготовка перечня типовых управленческих электронных документов федеральных органов государственной власти с указанием сроков хранения, которые могут не дублироваться на бумажной основе: Перечень. – 2004.

Ірина Матяш

XV МІЖНАРОДНИЙ КОНГРЕС АРХІВІВ “АРХІВИ, ПАМ’ЯТЬ І ЗНАННЯ”

Остання декада літа 2004 року ознаменувалася для архівістів світу зустріччю у столиці Австрійської Республіки, де в приміщенні Austria Centre Vienna 23–28 серпня відбувся XV Міжнародний конгрес архівів за загальною темою “Архіви, пам’ять і знання”. Створена 1948 року Міжнародна рада архівів¹ на всіх етапах своєї діяльності мала своїм пріоритетним завданням встановлення, підтримання і зміцнення міждержавних зв’язків у галузі архівної справи та всебічне сприяння зберіганню, охороні й захисту від будь-яких нещасних випадків документальної пам’яті людства, а також широкому використанню архівної інформації. Міжнародні конгреси архівів, які відбувалися в 1950–1956 роках один раз на три роки, а після 1956 року – через чотири роки, разом із Генеральними асамблеями МРА визначали стратегічні плани діяльності міжнародної організації архівістів.

Понад півстоліття відокремлює Віденський конгрес від першого, який відбувся у Парижі влітку 1950 року. Тоді у столиці Франції зібралися 350 представників архівної спільноти з 24 країн (серед яких не було представників тодішнього Радянського Союзу, тим паче – українців²), щоб визначити засади та завдання міжнародного архівного співробітництва. Міжнародні архівні конгреси стали місцем обговорення найскладніших проблем діяльності архівів (бібліографія та термінологія, лібералізація доступу до архівних документів, професійна освіта архівістів, еволюція і розвиток архівного законодавства тощо). На Віденський конгрес, де зібралися понад 2000 делегатів із 116 країн світу, українська делегація прибула на чолі з Головою Державного комітету архівів України д. і. н., проф. Г. В. Боряком. Вперше за історію участі українських архівістів у Міжнародних конгресах архівів³ вона мала значний представницький склад

якісно (керівництво Державного комітету архівів України, директори центральних та обласних державних архівів, наукового-дослідного інституту архівної справи та документознавства) та кількісно (35 осіб) і була однією з найчисленніших.

Концепція організації конгресу базувалася на тезі про розуміння ролі архівів, яка полягає не лише в зберіганні “пам’яті”, а й поширенні знань про неї. Адже зберігаючи “знання” і сприяючи їх поширенню, архіви є медіатором між минулим і нашими спогадами про нього, між минулим і майбутнім. Організатори конгресу прагнули обґрунтувати думку про те, що на сучасному етапі в умовах активного формування інформаційного суспільства і системної трансформації історичної науки значення архівів вийшло за межі їх усталеного сприйняття як місць зберігання документної інформації. Натомість поступово запроваджується нове соціокультурне розуміння архівів як місць “зберігання пам’яті”. Зрозуміло, що все нове вимагає осмислення і обговорення.

Відтак завданням наукової програми конгресу стали пошуки відповідей на питання: “Яку пам’ять можна знайти в архівах?”, “Як виникає пам’ять?”, “Що складає колективну пам’ять?”, “Чим відрізняється індивідуальна пам’ять від колективної?”. Виходячи з цього, було визначено три блоки проблем: 1. Архіви і пам’ять (Поняття пам’яті; Ризики; Втрати і відновлення; Віртуальна пам’ять). 2. “Архіви і знання” (Професійна освіта і підвищення кваліфікації; Стандарти і передовий досвід; Наукові дослідження). 3. “Архіви і суспільство” (На службі у суспільства; Робота з громадськістю і доступ; Правові питання). На пленарних засіданнях, секціях та коллокіумах у цьому контексті обговорювалися й інші питання, однаково цікаві для архівістів різних країн: “Архіви, розпорошені війною і вітрами змін”,

VIII. Архівознавство за кордоном

“Трансграничні проекти”, “Операбельність електронних мереж”, “Порядок доступу до документів багатонаціональних корпорацій” тощо. У кожному блоці проводилися семінари і майстер-класи. В кількісному вимірі – це 156 сесій, зокрема перший блок – 38 сесій, другий – 66, третій – 52. Крім того, відбулося засідання 16 проблемних груп і семінарів, круглих столів, робочих комітетів МРА⁴.

Загалом наукова програма включала понад 200 заходів, присвячених найрізноманітнішим проблемам. З доповідями виступили близько 400 представників різних країн світу. Серед доповідачів були й українці: д. і. н., проф. Г. В. Боряк (“Електронні архіви в неелектронному суспільстві: з досвіду України в створенні архівних інформаційних систем”), заслужений працівник культури України К. Є. Новохатський (“Архіви колишньої Компартії України: досвід інтеграції до державної системи архівних установ”), д. і. н., проф. І. Б. Матяш (“Архіви України: презентація”), к. і. н. Г. В. Папакін (“Переміщені архіви: спадщина поділеного світу”).

Розробленням програми керував спеціальний Комітет у складі віце-президента МРА Лоренц Міколецького, представника комісії з управління Програмою Френсиса Блоуїна та Генерального секретаря МРА Йоана Ван Албади.

Вперше в історії МРА у Відні було застосовано новий інтерактивний формат відкритого конгресу, запроваджений на численні пропозиції від регіональних відділень МРА, секцій, комітетів та широкого кола фахівців. Надавши максимальну можливість всебічного спілкування і висловлювання думок, організатори конгресу прагнули того, щоб учасники щодня робили крок до вирішення проблеми найкращого упорядкування і зберігання документів у межах власних традицій.

Урочисте відкриття конгресу, в якому взяли участь високі посадовці Австрійської держави та видатні діячі науки і культури, відбулося у Віденському Конгрес-центрі. У вітальному слові президент МРА, керівник Генеральної дирекції державних архівів Іспанії, Еліза де Сантос Каналехо⁵ наголосила на важливості поспіль з виконанням наукової і культурної програми встановлення особистих контактів між колегами з різних країн світу, адже досягнення головної мети МРА – відповідати вимогам сучасного суспільства щодо його архівних інтересів – базується на розширенні доступу до світового інформаційного простору, чому сприятимуть дружні взаємини архівістів. Надію на те, що Конгрес надихне репрезентантів архівної професії на постійне удосконалення задля блага суспільства висловив віце-президент МРА, генеральний директор Австрійського державного архіву,

Лоренц Міколецький та уможливить ознайомлення їх з культурою і мистецтвом Австрії та її столиці. Вдалою знахідкою організаторів конгресу стала участь у відкритті скрипкового квартету, твори світової класики у виконанні яких розпочали знайомство з культурою Австрії.

Для виступів на пленарних засіданнях було запрошено відомих діячів різних сфер: політичних, наукових, культурних, які мали власний “архівний” досвід – дослідника австрійського суспільства, аналітика “австрійської душі” Герхарда Рота (25 серпня), праця якого “Архіви мовчання” є відображенням історичної, політичної та суспільної пам’яті його країни; президента Австрійської ліги з прав людини, голову правління компанії Giro Credit, Фердинанда Лацина (24 серпня), журналіста і письменника з багатим досвідом дипломатичної роботи та перекладацької діяльності Івана Івані (26 серпня).

Родзинкою першого пленарного засідання став виступ біохіміка зі світовим ім’ям Ханса Туппі – професора Віденського університету (1963–1994 рр.), экс-президента Австрійської академії наук, федерального міністра науки та досліджень, відомого своїми працями щодо дослідження складу і функцій білків та пептидів, механізмів клітинного дихання. Його доповідь торкалася безпосередньо проблеми “Архіви і пам’ять”. Висунувши тезу про три форми пам’яті (культурна, індивідуально-особиста, генетична), вчений довів, що музеї і архіви – це місця зберігання культурної пам’яті. Поетичним порівнянням спогадів з клеєм, який допомагає зберегти наше духовне життя, Ханс Туппі зробив акцент на зв’язку архівів, пам’яті та духовності кожного народу.

Насиченість наукової і культурної програми передбачала вибір учасниками конгресу заходів, тематика яких їх найбільше зацікавила. Члени української делегації відвідали понад 50 секційних засідань, семінарів і засідань робочих груп, у тому числі – присвячених проблемам створення й функціонування електронних документів і електронних архівів, проблемам запобігання природним і техногенним катастрофам, реституції переміщених архівів, збирання й збереження “усної історії”, авторських прав та інтелектуальної власності в архівній сфері, оцифрування документів, автоматизації архівів. Було також спілкування у колі випускників Французької школи хартій, до яких належить директор Центрального державного історичного архіву України в м. Києві Ольга Музичук, обмін думками з представниками спілок архівістів різних країн світу, участь у засіданні круглого столу “Блакитний щит-2004”, де обговорювалися

VIII. Архівознавство за кордоном

проблеми міжнародної координації зусиль із захисту світової культурної спадщини, “архівні” вечірки з невимушеним спілкуванням із зарубіжними колегами.

У рамках тематичного блоку “Архіви і пам’ять” (рубрика “Приватні дослідження”) 25 серпня відбувся круглий стіл “Архіви колишніх комуністичних партій: доля і сучасний стан”, проведений Володимиром Козловим (Російська Федерація), Дарією Наленч (Польська Республіка), Ристи Сарієвою (Казахстан). Ця тематика, апробована на першій Міжнародній конференції архівів Центральної і Східної Європи в польському містечку Стара Весь у вересні 1995 р.⁶, викликала активне зацікавлення представників країн посткомуністичного простору. Глибокий аналіз ситуації, що склалася навколо документів колишніх комуністичних партій (зокрема – проблеми їх розсекречування), містили доповіді керівників архівних служб Російської Федерації члена-кореспондента РАН Володимира Козлова та Польщі – професора Дарії Наленч. Важливі досягнення державної архівної служби України, яка однією з перших завершила процес інтеграції колишніх партійних архівів до системи державних архівів і забезпечила публічний доступ до них, висвітлив заступник Голови Державного комітету архівів України Костянтин Новохатський. Глибоко інформативні аналітичні доповіді не лише окреслили коло досі нерозв’язаних проблем щодо документів колишніх комуністичних партій, але й викликали дискусію. Обговорювалася динаміка процесу інтеграції партійних архівів до державної системи та його результати⁷. Однак специфіка функціонування архівних служб різних держав при спільності проблеми зумовлює різний підхід до вирішення цих питань (зокрема виділення до знищення колишніх “партійних документів”), що, власне, й показала дискусія. “Надія” діяльності архівів на сучасному етапі, з чим погодилися учасники засідання, полягає в розширенні доступу до архівної інформації, якнайповнішому задоволенні суспільства, держави та громадян у ретроспективній інформації.

Актуальним для українських архівістів було також засідання “Легальні та політичні проблеми. Втрачені й переміщені фонди”, що відбулося за головуванням Дарії Наленч та Володимира Козлова. Відзначалося, що проблему повернення документів на міждержавному рівні досі вповні не вирішено. Ситуація, що склалася, вимагає повноцінного аналізу. Методику такого аналізу запропонувала американська архівістка Олени Даніельсон. Вона полягає у відповіді на 20 запитань (доповідь якої мала аналогічну назву), зокрема: яка на даному етапі легаль-

на ситуація, якою є її правова основа? Ким були генеровані переміщення: інституціями чи приватними особами? тощо. Лише правильне формулювання питань, на думку доповідачки, уможливить пошук шляхів для їх вирішення. Досить інформативним був виступ відомої в пострадянських країнах американської дослідниці Патриції Грімстед Кеннеді, яка наголосила на необхідності розроблення типології архівних документів, адже не всі документи можуть розглядатися як переміщені та репатріюватися. В результаті обговорення проблеми одним із шляхів її часткового вирішення учасники засідання визнали міжнародну співпрацю зі створення довідників та мікрофільмів.

Надзвичайно цікавим був круглий стіл “Архіви та історичні дослідження: зв’язок, що вимагає наукового визначення?” (блок “Архіви і знання”, рубрика “Наукові дослідження”) 25 серпня. У ньому взяли участь відомі архівісти: Марко Караззі, Бруно Галланд, Крістофер Кічінг, Герман Румшютель, Євген Старостін, Губерт Вайс. Йшлося про нові відповіді на старе запитання про роль архівіста в історії та взаємини між архівістом та істориком. На прикладі ситуації навколо цієї проблеми в Німеччині, Франції, Італії, Польщі, Великобританії, Росії учасники круглого столу визначили місце, яке повинен займати архівіст сьогодні – передусім дієвої особи в процесі створення і зберігання пам’яті.

У зв’язку з актуалізацією етичних проблем у діяльності архівістів окреме засідання 26 серпня блоку “Архіви і знання” в рубриці “Стандарти і передовий досвід” було присвячене застосуванню Етичного кодексу МРА. Розроблений 1991 р., цей важливий для архівної спільноти документ востаннє переглядався 1995 р.⁸ Диспутанти круглого столу “Застосування Етичного кодексу МРА: досвід і виклики” Карен Бенедикт, Івоне Бос-Ропс, Діана Карлісле, Маргарет Турнет обговорили питання про впровадження в різних країнах Етичного кодексу. Наголошувалося на ствердженні права на закритість інформації, що зумовлює етичну норму – не допускати архівістами зловживання інформацією. Відзначалося, що в сучасних умовах архівісти мають стати партнерами зі спеціалістами комп’ютерних технологій. В дискусії прозвучала також думка, яка хвилювала корейських архівістів, про те, що норми Кодексу іноді не корелюють з вимогами до діяльності державних службовців. Йшлося про необхідність змін і доповнень до кодексу після широкого ознайомлення з ним в мережі Інтернет (www.ARMA.org).

На засіданні робочої групи з розроблення міжнародного проекту “Архіви і права людини” розглядалися методологічні засади та практичні ас-

VIII. Архівознавство за кордоном

пекти створення бази даних й підготовки довідника про архіви репресивних режимів у різних країнах світу у ХХ ст. До участі в цьому проєкті було запрошено українську сторону.

Спеціальний колоквіум архівів Центральної Європи, ініційований керівником Товариства угорських архівістів доктором Ласло Сьогі, 26 серпня присвячувався ознайомленню зі структурою та завданнями архівних служб, унікальними фондами, проблемами та завданнями архівів різних країн. У засіданні взяли участь представники товариств і об'єднань архівістів з Австрії, Греції, Німеччини, Латвії, Польщі, Румунії, України, Угорщини, Чехії, Словаччини. Завдяки попередньо розісланим анкетам виступи учасників колоквіума були чітко структуровані, відображали широке коло питань і були надзвичайно інформативними. Про систему архівних установ України доповідала д. і. н., проф. І. Б. Матяш, виступ якої було зустрінуто архівною громадськістю зі щирим зацікавленням, про що свідчили питання в кулуарах, оскільки за браком часу під час засідання дискусії не велися. Вперше проведене комплексне ознайомлення з архівною системою різних країн сприяло ширшій поінформованості асоціацій архівістів щодо роботи колег, встановленню нових контактів та засвідчило необхідність обміну думками у такому форматі. Під час конгресу відбувся ряд інших робочих зустрічей відділень, секцій, комітетів та робочих груп МРА. Важливе значення для розвитку міжнародного співробітництва в галузі архівної справи мали: Конференція Європейського відділення МРА (23 серпня), де йшлося про організацію міжнародного архівного тренінгу, формування електронного інформаційного масиву “Спільна архівна спадщина”, плану дій щодо попередження катастроф, удосконалення експертизи цінності документів; 5-та Загальна конференція Євразійського відділення МРА (27 серпня), на якій досягнення в архівній сфері репрезентували керівники архівних служб Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизії, Молдови, Монголії, України, Росії та країн-спостерігачів – Латвії, Литви, Естонії, Польщі. На конференції прийнято рішення про проведення Консультативної ради керівників архівних служб – учасниць співдружності Незалежних Держав у вересні 2005 року в Києві.

Особливістю конгресу стала “Архівна кав'ярня” (“архівний салон”), організована редакцією галузевого журналу МРА “Кома”, де за кавою, в затишній атмосфері, збиралися учасники конгресу для обговорення новинок архівної літератури. Тематична палітра засідань була досить широкою:

“Кохання в архіві (романтичні історії про кохання в зібраннях скандинавських і китайських архівів)” (24 серпня), “Архіви та архівна проблематика в Центральній Європі” (24 серпня), “Архіви і права людини” (25 серпня), “Архіви Франції” (25 серпня), “Архіви і корінні народи” (26 серпня), “Архіви Росії” (26 серпня). Окремі відкриті засідання тематично співвідносилися з випусками журналу “Кома”. Кожна зустріч включала коротку презентацію, супроводжувану запитаннями і відповідями, обговоренням і дебатами.

Надзвичайною активністю й результативністю відзначалася діяльність виставкового центру Конгресу, де було продемонстровано досягнення у галузі технічного оснащення архівів, зокрема, новітньої репрографічної техніки, засобів консервації, реставрації, оцифрування й мікрофільмування в ФРН, США, Чехії та інших країнах.

Учасникам Конгресу гостинно відкрили двері австрійські архіви. Було організовано екскурсії до Австрійського державного архіву, Австрійської національної бібліотеки, Австрійської медіатеки, Німецького архіву документації австрійського опору, Міського та земельного архіву Відня.

Окремою подією стала Генеральна асамблея МРА, яка відбулася 27 та 28 серпня. На її порядок денний було висунуто кілька серйозних питань: стратегічні пріоритети на майбутні роки; новий статут, який дозволить створити ефективнішу структуру МРА, затвердження нової шкали членських внесків, затвердження нагород за видатні заслуги. Після постатейного обговорення й голосування було прийнято нову редакцію Статуту Міжнародної ради архівів та ухвалено ключові документи: “Стратегія і пріоритети сфери МРА”, Рекомендації Міжнародній раді архівів та Резолюції Конгресу. Основний акцент у діяльності МРА як міжнародної організації архівних установ і архівістів в ухвалених документах переносився на відповідальність архівістів за збереження архівів як “серця інформаційного суспільства” і публічний доступ до культурної спадщини народів світу та ефективне їх реагування на стрімко змінювані концепції управління інформацією в сучасному світі. На підвищення соціального рейтингу професії архівіста спрямовувалася висловлена в рекомендаціях ідея запровадження Всесвітнього дня архівів.

Культурна програма Конгресу передбачала ознайомлення учасників з традиціями Відня, його культурою і мистецтвом. Незабутнє враження справив, зокрема, органний концерт у Віденському соборі св. Штефана, організований секцією архівів церков і релігійних організацій. Твори Йогана Себастьяна Баха, Пауля Хіндеміта, Цезаря Франка

VIII. Архівознавство за кордоном

і Франца Шмідта виконав відомий австрійський органіст Йозеф Бюк. З традиціями австрійських виноробів учасники конгресу мали змогу познайомитися на святі молодого вина – Хойріген у затишному ресторані в Нойштоф ам Вальде. Блискучий вечір в історичній атмосфері провели учасники конгресу в Парадній залі Віденської Ратуші під час Віденського балу “Конгрес танцює” 27 серпня.

Підсумком Віденського конгресу стала, передусім, констатація його блискучої організації, яка забезпечила повноцінне виконання наукової програми, всебічне обговорення важливих для світової архівної спільноти проблем, встановлення дружніх контактів між архівістами різних країн. Успіху конгресу сприяла злагоджена діяльність всіх комітетів і служб та спонсорська підтримка багатьох австрійських установ і організацій. Конгрес засвідчив тенденцію підвищення статусу працівників архівних установ, позитивні зрушення в будівництві та реконструкції архівних споруд, посилення уваги до архівної освіти, і водночас став стартом новим здобуткам у галузі архівістики.

¹ Структура МРА включає Міжнародний конгрес архівів, Генеральну асамблею МРА, регіональні відділення МРА, Виконавчий комітет, галузеві комітети, комісії, робочі групи, Міжнародну конференцію “Круглого столу архівів”.

² Напередодні Конгресу, 7 лютого 1950 р., Голова Комітету з запрошень і Голова програми МРА директор архівів Франції Шарль Бребан надіслав запрошення начальнику архівної

служби УРСР С. Д. Пількевичу до участі в роботі форуму. Але українські архівісти фактично були ізольовані від міжнародних контактів. Лише в період “хрущовської відлиги”, в лютому 1956 р., відбувся вступ УРСР до МРА. Саме тоді де-юре розпочалася міжнародна української архівної служби.

³ Українські архівісти брали участь у Міжнародних конгресах архівів починаючи від III МКА (1956, серпень) у складі 1–5 осіб. У вересні 1975 р. у Києві було проведено XVI Міжнародну конференцію Круглого столу архівів.

⁴ Українські архівісти в період між XIV і XV МКА входили до складу таких професійних комітетів: Комітету з правових питань (Г. В. Папакін), Комітету з архівного обладнання та устаткування в зоні помірного клімату (Т. А. Клименко), Комітету з професійного навчання (І. Б. Матяш), Комітету з архівів науки, медицини та технології (Л. А. Дубровіна). На XV МКА йшлося про запровадження нової структури МРА без професійних комітетів.

⁵ Традиційно президентом МРА на період між конгресами обирається представник країни, де відбувався останній конгрес. XIV МКА відбувся 21–26 вересня 2000 р. іспанському місті Севілья.

⁶ Детальніше див.: Матяш І. Б. “Colloquia Jerzy Skowronek dedikata” у розвитку міжнародного співробітництва архівістів // Студії з арх. справи та документознавства. – 2002. – Т. 8. – С. 210–214.

⁷ Наведемо окремі кількісні показники: в Україні нині на таємному зберігання залишилося 0,17 % документів, у Молдові – 1%, у Казахстані – 5%, в Киргизстані – 50%, а в Російській Федерації – 60%.

⁸ Обидві редакції Кодексу перекладено українською мовою. Останню див.: Хрестоматія з архівознавства: Навч. посіб. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2003. – С. 398–401.

Евгений Старостин

ТАЙНОПИСЬ В СИСТЕМЕ АРХИВОВЕДЧЕСКИХ ЗНАНИЙ

В своей работе с архивными документами архивисты нередко сталкиваются с трудностями описания и использования криптографических текстов, выполненных посредством измененного письма и предназначенных лишь посвященным¹. Обращение за советом к старым и новым учебникам по архивоведению России и стран СНГ, к сожалению, ничего не дает. Ни одной страницы не уделили тайнописи и авторы фундаментального труда “Источниковедение” (М., 1998). Чтобы как-то заполнить существующий пробел, автор систематизировал имеющийся у него материал, полагая, что он будет полезен архивистам. Тайнопись в принципе – это метод секретной передачи информации. Совокупность тайнописных документов образует особую разновидность источников, генетически связанных с тем или иным крупным видом: делопроизводственным, эпистолярным, мемуарным и т. д. Узкое понимание термина значительно расширяется, как только мы приводим его определение: “криптография (тайнопись) – это

наука о секретном письме, изучающая методы, приемы и системы шифровки и дешифровки текста”.

Несмотря на то, что историки неоднократно обращались к тайнописным источникам А. Н. Попов, Э. Флейснер – фон-Востровиц, Н. П. Лихачев, Е. Ф. Карский, М. Н. Сперанский, В. Н. Щепкин, М. А. Осоргин, В. Л. Янин, А. В. Вишнякова, П. А. Лавровский, М. Шангин, Н. В. Энговатов, Е. Б. Черняк, Е. П. Подьяпольская, А. А. Архипов, Р. А. Симонов, З. П. Перегудова, Е. В. Старостин, М. Н. Костомаров, Т. А. Соболева, А. А. Турилов, А. П. Ненароков, Д. Б. Павлов, А. В. Бабаш, Г. П. Шанкин, И. А. Русецкая, Деластель, Ланж и Сударт, Живьерж, Пратт Флетчер, Болдуин, Сакко, Эйрод А. Мюллер, Д. Кан и др.², эта тема как в теории, так и в практике архивоведения остается открытой³. Криптографические проблемы сложны для архивоведческого и источниковедческого анализа, поскольку требуют глубоких и всесторонних знаний в различных областях гумани-

тарных и точных наук: истории, вспомогательных исторических дисциплин, лингвистике, филологии, информатике, криминалистике, психологии, математике и др. Практики-криминалисты проводили исследования различных типов тайнописи главным образом в служебных целях. Ими разработана тщательная методика расшифровки и дешифровки письменных текстов, но она носила закрытый характер и редко становилась достоянием публики. Между тем этот особый источник, оставшийся в виде зашифрованного письма, депеши, послания, плана, отчета, воспоминаний и т. п., часто имеет исключительное значение по содержащейся в нем ценной информации. Уже то, что из зашифрованных материалов можно получить сведения, не предназначавшиеся для публичного обнаружения, которые составитель по тем или иным причинам пытался скрыть, значительно увеличивает их познавательную ценность.

Метод кодирования информации мог использоваться в различных сферах общественной жизни. Прежде всего, стоит выделить государственную деятельность: внешнеполитическую, военную, внешней и внутренней безопасности и прочее, в рамках которой спецотделы (первые, особые отделы) широко использовали средства тайнописи. Эта разновидность источника, естественно, редко сохранялась для будущих поколений. Как правило, документы, составленные посредством тайнописи, по достижении результата и истечении установленного должностными инструкциями срока уничтожались, а шифры заменялись другими. Достаточно широко видами тайнописи пользовались представители различного рода оппозиционных движений: от раскольников, религиозных сектантов, масонов до радикальных революционеров и борцов против существующего строя. Революционные демократы, народники, эсеры, меньшевики, большевики и анархисты уделяли большое внимание конспирации. По причине внезапных арестов, проверок, зачисток и т. п. в руки государственных органов попадало определенное количество текстов тайнописи в отобранных записных книжках, в письмах, дневниках. Они дополняли материалы следствий (протоколы допросов), сохранившиеся дела по процессам; довольно часто секретные шифры сообщали провокаторы, которые имелись в каждом общественном движении, партии, революционных кружках. Не следует сбрасывать со счетов и уголовный элемент, создавший целую систему тайнописи и даже свою азбуку.

История тайнописи теряется в веках. Выскажем предположение, что желание скрыть содержание

документа, послания, письма, договора, клятвы и т. п. было одной из причин создания письменности, которая в силу своей сложности предназначалась сначала для узкого круга доверенных лиц. В Древнем Египте перевод устной речи в письменную приобретал магический смысл, и тексты, написанные иероглифическим письмом, считались священными. Многие письменные памятники эпохи “глиняных архивов” остались не расшифрованными, так как ученые не обнаружили ключей для дешифровки. Древние авторы в рассказах о деяниях спартанского полководца Лисандра описывали применяемый им цифровой аппарат по дешифровке. Этот простейший, но хитроумный прибор, представлявший собой два одинаковых цилиндра, под названием “Считала” вошел в историю. Когда на “мудреный” текст не хватало времени, древние греки писали послание на деревянной дощечке, которую затем покрывали зеленым воском. На нем писали любой текст, не привлекавший внимание. Первыми, однако, применили систему шифрования, базирующуюся на замене букв цифрами, если верить Суэтону (Suetone), римляне. Юлий Цезарь изложил изобретенный им способ шифрования в своих “Записках о галльской войне”. О секретных депешах упоминает Тит Ливий в своем сочинении “История Рима от основания города”; с правилами составления секретного письма знакомит Полибий⁴. В восточных сказках “Тысячи и одной ночи” подчеркивалась важность владения тайнописью. Особенно любили прибегать к тайнописи средневековые писцы, образцы творчества которых можно обнаружить в национальных архивах и библиотеках стран Западной Европы. В период Ренессанса и в последующее время разрабатывалась более или менее законченная система шифровки и дешифровки текстов. Издаются пособия, учебники, а со второй половины XIX века во многих военных учебных заведениях были введены учебные курсы по занятию тайнописью⁵.

В Киевской Руси тайнопись появилась одновременно с письменностью. Одно время использовали глаголицу для тайной переписки. Некоторые ученые, начиная с Е. Ф. Карского, А. Ф. Вишняковой, М. Шангина, мнение которых разделяет и автор этой статьи, полагают не без оснований, что глаголица, составленная на основе греческих кабалистических знаков, представляла один из видов магического письма. Из русской церковной истории хорошо известен так называемый “тарбарский язык”, который длительное время употреблялся раскольниками, усовершенствованный ими впоследствии. Отдельные его разновидности

VIII. Архивознавство за кордоном

встречаются даже в наше время. В древнерусской письменности для обозначения тайного письма употребляли особые термины: “хвиоть” или “фиоть” (цифровая система), “еффата”, применявшаяся к акростику. На внутренней стороне переплетов, в конце или в начале рукописей писцы часто маскировали тайными знаками свое имя. М. Н. Сперанский, сделавший немало для становления нашей профессии, в своем труде “Тайнопись в юго-славянских и русских памятниках письма Энциклопедия славянской филологии” (Л., 1929. – Вып. 3, 4.) проанализировал становление русской тайнописи. Его исследование дополняет ранее изданная монография “Дипломатическая тайнопись времен царя Алексея Михайловича” (СПб., 1853), принадлежавшая перу известного историка и архивиста А. Н. Попова. По эпохе Петра Первого и его последователей Архив внешней политики Российской империи в буквальном смысле напищкан “цифирной азбукой”⁶. В недрах правительственного аппарата зарождается криптографическая служба, которая в своих разработках ничуть не уступала аналогичным службам, возникшим в это время в странах Западной Европы. В царской охранке работали умелые специалисты и частые провалы революционеров были делом их рук⁷. Много потрудились над созданием закодированной системы переписки революционеры всех мастей: от декабристов до большевиков. Особого мастерства достигли меньшевики, создавшие чуть ли не профессиональную криптографическую службу, над расшифровкой текстов которых ломали головы как царские, так и советские криптографы. Активно работала мысль в этом направлении у русских военнопленных, оказавшихся в немецких, да и не только немецких, тюрьмах и лагерях. Кодирование информации в компьютерах тоже можно отнести к природе этого явления. Словом, как только возникает ситуация, когда обстоятельства жизни вынуждают действующие лица использовать тайное письмо, сразу же появляется и возможность его применения. На “шифрах подполья” автор и хочет в большей степени остановиться, поскольку за исключением небольшой главы в книге Т. А. Соболевой “История шифровального дела в России” (М., 2002), что-то обобщающее по этому вопросу трудно найти.

Итак, автора данной статьи в меньшей степени интересует криптография, развившаяся в правительственных канцеляриях, генеральных и войсковых штабах, в офисах крупных ведомств, прежде всего в министерствах иностранных и внутренних дел, в службах государственной безопасности. Будучи историком социальных движений,

намереваемая в большей степени остановиться на изучении приемов тайнописи, используемый в борьбе против государства различными оппозиционными и революционными силами. То есть, оставим в стороне “криптографию автоматическую” (Cryptographie automatique) специалистам, которые по роду своей деятельности обязаны ею заниматься постоянно, и обратимся к “криптографии ручной” (Cryptographie manuel).

В практике “ручного шифрования” известны два основных метода. Первый состоит в перемещении букв, слов в тексте, влекущее изменения их порядка при написании. В этом случае сами буквы не подвергаются никаким изменениям. Второй метод оставляет порядок букв прежним, но они заменяются условными знаками (другими буквами, цифрами, знаками). Первый метод в историю криптографии вошел под названием “метод транспозиции” (перестановки). И второй, как “метод замены” букв, слов условными знаками с сохранением первоначального порядка написания. В истории русской тайнописи второй метод получил большее распространение.

Классическим примером применения первого метода является берестяная грамота, обнаруженная на Неревском раскопе в 1952 г. На ней нацарапаны две строчки букв к сожалению, с несохраненным правым концом:

“НВЖПСНДМКЗАТСЦТ
ЕЕЯИАЕУАААХОЕИА...”

На первый взгляд – абсолютная бессмыслица. Но при чтении по вертикали получается связная, хотя и неоконченная фраза: “невежа писа, недума каза, а хто се цита...” тот... Конец предложения домысливает каждый сам. К “методу транспозиции” можно отнести также способы написания слов в обратном порядке или в зеркальном отражении.

Второй метод предполагает замену букв текста буквами другого алфавита, например, кириллицу глаголицей или греческим алфавитом. “Пермская азбука”, изобретенная Стефаном Пермским в XIV в., является прекрасным примером русской средневековой тайнописи⁸, использования условных знаков и т. д. Знаменитая азбука декабриста Бестужева (принципы составления которой были позаимствованы у Полибия) исправно послужила не одному поколению заключенных в царских тюрьмах при перестукивании. Метод был на удивление прост: алфавит делился на шесть рядов, каждый из которых состоял из пяти букв. Соответственно нужная буква имела свой ряд и номер в ряду⁹. Во второй половине XIX в. этот метод шифровки, но уже с помощью текста книги (“книжных шифр”), получил широкое распространение. Прием очень

эффективен и труднодоступен для расшифровки. Им пользовались многие революционеры – (народники, социал-демократы) – выходцы в большинстве своем из привилегированных сословий, начитанные и культурные, которым не составляло особого труда знать наизусть многие стихотворения Пушкина, Лермонтова, Бестужева, Некрасова, отрывки из романов Тургенева, Чернышевского, Достоевского и пр. Меншевики в 20-е годы XX в., например, широко использовали стихотворения М. Ю. Лермонтова: “Дума”, “Три пальмы”, и “Воздушный корабль”. При отсутствии ключа расшифровать текст послания, письма практически было невозможно. Тем более, что посылавший криптограмму, как правило, усложнял задачу для жандармов: сменой шифра, вводом в первый столбец ключевого слова (т. н. “лозунга”), началом прочтения, например, не с первой страницы, а с третьей, четвертой, пятой и т.д., или исключением из текста твердых или мягких знаков. Зашифрованная буква обозначалась дробью, где числителем служил номер строки, знаменателем место в ней буквы. Разными путями жандармы получали ключи от ходивших шифров. Иногда им помогали сами революционеры, обнародовавшие использованные шифры. Книга П. И. Розенталя¹⁰ “Шифрованное письмо”, опубликованная накануне Первой русской революции, в меньшей степени сыграла роль “криптографического образования революционеров”, а помогла жандармским дешифровщикам эффективней прочитывать революционную переписку.

Автору этих строк в аспирантские годы удалось расшифровать конец народнической “Программы революционной пропаганды”, составленной Александром Кропоткиным (братом Петра Кропоткина), и отправленной им за границу своему другу и учителю П. Л. Лаврову в журнал “Вперед”. П. Л. Лавров не напечатал ее в журнале, поскольку она, вероятно, для него была слишком революционной. Однако вполне возможно, что письмо с программой он и не получил. Послание, скорее всего, было перехвачено жандармами и вместе с программой послужило важной уликой на подготовлявшемся суде над П. А. Кропоткиным, который должен был состояться в 1878 г. (“Процесс-193”). В Третьем отделении царской канцелярии так и не смогли прочесть сохранившийся шифр: 8/6 7/6 5/12 1/12 9/12 1/12 2/6 3/6 6/6 2/1 8/3 1/15 10/11 4/2... 11/4 6/2 16/1 2/6 6/9 2/11 1/14 1/8. 1/28 1/6 1/1 2/2. 4/3 1/1 3/3... 1/5 2/1 5/5 6/5 1/4 2/2 3/2 1/10. 1/8 2/8. 1/7 3/15 5/9 6/9 5/9. (Разделительные знаки проставлены – А. К.) Не расшифровали его и последующие исследователи, так как не знали

ключа¹¹. А. Кропоткин, полагая, что его письма за границу будут читаться в царской охранке, оставил, уезжая из Цюриха, своему духовному наставнику и учителю Л. Л. Лаврову в качестве ключа известные слова Татьяны из романа А. С. Пушкина – Евгений Онегин”: “Довольно, встаньте. Я должна Вам объясниться откровенно...” и т. д.¹² После нашей расшифровки конец “Программы” читается так: “Кроме того, непрактично задевать царя. Надо всячески обходить этот вопрос, обрушиваясь всею тяжестью на правительство и господ – слова, которые по всей Руси каждому известны. Можно задевать царя только в тех единственных случаях, когда ход беседы неожиданно приводит к необходимости или выгородить его (и, следовательно, косвенно восхвалить) или отнести и его к той же ШАЙКЕ КРОВОПИ/Й/ЦЬ народных, но и тогда весьма полезна сдержанность. Вредного в таком упоминании о царе нет ровно ничего. Слети только правительство и господ и царь сам УБЕРЕТСЯ ТУДА, ГДЕ ЕГО и с СОБАКАМИ НЕ СЫЩЕШ/Ь”. (Расшифрованные слова выделены мною - Е. С.) Во втором слове Александр пропустил “й”. Последние два слова расшифровываются как “он сыщеш”. Взяв первую и вторую буквы в восьмой строчке: “Онегин, я тогда моложе...”, Александр ошибся (шифровал по памяти) и, конечно, он имел в виду вторую и третью – “не”. Отсутствие в названном монологе “щ” вынуждает его сослаться на “ш”. В конце слова он опускает “ь”. Проверить правильность прочтения можно только, если читатель обратится к изданию “Евгения Онегина” середины XIX в.¹³

Модификация этой системы была активно использована членами кружка “чайковцев” в 70-х годах XIX века. Например, для шифровки необходимо было запомнить, не записывая, 10 слов:

Пустынной Волги берега
Чернеют серых юрт рядами
Железный финогеша Щебальский...

Эти перефразированные слова взяты из стихотворения Рылеева: “Пустынной Лены берега чернеют темных юрт рядами...”. “Каждая буква, – как впоследствии вспоминал П. Кропоткин, – обозначалась словом и местом буквы в слове. П было 11, У было 12, С было 13 или 51, или 07 (10 слово, 7 буква). Буквы часто встречающиеся, как Е или А, обозначались, как видно, разно: 32, 34, 42, 72, 86 или 02 для Е и 36, 74, 88, 04 для А”. Чтобы запутать дешифровку текст писался сплошь, вставляя время от времени ненужные пары, как 26, 27, 28, 29, 20 и т. п. Не зная ключа, прочесть этот текст тогда было невозможно (Кропоткин П. А. Записки революционера. – М., 1966. – С. 329–330).

VIII. Архівознавство за кордоном

Тайнопись в системе архивоведческого знания занимает особое место. Общеизвестно, что зашифрованные бумаги государственных учреждений составляли ничтожную часть от общего объема, поступавших на хранение дел, так как согласно ведомственным инструкциям, они, как правило, уничтожались. Документы, рожденные в сфере т. н. “бытовой тайнописи”, по терминологии В. П. Козлова, наоборот, тщательно сохранялись в архивах карательных учреждений. Источники их поступления были разные: немалый объем эпистолярной тайнописи в полицейские учреждения попадал из почтового ведомства, которое, нисколько не смущаясь, занималось перлюстрацией переписки подданных Российской империи. В архиве Третьего отделения императорской канцелярии сохранился значительный комплекс таких писем, полученных из Петербургского почтамта в 60-е годы XIX в. (ф. 109, оп. 149, д. 170, 118 лл.); не меньше их поступало после арестов, обысков квартир и т. п.

В типологии информации, передаваемой с помощью тайнописи, можно выделить такие направления: оппозиционное, представленное участниками всего спектра антимонархического движения, религиозное – от ортодоксального православия до различных сектантских групп, масонов и т. п., зарождающееся экономическое, и, наконец, бытовое (в узком понимании этого слова) – любовные послания, письма, записки, закодированные дневниковые записи, отправленные обращения к будущим потомкам и т. п.). При получении новых документов архивист ни в коем случае не должен из этой разновидности источников создавать искусственные коллекции. Даже если нахождение среди дел засекреченной документации станет поводом для более длительной невыдачи документов для работы. Принцип недробимости фонда должен свято соблюдаться. Правильно указать дату (иногда специально искаженную), верно атрибутировать источник, определить место его написания и т. п. требует больших знаний от архивиста. Указывая информационные характеристики дел, архивист обязан в аннотации сообщить и метод дешифровки текста или его части. Оставим в стороне документы, с которых еще не снят гриф секретности и обратимся к тем, которые уже давно лежат в исторических хранилищах. Так в архивах Третьего отделения царской канцелярии, Департамента полиции, судебных ведомств и т. п. царской России (а также и за рубежом в Гуверовском, Бахметьевском и др. архивохранилищах США) находятся множество непрочитанных документов: зашифрованные записки (Богомолова,

П. Кропоткина и др.), записные книжки (В. Засулич, И. Мышкина), многочисленная корреспонденция революционеров всех мастей от народников, анархистов до большевиков.

Между тем отдельные издания исторических памятников содержат ошибки, вошедшие в историографическую традицию. Некоторые из них курьезны и вызваны отсутствием опыта работы с источниками. Так, записки тверского купца Афанасия Никитина в Индию “Хождение за три моря” заканчиваются словами “Ги помозі рабу своему”. Сокращенное слово “Господи” с титулом наверху издатели прочитали как тюркское слово “гир”. Л. В. Черепнин, М. Н. Тихомиров, А. А. Зимин, В. П. Любимов, С. О. Шмидт, В. П. Козлов и др. приводили в своих книгах десятки примеров подобных ошибок, в том числе и в результате неверно прочитанных криптографических записей. Обратимся к примерам из собственной исследовательской практики. В Библии в гл. 25 – “Исход” Моисей получает указание от Господа: “Сделайте ковчег из дерева ситтим: длина ему два локтя с половиной, и ширина ему полтора локтя, и высота ему полтора локтя; и обложи его чистым золотом, изнутри и снаружи покрой его; и сделай наверху вокруг него золотой венец (витый); и вылей для него четыре кольца золотых и утверди на четырех нижних углах его: два кольца на одной стороне его, два кольца на другой стороне его; сделай из дерева ситтим шесты и обложи их (чистым) золотом; и вложи шесты в кольца, по сторонам ковчега, чтобы посредством их носить ковчег. И положи в ковчег Откровение, которое Я дам тебе¹⁴”. Это место читали многие, но не обратили внимание на то, что одним из значений слова “ковчег” – было “ларь”, “сундук”, в котором хранили и наиболее ценные документы. В странах христианской традиции слово “ларь” использовалось для обозначения места хранения документов, т. е. “архива”. “Ларь Святой троицы” представлял собой архив, находящийся в Пскове. Эти примеры, конечно, не из области “чистой” тайнописи. Опровергнуть методы дешифровки, представленные тем или иным ученым, столь же сложно, как и доказать их правильность. Трудно поверить израильскому математику доктору Элии Рипсе, заявившему, что ему удалось разгадать тайный код Библии¹⁵.

При криптоанализе зашифрованных текстов необходимо отдавать себе отчет в фрагментарности сохранившихся документов (большинство из них было уничтожено), в исключительной важности содержащейся в них информации, подлинность (или ложность) которой обязательна должна

VIII. Архивознаводство за кордоном

подтверждаться данными из других источников, в сложности определения авторства, даты и места составления документа, указания на которые из-за опасения перехвата сознательно опускались. И, наконец, криптограмма, как никакой другой архивный документ, отражает уровень развития научно-технической и методической мысли, подтверждая тем самым тезис о культурной составляющей каждого памятника. При подготовке публикации документов тайнописи, во избежание снижения информативной значимости памятника, целесообразно издавать их в кругу других “родственных” источников, обязательно указывая метод дешифровки.

Следующие поколения, к сожалению, будут лишены значительного пласта источников, которые в настоящее время рождаются и исчезают в процессе вторжения новых компьютерных технологий в современную жизнь. Телефон, который в XX веке называли “вором истории”, уже сейчас представляется детской игрушкой по сравнению с тем монстром на электронных носителях, которому доверили сохранение, обработку и использование большей части национальной документальной памяти. Рост числа документов тайнописи применительно к общему объему создаваемых документов, свидетельствует о неблагоприятии общества, и наоборот, сокращение сферы применения криптографии говорит об ослаблении социальной и внешнеполитической напряженности. Однако человечество никогда не освободится от привычки засекречивать информацию, предоставляя будущим исследователям определять ее мотивы. Для архивистов, которые претендуют на то, чтобы называться докторами человеческой памяти, крайне важно, чтобы эта разновидность источника была принята, расшифрована, правильно описана и доведена до пользователя¹⁶.

¹ Народ и власть: исторические источники и методы исследования. – М., 2004. – С. 36–43.

² Попов А. Н. Дипломатическая тайнопись времен царя Алексея Михайловича. – СПб., 1853; Лавровский П. А. Старорусское тайнописание // Древности. Труды Московского археологического общества. – М., 1873. – Т. 3; Флейснер-фон-Востровиц Э. Наставление к шифрованию и дешифрованию тайных писем. – СПб., 1882; Лихачев Н. П. Палеографическое значение бумажных водяных знаков. – СПб., 1899. – Т. 1; Осоргин М. А. Охранное отделение и его секреты. – М., 1917; Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. – Л., 1928 (переизд. М., 1979); Сперанский М. Н. Тайнопись в юго-славянских и русских памятниках письма // Энциклопедия славянской филологии. – Л., 1929. – Вып. 3–4; Щепкин В. Н. Учебник русской палеографии. – М., 1918; Подъяпольская Е. П. Шифрованная переписка России в первой четверти XVIII века // Проблемы источникововеде-

ния. – М., 1959. – Т. 8; Янин В. Л. Новгородские посадники. – М., 1962; Энговатов Н. В. Тайнопись князей Барятинских и вопросы дешифровки древнерусских криптограмм // Археографический ежегодник за 1965 год. – М., 1963. – С. 221–233; Старостин Е. В. Александр Кропоткин и его “программа революционной пропаганды” // История СССР. – 1972. – № 1. – С. 134–138; Черняк Е. Секретная дипломатия Великобритании. – М., 1975; Перегудова З. П. Важный источник по истории революционного движения // Исторический опыт Великого Октября. К 90-летию академика И. И. Минца. – М., 1986; Архипов А. А. О происхождении древнеславянской тайнописи // Советское славяноведение. – 1980. – № 6; Турилов А. А. Малоизвестные системы восточнославянской книжной тайнописи // Археографический ежегодник за 1992 год. – М., 1994. – С. 101–108; Костров М. Н. Криптография как средство защиты документной информации // Секретарское дело. – М., 1997. – № 3 (июль-сентябрь). – С. 118–123; Павлов Д. Б. Мне хотелось бы ввести Вас в “интимную сторону” нашего партийного бытия. Письмо Б. С. Васильева П. Б. Аксельроду. – 1921 г. // Исторический архив. – 2000. – № 4. – С. 145–165; Бабаи А. В., Шанкин Г. П. История криптографии. – М., 2002. – Ч. I; Михайлов А. Н. и др. Реконструкция архива Бюро ЦК РСДРП 1922–1923 гг. // Исторический архив. – 2003. – № 6. – С. 22–92; Кан Дэвид. Взломщики кодов. – М., 2000 (пер. с англ.); Соболева Т. А. История шифровального дела в России. – 2-е изд. – М., 2002; Miller A. Les ecritures secretes. – Paris, 1971 (Имеется список зарубежной литературы по теме)

³ Алексеева Е. В., Афанасьева Л. П., Бурова Е. М. Архивоведение. – М., 2002

⁴ Полибий. Всеобщая история в 40 книгах. – СПб., 1995. – Т. 2. – С. 148–149.

⁵ Alberti. De componendis cifris. 1465; Friderici J. Cryptographia oder geheime Schriftsmund und wirkliche Korrespondenz. – Hamburg, 1684; Breithaupt, Christian. Disquisitio historica, critica, curiosa de variis modis occulte scribenti tam apud veteres quom recentiores usitatis. 1737; Solbriy D. Allgemeine Schrift oder Art durch Ziffern zu Schreiben. – Coburg, 1736; Conradi D. A. Cryptographia denudata, sive ars decipherandi quae occulta scripta sunt in quocunq;ue linguarum genere. – Leyde, 1739; Le Mang G. F. Kunst der Geheim. Schreibernere oder deutliche Anweisung zu einer geheimen. Korrespondenz. – Leipzig, 1797; Vesin de Romanini. La cryptographie devoillee. – Paris, 1857; Kerchoffs La cryptographie militaire. – Paris, 1883; Hermann. Methodt pour chiffrer et dechiffrer les ecriture secretes. – Paris, 1893; Delastelle. Cryptographie universelle. – Paris, 1893; Valerio. De la cryptographie. – Paris, 1896; Deltheil. Cryptogtaphie san instruments. – Paris, 1896; Bazeries. Les chiffres secrets devoiles. – Paris, 1901; Volts J. D. Bibliography of cryptography. – Cincinnati, 1938; Galland J. S. Anhistorical and Analytical Bobliography of the literature of Cryptology. – Evanston, 1945; Chulman D. An Annotated Bobliography of Cryptography. N.-Y.; London, 1976; Kahn D. The codebreakers. – N.-Y., 1968 (изд. на рус яз. – 2000).

⁶ АВПРИ. Ф. Цифирный отдел, Ф. Шифровальный отдел и др.

⁷ Осоргин М. А. Указ. сочин.; В Государственном архиве Российской Федерации фонд 112 шифрованные и дешифрованные записки, письма, послания и пр. можно встретить чуть ли не в каждом крупном деле. См.: ф. 112. оп. 1. д. 157, 209, 219; оп. 2., д. 458, 611 а, 844, 885 и др.

VIII. Архівознавство за кордоном

---

⁸ См.: *Лыткин В. И.* Древнепермский язык. – М., 1952; *Белякова Е. В.* Стефан, Епископ Пермский // *Страницы.* – М., 1996. – № 2. – С. 75–86; БСЭ. – 2-е изд. – М., 1956. – Т. 41. – С. 525–526; *Чернякова И. А.* Рабочая тетрадь по курсу палеографии. – Петрозаводск, 2003. – С. 16.

⁹ *Кропоткин П. А.* Записки революционера. – М., 1966. – 325 с.

¹⁰ Бундовец. Шифрованное письмо. – Женева, 1904.

¹¹ Народническая экономическая литература. Избранные произведения. – М., 1958. – С. 655.

¹² Государственный архив Российской Федерации, ф. 1762, оп. 4, д. 244, л. 46.

¹³ Подробней см.: *Старостин Е. В.* Александр Кропоткин и его “программа революционной пропаганды” // *История СССР.* – 1972. – № 1. – С. 134–138.

¹⁴ Библия. 12-е изд. – Пг., 1916. – С. 91.

¹⁵ “Жизнь”. – 2003. – 21 нояб.

¹⁶ История шифровального дела в России Татьяны Соболевой может служить пособием для хранителей архивов, которые в своей повседневной работе сталкиваются с тайнописью. Но оно недостаточно, поскольку не охватывает всего опыта, который накопили отечественные исследователи и который, к сожалению, разбросан по многочисленным публикациям.

Сергій Зворський

У СПЕЦІАЛІЗОВАНІЙ ВЧЕНІЙ РАДІ УНДІАСД

Як уже повідомлялося в попередньому номері “Студій з архівної справи та документознавства”¹, з 21 травня 2003 р. в УНДІАСД діє спеціалізована вчена рада К.26.864.01 з правом приймати до розгляду та проводити захисти дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за двома спеціальностями: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни; 07.00.10 – документознавство, архівознавство. Слід зазначити, що спеціальність 07.00.10 є новою в номенклатурі наукових спеціальностей, встановлених ВАК України, а спецрада К.26.864.01 першою в країні отримала право на проведення захисту дисертацій за цією спеціальністю. Хоча спеціалізована вчена рада в УНДІАСД функціонує лише другий рік, однак її діяльність вже здобула позитивну оцінку з боку архівістів, документознавців, наукової громадськості. Її відкриття Голова Державного комітету архівів України Г. В. Боряк охарактеризував як один з вагомих здобутків архівної галузі України за останній час². Враховуючи помітний інтерес фахівців до діяльності спеціалізованої вченої ради та її значення в оцінюванні професійної кваліфікації науковців вищого рівня і дотримуючись принципів демократизму і гласності, маємо намір і надалі регулярно у “Студіях з архівної справи та документознавства” й в інших профільних часописах інформувати наукову громадськість про її роботу та чергові захисти дисертацій у ній.

У липні-листопаді 2004 р. відбулося п’ять засідань спеціалізованої вченої ради, проведено захисти чотирьох дисертацій, прийнято до попереднього розгляду три дисертації, по кожній з яких призначено експертні комісії з метою встановлення їхньої відповідності вимогам, встановленим ВАК України.

Так, 7 липня 2004 р. у спецраді відбувся захист дисертації Купченко Віри Петрівни “Науково-методичні засади комплектування державного архіву (на прикладі Державного архіву м. Києва)” (науковий керівник – д. і. н., проф. Матяш І. Б.; офіційні опоненти – д. і. н., проф. Слободяник М. С. та к. і. н. Степченко О. П.; провідна установа – Інститут історії України НАН України).

На підставі аналізу історичних джерел та наукової літератури в дисертації досліджено науково-теоретичні засади комплектування державного архіву, з’ясовано форми і зміст його роботи з юридичними та фізичними особами – джерелами комплектування. У ній проаналізовано

нормативно-методичну базу державного архіву з комплектування, визначено її концептуальні відмінності у радянський період (1962–1991 рр.) та в період державної незалежності України (після 1991 р.). Тут же обґрунтовано виокремлення трьох основних етапів у процесі комплектування Державного архіву м. Києва: 1) 1960–1970-ті роки, коли мета, завдання, зміст і форми його роботи по комплектуванню визначалися директивними вказівками архівних відділів МВС УРСР, пізніше – Архівного управління при Раді Міністрів УРСР; 2) 1980-ті роки, коли значно поглибилося співробітництво архіву з органами виконавчої влади столиці України; 3) 1990-ті роки – діяльність його в умовах нової законодавчої бази України як незалежної держави і демократизації архівної справи. Дисертантка розкрила особливості комплектування Державного архіву м. Києва в різні періоди, форми й методи його роботи з установами, в тому числі й з тими, що виникли в останнє десятиліття – комерційними структурами, акціонерними товариствами тощо, а також типо-видовий склад документів, що надходили на державне зберігання. Нею визначено напрями подальших наукових досліджень у сфері архівознавства та подано практичні рекомендації, спрямовані на вдосконалення комплектування державних архівів України, зокрема на вдосконалення понятійного апарату, оновлення підходів до критеріїв і принципів експертизи цінності документів у процесі роботи з джерелами комплектування із підприємств і установ недержавної форми власності тощо.

Того ж дня відбувся захист дисертації Філіппенка Ростислава Ігоревича з теми “Життя, громадська діяльність і науково-історична спадщина професора Харківського університету Є. К. Редіна (1863–1908 рр.)” (науковий керівник – к. і. н., доц. Куделко С. М.; офіційні опоненти – д. і. н., проф. Масненко В. В. та к. і. н., доц. Палієнко М. Г.; провідна установа – Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України).

Наукова новизна і цінність дисертації визначаються тим, що вона є першим в українській історіографії комплексним дослідженням, що базується на широкому колі різноманітних опублікованих і неопублікованих джерел (включаючи й архівні та музейні), громадської та науково-історичної діяльності відомого українського та російського історика, дослідника пам’яток візантійської та давньоруської культури, церковних пам’яток

Х. Бібліографія, рецензії, повідомлення

Слобожанщини професора Харківського університету Єгора Кузьмича Редіна. Дисертант всебічно проаналізував коло наукових інтересів історика, його працю в Харківському історико-філологічному товаристві і на посаді завідувача Музею витончених мистецтв та старожитностей, внесок вченого у наукове вивчення українського іконопису, в підготовку та роботу XII та наступних Археологічних з'їздів, обґрунтував суспільну значущість багатьох досліджень Є. К. Редіна, які не втратили наукової цінності й дотепер. Ним відтворено основні віхи життя Є. К. Редіна, його становлення як історика, педагога і громадського діяча, формування світогляду вченого. Докладний аналіз історіографії питання дав йому можливість визначити малодосліджені аспекти різнобічної наукової праці Є. К. Редіна, оцінити внесок вченого у розроблення проблем пам'яткознавства та культури України.

22 вересня 2004 р. у спеціалізованій вченій раді в УНДІАСД відбувся захист дисертації Вербова Олексія Вікторовича “Наукова та педагогічна діяльність Василя Базилевича (1892–1943)” (науковий керівник – д. і. н., проф. Казьмирчук Г. Д.; офіційні опоненти – д. і. н., проф. Войцехівська І. Н. та к. і. н., доцент Тарасенко О. О.; провідна установа – Інститут історії України НАН України).

На основі значного кола архівних документів, більшість з яких уперше введено до наукового обігу вперше та інших джерел автор всебічно дослідив життєвий шлях, наукову та педагогічну працю українського історика 1910–1930-х років, професора Київського університету, історіографа і краєзнавця, одного з фундаторів вітчизняного декабристознавства Василя Митрофановича Базилевича. У дисертації всебічно проаналізовано джерелознавчу базу і стан наукової розробки питання в сучасній історіографії. В контексті складних соціально-політичних процесів, які відбувалися в Україні у вказаний період, дисертант простежив і обґрунтував рушійні чинники еволюції наукових і соціально-політичних поглядів вченого, реконструював основні віхи його життєвого шляху, запропонував, хоча й певною мірою умовну, періодизацію основних етапів його життя і наукової творчості. ним виокремлено основні напрями досліджень історика, визначено особистий внесок В. Базилевича в становлення і розвиток як українського декабристознавства, краєзнавства і спеціальних історичних дисциплін, так і радянської історичної науки в цілому. Автор спробував порівняти основні висновки В. Базилевича з декількох досліджуваних ним наукових проблем з підсумками

вивчення їх в аналогічних наукових працях інших істориків – його сучасників. Наукова новизна дисертаційного дослідження О. В. Вербова полягає не тільки в залученні до наукового обігу невідомих досі архівних документів, у виявленні та укладенні найповнішої бібліографії наукових праць історика-декабристознавця, у заповненні однієї з лакун у становленні й розвитку української історичної науки в 20–30-ті рр. ХХ ст.

20 жовтня 2004 р. відбувся захист дисертації Віслобокова Кирила Асеновича “Права, за якими судиться малоросійський народ (1743): джерелознавчий та кодикологічний аналіз” (науковий керівник – д. і. н., проф. Боряк Г. В.; офіційні опоненти – д. і. н., проф. Дубровіна Л. А. та к. і. н. Старченко Н. П.; провідна установа – Київський національний університет імені Тараса Шевченка).

Дисертацію присвячено всебічному джерелознавчому та кодикологічному аналізу однієї з найбільш відомих пам'яток з історії українського права – “Правам, за якими судиться малоросійський народ” (1743). Цей проект універсального кодексу для Гетьманщини підготовлено спеціальною кодифікаційною комісією, що працювала протягом 15 років (1728–1743) і складалася з правників – представників козацької старшини, духовенства, міщанства. Уперше в історіографії пам'ятка розглядається як об'єкт дослідження практичного джерелознавства; на її прикладі дисертант запропонував модель комплексного опрацювання історичних джерел законодавчого характеру. В основу його методики покладено розуміння подвійної природи документального джерелознавства як наукової дисципліни, а також три класичні етапи джерелознавчого дослідження: контекстний структурний аналіз, зовнішня і внутрішня критика джерела. На підставі документального комплексу, частково уперше запровадженого до наукового обігу, у дисертації проаналізовано процес створення й функціонування пам'ятки в контексті правової культури Гетьманщини, висвітлено питання джерел Кодексу, проаналізовано його внутрішню будову, всебічно розкрито його інформаційний потенціал як історичного джерела. Проведено кодикологічний аналіз та подано описи всіх наявних рукописів “Прав”. Текст пам'ятки за автентичним списком опубліковано дисертантом у 1997 р. Поєднання власне історичних, джерелознавчих і правових наукових методик разом із залученням паралельних джерел інших видів відкриває перспективний шлях до міждисциплінарних узагальнень.

За підсумками всіх чотирьох публічних захистів дисертацій, які за своєю актуальністю, теоретичною і практичною значущістю,

Х. Бібліографія, рецензії, повідомлення

самостійністю розв'язання конкретного наукового завдання, за методологічним інструментарієм, змістом і стилем відповідають вимогам п. 13 “Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань”, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 28 червня 1997 р. № 644, спеціалізована вчена рада К 26.864.01 присудила дисертантам О. В. Вербовому, К. А. Віслобокову, Р. І. Філіппенку науковий ступінь кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни, а В. П. Купченко – за спеціальністю 07.00.10 – документознавство, архівознавство.

Загалом упродовж діяльності спеціалізованої вченої ради в УНДІАСД за спеціальністю 07.00.06 захищено 9 дисертацій, за спеціальністю 07.00.10 – одна (В. П. Купченко, яка стала першим в Україні фахівцем, хто захистив кандидатську дисертацію за спеціальністю “документознавство, архівознавство”). Тематика захищених у спецраді дисертацій свідчить про переважання персоніологічних джерелознавчих досліджень про українських вчених кінця XIX – перших десятиліть XX ст. – істориків, архівістів, архівознавців, педагогів, громадських діячів, більшість з яких були свого часу незаконно репресовані, а їхні імена й наукові здобутки в минулі десятиліття здебільшого незаслужено замовчувалися з відомих ідеологічних причин (В. М. Базилевич, В. І. Веретенников, М. С. Грушевський, Є. К. Редін, В. О. Романовський).

Показово, що більшість здобувачів вченого ступеня є діючими працівниками в системі Держкомархіву України (Ф. А. Винокурова, Т. А. Клименко, В. П. Купченко, І. М. Мага, Н. П. Павловська) або ж колишніми співробітниками архівів, які, проте, продовжують активно співпрацювати з архівними установами (Т. Ю. Люта, нині на викладацькій роботі в Національному університеті

“Києво-Могилянська академія”, К. А. Віслобоков, нині науковий співробітник Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України). Таким чином, спеціалізована вчена рада К. 26.864.01 виконує насамперед функцію органу державної атестації результатів наукової праці задля формування наукового і науково-педагогічного кадрового потенціалу вищої кваліфікації саме для архівної і документознавчої галузей України, суспільний попит на який, як свідчить повсякденна практика, є досить високим. Інші пошукачі, які захищали свої дисертації у спецраді (О. В. Вербовий, В. П. Тельвак, Р. І. Філіппенко), є викладачами вищих навчальних закладів України, з якими УНДІАСД підписав угоди про співпрацю. Досить широкою є й географія міст, в яких працюють пошукачі, Київ (6 дисертантів), Вінниця, Дрогобич, Харків, Черкаси.

Не можна не відзначити наукову вимогливість, принциповість й активну участь в засіданнях усіх без винятку членів спеціалізованої вченої ради.

Принагідно зазначимо, що всі шість дисертантів, які захищали свої наукові праці у спецраді К.26.864.01 у грудні 2003 – березні 2004 рр. (Ф. Винокурова, Т. Клименко, Т. Люта, І. Мага, Н. Павловська, В. Тельвак³), вже отримали видані їм за постановами президії ВАК України дипломи кандидатів історичних наук.

¹ Зворський С. Перший рік діяльності спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій в УНДІАСД // Студії з арх. справи та документознавства. – К., 2004. – Вип. 11. – С. 273–275.

² Боряк Г. В серці суспільства чи на маргінесі суспільних потреб? // Архіви України. – 2004. – № 1–2. – С. 25.

³ Зворський С. Перший рік діяльності спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій в УНДІАСД // Студії з арх. справи та документознавства. – К., 2004. – Вип. 11. – С. 273–275.

Ірина Матяш

НОВИЙ ПОЛЬСЬКИЙ ПІДРУЧНИК З АРХІВІСТИКИ

(Halina Robotka. Wprowadzenie do archiwistyki. – Torun: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2003. – 160 s.)

Важливою проблемою, пов'язаною з організацією архівної освіти, є створення сучасного навчально-методичного комплексу (навчальні програми, підручники, хрестоматії, посібники з загальних та спеціальних курсів тощо) для вищої школи, орієнтованого на підготовку висококваліфікованих фахівців, які завтра прийдуть до архівів. Велике значення при цьому має професійність авторів таких праць, оригінальність їхнього бачення стратегії і тактики підготовки архівістів

XXI ст. У багатьох аспектах проблеми підготовки кваліфікованих кадрів для архівних установ є спільними в країнах Центральної і Східної Європи. Оголошений Генеральною дирекцією державних архівів Польщі конкурс на підготовку підручника з архівознавства засвідчує серйозність ставлення до цієї проблеми в Польщі. Необхідність активізації підготовки підручників та навчальних посібників зумовлена динамічним розвитком на сучасному етапі польської архівістики, внаслідок чо-

Х. Бібліографія, рецензії, повідомлення

го зросло зацікавлення професією архівіста й ширше запроваджено архівні спеціальності в польських університетах.

Відтак праця досвідченого архівознавця і викладача Університету Миколая Коперника в Торуню Галини Робутки “Wprowadzenie do archiwistyki” (Торунь, 2003), що стала помітним внеском у польське підручникотворення, має інтерес не лише локальний. На наше переконання, вона цікава як для “не-польських” викладачів з точки зору концепції і структури, так і для “не-польських” студентів з огляду на її високу інформативність і загальносвітовий контекст.

Підручник з архівістики Галини Робутки забезпечує пропедевтичний курс вступу до спеціальності – чи не найвідповідальніший у “формуванні” майбутніх архівістів, ознайомленні їх з обраним фахом. Згідно з жанром, у ньому коротко й систематично (але не “елементарно”)¹, викладено вступний матеріал до курсу архівознавства, що стане сходиною до глибшого опанування науки. Водночас з огляду на свою комплексність він має ширше читачьке призначення – від випускників середніх шкіл, що стоять перед вибором шляху, до аспірантів. Саме на це орієнтована структура видання. Вона включає 6 розділів, які охоплюють питання організації підготовки архівістів у Польщі й зарубіжних країнах (розділ I), теоретичні проблеми архівістики як науки – предмет, об’єкт, методи дослідження (розділи II, III), висвітлюють розвиток архівної термінології (розділ IV), практичні питання діяльності архівів з історичним екскурсом (розділ V), детально репрезентують архівну польську та зарубіжну бібліографію (розділ VI).

Досить переконливо інкорпоровано до загального тексту факультативний, на перший погляд, розділ I, присвячений підготовці архівістів у світі. Він дає уявлення про соціальну значущість архівної професії в різних країнах, а програми підготовки архівістів у 28 вищих навчальних закладах Австрійської Республіки, Болгарії, Великобританії, Італії, Іспанії, Росії, Словенії, Угорщині, Чехії, Фінляндії, Франції та інших країнах, вміщені в окремому параграфі, засвідчують спільність засадничих ідей архівної освіти в Європі.

Інформативно насичений історичний екскурс архівної освіти в Польщі показує тяглість традицій та знайомить з особливостями підготовки архівістів на різних етапах розвитку польської архівістики. Початок університетської підготовки архівістів у Польщі, як зазначає автор, сягає другої половини XIX ст. Тоді існувало два університетські центри архівної освіти – Краків та український Львів. Саме Львівський університет Яна Казимира

дав польський архівній освіті одне з перших яскравих імен – Станіслава Кентржинського, який написав дисертацію у Кракові, а згодом очолив Архів давніх актів і Головний архів давніх актів у Варшаві. Згадано й інших перших викладачів архівістики: Станіслава Крижановського, Владіслава Семковича, Карела Бучека, Станіслава Кентржинського, які водночас мали великий практичний досвід роботи на чолі великих архівів. Лише в 1919–1920 академічному році розпочалося викладання архівістики в Варшавському університеті. Згодом навчання архівістів було організовано в Любліні (Станіслав Пташицький), Вільні (Річард Мініцькій), дещо пізніше – в Познані (Йозеф Пачковський), в Кракові, Торуні, Варшаві до 1951 р. відкрито спеціальні кафедри архівістики та організовано окрему архівну спеціалізацію: Торунь (1951), Вроцлав (1971), Познань (1972).

Для порівняння подано мережу вищих навчальних закладів, у яких готують нині польських архівістів. Це – Гданьський, Ягелонський, Марії Склодовської-Кюрі в Любліні, Вармінсько-Мазурський в Ольштині, ім. Адама Міцкевича в Познані, Шленський в Катовіцах, Миколая Коперника в Торуню, Варшавський, Вроцлавський університети, Католицький університет Любецький. Важливу роль в організації особливо післядипломної освіти відіграє Товариство архівістів польських, яке проводить курси підвищення кваліфікації для архівістів-практиків.

“Світовий контекст” архівної освіти представлено в найширшому часовому і територіальному вимірі: від Школи хартії у Парижі (1821) до сучасних університетських центрів Болгарії, Чехії, Словаччини, Німеччини, Угорщини, України. До найстарших “самодіяльних архівних шкіл” віднесено Інститут археографічний (правильно – археологічний) у Петербурзі (1894), однак не згадано про Московський, Київський та Одеський археологічні інститути, та, власне, такої деталізації щодо висвітлення архівної освіти в зарубіжних країнах для підручника не вимагалось.

У розділі II проаналізовано напрями та особливості розвитку архівістики як наукової дисципліни, починаючи від часу її конституювання. Наведено чотири, прийняті в історіографії, періоди розвитку архівістики: XVI ст. – зародження архівістики; XVI–XVIII ст. – “початки” архівістики; XIX ст. – розвій архівістики як наукової дисципліни; XX ст. – поглиблення предмету дослідження, розвитку і вдосконалення дослідницьких методів, залучення методів інших наук. Важливо, що польська архівістика розглядається в загальносвітовому контексті. Це відкриває можливість виокремити її спільні

Х. Бібліографія, рецензії, повідомлення

риси та специфіку. Автор слушно стверджує, що XIX ст. для архівістики як дисципліни і архівної практики було часом створення її фундаментальних засад, розроблення методів і процедури роботи з документами, започаткування наукового доробку, вироблення концепції функціонування архівів як інституцій. XX ст. принесло розвиток дослідницьких методів, посилення зв'язку з науковою інформацією, створення сучасного архівного опису, пристосованого до потреб динамічного поступу комп'ютеризації, спроби уніфікації архівної термінології, передусім через опрацювання архівних словників.

На думку автора, про “самостійність польської архівістики” можна говорити з 1918 р. Вона знаходилася тоді у досить складній ситуації, зумовленої неоднаковою організацією і розміщенням польських архівів, низьким рівнем наукової і професійної підготовки архівістів, помітним впливом архівної практики окупаційних держав, перенесеної через архівістів-практиків. “Оновленню” польської архівістики сприяло приєднання в 1918 р. до групи старших архівістів представників нової генерації, які значно швидше реагували на вимоги вітчизняних архівів, та створення нових осередків у Варшаві, Львові, Кракові, Любліні, Познані. На тлі синтезу щодо розвитку світової архівістики, Галина Робутка пропонує власну періодизацію польської архівістики, в якій виокремлює такі етапи: 1) 1918–1952 рр. – етап “молодості” польської архівістики, впродовж якого в процесі взаємодії теорії та практики вироблялися наукові методи архівістики; 2) 1950–1980-і рр. – етап “дозрівання”, коли польська архівістика розвивалася в умовах, притаманних країнам соціалістичного блоку, відірваних від впливів світової архівістики, однак мала поважні досягнення: створення численних архівно-наукових осередків, збільшення дослідників архівної проблематики, приріст наукового доробку та розвиток напрямів досліджень, вироблення архівної термінології; 3) 1990-ті рр. – етап “комп'ютеризації” і запозичення архівістикою методів інформаційних наук, розширення підготовки кадрів, створення архівних осередків, проведення наукових конференцій.

Надзвичайно важливим для перших кроків знайомства з архівістикою як наукою є розділ III, у якому розглянуто загальні та спеціальні методи досліджень, застосовувані в архівістиці. До групи методів адаптованих з історії, бібліотекознавства, наукової інформації, науки з організації та управління (яких більше) віднесено методи: функціонального аналізу, історичний, історично-структурний, системного аналізу, методи інформаційних

наук, методи спостереження, статистичний, порівняльний і соціологічний. Особливу увагу зосереджено на “власних” методах архівістики: методі реконструкції архівного комплексу та методі історично-систематичному. Відзначено, що вивчення архівотворчих процесів ґрунтується на аналізі п'яти окремих фаз формування комплексу: 1) створення документації і формування взаємодії між документами; 2) створення канцелярських одиниць і взаємодія між ними; 3) створення реєстратур (класифікація документації, канцелярських покажчиків); 4) процес відбору; 5) архівне опрацювання. Наголошено, що опрацювання старших документальних комплексів вимагає розв'язання двох широких завдань: з'ясування певної організації, структури, компетенції, порядку функціонування творців комплексу (з урахуванням усіх змін) та реконструкція первісного внутрішнього укладу комплексу. При реконструкції новіших комплексів дещо змінюється перебіг наукового дослідження. Вивчення акотворчих процесів починається з вивчення надходження інформації в структурних осередках, у тісному зв'язку з їхніми основними і територіальними компетенціями. У випадку найновіших комплексів використовується іноді й методи науки організації та управління, що полегшує порядкування фактів і компоновання з них цілого, представлених графічно в схемах і кресленнях. Детальний аналіз методів архівістики не лише дає уявлення про специфіку архівознавчих досліджень, а й допомагає майбутнім архівістам усвідомити важливість наукового підходу до таких досліджень.

Розділ IV становить собою термінологічний довідник засадничої архівної лексики і включає 32 поняття: архівістика (розуміється як галузь діяльності архівів і одночасно – самостійна дисципліна, об'єктом якої є накопичення, підготовка, опрацювання і удоступнення архівних ресурсів); архів (типи: *архіви публічні* – самостійні інституції, призначені для постійного зберігання, опрацювання, удоступнення документальних ресурсів органів влади, відомств, публічних установ; *архіви державні* – призначені для опіки над ресурсами органів влади та державних інституцій; *архіви самоврядування* – інституції з подібними до державних архівів завданнями, але віднесеними лише до ресурсів самоврядування; *архіви громадські* – самостійні інституції або осередки з завданнями, подібними до державних архівів: архіви партій, товариств, господарчих установ, костельів та ін.; *архіви приватні* – особисті, родинні, родинно-маєткові, маєтків земських, маєтків рицарських, фінансових фірм, торгових фірм, промислових

Х. Бібліографія, рецензії, повідомлення

фірм); екстрадиція архівних матеріалів (передавання, приймання документів в міжнародних стосунках); канцелярія, матеріали архівні, методи порядкування в архіві (реєстратурний або канцелярський, структурно-організаційний, схематично-предметний, функціональний); комплекс архівний; опрацювання архівне (класифікація); покажчики архівні (інвентар архівний, інвентар аналітичний та сумарний, інвентар картковий і книжковий, інвентар реальний та ідеальний, путівники, опис інформаційний) та ін. З точки зору українського читача цей розділ цікавий тим, що подає архівні “універсалії” у розумінні польської архівістики, дає підстави для порівняння дефініцій, тлумачення понять і термінів у різних країнах.

Розділ V “Розвиток архівів, функції та організація” містить нарис розвитку польської архівістики на тлі всесвітньої історії архівів. На відміну від господарчих, адміністративних, урядових та дипломатичних архівів у кimmerійській державі (Умма, Ніпур, Лагаш), сирійських, перських, єгипетських, грецьких, римських архівів (хоч постання самого терміну в Європі пов’язано з XIII ст.) початки історії польських архівів не вивчено докладно через брак джерел. Зазначено, що початки польських архівів слід шукати в половині XII ст., у момент збільшення кількості документів, але про окремі архіви (костьольні, князівські, міські) для зберігання документації можна говорити лише в другій половині XIII ст. А поняття про архівістів та архіваріусів як осіб, що мають під своєю опікою архіви, викристалізовується в XVII ст. Унаочнюють викладений у розділі матеріал численні таблиці, схеми, фотодокументи.

Практичне значення мають два параграфи розділу “Функції архівів” та “Організація архіву”. До засадничих завдань архівів віднесено накопичення, підготовку (зберігання та забезпечення від загроз зовнішніх і внутрішніх), опрацювання (студія вступна, виокремлення або зцілення комплексів, експертиза), порядкування (вибір методу порядкування і укладання внутрішнього комплексу – серії, під серії, класи і одиниці також надання сигнатури архівної), створення опису архівного на підставі комплексу (вступ до інвентарю або внесення даних про утворювача до програми комп’ютерної) і на підставі одиниці архівної (інвентаризація, нині

замість традиційної в програмі комп’ютерній), створення опису архівного на інших позиціях структури ресурсу (створення інших покажчиків) і удоступнення архівних документів (служба удоступнення може оперувати інструментами пошуковими, так званими архівними покажчиками, підготовленими в результаті опрацювання ресурсу).

У параграфі “Організація архіву” окреслено структурні підрозділи архіву та їхнє призначення.

Дуже детально подано у розділі VI архівознавчу літературу як польську, так і зарубіжну: бібліографічні покажчики, словники, підручники, часописи та продовжувані видання, путівники, словники біографічні та енциклопедичні. Якщо для польського студента, кому передусім призначено підручник, така інформація має дидактичний характер, то для українського читача вона має ширший інтерес, оскільки знайомить з видавничою діяльністю польських архівів і коротко характеризує окремі видання, як центральні (Archeion, Archivista Polski, Archiwa, Biblioteki i Muzea Koscielne, Biuletyn Wojskowej Sluzby Archiwalnej, Biuletyn Archiwum Polskiej Akademii Nauk), так і регіональні: Бюлетень відділу Товариства Архівістів Польських в Познані (від 1993 р.), Краковський річник архівний (від 1995 р.), Miscellanea історично-архівна (з 1985 р., Варшава), Надварцянський річник історично-архівний (від 1994 р.), Плоцький історично-архівний річник (від 1995 р.), Познанський архівно-історичний річник (з 1993 р.), Праці історично-архівні (з 1993 р.), Річник історично-архівний (від 1979 р.), Щецинський інформатор архівний (з 1978 р.), Зшитки архівно-історичні (Катовіци, від 1998 р.), Теки архівні. Серія нова (від 1998 р.)

Кожен розділ супроводжується більшим чи меншим списком літератури для самостійного читання і поглибленого вивчення питання.

Таким чином, завдяки чіткій структурі, логічному викладу матеріалів, комплексному підходу до їхнього висвітлення, підручник задовольняє поставлену дидактичну мету і водночас слугує меті інформаційній, оскільки дає уявлення про минуле і сучасне польських архівів, їх функції, організацію, видавничу діяльність.

¹ Див. : Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С. 540.

Ростислав Романовський

СТУДІЇ З АРХІВНОЇ СПРАВИ ТА ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА:
СИСТЕМАТИЧНИЙ ПОКАЖЧИК ЗМІСТУ
(Т. 1–11)

У 1996 р. Українським державним науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства започатковано видання фахового науково-теоретичного часопису “Студії з архівної справи та документознавства”.

Видання включено до переліку Вищої атестаційної комісії України № 1 наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (постанова Президії ВАК України від 8 вересня 1999 р. № 01-05/9; “Бюлетень ВАК України”, 1999, № 4).

У систематичному покажчику представлено зміст 11 томів часопису, що вийшли у 1996–2004 рр.

Бібліографічний матеріал покажчика систематизовано за тематичними розділами відповідно рубрикації часопису. До розділу XII включено матеріали конференцій, опубліковані у п’ятому та шостому томах “Студій”.

- I. Архівна справа: історія та сучасність
- II. Теорія і методика архівознавства
- III. Джерелознавчі галузі знань
- IV. Документознавство: історія, теорія, практика
- V. Історія установ, товариств і об’єднань
- VI. Історія міст і сіл у світлі архівних документів
- VII. Огляди архівних фондів
- VIII. Видатні архівісти України. Персоналії
- IX. Архівознавство за кордоном
- X. Публікація архівних документів
- XI. Архівні відкриття
- XII. Матеріали конференцій
- XIII. Бібліографія. Рецензії. Інформація. Хроніка

- XIV. Ювілеї
- XV. Некрологи
- XVI. Наші консультації

1. [Вітальні листи з нагоди 5-річчя УДНДІАСД від Кабінету міністрів України, Головархіву України, НАН України та ін.]. – 1999. – Т. 4. – С. 5–16.

2. Про внесення змін до Закону України “Про Національний архівний фонд і архівні установи”: Закон України від 13 груд. 2001 р. № 2888-III. – 2002. – Т. 8. – С. 5–16.

3. *Табачник Д.* Вступне слово. – 2003. – Т. 9. – С. 5–6.

I. Архівна справа: історія та сучасність

4. Архіви Дніпропетровщини: історія та сучасність, проблеми та рішення [До 75-річчя Державного архіву Дніпропетровської області] / Г. Данильченко, Т. Ібрагімова, Т. Коновалова, Д. Мешков, О. Садовська. – 1996. – Т. 1. – С. 21–27.

5. Видання УДНДІАСД / Упоряд. А. Волинець. – 1999. – Т. 4. – С. 30–32.

6. *Гіцова Л.* Київський центральний архів давніх актів: перший етап діяльності. – 2002. – Т. 8. – С. 29–36.

7. *Делеган М.* Проблеми реституції документів в умовах Закарпаття. – 1996. – Т. 1. – С. 28–29.

8. *Діденко Л.* Документальна фондова колекція Білоцерківського краєзнавчого музею як джерело краєзнавчих досліджень. – 2004. – Т. 11. – С. 42–54.

9. *Довбищенко М.* Єпархіальні архіви Української Церкви литовсько-польської доби: історична доля та шляхи реконструкції. – 2001. – Т. 7. – С. 20–25.

10. *Дубровіна Л.* Основні положення концепції комп’ютеризації архівної справи в Україні. – 1998. – Т. 3. – С. 6–17.

11. *Дубровіна Л., Степченко О.* Концепція Національного та архівного фонду “Україніка”: історія становлення і розвитку. – 1997. – Т. 2. – С. 13–25.

12. *Смельянова Т.* Використання архівної інформації кінодокументів періоду Другої світової війни у ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного. – 2004. – Т. 11. – С. 71–74.

13. *Кисельова А.* Відкриті інформаційні ресурси архівного порталу України: структура, наповнення, моніторинг. – 2004. – Т. 11. – С. 58–70.

14. *Клименко Т.* З історії розвитку архівної справи на Черкащині. – 2003. – Т. 10. – С. 8–12.

15. *Климова К.* Документи Національного архівного фонду в музеях України: принципи класифікації та обліку. – 1996. – Т. 1. – С. 13–20.

16. *Климова К.* “Надежные хранители древностей” (з історії церковних архівів в Україні). – 2001. – Т. 7. – С. 13–20.

17. *Кононенко С.* Історія архівної справи Черкащини: основні етапи. – 1998. – Т. 3. – С. 44–46.

18. Концепція підготовки та післядипломної освіти кадрів для архівних установ України (проект) / І. Матяш, Я. Калакура, В. Лозицький, К. Селіверстова. – 1998. – Т. 3. – С. 17–24.

Х. Бібліографія, рецензії, повідомлення

19. *Лозицький В.* Національний архівний фонд як складова частина інформаційних ресурсів суспільства. – 1998. – Т. 3. – С. 51–52.
20. *Ляхоцький В.* Основні напрями діяльності Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства. – 1996. – Т. 1. – С. 4–12.
21. *Ляхоцький В.* УДНДІАСД: п'ять років наукових досліджень у галузі архівно-та документознавства. – 1999. – Т. 4. – С. 18–26.
22. *Матяш І.* З історії фахової архівної освіти в Україні (1918–1927 рр.). – 1998. – Т. 3. – С. 27–44.
23. *Матяш І.* “Найпотрібніший підручник для всіх архівних робітників” (Українська архівна періодика 20–30-х років). – 1996. – Т. 1. – С. 30–42.
24. *Метальникова Н.* Проблеми комплектування архівів фондами громадських об'єднань у сучасній Україні. (Із досвіду роботи Держархіву Донецької області). – 1997. – Т. 2. – С. 25–28.
25. *Московченко Н.* З історії створення центральних та місцевих архівів України. – 2003. – Т. 9. – С. 7–11.
26. *Московченко Н.* Правові засади розвитку архівної справи в Україні (1919–1932 рр.). – 2004. – Т. 11. – С. 5–13.
27. *Московченко Н.* Харківський осередок архівістів: умови формування (кінець XIX ст.). – 2002. – Т. 8. – С. 49–52.
28. *Новохатський К.* Краєзнавство, літописання, архіви: можливі перспективи. – 2003. – Т. 10. – С. 5–6.
29. *Онищенко О., Дубровіна Л.* Книжкові й архівні фонди БАН УРСР та академічних інститутів у 1944–1948 роках. – 2002. – Т. 8. – С. 37–49.
30. *Палієнко М.* Український національний музей-архів у Празі (1923–1930): історія створення та основні напрями діяльності. – 2004. – Т. 11. – С. 13–24.
31. *Папакін Г.* Архіви родини Скоропадських у першій чверті XVIII ст. – 2004. – Т. 11. – С. 25–42.
32. *Папакін Г.* Церковні фонди християнських конфесій у складі Національного архівного фонду України: структура, зміст, історія надходження. – 2001. – Т. 7. – С. 5–13.
33. *Прись Т.* Науково-методична робота архівних установ УРСР у повоєнні роки: проблеми, здобутки. – 2004. – Т. 11. – С. 74–76.
34. *Прись Т.* Участь архівних установ України у написанні “Історії міст і сіл Української РСР”. – 2003. – Т. 10. – С. 6–8.
35. Про День працівників архівних установ: Указ Президента України від 30 жовтня 1998 р. № 1200/98. – 1998. – Т. 3. – С. 5.
36. *Сендик З.* Розробка архівістами України наукових основ комплектування державних архівів документами особового походження. – 1997. – Т. 2. – С. 6–13.
37. *Сендик З.* Унікальний документальний комплекс з історії літератури і мистецтва: історія формування. – 1998. – Т. 3. – С. 46–50.
38. *Симоненко І.* Поєднання архівної роботи та краєзнавчих досліджень у діяльності губернських вчених архівних комісій. – 2003. – Т. 9. – С. 11–14.
39. *Слободянюк П.* Архівні установи в системі краєзнавчого руху. – 2003. – Т. 9. – С. 14–16.
40. *Стецик Ю.* Монастирські архіви Перемишльщини як джерело історичного краєзнавства. – 2003. – Т. 10. – С. 17–19.
41. *Терно В., Гончарова Н.* Проблеми професійної підготовки спеціалістів з архівної справи у рамках спеціальності “Документознавство та інформаційна діяльність”. – 1998. – Т. 3. – С. 25–27.
42. *Тимошенко Л.* Архіви уніатської церкви – джерельна база дослідження краєзнавства Правобережжя XVII–XVIII ст. – 2003. – Т. 10. – С. 12–16.
43. Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства: Хроніка становлення (1994–1999 рр.) / Упоряд.: Г. Мутафян, К. Селіверстова, В. Шакало, А. Шурбура. – 1999. – Т. 4. – С. 26–30.
44. *Шумейко М.* Виленский и Витебский центральные архивы древних актовых книг в XIX – начале XX вв. и судьба их документальных собраний. – 2002. – Т. 8. – С. 17–28.
45. *Юдіна Л.* Відділ рідкісних книг та рукописів Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: з історії комплектування. – 2004. – Т. 11. – С. 55–58.

II. Теорія і методика архівознавства

46. *Акулов М. та ін.* Архівно-слідчі справи репресованих (20-ті – 50-ті рр.) як історичне джерело: методика використання / М. Акулов, О. Гранкіна, Д. Омельчук. – 1997. – Т. 2. – С. 33–39.
47. *Банасюкевич В., Привалов В.* Научные разработки Всероссийского научно-исследовательского института документоведения и архивного дела в области обеспечения сохранности документов. – 1997. – Т. 2. – С. 44–48.
48. *Бездрабко В.* Досвід класифікації документної інформації Державного архіву Закарпатської області. – 2002. – Т. 8. – С. 79–86.
49. *Ворончук І.* Про стан та перспективи реконструкції шляхетських родинних структур XVI–XVII ст. (на прикладі волинських актових книг). – 2003. – Т. 9. – С. 17–22.

Х. Бібліографія, рецензії, повідомлення

50. Гончарова Н. Інформаційний менеджмент та підготовка фахівців-архівознавців. – 1999. – Т. 4. – С. 62–64.
51. Довбищенко М. До питання про нові напрями викладацької роботи на кафедрі архівознавства Київського національного університету культури і мистецтв. – 1999. – Т. 4. – С. 61–62.
52. Драгомірова Л. Оптимальна модель організації документів Національного архівного фонду: методологія визначення і технологія створення (науково-практичний коментар до третього розділу Основних правил роботи державних архівів України). – 2004. – Т. 11. – С. 111–133.
53. Калакура Я. Архівознавство у шевченківському університеті. – 1999. – Т. 4. – С. 58–61.
54. Калакура Я. Архівознавство: наука чи система наукових знань? – 1996. – Т. 1. – С. 43–49.
55. Качановська Л. та ін. Використання органокомплексів дисперсних мінералів у біозахисних матеріалах / Л. Качановська, Ф. Овчаренко, А. Шурубур. – 1997. – Т. 2. – С. 39–43.
56. Кисельов І. Про автоматизовану інформаційну систему архіву. – 1997. – Т. 2. – С. 29–32.
57. Кульчицький С. Періодизація вітчизняної історії. – 1998. – Т. 3. – С. 53–56.
58. Ляхоцький В., Селіверстова К. Організація архівної справи в Україні: тенденції, шляхи модернізації (до концепції визначення прогностичної моделі архівної системи ХХІ ст.). – 1999. – Т. 4. – С. 33–52.
59. Матяш І. Архів у техногенному суспільстві: загрози і шляхи їх подолання. – 2004. – Т. 11. – С. 137–140.
60. Матяш І. Енциклопедичний довідник з архівознавства: проблеми створення. – 2003. – Т. 9. – С. 22–25.
61. Мікробіологічний стан документів центральних державних архівів України / О. Володіна, Л. Шевченко, Е. Коваль, А. Шурубур. – 1999. – Т. 4. – С. 70–74.
62. Новохатський К., Скрицька Л. Концепція забезпечення національних інтересів України в архівній справі (проект). – 2002. – Т. 8. – С. 53–79.
63. Омельченко М. та ін. Особливості паперу документів відділу “зарубіжна україніка” періоду 1917–1921 рр. Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського / М. Омельченко, Л. Затока, Л. Дегтяренко. – 1998. – Т. 3. – С. 63–64.
64. Про мікробіологічний контроль повітря центральних державних архівів України / О. Володіна, А. Шурубур, С. Решетников, Л. Шевченко. – 1998. – Т. 3. – С. 57–62.
65. Сельченкова С. Експертиза цінності управлінських документів недержавних організацій: організаційно-методичний аспект. – 2004. – Т. 11. – С. 133–137.
66. Скобець І., Новікова Г. Із досвіду обстеження фізичного стану документних фондів. – 1998. – Т. 3. – С. 64–68.
67. Скрицька Л. Патриція Кеннеді Грімстед про проблему возз’єднання української архівної спадщини. Від перекладача-референта. – 2003. – Т. 10. – С. 20–31.
68. Скрицька Л. Чи потрібні Україні “радіоактивні” архіви? (До проблеми методики виявлення і відбору документальних пам’яток в Чорнобильській зоні відчуження). – 1999. – Т. 4. – С. 64–70.
69. Схема класифікації документної інформації в систематичних каталогах державних архівів України / Н. Христова (керівник), Л. Андрієвська, В. Бездрабко, С. Зворський, К. Климова, С. Лозова, Н. Павловська. – 2004. – Т. 11. – С. 77–108.
70. Христова Н. Грошова оцінка документів Національного архівного фонду України. – 2004. – Т. 11. – С. 108–111.
71. Царьова Н. Науково-технічне опрацювання документів на пергаментній основі: роздуми та рекомендації. – 1996. – Т. 1. – С. 50–52.
72. Шурубур А. Нові українські стандарти з організації зберігання документів Національного архівного фонду України. – 1999. – Т. 4. – С. 52–58.

III. Джерелознавчі галузі знань

73. Ашаренкова Н. Методологічні аспекти дослідження соціокультурної трансформації публічної бібліотеки в Україні. – 2002. – Т. 8. – С. 130–134.
74. Бездрабко В. Історіографія краєзнавства. – 2003. – Т. 9. – С. 26–35.
75. Бекетова В. Краєзнавча проблематика на сторінках журналу “Исторический вестник”. – 2003. – Т. 10. – С. 62–66.
76. Березюк Н. Під дамокловим мечем реформи. – 2003. – Т. 10. – С. 37–39.
77. Біла С. Краєзнавча тематика у дослідженнях подільських істориків церкви. – 2003. – Т. 10. – С. 75–79.
78. Верба І. Стаття Наталії Полонської-Василенко “До історіографії Запоріжжя ХVІІІ сторіччя (Леклерк і Болтін)”: датування, інтерпретації. – 2003. – Т. 10. – С. 89–90.
79. Винокурова Ф. Архівна колекція “Фільтраційні, архівно-слідчі і спостережні справи, трофейні документи, передані з відомчого архіву обласного управління СБУ” Державного архіву Вінницької області як джерело з історії євреїв під час нацистської окупації. – 2004. – Т. 11. – С. 157–163.

Х. Бібліографія, рецензії, повідомлення

80. *Гузенков С.* Метричні книги як джерело з локальної історії Південної України другої половини XIX – початку XX ст. (за матеріалами про село Друга Миколаївка Бердянського повіту Таврійської губернії). – 2003. – Т. 9. – С. 45–48.
81. *Дроздовська О.* Історія заснування й краєзнавчі студії журналу “Літопис Бойківщини” (Самбір, 1931–1939 рр.). – 2003. – Т. 10. – С. 66–69.
82. *Єрмолаєва Е.* Історіографія XIX – початку XX ст. щодо освоєння Українського Приазов’я німецькими переселенцями. – 2003. – Т. 10. – С. 58–62.
83. *Заяць А.* Публікації локаційно-магдебурзьких привілеїв містам Волині XVI –першої половини XVII ст. у виданнях другої половини XIX – початку XX ст. – 2003. – Т. 10. – С. 69–71.
84. *Іваннікова М.* Основні напрями вивчення української рукописної книги XVII ст. в Україні у другій половині XIX–XX ст. – 2002. – Т. 8. – С. 124–129.
85. *Иценко Я.* Нагороди Ватикана: історія, символи та емблеми. – 2002. – Т. 8. – С. 95–104.
86. *Качкан В.* “Був невміру совісним і невтомним” (сходинами життєпису Іллі Кокорудза). – 1999. – Т. 4. – С. 85–91.
87. *Киридон А.* Документи “Окремої папки” ЦК КП(б)У як джерело з історії політики радянської влади щодо релігії і церкви. – 2004. – Т. 11. – С. 150–157.
88. *Киструська Н.* Підприємницька діяльність та її вплив на здійснення технічної модернізації промисловості й транспорту України в другій половині XX ст. (спроба огляду документальної інформації). – 1996. – Т. 1. – С. 62–71.
89. *Климова К.* Воєнно-історичне краєзнавство початку XX ст. – 2003. – Т. 10. – С. 42–46.
90. *Коваль Т.* Дослідження історії розвитку журнальної періодики 20-х років за документами державних архівів України. – 1997. – Т. 2. – С. 60–65.
91. *Коротенко В.* Джерела з генеалогії осіб духовного стану в Державному архіві Полтавської області. – 2003. – Т. 9. – С. 37–39.
92. *Костриця М.* Періодизація українського географічного краєзнавства. – 2003. – Т. 9. – С. 39–42.
93. *Кочеркевич Я.* Побут львів’ян XVII ст. (джерелознавчий аналіз заповітів). – 2003. – Т. 10. – С. 55–58.
94. *Куделко С.* Індивідуалізуюча історія й краєзнавство. – 2003. – Т. 9. – С. 35–37.
95. *Кулешов С.* До історії українського герба “Тризуб”. – 2003. – Т. 9. – С. 48–49.
96. *Луговський О.* Біобібліографічні джерела НБУВ як вид науково-інформаційних ресурсів. – 2002. – Т. 8. – С. 104–109.
97. *Ляхоцький В.* Бібліографічна спадщина Івана Огієнка. – 1997. – Т. 2. – С. 49–57.
98. *Марченко Н.* Попередній підсумок архівної та бібліотечної евристики у царині книговидання для дітей в Україні (1917–1923 рр.). – 1997. – Т. 2. – С. 65–71.
99. *Мацюк О.* Історія паперу як спеціальна історична дисципліна. – 1998. – Т. 3. – С. 69–72.
100. *Мищук Г.* Рукописи з нумізматики в архіві Одеського товариства історії та старожитностей у зібранні Інституту рукопису НБУВ. – 2003. – Т. 10. – С. 84–88.
101. *Папакін Г.* Засновники роду Скоропадських (архівно-генеалогічна та геральдична розвідка). – 2002. – Т. 8. – С. 87–95.
102. *Папакін Г.* Розробка теоретичних питань української археографії в діяльності Археографічної комісії ЦАУ УСРР (1929–1930). – 1996. – Т. 1. – С. 53–61.
103. *Папакін Г.* Теоретичні питання української археографії в діяльності Археографічної комісії ЦАУ УСРР (1929–1930 рр.) (продовження). – 1998. – Т. 3. – С. 72–76.
104. *Петрик А.* Історико-краєзнавчі аспекти дослідження боярських родоводів Перемишльської землі на сторінках “Записок наукового товариства ім. Т. Шевченка”. – 2003. – Т. 10. – С. 79–84.
105. *Понедельнік Л.* Декоративно-ужиткове мистецтво Волині міжвоєнного періоду (1921–1939). – 2003. – Т. 10. – С. 39–42.
106. *Савченко М.* З історії археографічної практики академічних і архівних установ України повоєнних років. – 1999. – Т. 4. – С. 79–81.
107. *Семистяга В.* Український архівіст Іван Ліщина-Мартиненко. – 1999. – Т. 4. – С. 92–94.
108. *Скочилас І.* Джерельна евристика візитаційної документації Львівської єпархії XVIII ст. у Галичині та на Поділлі в другій половині XIX–1930-х роках. – 2001. – Т. 7. – С. 26–31.
109. *Скуратівський В.* Біографія як категорія культури. Попередні нотатки. – 1999. – Т. 4. – С. 82–85.
110. *Солонська Н.* Щодо створення зведеного каталогу давньоболгарських джерел, які знаходилися в імовірному фонді бібліотеки Ярослава Мудрого. – 2003. – Т. 10. – С. 32–37.
111. *Сохань С.* “Воспоминания и переписка к разным лицам. 1840–1882” М. І. Петрова як джерело реконструкції біографії та творчості вченого. – 2002. – Т. 8. – С. 118–123.
112. *Старовойт С.* Термінологічні словники Інституту української наукової мови ВУАН: історія створення. – 2002. – Т. 8. – С. 114–118.

Х. Бібліографія, рецензії, повідомлення

113. *Старовойтенко І.* Листи Л. Жебуньова до Є. Чикаленка (1907–1914 рр.) як джерело дослідження історії української щоденної газети “Рада”. – 2004. – Т. 11. – С. 141–149.

114. *Стрільчук Л.* До питання про джерела вивчення третьої хвилі української еміграції. – 1997. – Т. 2. – С. 58–60.

115. *Стрільчук Л.* Причини третьої хвилі української еміграції. – 1998. – Т. 3. – С. 77–79.

116. *Тиміш Л.* Краєзнавча проблематика львівських історико-церковних досліджень (міжвоєнний період). – 2003. – Т. 10. – С. 71–75.

117. *Хаварівський Б., Клименко О.* Тернопіль кризь призму геральдики. – 2003. – Т. 10. – С. 52–55.

118. *Ходоровський М.* Історіографічні джерела до історії масонського руху в Україні (друга половина XVIII ст.). – 1999. – Т. 4. – С. 75–78.

119. *Циганюк В.* Краєзнавчий інформаційний ресурс ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва та шляхи його удосконалення. – 2003. – Т. 9. – С. 42–45.

120. *Якубовський В.* Деякі історіографічні проблеми історії Болохівської землі. – 2003. – Т. 10. – С. 46–52.

121. *Яременко Л.* Документи Інституту рукопису НБУВ про діяльність Комісії ВУАН для вивчення продукційних сил України (1926–1930). – 2002. – Т. 8. – С. 110–114.

IV. Документознавство: історія, теорія, практика

122. *Антоненко І.* Проект концепції впровадження в Україні норм міжнародного стандарту ISO 15489 “Інформація та документація. – Управління документацією”. – 2004. – Т. 11. – С. 172–177.

123. *Батрак А.* Висвітлення проблем документознавства на сторінках періодичних видань Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства. – 2004. – Т. 11. – С. 183–187.

124. *Загорецька О.* Нормативне та науково-методичне забезпечення організації діловодства в Україні у 1950–1980-х рр. – 2004. – Т. 11. – С. 177–182.

125. *Загорецька О.* Сучасні проблеми організації діловодства в міністерствах та державних комітетах України. – 1998. – Т. 3. – С. 80–81.

126. *Загорецька О.* Теорія діловодства як галузь наукових знань. – 2002. – Т. 8. – С. 139–141.

127. *Кулешов С.* Документальні джерела наукової інформації як об’єкт дослідження інформатики. – 1996. – Т. 1. – С. 72–76.

128. *Кулешов С.* З історії організації наукових досліджень процесів діловодства в Україні у 1920–1930-х роках. – 2004. – Т. 11. – С. 164–167.

129. *Кулешов С.* Про базові поняття документознавства (нотатки з приводу змісту розділу “Загальні поняття” ДСТУ 2732-94 “Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення”). – 1997. – Т. 2. – С. 72–75.

130. *Кулешов С.* Українське документознавство: сучасний стан та перспективи розвитку. – 1999. – Т. 4. – С. 95–99.

131. *Кулешов С.* Ще раз про “доджерело”. – 2002. – Т. 8. – С. 135–139.

132. *Ларин М.* Основные этапы развития делопроизводства в России. – 1996. – Т. 1. – С. 77–84.

133. *Маньковський А.* Модель захищеного документообігу 12-й том щорічника присвячено десятиліттю діяльності Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства. До тому включено публікації, які висвітлюють роботу науковців інституту, відомості про нагороди співробітників УНДІАСД, бібліографію публікацій на сторінках “Студії з архівної справи та документознавства” ігу в установі. – 1999. – Т. 4. – С. 102.

134. *Маньковський А.* Спеціалізовані системи автоматизації діловодства і документообігу. – 2002. – Т. 8. – С. 142–146.

135. *Палеха Ю.* Основні чинники впливу на вузівську підготовку документознавців. – 2004. – Т. 11. – С. 168–172.

136. *Сельченкова С.* Особливості укладання відомчих переліків документів зі строками зберігання. – 2003. – Т. 9. – С. 50–51.

137. *Чепуренко Я.* Інтернет-ресурси органів державної влади України: формування, структура, наповнення. – 2003. – Т. 10. – С. 91–95.

138. *Швецова-Водка Г.* Визначення документа в архівознавстві. – 1999. – Т. 4. – С. 99–102.

V. Історія установ, товариств і об’єднань

139. *Бажан О.* З історії ЦДАГО України (до 70-ліття заснування). – 1999. – Т. 4. – С. 117–122.

140. *Белій Д.* Статути українських громадських організацій як документальні пам’ятки національно-визвольних змагань на Херсонщині 1917–1918 рр. – 1999. – Т. 4. – С. 109–115.

141. *Бонь О.* Координація Всеукраїнським археологічним комітетом роботи місцевих музеїв у 1920-х роках. – 2003. – Т. 9. – С. 80–85.

142. *Борисевич С.* Історія Державного архіву Хмельницької області (продовження). – 1998. – Т. 3. – С. 90–100.

143. *Борисевич С.* Історія Державного архіву Хмельницької області: хроніка 20-х років. – 1997. – Т. 2. – С. 76–89.

Х. Бібліографія, рецензії, повідомлення

144. *Бугера Г.* Галузевий державний архів Міністерства оборони України. – 1999. – Т. 4. – С. 132–133.
145. *Гаврилюк С.* Питання охорони історичних пам'яток у діяльності державних установ і громадських організацій в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.). – 2002. – Т. 8. – С. 147–153.
146. *Гика В.* Документи Володимир-Волинської “Просвіти” та її діячів у фондах Державного архіву Волинської області (до 110-ї річниці від дня народження А. Річинського). – 2002. – Т. 8. – С. 157–159.
147. *Головатенко В.* Український комітет охорони пам'яток культури в світлі архівів українських спецслужб. – 2003. – Т. 9. – С. 76–79.
148. *Дмитренко А.* Юридичний факультет Університету Св. Володимира в 1835–1884 рр. у документах Державного архіву м. Києва. – 2002. – Т. 8. – С. 154–157.
149. *Жулинський М., Гальченко С.* Архівосховище автографів українського письменства. – 1999. – Т. 4. – С. 122–126.
150. *Завальнюк О.* Архівні джерела про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету. – 2003. – Т. 9. – С. 59–64.
151. *Зозуля С.* Архівна, краєзнавча та музейна діяльність Ніжинської НДК історії культури та мови. – 2003. – Т. 9. – С. 65–67.
152. *Каран Д.* Діяльність Постійної Комісії для складання біографічного словника українських діячів у контексті епістолярної спадщини К. В. Харламповича. – 2004. – Т. 11. – С. 188–204.
153. *Кметь В.* З історії дослідження Львівської єпархії XVI – початку XVII ст. за матеріалами фондів ЦДІАЛ України. – 2003. – Т. 10. – С. 107–115.
154. *Коваленко О., Гейда О.* З історії архіву Чернігівської духовної консисторії. – 2004. – Т. 11. – С. 204–211.
155. *Кондрашов В.* Архівні джерела з історії Новобузької вчительської семінарії. – 2003. – Т. 9. – С. 79–80.
156. *Латиш О.* Стан медичного забезпечення населення Західної України в період нацистської окупації. – 2003. – Т. 10. – С. 118–122.
157. *Московченко Н.* Збереження церковних архівів як напрямку діяльності засновників Харківського історичного архіву. – 2001. – Т. 7. – С. 34–37.
158. *Недбальська О.* Розвиток медичної справи на Єлисаветградщині в кінці XIX – на початку XX ст. – 2003. – Т. 10. – С. 115–118.
159. *Нестуля С.* Всеукраїнський археологічний комітет у світлі архівів ВЧК-ДПУ-НКВС. – 2003. – Т. 9. – С. 70–73.
160. *Пиріг Р.* Організація академіком М. С. Грушевським історико-регіональних досліджень. – 2003. – Т. 9. – С. 52–56.
161. *Платонова Н.* Історія та сучасний стан галузевого державного архіву Міністерства Внутрішніх справ України. – 1999. – Т. 4. – С. 127–132.
162. *Попельницький О.* З історії формування рукописних фондів Національного музею історії України. – 2003. – Т. 10. – С. 96–105.
163. *Посохов С.* Джерела з історії університетів України другої половини XIX – початку XX ст. у фондах Російського державного історичного архіву. – 2003. – Т. 9. – С. 56–58.
164. *Посохова Л.* Використання архівних документів при вирішенні дискусійних питань з історії Харківського колегіуму. – 2003. – Т. 9. – С. 73–76.
165. *Пшенніков О.* Державний архів Служби безпеки України (ДА СБУ). – 1999. – Т. 4. – С. 126–127.
166. *Рева Л.* Робота комісії давнього українського письменства при ВУАН. – 1999. – Т. 4. – С. 116–117.
167. *Резнікова В., Пікіна В.* З історії митної справи в Україні: ілюстрація науково-інформаційного забезпечення в Держархіві Харківської області. – 1996. – Т. 1. – С. 92–97.
168. *Сахно В.* Архівні документи та місцеві періодичні видання про діяльність міжнародних гуманітарних організацій на Півдні України в 20–30-ті рр. XX ст. – 2003. – Т. 10. – С. 122–124.
169. *Сінкевич Є.* Використання фондів Державного архіву Херсонської області у дослідженні історії Херсонського державного університету. – 2003. – Т. 10. – С. 105–106.
170. *Титаренко Д.* Музеї Донбасу в період нацистської окупації. – 2003. – Т. 9. – С. 67–70.
171. *Тюрменко І.* Київське шкільництво часів Української держави (1918) в документах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. – 2003. – Т. 10. – С. 124–128.
172. *Федоренко М.* Діяльність Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії зі створення фондів рукописів та стародруків Церковно-археологічного музею 1874–1877 рр. – 2001. – Т. 7. – С. 32–34.
173. *Федоренко М.* Писемні джерела з історії Церковно-історичного та археологічного товариства при Київській духовній академії. – 2003. – Т. 9. – С. 88–90.
174. *Шандра В.* До історії Київського генерал-

Х. Бібліографія, рецензії, повідомлення

губернаторства. Настанови Д. Г. Бібікова. – 1996. – Т. 1. – С. 85–91.

175. Шандра В. Законодавчі акти Російської держави як джерело до історії Новоросійського генерал-губернаторства. – 1998. – Т. 3. – С. 82–90.

176. Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство (1802–1856): структура, штатний розпис, архів. – 1999. – Т. 4. – С. 103–109.

177. Шекера О. Перспективи організації медичного страхування в Збройних Силах України. – 2003. – Т. 9. – С. 85–88.

VI. Історія міст і сіл у світлі архівних документів

178. Гайдукевич О. Маєтності Української Греко-Католицької Церкви в Перегінську. – 2003. – Т. 9. – С. 118–121.

179. Гамза В. З історії болгарської колонії Тернівка на півдні України (за документами державних архівів Миколаївської та Одеської областей). – 2003. – Т. 9. – С. 104–105.

180. Дмитрук В. Програма розвитку краєзнавства на період до 2010 року та перспективи її реалізації на Вінниччині. – 2003. – Т. 9. – С. 94–96.

181. Кавун М. Джерела з історії міст Півдня України XVIII–XIX ст. в архівосховищах Росії: інформаційні можливості (на прикладі м. Катеринослава). – 2003. – Т. 9. – С. 101–104.

182. Комарницький О. Архівні джерела про політичне життя містечок Правобережної України доби Української революції. – 2003. – Т. 9. – С. 96–99.

183. Момот Л., Добреля Л. Історія міст і сіл Слобожанщини у виданнях Державного архіву Харківської області. – 2003. – Т. 9. – С. 105–108.

184. Парамонов А. Проведення етнографічних і краєзнавчих досліджень у Дворічанському районі Харківської області (на основі документів Державного архіву Харківської області). – 2003. – Т. 9. – С. 110–113.

185. Пиріг О. Історія села Гуляники на Київщині. – 2003. – Т. 9. – С. 99–101.

186. Пришляк В. Історія села Стриганці на Бережанщині XVI–XVIII ст. – 2003. – Т. 9. – С. 108–110.

187. Старовойтов М., Запорожцев М. Основні напрями краєзнавчих досліджень на Луганщині у 1990-х роках. – 2003. – Т. 9. – С. 113–115.

188. Студенніков І. Єврорегіон “Нижній Дунай” як об’єкт історико-регіональних досліджень. – 2003. – Т. 9. – С. 115–118.

189. Тронько П. Джерельна база багатотомної “Історії міст і сіл Української РСР” та можливість її використання на сучасному етапі. – 2003. –

Т. 9. – С. 91–94.

190. Ядошук В. Розвиток краєзнавчого туризму в Єврорегіоні “Буг”. – 2003. – Т. 9. – С. 121–122.

VII. Огляди архівних фондів

191. Адамовський В. Документи архівів України як джерело вивчення масових депортацій українського населення в 1920–1930-х рр. – 2003. – Т. 10. – С. 146–149.

192. Балішева О. Академік архітектури О. М. Бекетов і Крим (за документами особового фонду Центрального державного науково-технічного архіву України). – 1998. – Т. 3. – С. 124–126.

193. Білоусова Л. Документи Держархіву Одеської області про історію й діяльність християнських конфесій та парафій. – 2001. – Т. 7. – С. 69–71.

194. Бойцун Л. Духовний Собор Почаївської Лаври (ф. 258, оп. 1–3, спр. 8213). – 1998. – Т. 3. – С. 115–119.

195. Бут О., Добров П. “Економічна контрреволюція” в радянській Україні у дзеркалі архівних документів. – 2003. – Т. 10. – С. 144–146.

196. Винокурова Ф. Доля євреїв Трансністрії під час німецько-румунської окупації: огляд архівних джерел. – 2003. – Т. 9. – С. 138–143.

197. Войцехівська І. Огляд особового архівного фонду академіка В. Іконникова. – 1999. – Т. 4. – С. 134–137.

198. Волкотруб Г. Документи Києво-Васильківського римсько-католицького деканату Держархіву м. Києва. – 2001. – Т. 7. – С. 90–91.

199. Гальчак С. Культурно-духовні обмеження як форма дискримінації “остарбайтерів”-подолян у нацистському рейху. – 2003. – Т. 9. – С. 148–150.

200. Гика В. Фонди Державного архіву Волинської області – джерельна база для досліджень історії та культури краю. – 2003. – Т. 9. – С. 154–155.

201. Голубко В., Середяк А. Документи особового архівного фонду Йосифа Гронського у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. – 2003. – Т. 10. – С. 134–137.

202. Грицина Д., Бойцун Л. “Волинська духовна православна консисторія”. Огляд фонду. – 2001. – Т. 7. – С. 77–81.

203. Делеган М. Документи Державного архіву Закарпатської області як джерело дослідження історії поліконфесійного розвитку краю. – 2001. – Т. 7. – С. 46–49.

204. Довганич О. Унікальна колекція архівних документів [з фондів Держархіву Закарпатської області]. – 1996. – Т. 1. – С. 98–101.

205. Задніпровська Л. Документи Державного архіву Донецької області про діяльність православ-

Х. Бібліографія, рецензії, повідомлення

- ної церкви (XVIII – поч. XX ст.). – 2001. – Т. 7. – С. 59–61.
206. *Задніпровський О., Задніпровська Л.* Церковно-парафіяльний літопис Богородицької церкви (1897–1926 рр.). – 1996. – Т. 1. – С. 102–106.
207. *Кагамлик С.* Архів Києво-Печерської лаври як джерело дослідження культурно-просвітницької діяльності монастиря у XVIII ст. – 2001. – Т. 7. – С. 38–45.
208. *Капраль М.* Огляд джерел до історії національних громад Львова XVI–XVIII ст. – 2003. – Т. 10. – С. 129–134.
209. *Клименко І.* Архіви українських часописів кінця XIX – початку XX ст. у фондах Інституту рукопису НБУВ. – 2002. – Т. 8. – С. 163–169.
210. *Клименко Т.* Документи Держархіву Черкаської області як джерельна база краєзнавчих досліджень. – 2003. – Т. 9. – С. 129–133.
211. *Кожекин А., Попов А.* Фонды туристско-экскурсионных организаций 1920–1930-х гг. в Государственном архиве Автономной Республики Крым. – 2003. – Т. 9. – С. 133–134.
212. *Коник Ю.* Фонд Херсонського духовного правління як важливе джерело краєзнавчих досліджень. – 2003. – Т. 10. – С. 149–152.
213. *Кравчук П.* Фонди Державного архіву Львівської області як джерело краєзнавчих досліджень. – 2003. – Т. 10. – С. 152–153.
214. *Крижанівська О., Крижанівський О.* Архівні документи про історію церкви на Правобережній Україні XVIII – першої половини XIX ст. – 2001. – Т. 7. – С. 56–59.
215. *Крячок М.* Пам'ятки Григорія Косинки і Тамари Мороз-Стрілець у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України. – 1999. – Т. 4. – С. 137–141.
216. *Крячок М.* Фонд поета трагічної долі (до 100-річчя від дня народження Валер'яна Поліщука). – 1998. – Т. 3. – С. 119–124.
217. *Кузьменко Л.* Документи фонду М. М. Данька у Державному архіві Сумської області. – 1998. – Т. 3. – С. 126–128.
218. *Лейбфрейд О.* Про деякі знахідки з історії містобудування та архітектури Харкова у Державному архіві Харківської області. – 1997. – Т. 2. – С. 98–99.
219. *Лохматова А.* Фонди обласних державних архівів як джерело з історії селянства в пореформеній Україні. – 2003. – Т. 10. – С. 139–144.
220. *Ляхоцький В.* Невідомі документи про життя Івана Огієнка (на матеріалах фонду Українського державного університету у м. Кам'янець-Подільському). – 1996. – Т. 1. – С. 107–114.
221. *Ляхоцький В.* Фонд Головноуповноваженого уряду УНР на Поділлі як джерело дослідження заключного етапу визвольних змагань 1917–1921 рр. – 1998. – Т. 3. – С. 101–114.
222. *Малиновський Б.* Дані про дислокацію австро-угорських та німецьких військ в Україні (1918 р.) у документах державних установ УНР та Української Держави. – 1997. – Т. 2. – С. 93–98.
223. *Мишук С.* Рукописні літургійні пам'ятки XVII–XVIII ст. з Волинського державного науково-дослідного музею у Житомирі у фондах Інституту рукопису НБУВ. – 2002. – Т. 8. – С. 169–173.
224. *Морозова Г.* Огляд фонду “Чернігівська духовна консисторія”. – 2001. – Т. 7. – С. 86–88.
225. *Непомнящий А.* “Україніка” за кордоном: документи фонду Х. Оганесяна у Центральному державному історичному архіві республіки Вірменія. – 1997. – Т. 2. – С. 90–92.
226. *Нестуля С.* Епістолярія українських дисидентів другої половини 1940-х – початку 1950-х років. – 2003. – Т. 9. – С. 150–154.
227. *Оков І.* Джерела до церковної історії у фондах Держархіву Луганської області. – 2001. – Т. 7. – С. 66–69.
228. *Папакін Г.* Закарпатська проблема в архівній спадщині Павла Скоропадського (1920-ті – початок 1940-х рр.). – 1999. – Т. 4. – С. 142–149.
229. *Пастушенко Т., Шевченко М.* Доля українських оstarбайтерів у документах фондового зібрання Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”. – 1997. – Т. 2. – С. 100–103.
230. *Петренко О.* Документи традиційних християнських церков у фондах Державного архіву Вінницької області дорадянського періоду. – 2001. – Т. 7. – С. 52–56.
231. *Пірко В.* Матеріали Російського державного архіву давніх актів як джерело до історії Південно-Східної України XVII–XVIII ст. – 2003. – Т. 9. – С. 126–129.
232. *Платонова Н.* Депортація населення західноукраїнських областей у 1948–1950 рр. – 2003. – Т. 9. – С. 143–146.
233. *Потильчак О.* Іноземні військовополонені Другої світової війни у радянських таборах на території України: до проблеми вітчизняної джерельної бази. – 2004. – Т. 11. – С. 219–223.
234. *Преловська І.* Джерела з історії Першого Всеукраїнського Православного Церковного Собору 14–30 жовтня 1921 р. – 2001. – Т. 7. – С. 71–77.
235. *Преловська І.* Нововиявлені архівні документи з історії I Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 14–30 жовтня 1921 року. – 2004. – Т. 11. – С. 212–218.

Х. Бібліографія, рецензії, повідомлення

236. *Резнікова В.* “Харківська духовна консисторія”. Огляд фонду. – 2001. – Т. 7. – С. 81–85.
237. *Смірнова В.* Відображення партизанського руху в щоденникових записах його учасників (на основі фондової колекції Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років”). – 1999. – Т. 4. – С. 151–155.
238. *Смуток І.* Архів Самбірської економії як джерело до історії міст і сіл Прикарпаття. – 2003. – Т. 10. – С. 137–139.
239. *Соловка Л.* Документи Станіславської греко-католицької консисторії 1788–1944 рр. – 2001. – Т. 7. – С. 88–89.
240. *Старков В.* Листи Митрофана Дикарева до Михайла Грушевського з фондів ЦДІАК України як джерело вивчення історико-етнографічної спадщини України. – 2002. – Т. 8. – С. 173–177.
241. *Темірова Н.* Фонди центральних архівних установ Росії як джерело вивчення поміщиків України. – 2003. – Т. 9. – С. 146–147.
242. *Терещук Н.* Метрические книги второй половины XIX в. как источниковая база по изучению истории греческой диаспоры г. Севастополя. – 2003. – Т. 10. – С. 153–157.
243. *Чернецький Є.* Документи фонду “Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія” ЦДІАК України як джерело дослідження східних теренів Речі Посполитої у XVIII ст. – 2001. – Т. 7. – С. 49–52.
244. *Чорний Д.* Документи державних архівів областей України та Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі про міста України на початку XX ст.: порівняльний аналіз інформаційних можливостей фондів. – 2003. – Т. 9. – С. 123–126.
245. *Шаповал Ю.* Невідомі документи про УАПЦ у зв’язку зі справою “Спілки визволення України”. – 2001. – Т. 7. – С. 91–94.
246. *Шевченко С.* Газетний фонд Держархіву Кіровоградської області як джерело вивчення акцій солідарності із Сербією у 1914–1915 рр. – 2002. – Т. 8. – С. 160–163.
247. *Шестакова Н.* Колекція архіву історії унії у фонді “Греко-католицька митрополича консисторія у Львові” в ЦДІАЛ України. – 2001. – Т. 7. – С. 61–65.
248. *Щербак М., Щербак Н.* Жандармсько-поліцейські документи ЦДІАК України про політичну діяльність М. С. Грушевського. – 2002. – Т. 8. – С. 178–182.
249. *Юдіна Л.* Документи Державного архіву Харківської області як джерело у вивченні персоналій та родоводів Слобожанщини. – 2003. – Т. 9. – С. 134–138.
250. *Яненко З.* Особові фонди, втрачені Державним архівом Полтавської області у роки Другої світової війни. – 1999. – Т. 4. – С. 149–151.

VIII. Видатні архівісти України. Персоналії

251. *Абросимова С. Д. І.* Яворницький і розвиток архівної справи на Катеринославщині. – 1998. – Т. 3. – С. 129–135.
252. *Барабаш Н.* Краєзнавчі дослідження Миколи Михайловича Білозерського. – 2003. – Т. 9. – С. 160–162.
253. *Березюк Н. О. Д.* Багалій-Татарінова: сторінки біографії. – 2002. – Т. 8. – С. 190–194.
254. *Бутич І.* Семен Данилович Пількевич (до 100-річчя від дня народження). – 1997. – Т. 2. – С. 115–120.
255. *Войцехівська І.* Архівознавство у науковому доробку Володимира Іконникова. – 1996. – Т. 1. – С. 115–123.
256. *Волкотруб Г.* До джерельної бази української біоісторіографії (особовий фонд П. В. Клименка). – 2004. – Т. 11. – С. 254–257.
257. *Галик В.* До питання історичного краєзнавства Галичини в спадщині Івана Франка. – 2003. – Т. 10. – С. 165–167.
258. *Довжук І.* Про діяльність А. Ф. Мевіуса в Луганському гірничому окрузі. – 2003. – Т. 10. – С. 174–177.
259. *Заруба В.* Археографічна та архівна діяльність академіка М. Є. Слабченка. – 2002. – Т. 8. – С. 183–187.
260. *Качкан В.* Катря Гриневичева: ціхи до біографії за епістолярієм. – 2003. – Т. 10. – С. 158–164.
261. *Коваль О.* Вадим Львович Модзалевський (до 115-ої річниці від дня народження). – 1997. – Т. 2. – С. 110–115.
262. *Мага І.* Діяльність В. О. Романовського в галузі архівної справи та архівознавства (1921–1931). – 1998. – Т. 3. – С. 135–137.
263. *Макієнко О. Б. Д.* Грінченко на Херсонщині: маловідомі сторінки біографії українського діяча. – 2003. – Т. 10. – С. 168–172.
264. *Матяш І.* Перший голова Бібліотечно-архівного відділу (до 120-ліття від дня народження О. С. Грушевського). – 1997. – Т. 2. – С. 104–110.
265. *Михальченко С.* Историк Иван Порфирьевич Филевич. – 2003. – Т. 10. – С. 164–165.
266. *Непомнящий А.* Крымоведение в библиографических исследованиях Ф. Ф. Максименко. – 2002. – Т. 8. – С. 187–190.
267. *Павлова В.* Краєзнавство в творчому дороб-

Х. Бібліографія, рецензії, повідомлення

ку Т. М. Мовчанівського (архівні та музейні джерела про його діяльність). – 2003. – Т. 10. – С. 172–174.

268. *Павловська Н.* Видатний український архівознавець В. І. Веретенников та його діяльність щодо збереження архівних документів з історії регіонів України. – 2003. – Т. 9. – С. 156–160.

269. *Павловська Н.* Вплив О. С. Лаппо-Данилевського на формування світоглядних та наукових поглядів В. І. Веретенникова. – 2004. – Т. 11. – С. 247–253.

270. *Приходько Л.* Олександр Грушевський – дослідник історії України. – 2004. – Т. 11. – С. 238–247.

271. *Ульяновський В.* Бібліотека “знань” і технологія праці Володимира Іконнікова. – 2004. – Т. 11. – С. 224–238.

272. *Целуйко О.* Великий коронний підскарбій Ян Миколай Данилович: портрет на тлі епохи. – 2003. – Т. 10. – С. 177–184.

273. *Nos erat in fatis* (Так судилося долею): [Пам’яті Ореста Мацюка]. – 1999. – Т. 4. – С. 156–170.

ІХ. Архівознавство за кордоном

274. *Антоненко І.* Організація архівної справи у Федеративній Республіці Німеччина. – 1996. – Т. 1. – С. 124–132.

275. Загальний міжнародний стандарт архівного описання – ISAD (G) 1994 (переклад з англ. В. М. і К. Т. Селіверстових). – 1997. – Т. 2. – С. 128–143.

276. *Киштымов А.* Белорусский опыт: архивные материалы на страницах книг историко-документальной хроники городов и районов “Памяць”. – 2003. – Т. 9. – С. 171–173.

277. *Крохмаль Я.* Регіоналістика в діяльності польських державних архівів. – 2003. – Т. 10. – С. 190–193.

278. *Ларін М.* Всеросійський науково-дослідний інститут документознавства і архівної справи на межі століть. – 1999. – Т. 4. – С. 172–174.

279. *Матяш І.* Роль “Colloquia Jerzy Skowronek dedicata” у розвитку міжнародного співробітництва архівістів. – 2002. – Т. 8. – С. 210–214.

280. *Нестерович Ю.* Деятельность Археографической комиссии Белкомархива. – 2003. – Т. 10. – С. 189–190.

281. *Палієнко М.* Скарбниця української історії в США (з історії створення та діяльності Музею-архіву ім. Д. Антоновича Української Вільної Академії Наук). – 2002. – Т. 8. – С. 204–210.

282. *Палієнко М.* Форум угорських архівістів. – 2003. – Т. 9. – С. 171.

283. *Сеги Л.* Архивы в информационном обществе: составление исторических баз данных для

упрощения архивных исследований. – 2003. – Т. 10. – С. 185–187.

284. *Селіверстова К.* До проблеми впровадження у практику ISAD (G) – 1994 і адаптації українських методик архівного описування до світових інформаційних систем. – 1997. – Т. 2. – С. 123–127.

285. *Скалабан В.* Историко-документальная хроника городов и районов Беларуси “Памяць”: эволюция краеведческого издания. – 2003. – Т. 10. – С. 187–189.

286. *Старостин Е.* Рижский мирный договор 1921 г.: проблемы „архивной реституции”. – 2003. – Т. 9. – С. 163–166.

287. *Старостин Є.* Міжнародна рада архівів: шлях у півстоліття. – 1998. – Т. 3. – С. 138–143.

288. *Тимошик М.* Архів митрополита Іларіона в Канаді: проблема повернення в Україну. – 2001. – Т. 7. – С. 95–99.

289. *Тимошик М.* Україніка в архівах, бібліотеках, редакціях і видавництвах Франції. – 2002. – Т. 8. – С. 195–204.

290. *Федосов В.* Роль Білоруського науково-дослідного інституту документознавства та архівної справи у розвитку архівної галузі Республіки Білорусь. – 1999. – Т. 4. – С. 174–176.

291. *Христова Н.* Інститут архівної науки в Маріборі. – 1997. – Т. 2. – С. 121–123.

292. *Христова Н.* Організація архівної справи у Туреччині. – 1998. – Т. 3. – С. 147–149.

293. *Шулер Петер-Йоганес.* Електронна обробка, забезпечення консервації і зберігання документів та доступу до них. – 1998. – Т. 3. – С. 143–147.

294. *Шумейко М.* Белорусские архивы и краеведение в 1920-е гг. – 2003. – Т. 9. – С. 166–170.

Х. Публікація архівних документів

295. *Абросимова С.* Колекція документів Дніпропетровського історичного музею з історії Православної церкви в Україні XVIII ст. – 2001. – Т. 7. – С. 104–109.

296. *Бутич І.* Лист кошового отамана Петра Калнишевського. – 1998. – Т. 3. – С. 150.

297. *Бутич І.* Універсали гетьмана України Петра Дорошенка монастирям. – 2001. – Т. 7. – С. 100–104.

298. *Киструська Н.* Маловідомий документ з історії гірничої промисловості Донбасу. – 1997. – Т. 2. – С. 144–150.

299. *Климова К.* “Инструкция мне о архивариусской должности дана...” (До історії архіву Київської духовної консисторії у XVIII ст.). – 1999. – Т. 4. – С. 177–184.

300. *Коваленко О.* Невідома праця Павла Федоренка “Архіви Чернігівського шляхетства”. –

Х. Бібліографія, рецензії, повідомлення

1996. – Т. 1. – С. 133–140.

301. *Коваленко О.* Праця П. К. Федоренка “Архів Милорадовичів”. – 1998. – Т. 3. – С. 150–154.

302. *Лебедева І.* Неопубліковані протоколи засідань Генерального Секретаріату Центральної Ради. – 2002. – Т. 8. – С. 215–221.

303. *Ляхоцький В.* Маловідома сторінка педагогічної діяльності Івана Огієнка у Польщі: Архівна україніка за кордоном. – 2001. – Т. 7. – С. 122–127.

304. *Матяш І.* “Надіюся, що ця сторінка з історії архівної справи на Україні буде цікава для фахівців цього діла...” (маловідомий сюжет історіографії архівознавства). – 1999. – Т. 4. – С. 187–195.

305. *Миленка Г.* Архівно-слідча справа Леся Курбаса. – 1998. – Т. 3. – С. 166–170.

306. *Пилявець Л.* Невідомий лист С. Шелухіна до архієпископа Празького і всієї Чехословаччини. – 2001. – Т. 7. – С. 109–116.

307. *Пиріг Р., Бурім Д.* З епістолярної спадщини Дмитра Дорошенка: листи до Євгена Вирового. – 1996. – Т. 1. – С. 141–152.

308. *Пиріг Р., Цепенда І.* Листи Микити Хрущова з питань евакуації українського і польського населення за Люблінською угодою 1944 р. – 1998. – Т. 3. – С. 155–160.

309. *Рева Л.* Неопубліковані матеріали про давню українську книгу. – 2001. – Т. 7. – С. 140–143.

310. *Сергійчук В.* Радянська влада і церква: маловідомі документи. – 2001. – Т. 7. – С. 128–140.

311. *Сергійчук В.* Українські документи у фондах Центрального військового архіву у Варшаві. – 1999. – Т. 4. – С. 184–187.

312. *Сохацька Є.* Іван Огієнко за спогадами Григорія Костюка. – 1998. – Т. 3. – С. 161–166.

313. *Тіменик З.* Нововиявлені документи з історії Української Церкви. – 2001. – Т. 7. – С. 116–121.

314. *Чабан М.* Кременецькі сторінки біографії Василя Біднова (за архівними документами). – 1999. – Т. 4. – С. 195–200.

ХІ. Архівні відкриття

315. *Анохіна Л.* Життя в мистецтві. – 2003. – Т. 9. – С. 177–178.

316. *Біляшівський Б.* Перепис Слобожанщини та українського населення сусідніх територій 1732 року. – 2003. – Т. 10. – С. 201–205.

317. *Божко О.* Поет на війні. Історичний коментар до XXX–XLVI розділів роману В. Сосюри “Третя Рота”. – 2002. – Т. 8. – С. 226–236.

318. *Григоруk М.* Окремі аспекти соціально-культурного розвитку м. Дубно Волинської гу-

бернії кінця XIX – початку XX ст. (за матеріалами фонду “Дубнівське міське спрощене громадське управління”). – 2003. – Т. 10. – С. 199–201.

319. *Іванюк О.* Етнічний склад населення міст України наприкінці XIX ст.: стан і перспективи дослідження проблеми. – 2004. – Т. 11. – С. 262–266.

320. *Ігнат'єва І.* Відображення виходу євреїв з Єгипту в біблійних та античних джерелах. – 2004. – Т. 11. – С. 266–272.

321. *Крячок М. П. О.* Корсаков – російський письменник, перекладач, перший цензор поетичних творів Т. Г. Шевченка. – 2004. – Т. 11. – С. 258–261.

322. *Купченко В., Волкотруб Г.* Міське планування в Києві у 1920–1930-х роках. – 2003. – Т. 10. – С. 194–198.

323. *Петренко О.* Маєткові монополії та їх оренда на Східному Поділлі наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. – 2003. – Т. 10. – С. 207–212.

324. *Пуцко В.* Українські митці на початку XVIII ст. в Алеппо? – 2003. – Т. 10. – С. 212–214.

325. *Скибак І.* Історія Трускавця в світлі історичних джерел. – 2002. – Т. 8. – С. 236–241.

326. *Скибак І.* Отець Олекса Пристай і його опис бойківської ноші трускавчан кінця XIX – початку XX ст. – 2003. – Т. 10. – С. 205–207.

327. *Старостин Е.* О чем умолчал князь П. А. Кропоткин в “Записках революционера”. – 2002. – Т. 8. – С. 222–226.

328. *Титар В.* Доньки харківського купця Синякова – музи футуризму. – 2003. – Т. 9. – С. 174–177.

329. *Чиркова М.* Вибори до Всеросійських установчих зборів на Полтавщині (джерелознавчий аспект). – 2003. – Т. 10. – С. 214–217.

ХІІ. Матеріали конференцій

Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року (21–23 травня 1998 р.)

330. *Алтухова О.* Освітні процеси на Поділлі за часів Гетьманату. – 1999. – Т. 5. – С. 251–256.

331. *Бевз Т.* Українська партія соціалістів-революціонерів у період Гетьманату. – 1999. – Т. 5. – С. 46–50.

332. *Бондар В.* Створення торгово-промислових палат в Українській Державі (на матеріалах Держархіву Запорізької області). – 1999. – Т. 5. – С. 100–101.

333. *Борисенко С.* Українсько-російські відносини у квітні – грудні 1918 р. – 1999. – Т. 5. – С. 81–83.

334. *Васьковський Р.* Листопадове повстання 1918 р.: “петлюрівська авантюра” чи “національна

Х. Бібліографія, рецензії, повідомлення

революція”?) – 1999. – Т. 5. – С. 215–219.

335. *Верстюк В.* Вузлові проблеми вивчення історії Української Держави 1918 р. – 1999. – Т. 5. – С. 142–147.

336. *Ветров Р.* Ставлення до Української Держави українських та російських соціалістичних партій. – 1999. – Т. 5. – С. 50–52.

337. *Виндіктова Н.* Товариство “Просвіта” в національному відродженні на Поділлі (1918 р.). – 1999. – Т. 5. – С. 256–259.

338. [Вітальний лист до учасників конференції від Головної Управи Української Гетьманської організації Америки]. – 1999. – Т. 5. – С. 8.

339. *Вітренко Г., Вітренко В.* Конгрес німецьких колоністів у Новограді-Волинському (1918 р.). – 1999. – Т. 5. – С. 247–249.

340. *Вовк Ю.* Організація військових судів за Гетьманату. – 1999. – Т. 5. – С. 166–167.

341. *Войцехівська І.* Всеволод Петрів: незна на спадщина (за матеріалами родинного архіву Святослава Петріва в США). – 1999. – Т. 5. – С. 195–197.

342. *Гай-Нижник П.* Фінансова політика уряду Української Держави 1918 р. – 1999. – Т. 5. – С. 102–108.

343. *Галушко К.* Гетьманська ідеологія В. Липинського 1920–1929 рр.: проблеми інтерпретації. – 1999. – Т. 5. – С. 64–70.

344. *Гелей С.* Гетьманат Павла Скоропадського в українській консервативній політичній думці. – 1999. – Т. 5. – С. 38–46.

345. *Гнатюк С.* Українська зарубіжна історіографія про державний переворот 29 квітня 1918 р. – 1999. – Т. 5. – С. 227–230.

346. *Горелов В.* Створення Окремої Сердюцької дивізії як основи українських гвардійських частин. – 1999. – Т. 5. – С. 164–166.

347. *Гошуляк А.* Причини антигетьманського повстання під проводом Директорії. – 1999. – Т. 5. – С. 219–222.

348. *Гриценко А.* Спектр основних політичних сил в Україні періоду Гетьманату (1918 р.). – 1999. – Т. 5. – С. 24–29.

349. *Гура А.* Селянство Поділля за часів Української Держави. – 1999. – Т. 5. – С. 244–247.

350. *Дубровіна Л.* Створення Національної бібліотеки Української Держави та її концепція. – 1999. – Т. 5. – С. 139–142.

351. *Дудко О.* Олександр Гнатович Лотоцький: якою бути українській церкві? – 1999. – Т. 5. – С. 211–214.

352. *Єсюнін С.* Проскурівський повітовий варто-охоронний курінь (1918 р.). – 1999. – Т. 5. –

С. 237–239.

353. *Загорецька О.* Організація ділових служб Державного Сенату Української Держави. – 1999. – Т. 5. – С. 113–115.

354. *Іванець А.* Кримський вектор політики Павла Скоропадського: новий підхід чи наслідування Центральної Ради? – 1999. – Т. 5. – С. 88–90.

355. *Іванько І., Колесников К.* Монархічні концепції в українській історико-політичній літературі XVII–XVIII ст. – 1999. – Т. 5. – С. 52–57.

356. *Ігнатуша О.* Православна церква на Катеринославщині у 1918 р. – 1999. – Т. 5. – С. 181–187.

357. *Кентій А.* ОУН та гетьманський рух у 1930-х – на початку 1940-х рр. – 1999. – Т. 5. – С. 222–224.

358. *Кизименко П.* Легіон українських Січових стрільців на Єлисаветградщині. – 1999. – Т. 5. – С. 239–241.

359. *Ковальова Н.* Ставлення української адміністрації до гетьманського перевороту (на матеріалах Подільської та Чернігівської губерній). – 1999. – Т. 5. – С. 230–231.

360. *Колесников К.* Ідея монархії в українській історіографії другої половини XIX ст. – 1999. – Т. 5. – С. 57–63.

361. *Копиленко О.* Організація влади та законодавство Української Держави. – 1999. – Т. 5. – С. 20–24.

362. *Коротенко В.* Періодична преса Полтави в 1918 р. – 1999. – Т. 5. – С. 249–250.

363. *Кравець С.* Українська книжка в 1918 р. – 1999. – Т. 5. – С. 132–136.

364. *Крячок М.* Роль М. П. Василенка в культурно-освітній розбудові Української Держави (за документами особового фонду ЦДАМЛМ). – 1999. – Т. 5. – С. 198–199.

365. *Кульчицький С.* Місце гетьманської держави в українському державотворчому процесі 1917–1920 рр. – 1999. – Т. 5. – С. 10–12.

366. *Любовець О.* Партія боротьбистів за часів Української Держави. – 1999. – Т. 5. – С. 70–72.

367. *Ляхоцький В.* Діяльність І. І. Огієнка по формуванню національних університетів. – 1999. – Т. 5. – С. 157–163.

368. *Малиновський Б.* Державні службовці Гетьманату та “німці”: деякі аспекти сприйняття. – 1999. – Т. 5. – С. 91–97.

369. *Маньковська Р.* Музейна справа за часів Гетьманату. – 1999. – Т. 5. – С. 136–139.

370. *Матяш І.* Модель архівної реформи в Україні 1918 р. – 1999. – Т. 5. – С. 147–153.

371. *Машевський О.* Політика уряду гетьмана П. Скоропадського в галузі культури, науки, мис-

Х. Бібліографія, рецензії, повідомлення

тецтва. – 1999. – Т. 5. – С. 123–128.

372. *Михальченко С. М. В. Довнар-Запольський у Києві в 1918 р.: взаємини Білоруської Народної Республіки і Української Держави.* – 1999. – Т. 5. – С. 83–84.

373. *Непомнящий А.* Українські історики та вивчення Криму в 1918 р. – 1999. – Т. 5. – С. 200–201.

374. *Павлишин О.* Зовнішньополітична орієнтація західноукраїнського проводу в 1918 р. – 1999. – Т. 5. – С. 232–235.

375. *Папакін Г.* Павло Скоропадський: постать та тлі епохи. – 1999. – Т. 5. – С. 14–20.

376. *Папакін Г.* Передмова. – 1999. – Т. 5. – С. 7.

377. *Пиріг Р.* До учасників конференції (вступне слово). – 1999. – Т. 5. – С. 9.

378. *Потульницький В.* Шляхта і консервативна державна ідея в Україні у ХІХ–ХХ ст.: проблеми історіографії та історіософії. – 1999. – Т. 5. – С. 33–38.

379. *Прилепішева Ю.* Висвітлення діяльності П. П. Скоропадського в документальних збірниках архівних установ України повоєнних років. – 1999. – Т. 5. – С. 225–227.

380. *Приступа С.* Орест Левицький – один із фундаторів Української Академії наук. – 1999. – Т. 5. – С. 210–211.

381. *Проданюк Ф.* Українська Держава і країни Четвертого союзу: основні напрямки взаємовідносин. – 1999. – Т. 5. – С. 73–77.

382. *Радько П.* Державотворча діяльність українських істориків у гетьманському уряді (за оцінкою П. П. Скоропадського). – 1999. – Т. 5. – С. 202–208.

383. *Рева Л.* Культурно-освітні процеси в Українській Державі. – 1999. – Т. 5. – С. 129–132.

384. *Ремі Й., Пилипенко В.* Відносини між Україною та Фінляндією в 1918 р. – 1999. – Т. 5. – С. 77–81.

385. *Рудий Г.* Періодика часів Української Держави про національне мистецтво. – 1999. – Т. 5. – С. 153–157.

386. *Сергійчук В.* Кримська політика гетьмана Павла Скоропадського. – 1999. – Т. 5. – С. 84–88.

387. *Сідак В.* Спецслужби Української Держави. – 1999. – Т. 5. – С. 116–123.

388. *Сохань П.* Досвід та уроки державотворення Гетьманату в контексті сучасності. – 1999. – Т. 5. – С. 12–14.

389. *Срібняк І.* Репатріаційна діяльність українських дипломатичних і військово-санітарних установ у Європі в 1918 р. – 1999. – Т. 5. – С. 259–263.

390. *Стародуб А.* Організація управління Православної Церкви в Україні восени 1918 р: автономія канонічна і фактична. – 1999. – Т. 5. – С. 177–180.

391. *Телячий Ю.* Діяльність М. П. Василенка за

спогадами гетьмана. – 1999. – Т. 5. – С. 208–209.

392. *Терещенко Ю., Осташко Т.* Вільгельм Габсбург – Василь Вишиваний: з історії життя та діяльності. – 1999. – Т. 5. – С. 189–195.

393. *Тимощук О.* Боротьба українських та австро-німецьких військ з махновцями (лютий – грудень 1918 р.). – 1999. – Т. 5. – С. 108–112.

394. *Толокньов І.* Проблема залізничного транспорту в діяльності гетьманського уряду. – 1999. – Т. 5. – С. 97–99.

395. *Ульяновський В.* Всеукраїнський Православний Церковний Собор 1918 р.: два церковно-політичні контексти. – 1999. – Т. 5. – С. 168–176.

396. *Чернявська Т.* Період Гетьманату за документами Держархіву Харківської області. – 1999. – Т. 5. – С. 236–237.

397. *Чиркова М.* Антигетьманське повстання в Полтаві в листопаді 1918 р. – 1999. – Т. 5. – С. 241–244.

398. *Ярова Г.* Постать гетьмана Павла Скоропадського в експозиції Музею гетьманства. – 1999. – Т. 5. – С. 187–188.

399. *Яценко В.* Павло Скоропадський та українські патріотичні сили у 1918 р. – 1999. – Т. 5. – С. 30–32.

Національна архівна спадщина: проблеми збереження (2–5 листопада 1999 р.)

1. Проблеми збереженості архівної спадщини: історія та сучасність

400. Збереження та введення до наукового обігу звукової культурної спадщини / В. Петров, О. Онищенко, А. Крючин, С. Шанойло, І. Косяк. – 2000. – Т. 6. – С. 25–27.

401. *Ковальчук Г.* Особливості зберігання стародруків та рідкісних видань. – 2000. – Т. 6. – С. 37–39.

402. *Ларін М., Банасюкевич В.* Наукові основи збереження документальної спадщини народів Росії. – 2000. – Т. 6. – С. 29–31.

403. *Ляхоцький В.* Завдання Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства – запобігти втратам архівних документів. – 2000. – Т. 6. – С. 10–14.

404. *Матяш І.* Українська архівна наука 1920–1930-х років: організація природознавчих досліджень. – 2000. – Т. 6. – С. 14–21.

405. *Огенко В., Міщенко В.* Застосування фізико-хімічних способів у вирішенні проблеми збереження архівних документів. – 2000. – Т. 6. – С. 22–25.

406. *Папакін Г.* Проблеми збереження і користування фамільними архівними фондами (на прикладі фонду Скоропадських). – 2000. – Т. 6. – С. 32–37.

Х. Бібліографія, рецензії, повідомлення

407. *Прокошева Т. та ін.* Державна програма збереження бібліотечних і архівних фондів / Т. Прокошева, К. Селіверстова, А. Шурубур. – 2000. – Т. 6. – С. 7–9.

408. *Pios Rauly.* Генеалогічне товариство Юта. – 2000. – Т. 6. – С. 32.

409. *Тарасов В.* Питання забезпечення збереженості документів архівного фонду Російської Федерації і шляхи їхнього вирішення. – 2000. – Т. 6. – С. 27–29.

410. *Чиркова М.* Криза архівів як наслідок кризи суспільства. – 2000. – Т. 6. – С. 40–42.

2. З досвіду роботи архівів

411. *Борисенко С.* Проблеми зберігання документів в архівних підрозділах центральних державних установ України. – 2000. – Т. 6. – С. 46–47.

412. *Гудімова Н.* Соціальний фактор збереженості документів у бібліотечних фондах. – 2000. – Т. 6. – С. 58–60.

413. *Гурбова Л.* Особливості зберігання об'ємних справ. Проведення профілактичних заходів для справ, до яких рідко звертаються. – 2000. – Т. 6. – С. 57–58.

414. *Іваненко Б.* ЦДАГО: досвід і проблеми збереженості документів громадських об'єднань. – 2000. – Т. 6. – С. 51–52.

415. *Панфілова Т.* З досвіду Державного архіву Львівської області щодо зберігання документів. – 2000. – Т. 6. – С. 47–49.

416. *Петренко Е., Старікова Т.* З досвіду роботи ЦЛМРД з реставрації та стабілізації документів методом превентивної консервації. – 2000. – Т. 6. – С. 53–54.

417. *Рокитенець Т.* Громадський огляд стану збереженості документів Національного архівного фонду – дійовий спосіб поліпшення умов зберігання документів у державних архівах. – 2000. – Т. 6. – С. 43–46.

418. *Росторгуєва О.* Проблеми збереження документів НАФ у Державному архіві Сумської області. – 2000. – Т. 6. – С. 49–51.

419. *Шелест А.* Організація зберігання і забезпечення збереженості кіновідеофотофонодокументів у ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного. – 2000. – Т. 6. – С. 55–57.

3. Технології реставрації документів

420. *Балакіна М.* Вплив вибілювачів на збереженість паперової основи. – 2000. – Т. 6. – С. 72–76.

421. Дослідження і консервація “Ірландського Євангелія” VIII століття / С. Добрусіна, Д. Ципкін, Н. Кулікова, Т. Великова. – 2000. – Т. 6. – С. 61–69.

422. *Омельченко М., Затока Л.* Особливості паперу для документів архівного призначення: під-

ходи у виборі та умовах зберігання. – 2000. – Т. 6. – С. 77–79.

423. *Паламар Н.* Нові матеріали і технології в реставрації документів. – 2000. – Т. 6. – С. 70–71.

424. *Скобець І., Новікова Г.* Копіювання в бібліотеках як засіб поширення і зберігання інформації. – 2000. – Т. 6. – С. 81–83.

425. *Тарасенко О., Чумак О.* Цілісність архівних, бібліотечних та інформаційних фондів. – 2000. – Т. 6. – С. 80–81.

4. Збереженість електронних документів

426. *Величко О.* Сучасні поліграфічні матеріали в книжково-журнальному виробництві. – 2000. – Т. 6. – С. 92–93.

427. *Гордійчук Г.* Досвід впровадження і застосування електронного документообігу в джерелах комплектування Держархіву Херсонської області – Херсонській облдержадміністрації та регіональному відділенні Фонду державного майна. – 2000. – Т. 6. – С. 84–85.

428. *Огорокова Л., Левченко Л.* Створення страхового фонду на цифрових носіях в Держархіві Миколаївської області (з досвіду роботи). – 2000. – Т. 6. – С. 85–87.

429. *Родіонов М., Мачулянський О.* Застосування дисперсних металевих плівок для захисту інформації персональних електронно-обчислювальних машин. – 2000. – Т. 6. – С. 87–92.

430. *Розум Т.* Комп'ютерні флексографічні технології. – 2000. – Т. 6. – С. 93–94.

5. Моніторинг стану збереженості документів

431. *Кобякова В.* Моніторинг екологічного стану сховищ культурних цінностей і стану збереженості фондів. – 2000. – Т. 6. – С. 95–97.

432. *Місюра А. та ін.* Моніторинг стану збереженості документів Національного архівного фонду України / А. Місюра, А. Шурубур, І. Корчемна. – 2000. – Т. 6. – С. 97–101.

433. Температурно-вологісний режим та мікобіота повітря архівів і музейних приміщень / В. Довгалюк, Т. Кондратюк, О. Рибчинська, О. Рясна. – 2000. – Т. 6. – С. 103–106.

434. *Успенська С. та ін.* Проблеми консервації музейних архівів / С. Успенська, В. Кобякова, В. Крилов. – 2000. – Т. 6. – С. 101–103.

6. Захист документів від біопошкоджень

435. *Башикір Б. та ін.* Боротьба з біопошкодженнями архівних документів за допомогою пучка прискорених електронів / Б. Башкір, О. Кісельов, Л. Малишева. – 2000. – Т. 6. – С. 107–109.

436. Біо-вогнезахист архівних приміщень та обладнання / Ю. Стріленко, Р. Гуцуляк, Н. Поляцькова, О. Білецька. – 2000. – Т. 6. – С. 121.

Х. Бібліографія, рецензії, повідомлення

437. Дослідження антисептиків для профілактики і захисту архівних документів від біоушкоджень / О. Володіна, Е. Коваль, А. Місюра, А. Шурубур. – 2000. – Т. 6. – С. 109–114.

438. *Жартовський В. та ін.* Захист целюлозовмістких матеріалів від займання і біоуруйнування / В. Жартовський, П. Борисов, В. Мартюк. – 2000. – Т. 6. – С. 119–120.

439. *Сеїтова А.* Засоби і способи захисту кінодокументів від біологічних пошкоджень (з досвіду роботи центрального державного архіву кінофотодокументів і звукозаписів Республіки Казахстан). – 2000. – Т. 6. – С. 117–118.

440. *Суббота А.* Проблема дезінфекції бібліотечних і архівних документів, уражених мікроміцетами. – 2000. – Т. 6. – С. 114–116.

7. Технічне оснащення архівів

441. *Антонов А., Місюра А.* Перспективні антипірени та способи ефективного зниження горючості полімерних матеріалів. – 2000. – Т. 6. – С. 125–126.

442. *Довгалик В., Кібеко О.* Сучасна вітчизняна техніка для систем забезпечення мікроклімату архівних приміщень. – 2000. – Т. 6. – С. 122–123.

443. *Жартовський В. та ін.* Нетрадиційні джерела азоту для флегматизації повітряного середовища архівосховищ / В. Жартовський, М. Откідач, В. Мартюк. – 2000. – Т. 6. – С. 123–125.

444. *Місюра А. та ін.* Правові норми пожежної безпеки в державних архівах України / А. Місюра, А. Шурубур, О. Диннік. – 2000. – Т. 6. – С. 126–127.

445. *Смехнов О.* Сучасне обладнання для зберігання носіїв інформації. – 2000. – Т. 6. – С. 134–135.

446. *Стрийковскі К.* Будівництво і оснащення архівів. – 2000. – Т. 6. – С. 127–133.

8. Професійна підготовка реставраторів

447. *Селіверстова К., Шурубур А.* Підготовка реставраторів документальних пам'яток. – 2000. – Т. 6. – С. 136–137.

448. *Успенська С.* Сучасні форми підготовки фахівців-реставраторів і хранителів документальних фондів. – 2000. – Т. 6. – С. 137–139.

ХІІІ. Бібліографія. Рецензії. Інформація.

Хроніка

449. *Багмет М., Ляїна Л.* Підготовка Миколаївським центром політичних досліджень публікацій про видатні постаті південного регіону України. – 2003. – Т. 9. – С. 190–191.

450. *Бездрабко В.* Біографістика в контексті сучасних історичних та історіографічних дослід-

жень (VI Астахівські читання). – 2002. – Т. 8. – С. 255–256.

451. *Бобков В.* Из истории краеведческих исследований на юге Украины по данным архивов Санкт-Петербурга и Симферополя. – 2003. – Т. 10. – С. 226–229.

452. *Буравченко А., Стуканов Є.* Знаний і незнаний академік В. Іконников. – 1999. – Т. 4. – С. 206–208. – Рец. на кн.: Войцехівська І. Академік Володимир Іконников. Життєпис та бібліографія. – К., 1998; Войцехівська І. Володимир Іконников. Джерелознавчі студії. – К., 1999.

453. *Бутич І.* Південна Україна XVIII–XIX століття. – 1998. – Т. 3. – С. 187–188. – Рец. на кн.: Південна Україна XVIII–XIX століття: Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: РА Тайдем-У. – 1995, 1996.

454. *Бутич І.* Сторінки військового некрополя старої Одеси. – 1998. – Т. 3. – С. 183–184. – Рец. на кн.: Страницы военного некрополя старой Одессы. Биографический справочник / Сост. И. В. Дивный. – К., 1996. – 182 с.; 70 ил.

455. *Варшавчик М.* [Рецензія]. – 1996. – Т. 1. – С. 153–155. – Рец. на кн.: Боряк Г. В. Національна спадщина України та державний реєстр “Археографічна Україніка”: Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи / НАН України. Ін-т рукописів Центр. наук. б-ки ім. В. І. Вернадського; Гол. арх. упр. при Кабінеті Міністрів України. – К., 1995. – 354 с.

456. *Виноградова О.* Визначення перспектив розвитку системи підвищення кваліфікації працівників інформаційно-документаційної сфери. – 2002. – Т. 8. – С. 251–255.

457. *Головко О.* Історія харківського міського самоврядування в особах: свідчать документи Державного архіву Харківської області. – 1998. – Т. 3. – С. 182–183. – Рец. на кн.: Головко А. Н., Добреля Л. П., Пикина В. В., Ярмыш А. К. Во главе города: Руководители Харьковского городского самоуправления. – Х.: Криница, 1998. – 160 с. – (Харьковский биограф. словарь).

458. *Горбик В.* Історико-культурна спадщина в контексті духовного розвитку сучасної України. – 2003. – Т. 9. – С. 179–182.

459. *Гурбова Л.* Історія губернського міста С у відеофільмах. – 2003. – Т. 9. – С. 191–193.

460. *Гуртовенко Т.* “Константи” – архівістам. – 1996. – Т. 1. – С. 156–158.

461. *Данилюк І.* Розробка фондів державних архівів в контексті реалізації Державної програми підготовки науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”. – 2003. – Т. 9. – С. 188–189.

Х. Бібліографія, рецензії, повідомлення

462. *Делеган М.* Україна та Угорщина: поглиблення співпраці. – 1998. – Т. 3. – С. 188–192.
463. *Дивний І.* Краєзнавча історія Криму: в пошуках синтетичності. – 1998. – Т. 3. – С. 185–187. – Рец. на кн.: Непомнящий А. А. Очерки развития исторического краеведения Крыма в XIX – начале XX века. – Симферополь: Таврида, 1998. – 208 с.
464. *Зворський С.* Краєзнавчі та архівні аспекти досліджень з історії бібліотечної справи в Україні. – 2003. – Т. 10. – С. 219–221.
465. *Зворський С.* Перший рік діяльності спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій в УНДІАСД. – 2004. – Т. 11. – С. 273–275.
466. *Ківишар Т., Одинока Л.* Наукове видання бібліотеки Харківського державного університету. – 2002. – Т. 8. – С. 262–265. – Рец. на кн.: Бібліотекознавець Костянтин Іванович Рубинський (1860–1930): Біобібліогр. нарис / Харківський держ. ун-т. Центральна наук. б-ка; Уклад. Н. М. Березюк. – Х.: РА, 1998. – 68 с.: іл. – (Видатні постаті в історії Харківського університету).
467. *Ковальчук Г.* “Книга книг” у фонді відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – 2001. – Т. 7. – С. 144–149.
468. *Корогод Л.* Новий напрям в сучасному грушевськознавстві. – 1996. – Т. 1. – С. 159–161. – Рец. на кн.: Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К.: Україна, 1996. – 336 с.
469. *Кулешов С.* Нові навчальні видання з документознавства. – 1999. – Т. 4. – С. 201–204. – Рец. на кн.: Палеха Ю. І. Документаційне забезпечення управління: Підручник / МАУП. – К., 1997. – 343 с.; Швецова-Водка Г. М. Типологія документа: навч. посібник / РДК. – К.: Кн. палата України, 1998. – 80 с.; Кушнарєнко Н. Н. Документоведение: Учебник. – Х., 1997. – 384 с.
470. *Лебедева І.* Розвиток співпраці з російськими колегами. – 2002. – Т. 8. – С. 248–249.
471. *Ляхоцький В.* “Наша культура”: збереження й традиції. – 2000. – Т. 6. – С. 140–151.
472. *Матяш І.* Джерела з історії української революції. – 2003. – Т. 9. – С. 194–196. – Рец. на кн.: Український національно-визвольний рух (березень-листопад 1917 року). – К., 2003.
473. *Матяш І.* Показчик до метричних книг Свято-Троїцької церкви в Одесі. – 2001. – Т. 7. – С. 149–150. – Рец. на кн.: Греки Одеси. Іменний показчик по метричним книгам Одеської Грецької Свято-Троїцької церкви. – О., 2000.
474. *Матяш І., Новохатський К.* Перший національний білоруський підручник з архівознавства. – 1999. – Т. 4. – С. 204–206. – Рец. на кн.: Шумейко М. Ф., Козак К. И., Селеменев В. Д. Архивоведение Беларуси: Учеб. пособие для студентов исторических факультетов вузов. В 2 ч. – Минск: Изд. центр РИВШ, 1998. – Ч. 1. История и организация архивного дела. – 216 с.; Ч. 2. Теория и методика архивного дела. – 196 с.
475. *Мацюк О.* Нове слово в українській історичній науці. – 1997. – Т. 2. – С. 151–153. – Рец. на кн.: Чишко В. Біографістика як галузь історичної науки: історіографія та методологія.
476. *Мингалева Ю., Попов А.* Англоязычные источники по истории иностранного туризма в Советском Крыму (довоенный период). – 2003. – Т. 10. – С. 218–219.
477. *Непомнящий А.* Библиография библиографии исторического краеведения Крыма: начало работы над составлением полного свода. – 2003. – Т. 9. – С. 182–186.
478. *Нестуля О.* Попередній аналіз бази даних жертв політичних репресій 1920–1950-х років на Полтавщині. – 2003. – Т. 9. – С. 186–188.
479. *Одинока Л.* Вивчаємо нашу історію. – 2002. – Т. 8. – С. 260–262. – Рец. на кн.: Мітрафан Віктаравіч Доўнар-Запольскі: Біябібліяграфічны паказальнік / Уклад.: В. У. Скалабан і ін. – Мінськ: Нац. б-ка Беларусі, 2001. – 120 с.
480. *Павлова О.* Пам’яті поета. – 1999. – Т. 4. – С. 212.
481. *Павлова О.* Скарби архіву-музею. – 1998. – Т. 3. – С. 192–193.
482. *Павловська Н.* І хоч одна архівна добірка українізації не робить... – 1998. – Т. 3. – С. 181. – Рец. на кн.: Українізація на Чернігівщині в 20-30 ті рр.: Добірка документів. – Чернігів, 1997. – 129 с.
483. *Преловська І.* До проблеми дослідження джерел з історії УАПЦ 1920–1930 рр. – 2002. – Т. 8. – С. 256–260.
484. *Радько П.* Національні традиції державотворення: концепції, ідеї та реалії. – 1999. – Т. 4. – С. 208–210. – Рец. на кн.: Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці (кінець XI – початок XX століття). – К., 1998. – 350 с.
485. *Резнікова В., Куделко С.* Книга, що послужить добрій пам’яті Харківської духовної школи. – 1999. – Т. 4. – С. 211. – Рец. на кн.: Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII – перша половина XIX ст.). – Х.: БізнесІнформ, 1999. – 168 с.
486. *Романовський Р.* “Сотта”: Міжнародний журнал архівів, 2001, № 3–4. – 2002. – Т. 8. – С. 265–267.
487. *Романовський Р.* “Архівні подорожі” Язєпа Янушкевича. – 2003. – Т. 10. – С. 229–230. – Рец.

Х. Бібліографія, рецензії, повідомлення

на кн.: *Янушкевич Я.* За архіўным парогам: Беларуская літаратура XIX–XX стагоддзяў у святле архіўных пошукаў. – Мінск: Мастацкая літаратура, 2002. – 381 с., [8] л.: іл.

488. *Романовський Р.* Питання регіональної історії на сторінках польського архівознавчого видання “Archeion” 1990–2000 pp. – 2003. – Т. 10. – С. 222–225.

489. *Селіверстова К., Савченко М.* До виходу з друку першого українського термінологічного словника з архівної справи. – 1998. – Т. 3. – С. 193–197.

490. *Сергієнко Ю.* Про помилки і неточності у збірці документів про Михайла Драгоманова. – 2003. – Т. 10. – С. 240–241.

491. *Слободніченко А.* Краєзнавчі публікації на сторінках журналу “Архіви України”. – 2003. – Т. 10. – С. 231–240.

492. *Слободніченко А.* Нові архівознавчі видання УНДІАСД (1999–2002 pp.). – 2002. – Т. 8. – С. 267–272.

493. *Смолій В.* Цінне археографічне видання. – 2001. – Т. 7. – С. 150–152. – Рец. на кн.: Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 1921 року: документи і матеріали. – К.; Л., 1999. – 560 с.

494. *Солодова В. та ін.* Друга науково-практична конференція “Музей. Історія. Сучасність” (Одеса, 16–17 травня 2001 р.) / В. Солодова, І. Сапжников, Ю. Слюсар. – 2002. – Т. 8. – С. 249–251.

495. *Таран Л.* Нова біобібліографічна праця. – 1998. – Т. 3. – С. 184–185. – Рец. на кн.: Алексей Иванович Маркевич (1847–1903): биобиблиографический указатель. – О., 1997.

496. *Ходоровський М.* Вечір пам’яті Володимира Антоновича. – 1998. – Т. 3. – С. 193.

497. *Христова Н.* Архів і особа. – 1999. – Т. 4. – С. 212.

498. *Чепуренко Я.* Краєзнавчі документи в бібліотечно-архівній колекції “Фонд Президентів України”. – 2003. – Т. 9. – С. 193–194.

499. *Шаталіна Є.* Дослідження історичної правди нашої минувшини. – 1997. – Т. 2. – С. 154–157. – Рец. на кн.: Лихолобова З. Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні (переважно на матеріалах Донбасу).

500. *Шмидт С.* Опыт подготовки и издания справочно-информационных трудов Археографической комиссии РАН. – 2002. – Т. 8. – С. 242–247.

501. *Шурубур А.* Збереження історичної і культурної спадщини (реферативний огляд видань Лабораторії консервації і реставрації документів Російської Академії наук). – 2000. – Т. 6. –

С. 151–160.

502. *Ars discernendi vera ac falsa* / О. Мацюк, Н. Царьова, В. Кметь, Н. Шестакова. – 1998. – Т. 3. – С. 171–181. – Рец. на кн.: Кріль М. Основи палеографії: Навч. посібник. – К.: ІСДО, 1995. – 196 с.; Кріль М. Латинське письмо та його види: Текст лекцій. – Л.: В-во Львів. ун-ту, 1996. – 64 с.

XIV. Ювілеї

503. *Боряк Г., Матяш І.* Особистість вченого в бібліотечно-інформаційній сфері сучасного суспільства. До 70-ліття академіка НАН України О. С. Онищенко. – 2003. – Т. 9. – С. 197–199.

504. *Войцехівська І.* Архівознавчі студії професора Ярослава Калакури. – 2002. – Т. 8. – С. 273–274.

505. *Волковинський В., Васько Л.* Архівіст, історик, захисник Вітчизни [До 80-річчя від дня народження О. Г. Мітюкова]. – 2003. – Т. 10. – С. 242–244.

506. *Загорецька О.* Ювілей вченого історика-археографа Івана Лукича Бутича. – 1999. – Т. 4. – С. 213–214.

507. *Зубченко К.* До 80-річчя Державного архіву Київської області. – 2002. – Т. 8. – С. 277–281.

508. *Купченко В.* Державний архів м. Києва. – 2002. – Т. 8. – С. 274–277.

509. *Слончак Н.* Центральний державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного – скарбниця історії. – 2002. – Т. 8. – С. 281–287.

510. *Федорова Л.* Приклад творчого натхнення. – 1999. – Т. 4. – С. 214–215.

XV. Некрологи

511. *Крячок М.* Слово про архівіста, що передчасно пішов з життя. – 1999. – Т. 4. – С. 216–217.

XVI. Наші консультації

512. *Кузнєцова Л.* Нормативно-методична база з організації діловодства в установах, підприємствах і організаціях. – 2002. – Т. 8. – С. 289–292.

513. *Лозова С.* Деякі зауваження щодо методики укладання путівників по фондах архівів. – 2002. – Т. 8. – С. 288–289.

514. Наші консультації: [Г. Папакін повідомляє про скорочення назв галузевих державних архівів України та зміни у мережі федеральних архівів Росії]. – 1999. – Т. 4. – С. 218.

515. Наші консультації: [І. Матяш відповідає на запитання читачів “Студій” щодо скорочення назв державних архівів України та запису посилань на використані архівні джерела]. – 1998. –

Х. Бібліографія, рецензії, повідомлення

Т. 3. – С. 198.

Показчик авторів

- Абросимова С. 251, 295
Адамовський В. 191
Акулов М. 46
Алтухова О. 330
Андрієвська Л. 69
Анохіна Л. 315
Антоненко І. 122, 274
Антонов А. 441
Ашаренкова Н. 73
Багмет М. 449
Бажан О. 139
Балакіна М. 420
Балишева О. 192
Банасюкевич В. 47, 402
Барабаш Н. 252
Батрак (Слободніченко) А. 123, 491, 492
Башкір Б. 435
Бевз Т. 331
Бездрабко В. 48, 69, 74, 450
Бекетова В. 75
Березюк Н. 76, 253
Бєлий Д. 140
Біла С. 77
Білецька О. 436
Білоусова Л. 193
Біляшівський Б. 316
Бобков В. 451
Божко О. 317
Бойцун Л. 194, 202
Бондар В. 332
Бонь О. 141
Борисевич С. 142, 143
Борисенко С. 333, 411
Борисов П. 438
Боряк Г. 503
Бугера Г. 144
Буравченков А. 452
Бурім Д. 307
Бут О. 195
Бутич І. 254, 296, 297, 453, 454
Варшавчик М. 455
Васько Л. 505
Васьковський Р. 334
Величко О. 426
Велікова Т. 421
Верба І. 78
Верстюк В. 335
Вєтров Р. 336
Виноградова О. 456
Винокурова Ф. 79, 196
Віндіктова Н. 337
Вітренко В. 339
Вітренко Г. 339
Вовк Ю. 340
Войцехівська І. 197, 255, 341, 504
Волинець А. 5
Волковинський В. 505
Волкотруб Г. 198, 256, 322
Володіна О. 61, 64, 437
Ворончук І. 49
Гаврилук С. 145
Гайдукевич О. 178
Гай-Нижник П. 342
Галик В. 257
Галушко К. 343
Гальчак С. 199
Гальченко С. 149
Гамза В. 179
Гейда О. 154
Гелей С. 344
Гика В. 146, 200
Гісцова Л. 6
Гнатюк С. 345
Головатенко В. 147
Головко О. 457
Голубко В. 201
Гончарова Н. 41, 50
Горбик В. 458
Гордійчук Г. 427
Горелов В. 346
Гошуляк А. 347
Гранкіна О. 46
Григорук М. 318
Гриценко А. 348
Грицина Д. 202
Гудімова Н. 412
Гузенков С. 80
Гура А. 349
Гурбова Л. 413, 459
Гуртовенко Т. 460
Гуцуляк Р. 436
Данильченко Г. 4
Данилюк І. 461
Дегтяренко Л. 63
Делеган М. 7, 203, 462
Дивний І. 463
Диннік О. 444
Діденко Л. 8
Дмитренко А. 148
Дмитрук В. 180
Добреля Л. 183
Добров П. 195
Добрусіна С. 421
Довбищенко М. 9, 51
Довгалюк В. 433, 442

Х. Бібліографія, рецензії, повідомлення

- Довганич О. 204
Довжук І. 258
Драгомірова (Скрицька) Л. 52, 62, 67, 68
Дроздовська О. 81
Дубровіна Л. 10, 11, 29, 350
Дудко О. 351
Ємельянова Т. 12
Єрмолаєва Е. 82
Єсюнін С. 352
Жартовський В. 438, 443
Жулинський М. 149
Завальнюк О. 150
Загорецька О. 124–126, 353, 506
Задніпровська Л. 205, 206
Задніпровський О. 206
Запорожцев М. 187
Заруба В. 259
Затока Л. 63, 422
Заяць А. 83
Зворський С. 69, 464, 465
Зозуля С. 151
Зубченко К. 507
Ібрагімова Т. 4
Іваненко Б. 414
Іванець А. 354
Іваннікова М. 84
Іванько І. 355
Іванюк О. 319
Ігнатуша О. 356
Ігнат'єва І. 320
Іщенко Я. 85
Кавун М. 181
Кагамлик С. 207
Калакура Я. 18, 53, 54
Капраль М. 208
Каран Д. 152
Качановська Л. 55
Качкан В. 86, 260
Кентій А. 357
Кизименко П. 358
Киридон А. 87
Кисельов І. 56
Кисельова А. 13
Киструська Н. 88, 298
Киштымів А. 276
Кібеко О. 442
Ківшар Т. 466
Кісельов О. 435
Клименко І. 209
Клименко О. 117
Клименко Т. 14, 210
Климова К. 15, 16, 69, 89, 299
Кметь В. 153, 502
Кобякова В. 431, 434
Коваленко О. 154, 300, 301
Коваль Е. 61, 437
Коваль О. 261
Коваль Т. 90
Ковальова Н. 359
Ковальчук Г. 401, 467
Кожекин А. 211
Колесников К. 355, 360
Комарніцький О. 182
Кондратюк Т. 433
Кондрашов В. 155
Коник Ю. 212
Коновалова Т. 4
Кононенко С. 17
Копиленко О. 361
Корогод Л. 468
Коротенко В. 91, 362
Корчемна І. 432
Костриця М. 92
Косяк І. 400
Кочеркевич Я. 93
Кравець С. 363
Кравчук П. 213
Крижанівська О. 214
Крижанівський О. 214
Крилов В. 434
Крохмаль Я. 277
Крючин А. 400
Крячок М. 215, 216, 321, 364, 511
Куделко С. 94, 485
Кузнєцова Л. 512
Кузьменко Л. 217
Кулешов С. 95, 127–131, 469
Кулікова Н. 421
Кульчицький С. 57, 365
Купченко В. 322, 508
Ларин М. (Ларін М.) 132, 278, 402
Латиш О. 156
Лебедева І. 302, 470
Левченко Л. 428
Лейбфрейд О. 218
Лозицький В. 18, 19
Лозова С. 69, 513
Лохматова А. 219
Луговський О. 96
Любовець О. 366
Ляпіна Л. 449
Ляхоцький В. 20, 21, 58, 97, 220, 221, 303, 367, 403, 471
Мага І. 262
Макієнко О. 263
Малиновський Б. 222, 368
Малишева Л. 435
Маньковська Р. 369

Х. Бібліографія, рецензії, повідомлення

- Маньковський А. 133, 134
Мартюк В. 438, 443
Марченко Н. 98
Матяш І. 18, 22, 23, 59, 60, 264, 279, 304, 370, 404, 472–474, 503, 515
Мацюк О. 99, 475, 502
Мачулянський О. 429
Машевський О. 371
Метальникова Н. 24
Мешков Д. 4
Миленька Г. 305
Мингалева Ю. 476
Михальченко С. 265, 372
Місюра А. 432, 437, 441, 444
Міщенко В. 405
Міщук Г. 100
Міщук С. 223
Момот Л. 183
Морозова Г. 224
Московченко Н. 25–27, 157
Мутафян Г. 43
Недбальська О. 158
Непомнящий А. 225, 266, 373, 477
Нестерович Ю. 280
Нестуля О. 478
Нестуля С. 159, 226
Новікова Г. 66, 424
Новохатський К. 28, 62, 474
Овчаренко Ф. 55
Огенко В. 405
Одинока Л. 466, 479
Оков І. 227
Огорокова Л. 428
Омельченко М. 63, 422
Омельчук Д. 46
Онищенко О. 29, 400
Осташко Т. 392
Откідач М. 443
Павлишин О. 374
Павлова В. 267
Павлова О. 480, 481
Павловська Н. 69, 268, 269, 482
Паламар Н. 423
Палеха Ю. 135
Палієнко М. 30, 281, 282
Панфілова Т. 415
Папакін Г. 31, 32, 101–103, 228, 375, 376, 406, 514
Парамонов А. 184
Пастушенко Т. 229
Петренко Е. 416
Петренко О. 230, 323
Петрик А. 104
Петров В. 400
Пилипенко В. 384
Пилявець Л. 306
Пиріг О. 185
Пиріг Р. 160, 307, 308, 377
Пікіна В. 167
Пірко В. 231
Платонова Н. 161, 232
Поляцькова Н. 436
Понєдєльнік Л. 105
Попельницький О. 162
Попов А. 211, 476
Посохов С. 163
Посохова Л. 164
Потильчак О. 233
Потульницький В. 378
Преловська І. 234, 235, 483
Привалов В. 47
Прилепішева Ю. 379
Приступа С. 380
Прись Т. 33, 34
Приходько Л. 270
Пришляк В. 186
Проданюк Ф. 381
Прокошева Т. 407
Пуцко В. 324
Пшенніков О. 165
Радько П. 382, 484
Рева Л. 166, 309, 383
Резнікова В. 167, 236, 485
Ремі Й. 384
Решетников С. 64
Рибчинська О. 433
Ріос Рауль 408
Родіонов М. 429
Розум Т. 430
Рокитенець Т. 417
Романовський Р. 486–488
Росторгуєва О. 418
Рудий Г. 385
Рясна О. 433
Савченко М. 106, 489
Садовська О. 4
Сапожников І. 494
Сахно В. 168
Сеги Л. 283
Сеїтова А. 439
Селіверстов В. 275
Селіверстова К. 18, 43, 58, 275, 284, 407, 447, 489
Сельченкова С. 65, 136
Семистяга В. 107
Сендик З. 36, 37
Сергієнко Ю. 490
Сергійчук В. 310, 311, 386

Х. Бібліографія, рецензії, повідомлення

- Середяк А. 201
Симоненко І. 38
Сідак В. 387
Сінкевич Є. 169
Скалабан В. 285
Скибак І. 325, 326
Скобець І. 66, 424
Скочилас І. 108
Скрицька – див. Драгомірова Л.
Скуратівський В. 109
Слободніченко – див. Батрак А.
Слободянюк П. 39
Слончак Н. 509
Слюсар Ю. 494
Смехнов О. 445
Смірнова В. 237
Смолій В. 493
Смуток І. 238
Соловка Л. 239
Солодова В. 494
Солонська Н. 110
Сохань П. 388
Сохань С. 111
Сохацька Є. 312
Срібняк І. 389
Старікова Т. 416
Старков В. 240
Старовойт С. 112
Старовойтенко І. 113
Старовойтов М. 187
Стародуб А. 390
Старостин Е. (Старостін Є.) 286, 287, 327
Степченко О. 11
Стецик Ю. 40
Стрийковські К. 446
Стріленко Ю. 436
Стрільчук Л. 114, 115
Студенніков І. 188
Стуканов Є. 452
Суббота А. 440
Табачник Д. 3
Таран Л. 495
Тарасенко О. 425
Тарасов В. 409
Телячий Ю. 391
Темірова Н. 241
Терещенко Ю. 392
Терещук Н. 242
Терно В. 41
Тиміш Л. 116
Тимошенко Л. 42
Тимошик М. 288, 289
Тимошук О. 393
Титар В. 328
Титаренко Д. 170
Тіменик З. 313
Толокньов І. 394
Тронько П. 189
Тюрменко І. 171
Ульяновський В. 271, 395
Успенська С. 434, 448
Федоренко М. 172, 173
Федорова Л. 510
Федосов В. 290
Хаварівський Б. 117
Ходоровський М. 118, 496
Христова Н. 69, 70, 291, 292, 497
Царьова Н. 71, 502
Целуйко О. 272
Цепенда І. 308
Циганюк В. 119
Ципкін Д. 421
Чабан М. 314
Чепуренко Я. 137, 498
Чернецький Є. 243
Чернявська Т. 396
Чиркова М. 329, 397, 410
Чорний Д. 244
Чумак О. 425
Шакало В. 43
Шандра В. 174–176
Шанойло С. 400
Шаповал Ю. 245
Шаталіна Є. 499
Швецова-Водка Г. 138
Шевченко Л. 61, 64
Шевченко М. 229
Шевченко С. 246
Шекера О. 177
Шелест А. 419
Шестакова Н. 247, 502
Шмидт С. 500
Шулер Петер-Йоганес 293
Шумейко М. 44, 294
Шурубуря А. 43, 55, 61, 64, 72, 407, 432, 437, 444, 447, 501
Щербак М. 248
Щербак Н. 248
Юдіна Л. 45, 249
Ядошук В. 190
Якубовський В. 120
Яненко З. 250
Яременко Л. 121
Ярова Г. 398
Яценко В. 399

Відомості про авторів

Ананьєва Тетяна – молодший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського (м. Київ)

Андрієвська Лариса – старший науковий співробітник відділу архівознавства УНДІАСД (м. Київ)

Антоненко Ірина – пошукувач УНДІАСД (м. Київ)

Бухальська Магдаліна – старший викладач Національного університету харчових технологій (НУХТ) (м. Київ)

Волкотруб Ганна – вчений секретар УНДІАСД (м. Київ)

Гончарова Наталія – к. е. н., доцент Київського Національного університету культури і мистецтв (м. Київ)

Драгомірова Лариса – старший науковий співробітник відділу архівознавства УНДІАСД (м. Київ)

Дубровіна Любов – д. і. н., професор, директор Інституту рукопису НБУВ (м. Київ)

Ємельянова Тетяна – аспірант УНДІАСД (м. Київ)

Зворський Сергій – к. і. н., завідувач сектора науково-довідкового апарату та обліку документів УНДІАСД (м. Київ)

Зубкова Наталія – к. і. н., завідувач відділу джерелознавства Інституту рукопису НБУВ (м. Київ)

Калакура Ярослав – д. і. н., професор кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки, Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)

Киридон Алла – к. і. н., доцент, докторант кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Полтава)

Клименко Тетяна – к. і. н., директор Державного архіву Черкаської області (м. Черкаси)

Ковальчук Володимир – археограф відділу джерел з новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського (м. Київ)

Крючин Андрій – д. т. н., старший науковий співробітник, заступник директора Інституту проблем реєстрації інформації НАН України (м. Київ)

Крючина Людмила – науковий співробітник Інституту проблем реєстрації інформації НАН України (м. Київ)

Кулешов Сергій – д. і. н., професор, завідувач відділу документознавства УНДІАСД (м. Київ)

Кушнарєнко Наталія – д. пед. н., професор, завідувач кафедри книгознавства та фондознавства, проректор з навчально-методичної та виховної роботи Харківської державної академії культури (м. Харків)

Ларін Михайло – д. і. н., професор, директор Всеросійського науково-дослідного інституту документознавства та архівної справи (м. Москва, Російська Федерація)

Мага Ірина – к. і. н., старший науковий співробітник відділу архівознавства УНДІАСД (м. Київ)

Марченко Петро – к. т. н., старший науковий співробітник УНДІАСД (м. Київ)

Матяш Ірина – д. і. н., професор, директор УНДІАСД (м. Київ)

Міхалюк Дорота – к. і. н., доцент кафедри міжнародних відносин Університету Миколая Коперника в Торуню, (Польща)

Одинок Ліліна – к. пед. н., доцент, завідувач сектора науково-технічної інформації УНДІАСД (м. Київ)

Павловська Надія – к. і. н., провідний науковий співробітник відділу архівознавства УНДІАСД (м. Київ)

Палеха Юрій – професор, проректор Європейського університету (м. Київ)

Петров Вячеслав – член-кореспондент НАН України, д. т. н., професор, директор Інституту проблем реєстрації інформації НАН України (м. Київ)

Поник Володимир – к. і. н., виконуючий обов'язки директора Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (м. Київ)

Приходько Людмила – пошукувач УНДІАСД (м. Київ)

Романовський Ростислав – старший науковий співробітник сектору науково-технічної інформації УНДІАСД (м. Київ)

Сельченкова Світлана – аспірант УНДІАСД, начальник відділу формування Національного архівного фонду та діловодства Державного комітету архівів України (м. Київ)

Слободянюк Петро – к. і. н., директор Державного архіву Хмельницької області (м. Хмельницький)

Солодова Віра – директор Одеського історико-краєзнавчого музею (м. Одеса)

Сошинська Ярослава – к. і. н., доцент НТУУ “КПІ”, докторант КНУКіМ (м. Київ)

Старостін Євген – д. і. н., професор, завідувач кафедри Історико-архівного інституту Російського

Відомості про авторів

державного гуманітарного університету (м. Москва, Російська Федерація)

Степченко Ольга – кандидат історичних наук, завідувач відділу зберігання та використання фондів Інституту рукопису НБУВ (м. Київ)

Ткаченко Ігор – аспірант Інституту Української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського (м. Київ)

Тупчієнко-Кадирова Люція – пошукувач УНДІАСД (м. Кіровоград)

Христова Наталія – к. і. н., професор кафедри документальних комунікацій Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв (м. Київ)

Шанойло Семен – к. т. н., завідувач відділу Інституту проблем реєстрації інформації НАН України (м. Київ)

Швецова-Водка Галина – д. і. н., професор, завідувач кафедри теорії та історії організації архівної справи історико-архівного інституту Російського гуманітарного університету (м. Рівне)

Щербак Микола – д. і. н., професор, завідувач кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ)

Юдіна Лариса – аспірант УНДІАСД (м. Харків)

Наукове видання

СТУДІЇ З АРХІВНОЇ СПРАВИ
ТА ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА

Том дванадцятий

Художнє оформлення обкладинки
А. С. Заць, Н. В. Михайличенко
Редактор *А. М. Катренко*
Технічний редактор *М. А. Притикіна*
Верстка *Л. М. Федорова*
Коректори *Л. В. Андрієвська, Н. П. Московченко,*
І. М. Мага, Н. П. Павловська
Бібліографічна редакція *Р. В. Романовський*

Зареєстровано у Міністерстві України у справах преси та інформації
04.07.1996 р. Серія КВ № 2110

Підписано до друку 15.11.2004 р. Формат 60x84/8
Умовн. друк. арк. 32,3 Обл.-вид. друк. арк. 34,57
Наклад 250 прим. Зам. №

Видання надруковано у Видавництві Європейського університету
з оригінал-макета, підготовленого в УНДІАСД.
03179, Україна, Київ 179, вул. М. Ушакова, 8 а.

Реєстраційне свідоцтво ДК № 603 від 19.09.2001.

Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України; УНДІАСД;

Редкол.: І. Б. Матяш (гол. ред.) та ін. – К., 2004. – Т. 12. – 278 с.

ISBN 966-625-052-7

12-й том щорічника присвячено десятиліттю діяльності Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства. До тому включено публікації, які висвітлюють роботу науковців інституту, відомості про нагороди співробітників УНДІАСД, бібліографію публікацій на сторінках “Студії з архівної справи та документознавства”

Для істориків, архівістів, викладачів вищих навчальних закладів та інших зацікавлених читачів.

ББК 79.3я 53